

Q. HUSANBOYEVA, M. HAZRATQULOV,
G. BERDIALIYEVA

MAKTABGACHA TA'LIMDA
BADIY MATN BILAN ISHLASH
METODIKASI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**QUNDUZXON HUSANBOYEVA, MUTALLIB HAZRATQULOV,
GULASAL BERDALIYEVA**

**MAKTABGACHA TA‘LIMDA
BADIY MATN BILAN ISHLASH
METODIKASI
(Nutq o‘stirish nazariyasi)**

**Oliy o‘quv yurtlari maktabgacha ta‘lim
Fakultetlari talabalari uchun
darslik
Takomillashtirilgan ikkinchi nashr**

**Toshkent
“Innovatsiya-Ziyo”
2020**

UDK:371.3

BBK:74.268.5

H84

Husanboyeva Q. va boshq. Maktabgacha ta'limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi. Darslik. Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2020. 358 bet.

Mazkur "Maktabgacha ta'limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi" nomli darslik oliy o'quv yurtlari maktabgacha ta'lim fakultetlarining amaldagi o'quv rejasi asosida tuzilgan dastur mazmuniga muvofiq yaratilgan. Unda maktabgacha ta'lim muassasalari uchun yaratilgan "Ilk qadam" dasturida ilgari surilgan "Bolalarning Men-konsepsiyasi", "Nutq, muloqot, o'qish va yozish ko'nikmalari", "Bilim olish (anglash) orqali rivojlanish", "Ijodiy rivojlanish", "Anglash-tadqiq qilish va samarali (amaliy) faoliyatni rivojlantirish", "Intellectual-anglash ko'nikmalari", "O'qish ko'nikmalari", "Ijtimoiylashuv, kattalar va tengdoshlar bilan muloqot", "Hissiyotlar va ularni boshqarish", "Badiiy-ijodiy qobiliyatlar", "Dunyoni badiiy idrok etish" (Ilkqadamozbek240818pdf.pdf) singari talablarning amalga oshirilishi, ularni tashkil etishning nazariy va amaliy namunalari yetakchilik qiladi. Darslikda dasturda ilgari surilgan bu talablarni amalga oshirish uchun bo'lajak tarbiyachilar bolalar bog'chalarida badiiy matnlar ustida ishlash, buning o'ziga xos xususiyatlari va bu yo'ldagi dolzarb muammolar hamda ularni bartaraf etish yo'llari bilan tanishadilar. Badiiy asarlarga bugungi kun talablari nuqtai nazaridan yondashishni o'rganadilar.

Darslikdan nafaqat oliy o'quv yurtlari maktabgacha ta'lim fakultetlari talabalari, balki amaliyotchi tarbiyachilar ham o'z faoliyatini "Ilk qadam" dasturi talablari asosida tashkil etish maqsadida foydalanishlari mumkin.

Mazkur darslik mazmuni asosida yaratilgan modullar va mashg'ulot ishlanmalari alohida diskka jamlangan holda kitobga ilova qilingan.

Maxsus muharrir:

Qozoqboy Yo'ldoshev – pedagogika fanlari doktori, professor.

Taqrizchi:

Roza Niyozmetova – pedagogika fanlari doktori, professor.

Modullar va mashg'ulot ishlanmalarini to'plab diskka joylashtiruvchi:

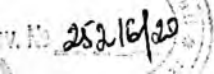
M. Fayziyeva – GulDU 2-kurs magistranti.

USHBU DARSLIK O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI SAMARQAND DAVLAR UNIVERSITETI ILMIY-USLUBIY KENGASHINING 2020-YIL 29-SENTABRDAGI IKKINCHI YIG'ILISHI QARORIGA ASOSAN MAKTABGACHA TA'LIM YO'NALISHI TALABALARI UCHUN DARSLIK SIFATIDA NASHRGA TAVSIYA ETILGAN.

ISBN 978-9943-6789-0-3

© Husanboyeva Q. va boshq., 2020

© "Innovatsiya-Ziyo", 2020

“Bolalar tarbiyasi jarayoniga o‘z ishini puxta biladigan, malakali va har bir bolaga individual yondasha oladigan pedagog-kadrlarni jalb qilgan holda, ularning ongi va tafakkurini go‘dakligidan to‘g‘ri shakllantirib bormasak, kelajakda yuksak saviya, bilim va ma‘naviyatga ega bo‘lgan barkamol avlodni tarbiyalash qiyin bo‘ladi”.

Sh. M. Mirziyoyev
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

1-mavzu. Bolalar bog'chalarida adabiy ta'lim metodikasi fan sifatida	5
2-mavzu. Bolalar bog'chalari adabiy ta'limining umumnazariy masalalari. MTT adabiy ta'limiga xos bo'lgan tamoyillar va yondashuvlar	14
3-mavzu. Talabalar kasbiy kompetentligini shakllantirishda adabiy ta'lim metodikasi o'quv fanining o'rni va roli	35
4-mavzu. Maktabgacha adabiy ta'limda badiiy asarlar ustida ishlash texnologiyalari. Hamkorlik pedagogikasi texnologiyasi.....	56
5-mavzu. Bolalar bog'chalari adabiy ta'limida tarbiyalanuvchi ma'naviyatini kamol toptirishda muammoli ta'lim texnologiyasining o'rni	72
6-mavzu. Modulli ta'lim texnologiyasi xususiyatlari va undan bolalar bog'chalari adabiy ta'limida foydalanishning ahamiyati	95
7-mavzu. Didaktik o'yinlar texnologiyasi va uning bolalar bog'chalari adabiy ta'limidagi o'rni	111
8-mavzu. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari adabiy ta'limida erkin tarbiya texnologiyasining ahamiyati	132
9-mavzu. Ta'lim metodlari va bolalar bog'chalari adabiy ta'limida ulardan foydalanish	146
10-mavzu. Maktabgacha ta'lim tizimi mashg'ulotlarida o'qitish usullari va mashg'ulot shakllari. Ularning o'zaro aloqadorligi	181
11-mavzu. Bolalar bog'chalari adabiy ta'limida tarbiyalanuvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishning zarurati	201
12-mavzu. Bolalar bog'chalari adabiy ta'limida badiiy asarlarning didaktik tahlili haqida tushuncha	204
13-mavzu. Maktabgacha ta'lim muassasalarida nasriy va she'riy asarlar ustida ishlashdagi o'ziga xosliklar	219
14-mavzu. Maktabgacha adabiy ta'limda topishmoqlar va tez aytishlarning ahamiyati. Ular ustida ishlash yo'llari	240
15-mavzu. Adabiy ta'limning dastlabki bo'g'inida tasviriy san'at namunalarini o'qishga o'rgatish amaliyoti	257
16-mavzu. Maktabgacha adabiy ta'limda bolalarni asar qahramonlarini baholashga o'rgatish	274
17-mavzu. Maktabgacha adabiy ta'limda uy vazifalari berish va uni tashkil etish yo'llari	286
18-mavzu. Bolalar bog'chalari adabiy ta'limida AKT va internet ma'lumotlaridan foydalanish	305
19-mavzu. Bolalar bog'chalari adabiy ta'limida tarbiyalanuvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish	321
20-mavzu. Maktabgacha adabiy ta'limda mustaqil ishlar va ularni tashkil etish yo'llari	340
Adabiyotlar ro'yxati	354

1-MAVZU. BOLALAR BOG'CHALARIDA ADABIY TA'LIM METODIKASI FAN SIFATIDA

Reja:

1. MTTlari adabiy ta'limining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Mazkur darslikning zarurati va ahamiyati.
3. Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilarida shaxslik sifatlarini shakllantirish.
4. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: konsepsiya, ta'lim standartlari, "Ilk qadam" dasturi, sog'lom ma'naviyat, mustaqil fikr, erkin faoliyat, badiiy matn, didaktik tahlil.

Oliy o'quv yurtlari maktabgacha ta'lim fakultetlari talabalari pedagogika ilmi va amaliyotida ko'p zamonlardan beri ta'lim tarbiyadan ustuvor sanalib kelinayotganini o'zlashtirayotgan o'quv fanlari asnosida payqagan bo'lishsa kerak. Mustaqillikka erishilgandan keyin nafaqat ijtimoiy-siyosiy hayotda, balki ta'lim-tarbiya jarayonida ham jiddiy o'zgarishlar amalga oshirila boshlandi. Endilikda ta'lim amaliyotida tarbiyalanuvchilarga bilimlarni tayyor holda berishdan voz kechilib, shakllanib kelayotgan yosh avlodning ma'naviyatini sog'lomlashtirish, ularni mute ijrochilikdan erkin ishtirokchi darajasiga ko'tarishning yangi-yangi yo'llari qidirilmoqda. Ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy ashyolari bo'lmish konsepsiya, standart, dastur, darslik, metodik hamda o'quv qo'llanmalarni yangilash va takomillashtirish bilan birga ruhan sog'lom, aqlan barkamol, o'z fikri hamda qarashlariga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash ustuvorlik kasb etmoqda. Yoshlar tarbiyasida bir xil fikrlaydigan, yagona xulosaga keladigan avlodni shakllantirishdan voz kechilib, o'rniga ma'naviy sifatlarning yetakchiligi, tuyg'ularning injaligi, ko'ngil istaklari ustuvorligiga milliy an'analar asosida erishish diqqat markazida turibdi.

Afsuski, mustaqillikning dastlabki bosqichida paydo bo'lgan ayrim muammolar egamanlikning chorak asri davomida ham o'z yechimini to'laligicha topa olmayapti. O'tmish tuzumning qator illatlaridan qutulish uchun ruhiyati mustaqillik davrida shakllangan avlod yetilishi kerak edi. To'g'ri, mustaqillik davrida tug'ilgan avlodning oldi bugun

o'ttizga kiryapti. Lekin ularning barchasi shaxs sifatida erkinmi? Ruhan ozodmi? Ma'naviyati sog'lommi? Mana shu savollar millat kelajagi uchun qayg'uradigan har qanday kishini o'ylantiradi. Ruhan mustaqil bo'lgan, o'z haq-huquqini tanigan, ichida «Men»i bor kishilar tomonidan tarbiyalangan bolalargina tom ma'noda Shaxs bo'lib shakllanishlari mumkin. Chunki o'zi ma'nan noto'kis, umuminsoniy va milliy qadriyatlardan yiroq, fikran qashshoq tarbiyachi tarbiyalanuvchilarini aqlan ham, ruhan ham sog'lom yo'nalishga sololmaydi. Ya'ni har qanday tarbiya avval tarbiyachini tarbiyalashdan boshlanishi kerak.

Talabalarga psixologiya ilmidan ma'lumki, bola umrining turli bosqichlarida jisman ham, ruhan ham, aqlan ham turlicha taraqqiy topadi, har bir tarbiyalanuvchi o'ziga xos tarzda rivojlanadi. Jumladan, "Bog'cha opa"sini daxlsiz va eng bilag'on shaxs hisoblab, uning aytganlariga so'zsiz quloq osish, ishonish, unga intilish – bolalar bog'chalari tarbiyalanuvchilariga xos bo'lgan umumiy xususiyat. Bola uchun tarbiyachi – eng buyuk shaxs. U "bog'cha opa"si talablariga ixtiyoriy ravishda astoydil bo'ysunadi.

Kichik tarbiyalanuvchilarning ko'pchiligi tarbiyachi aytganlarini quloq qoqmay bajaradilar va doimiy ravishda uning ko'rsatmalarini kutishga moyil bo'ladilar. Tarbiyachi nimani va qanday uqtirishidan qat'i nazar, uni bilib olish kerak, deb hisoblashadi. Bog'cha yoshidagi bolalar nazarida bilimlarni o'zlashtirish – ko'r-ko'rona ijrochilik, "bog'cha opa"siga taqlid, ustozlari aytganlarini takrorlashdan iboratday tuyuladi. Mazkur davr pedagogik jihatdan bolada insoniy sifatlarni shakllantirishda tarbiyachi uchun eng qulay bosqich sanaladi. Bu o'rinda bog'cha opaning oqil, dono bo'lishi, o'z kasbini va bolalarni qanchalik yaxshi ko'rishi, sohasi bo'yicha kompetentlik darajasining yuqoriligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Inson ichida erkin "men"i, mustaqil fikri bo'lgandagina o'z so'zini aytadi. Fikr – ichki "men" faoliyatining mahsuli. Shakllanib kelayotgan shaxsda o'zlikni anglash, uning o'z so'zi va mustaqil fikri bo'lishini ta'minlash, bunga sharoit yaratish maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyachining vazifasi hisoblanadi. Bu undan professional bilimdonlikni talab qiladi. Chunki bolaning aniq maqsad asosida oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish yo'lida mantiqiy mulohaza yuritishga, qo'yilgan masalaning muayyan zo'riqishlar orqali mustaqil ravishda hal qilishga yo'naltirish oson ish emas.

MTT tarbiyalanuvchilarida shaxslik sifatlarini shakllantirish ancha murakkab jarayon. Bu yoshdagi bolaning hayotiy tajribasi kam va u xulosa chiqarishni bilmaydi. U ko'proq taqlid qiladi. Bolalar bog'chalarida amalga oshiriladigan ta'lim va tarbiya jarayoni tarbiyalanuvchilarning yoshi, intellektual imkoniyatlariga mos holda xulosa chiqarishga emas, fikr aytishga, munosabat bildirishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir. Shu tufayli MTT tarbiyachilarining vazifasi mashg'ulotlarda masalani to'g'ri qo'ya bilish, bolani qiziqтира olish, uning tuyg'ularini bezovta qila bilishdan iboratdir.

Har qanday bola o'z bilimi va tajribasida ko'rilmagan vaziyat bilan to'qnashganda hamda bu vaziyat uni qiziqtirib qolganda g'ayriixtiyoriy ravishda mustaqil fikrlay boshlaydi, erkin faoliyatga kirishadi. Ma'lumki, qiziqqan bola masalaning mohiyatiga kirmay, o'z istaklarini, bilish ehtiyojini qondirmay qo'ymaydi. Faqat uni bunday holatga solishdan avval asta-sekinlik bilan taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish, aniqlik kiritish, tizimga sola bilish kabi ko'nikmalarni egallashiga erishish taqozo etiladi. Shundagina bolaning bilish faoliyati muayyan samara keltirib, shaxsi to'g'ri shakllana boradi.

Kichik tarbiyalanuvchilar ma'naviyatini sog'lomlashtirishda har qanday mashg'ulotning, xususan, maktabgacha adabiy ta'limning ham o'rni beqiyosdir. Tarbiyachi tomonidan o'quv materiallarini to'g'ri idrok etishga yo'naltirilgan bola diqqat bilan eshitishga, eshitganlarini uqib olishga, mustaqil ishlashga, o'zgalarning fikrlarini ilg'ashga, o'zi va boshqalarning tuyg'ular olamini kuzatishga, o'zgani tuyishga o'rgana boradi. Olamni, Odamni va O'zligini kashf qila boshlaydi. O'z ichki "men"ining shakllanishida o'zi bevosita ishtirok etadi.

Mashg'ulotlar uchun tayyorlangan o'quv materiallari bunday pedagogik vazifalarning bajarilishida eng katta ko'makchi sanaladi. Badiiy asarlar ustida ishlashga bag'ishlangan mashg'ulotlarda taqdim etilgan o'quv materiallari mazmunan ta'lim-tarbiya jarayoni oldiga qo'yilgan maqsadlarga mutanosib bo'lishi kerak. Kuzatishlar asnosida ma'lum bo'ldiki, MTT mashg'ulotlari uchun tayyorlangan materiallar to'plamlarida taqdim etilgan asarlarning ko'pchiligi yuqoridagi talablarga yetarli javob bera olmaydi. Ularda bugungi kichik tarbiyalanuvchilarning ruhiyati, intellektual saviyasi ancha yuqorilab ketgani yetarli darajada inobatga olinmagan. Bundan tashqari, o'quv materiallarini tayyorlashda, ya'ni adabiy matnlarni soddalashtirish va ularni tarbiyalanuvchilarning yosh xususiyatlariga moslashtirishda

adabiy ta'lim meyorlariga to'liq amal qilinmagan. Badiiy matndagi yetakchi xususiyatlar, bolalarni ma'naviy barkamollik sari yetaklovchi badiiy unsurlar, asardagi asosiy fikr, yetakchi g'oya va badiiy qudrat qisqartirib yuborilgan. Natijada quruq, axborot yoki nasihat shaklidagi matn paydo bo'lgan. Ya'ni aytish kerakki, bugungi kichik tarbiyalanuvchilar mazkur o'quv materiallarini tayyorlagan mualliflar tasavvur qilganlaridan, ularning bu yoshdagi darajasidan ko'ra bilimlroq va aqlliroq.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilari bilan birgalikda ishlash uchun mo'ljallangan har qanday badiiy asar o'quv materiali sifatida o'z mazmun-mohiyati, didaktik xususiyatlari bilan har xil guruhlardagi eng ilg'or tarbiyalanuvchidan ham bir pog'ona balandda turishi, shu bola ham o'quv materiali ustida ishlaganda o'zi uchun qiziqarli ma'lumotlarni olishi, ma'lum maqsadlarga erishishda bu o'quv materiali tayanch vazifasini o'tashi maqsadga muvofiqdir. O'quv materiali bilan (masalan, "Toshbaqa va Chayon" masali ustida) ishlaganda: "Asar qanday mavzuga bag'ishlangan ekan?", "Do'stlik deganda nimani tushunasiz?", "Nima deb o'ylaysiz, Chayon nima uchun Toshbaqaning yelkasiga nish urdi? Uni bunga undagan narsa nima ekanini ayta olasizmi?", "Toshbaqaning dili og'ridi" tasvirini o'z so'zlaringiz bilan ifodalashga urinib ko'ring. Uni siz qanday tushundingiz?" singari kichik tarbiyalanuvchilarni o'z fikrini aytishga va ularni matn mohiyatiga kirishga yo'naltiradigan, badiiy asardan zavq va ma'naviy ozuqa olishga undaydigan, o'z munosabatini asoslashga, xulosasini o'ziga yarasha himoya qilishga qaratilgan savol-topshiriqlar taqdim etilishi maqsadga muvofiqdir. Chunki kichik tarbiyalanuvchilar o'rganishlari uchun taqdim etilgan o'quv materiallarining mazmun-mohiyatini ochishga yo'naltirilgan savol va topshiriqlar ularni ma'naviy kamolotga yetaklovchi asosiy didaktik ashyolardan biri hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, matn yuzasidan tuzilgan mantiqli, o'ylantiradigan, mustaqil fikr talab qiladigan savollarga guruhdagi bolalarning barchasi javob berishi shart emas. Har bir bola o'z intellektual imkoniyati darajasida fikr yuritadi, rivojlanadi. Muhimi – bolalarning har birini savol yoki topshiriq bilan bezovta qilish, ruhiy muvozanatdan chiqarish. Tarbiyachilar kichik guruhlardan oq bolalarning ruhiyatini uyg'otish maqsadida ularni badiiyatning yuksak namunalari bilan tanishtirib borsalar, asarlardagi shaxs shakllanishi

uchun muhim bo'lgan jihatlarga ularning diqqatini qarata bilsalar, tarbiyalanuvchilarning ma'nan ham, aqlan ham, axloqan ham boridan yuqoriga ko'tarilishlariga, barkamollik sari yuz burishlariga dastlabki sharoitni yaratgan bo'ladilar.

Ma'lumki, yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida ma'nan sog'lom qilib tarbiyalashda, Shaxsni shakllantirishda badiiy adabiyotning o'rni beqiyos. Lekin badiiy asardagi kitobxon shaxsiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan jihatlarni, matnda aks etgan hayotiy va badiiy haqiqatlarni ilg'ash, ularning ko'ngilni tozalashga xizmat qiladiganlarini topib, o'z tabiatiga singdirish shakllanayotgan shaxsda osonlik bilan kechadigan jarayon emas. Ta'lim-tarbiya tizimida, xususan, maktabgacha ta'lim muassasalarida bu kabi murakkab va mas'uliyatli ishlarni amalga oshirishda mazkur o'quv fani va o'z kasbini yaxshi ko'radigan, yaxshi biladigan tarbiyachiga ehtiyoj seziladi.

«Maktabgacha ta'limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi» nomli mazkur o'quv qo'llanma oliy ta'lim muassasalari maktabgacha ta'lim fakultetlari talabalari, ya'ni bo'lajak tarbiyachilarga badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlari misolida adabiyot o'qitishning ham ilmiy-nazariy, ham amaliy jihatlarni ko'rsatib beruvchi bir mayoq darajasidagi yo'lko'rsatkichdir. Unda majburiy ta'limning dastlabki bo'g'ini bo'lgan maktabgacha ta'lim bosqichi tizimida mashg'ulotlarni maqsadga muvofiq tarzda, imkon qadar samarali tashkil etish uchun zarur bo'lgan bilimlarni qamrab olishga harakat qilingan.

Shu maqsaddan kelib chiqib darslik bolalar adabiyotining taniqli vakillari qalamiga mansub bir qator badiiy to'kis asarlar ustida ishlash namunalarini taqdim etishga qaror qilindi. Toki bo'lajak tarbiyachilar amaliy faoliyatlarida o'z tarbiyalanuvchilariga nimani, qanday o'qitishlari zarurligi haqida bilim va tasavvurga ega bo'lsinlar, amaliy faoliyatda ularni tashkil etish yo'llarini o'rgansinlar.

Agar har bir tarbiyachi kichik tarbiyalanuvchilarni matn ustida uzluksiz ravishda namunadagidek ishlata bilsa, bolalar ham bunga asta-sekinlik bilan o'rganib boradilar va ularda badiiy asarlar bilan ishlash borasida istalgan dastlabki ko'nikma hosil bo'ladi. Natijada bola shaxsida fikr kishisi shakllanadi. Fikr kishisi hech qachon o'zgalarga ko'r-ko'rona ergashmaydi, munosabat bildirish kerak bo'lganda jim turmaydi. Tarbiyachi bolalarda shunday sifatlarni shakllantirishga da'vat etilgan shaxsdir. Buning uchun, avval, uning o'zi shunday

sifatlarni egallagan bo'lishi lozim. Har qanday tarbiyachi o'zida yo'q narsani tarbiyalanuvchisiga bera olmaydi.

“Maktabgacha ta’limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi” darsligining yutuqlari o’zi bilan, albatta, lekin uning kamchiliklarini bartaraf etib, yanada takomillashtirishda mutaxassis va amaliyotchilarning xolis fikr-mulohazalari katta yordam beradi. Darslik yanada mukammallashib, ta’lim jarayonidagi barcha nozik jihatlarni imkon qadar hisobga oladigan holatga keltirilishi maqsadga muvofiq, albatta. Chunki u respublika maktabgacha ta’lim muassasalarida ish yuritadigan minglab bo’lajak tarbiyachilar faoliyatini tashkil etishga asos bo’ladigan manbadir. U qanchalar to’kis bo’lsa, millatning ma’naviy kamolotini ta’minlash ishi shuncha badastir bo’ladi. Shu boisdan, bu borada aytilgan har qanday fikr, taklif va mulohazalar o’ylab ko’riladi, lozim topilganlari, albatta inobatga olinadi.

Hurmatli talabalar! Mazkur o’quv qo’llanmadagi mavzular bo’yicha tuzilgan savol-topshiriqlar Sizlardan o’qiganlaringizni so’zma-so’z takrorlashni emas, balki barcha o’quv fanlari bo’yicha o’zlashtirgan bilimlaringizga tayangan holda o’ylab ko’rib, o’z mustaqil fikringizni aytishni nazarda tutgan holda tuzilgan. Yana shuni ham alohida ta’kidlash joizki, mavzular bo’yicha taqdim etilgan savol va topshiriqlar zimmasiga matn mazmunida siz bilishingiz, nafaqat bilishingiz, balki bo’lajak tarbiyachi sifatida ongingiz hamda ruhiyatingizga joylab olishingiz shart bo’lgan jamiki muhim jihatlarga sizning e’tiboringizni qaratish yuki ortilgan.

Taqdim etilgan mashg’ulot ishlanmalari va badiiy matnlar tahlili namunalari ham Sizning amaliy faoliyatingizni to’g’ri tashkil qilishga yo’naltirilgan. Ertangi ish jarayonida Sizga suv bilan havodek zarur bo’ladigan muhim jihatlar nazaringizdan chetda qolib ketishiga yo’l qo’ymaslikka harakat qilingan. Bu talablarning barchasiga hamma birdek javob bera olmasligi ham mumkin, albatta. Chunki Xudoning har bir yaratig’i o’z qobiliyati va qiziqishlari, o’z iqtidori va intellektual imkoniyatlariga ega. Hammadan bir xil bilim talab qilish ham aqlli ish emas. Har kim aqli yetgancha ish tutadi. Gap shundaki, bilimli, o’z yurti va millatining kelajagi uchun (og’riydigan) qayg’uradigan, O’zining ham shaxs, ham pedagog sifatida ma’naviy kamolotini ta’minlashga yuz burgan talabalar o’rtachalarning qurboni bo’lib qolmasligi uchun shu murakkab yo’l tanlandi. Kasbiy kompetentlilik sari intilgan

talabalar ularning barchasiga javob berishga urinishlari, o'zlarini sinab ko'rishlari tabiiy, albatta.

Bo'lajak hamkasb! O'zingizni kuzating-a, oldingizga qo'yilgan vazifalarning mohiyatiga kirib ularga o'z bilimingiz, saviyangiz va dunyoqarashingizdan kelib chiqib yondashsangiz, ma'nan ko'tarilayotganingizni o'zingiz ham his qilasiz. Bu jarayonda sizga Oq yo'l! To'g'ri tushunganingiz uchun rahmat!

Bundan tashqari, har bir mavzu bo'yicha ishlangan modullar to'plami va mashg'ulot ishlanmalari multimedia shaklida diskka to'plangan holda kitobga ilova qilingan. Bu ham tarbiyachilar amaliy faoliyatini samarali tashkil etishga ko'maklashadi, degan umiddamiz.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

Do'stlik sinovda chiniqadi (o'zbek xalq ertagi)

Mazkur ertakni o'rganishga bag'ishlangan mashg'ulotda dastlab tarbiyalanuvchilar ertak matni bilan tanishtiriladi:

«Bir bor ekan, bir yo'q ekan, Barg bilan Kesak bo'lgan ekan. Ular qalin do'st bo'lishib, bir-biridan ajralmaslikka, og'ir kunlarda bir-birlariga yordam berishga va'dalashishibdi. Ular do'st bo'lib yashay boshlabdilar. Kunlardan bir kun qattiq shamol turibdi.

Shamolning g'uvillashidan qo'rqib ketgan Barg Kesakning oldiga yugurib kelib qo'rqayotganini aytibdi. Shunda Kesak:

– Hech narsadan qo'rqma, men seni bu balodan asrayman, – deb Bargni shamoldan pana qilib to'sibdi.

Shamol qanchalik kuchli bo'lmasin, Bargni uchirib keta olmabdi. Bundan uning jahli chiqib, Yomg'irni yuboribdi. Bu bilan shamol Kesakdan o'ch olmoqchi bo'libdi. Lekin Yomg'ir ham ularni qo'rqita olmabdi. Yomg'irning yog'ishini ko'rgan kesak Bargga nolish qilibdi. O'zini yomg'irdan qutqarishini so'rabdi.

Shunda Barg Kesakni yomg'irdan pana qila boshlabdi. Qanchalik ko'p sel yog'masin, Kesak nam bo'lmabdi. Yomg'ir tingach, Kesak bilan Barg xursand bo'lishibdi.

Ularning bir-birlariga mehr-oqibatlari yanada ortib inoqlashib ketibdilar»¹.

Bu ertakni ta'limning tadqiqot metodi asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Tarbiyalanuvchilar ertak matni ustida ishlash asnosida undagi Barg, Kesak, Shamol va Yomg'ir singari qahramonlarning xususiyatlarini o'zlaricha tadqiq qiladilar. Tabiat hodisalarining sirlarini anglaydilar.

Ertaklar, ular xalq ertaklari bo'ladimi, adabiy ertaklarmi, inson fantaziyasining mahsuli. Mazkur ertakdagi Barg bilan Kesakning do'stligi sog'lom aqlga sig'maydi, lekin bu fantaziyada katta mantiq bor. Har ikkala qahramonning xatti-harakatida, zimmasiga ortilgan yukda ularga xos bo'lgan haqiqat bor.

Pedagog tomonidan berilgan bu savollar bolalarning xotirasini «qitiqlaydi», birgalikda sayrga chiqqan paytlarida, bog'chaga kelish-ketish jarayonida yuz bergan hodisalarni eslashadi, barglarning shamoldagi holatini tasavvur qilishadi, ayni zamonda barglarning o'shandagi holatini ham his qilishadi. Shamol bo'lganda barglarning «qo'rquv»dan titrashi sabablarini ertak qahramoni misolida tushunishadi. «Tabiatda hech kuzatganmisiz, shamolning «jahli chiqqan»ini nimalardan bilsa bo'ladi? Shamolning yomg'ir yuborishiga ishonish mumkinmi? Nima deb o'ylaysiz, shamol va yomg'irni aslida kim yuboradi?» tarzidagi savollar ham tarbiyalanuvchilarni o'ylashga, tabiat hodisalarini tadqiq qilishga majburlaydi. Bolalar tabiatda shamolning avval asta-sekin, mayinlik bilan boshlanishini, keyin tezlashishi va bo'ronga aylanishini «jahli chiqqan» holati sifatida talqin qilishlari mumkin. Odatda, qattiq shamoldan so'ng yomg'ir yog'adi. Bu tabiat hodisasi ham bolalar tomonidan shamolning nimalarnidir uchirib ketolmagani uchun alam bilan qilgan ishi deb tushunilishiga ertakning g'oyasi sabab bo'ladi. Tabiatdagi hodisalarning bir ertak misolidagi bunday talqini bolalar tasavvur olamining kengayishiga, dunyoqarashining boyishiga turtki bo'ladi.

«Nima deb o'ylaysiz, nega Barg Yomg'irdan qo'rqmaydi-yu Shamoldan qo'rqadi? Kesak nega Shamoldan qo'rqmaydi-yu Yomg'irdan qo'rqadi?» tarzidagi navbatdagi savollar bolalarni bilishga, bilganlarini amaliy vaziyatlarda ishlatishga yo'naltiradi. Ular ertakdagi har ikkala qahramonning o'zlariga xos bo'lgan xususiyatlarini qiynalmay ochib beradilar. Shamol o'z qudrati bilan salmog'i yo'q bargni istagan tomoniga uchirib ketishi, uni do'stidan judo qilishi mumkin. Shuning uchun barg shamoldan qo'rqadi. Yomg'ir

esa bargning ustidan bosib tushadi, u yerga yopishib qoladi va do'stining yonida qoladi.

Kesakni esa shamol uchirib ketolmaydi, chunki u og'ir. Yomg'ir uni ivitib, loyga aylantirib yuborishi, irmoqlarga qo'shib oqizib ketishi, do'stidan ayro tushirishi mumkin. Shuning uchun kesak yomg'irdan qo'rqadi. Ularning har ikkisiga xos bo'lgan bu sifatlar – bilim. Tarbiyalanuvchilar shu bilimni o'z imkoniyatlari doirasida tadqiq qiladilar va tushuntirib beradilar. Shu tariqa ham bilim, ham mustaqil fikr, ham bir olam tuyg'ular sohibi bo'ladilar.

Bundan tashqari, hayotda hamisha shamolda titrayotgan bargni ko'rganlarida eshitganlari va muhokama qilganlari shu ertakni eshlari tabiiy, balkim barglarga rahmlari ham kelar. Bir ertak bilan bolalarda ziyraklik va rahmdillik hissini shakllantira olsa, demak, maktabgacha adabiy ta'lim o'z vazifasini qoyillatib bajargan bo'ladi.

Uy vazifasi sifatida bolalarga Barg yoki Kesak ishtirokida yangi bir ertak yaratib kelishni ixtiyoriy ravishda topshirish mumkin. Ularga ozingina yo'nalish berib yuborish maqsadida kuzgi, bahorgi, yozgi yoki qishki barglarni (topshiriqning berilgan faslga mos davri asosida) yoki kesaklarni kuzatishni, shu kuzatishlari asosida ijod qilishni aytish mumkin. Ertasiga bolalarning ijod mahsuli eshitaladi, mazmun-mohiyati sharhlanadi va rag'batlantiriladi.

Savol va topshiriqlar

1. Nima deb o'ylaysiz, Siz ruhan millat ertasini ta'minlaydigan yosh avlodni tarbiyalashga qodirmisiz? Shunday mas'uliyatni zimmangizga ola bilasizmi? Fikringizni asoslang.

2. Ruhiyatingizga bir nazar tashlab ko'ring-chi, tabiyingizda tanlaganingiz kasbga, bo'lajak tarbiyalanuvchilaringizga muhabbat mavjudmikin? Xulosangizni kursdoshlaringiz bilan bo'lishing.

3. O'zingizning bolalik davringizni xotirlang: nimalardan qoniqmagansiz: shaxs sifatida "bog'cha opa"ngizdanmi yoki o'quv ashyolaridanmi? Fikringizni asoslang. Siz bolalar bog'chalari faoliyatida qanday o'zgarishlar qilgan bo'ladingiz?

4. Matndagi: "...o'zi ma'nan noto'kis, umuminsoniy va milliy qadriyatlardan yiroq, fikran qashshoq tarbiyachi tarbiyalanuvchilarini aqlan ham, ruhan ham sog'lom qilib tarbiyalay olmaydi. Ya'ni har

qanday tarbiya avval tarbiyachini tarbiyalashdan boshlanishi kerak”, tarzidagi fikrlarning mag‘zini chaqing. O‘z munosabatingizni bildiring.

5. Yuqoridagi: “O‘quv materiallari o‘z mazmun-mohiyati bilan guruhdagi eng ilg‘or boladan ham bir pog‘ona balandda turishi, ular ham o‘quv materialidan o‘zlari uchun qiziqarli ma‘lumotlarni olishi, ma‘lum maqsadlarga erishishda didaktik ashyolar tayanch vazifasini o‘tashi kerak”, degan fikrga o‘z munosabatingizni bildiring. Qarashlaringizni asoslang.

6. Matn mazmunidagi: “Tarbiyachilar ilk yoshidan bolalarning ruhiyatini uyg‘otish maqsadida ularni badiiyatning yuksak namunalari bilan tanishtirib borsalar, asarlardagi shaxs shakllanishi uchun muhim bo‘lgan jihatlarga ularning diqqatini qarata bilsalar, tarbiyalanuvchilarning ma‘nan ham, aqlan ham, axloqan ham boridan yuqoriga ko‘tarilishlariga, barkamollik sari yuz burishlariga sharoit yaratgan bo‘ladilar”, degan fikrga diqqat qiling. Uni o‘z so‘zlaringiz bilan sharhlab bering. Bu ko‘chirma mohiyatiga singdirilgan haqiqatni ochishga urinib ko‘ring.

7. Mazkur darslikni shakllanayotgan bir tarbiyachi sifatida kuzatib boring. Yutuq va kamchiliklarini kashf etgan joyingizda, qalam bilan kitobning hoshiyasiga yozib boring. Bir kun bu haqida alohida fikrlashamiz.

2-MAVZU. BOLARAR BOG'CHALARI ADABIY TA'LIMNING UMUMNAZARIY MASALALARI. MTT ADABIY TA'LIMIGA XOS BO'LGAN TAMOYILLAR VA YONDASHUVLAR*

Reja:

1. Maktabgacha ta'lim muassasalarida adabiy ta'lim metodikasi fan sifatida.
2. "Maktabgacha ta'limda badiiy matn ustida ishlash metodikasi"ning mazmun-mohiyati.
3. Maktabgacha adabiy ta'limning yetakchi tamoyillari.
4. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: adabiyot o'qitish metodikasi, o'quv fanining obyeksi, fanning predmeti, fanning maqsadi, vazifalari va mazmuni, ta'lim metodlari, ta'lim tamoyillari.

Adabiyot o'qitish metodikasi ilmi pedagogik fanlar tizimiga mansub o'laroq, ilmning alohida turi bo'lish uchun qo'yiladigan uch talabning barchasiga ²javob bera oladi. **Birinchi**dan, adabiyot o'qitish metodikasi o'rganadigan soha ilmdagi boshqa biror o'quv fani tomonidan o'rganilmaydi. **Ikkinchi**dan, mazkur fan ishlaydigan soha, ya'ni adabiyot darslarida badiiy asarlar ustida ishlashning optimal va samarali yo'llarini tadqiq etish, adabiy ta'limning nazariy asoslarini ishlab chiqish ulkan ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. **Uchinchi**dan, adabiyot o'qitish metodikasi fani o'ziga xos ilmiy-tadqiqot metodlariga ega. Shu ma'noda, "Maktabgacha ta'limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi" o'quv fani ham xuddi "Boshlang'ich sinflarda adabiyot o'qitish metodikasi" va yuqori sinflarda "Adabiyot o'qitish metodikasi" singari o'quv fanlari sirasida ilmning barcha metodologik talablariga javob beradi va u oliy o'quv yurtlari maktabgacha ta'lim fakultetlari tarbiyachilar tayyorlash yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan.

"Maktabgacha ta'limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi" o'quv fani ham badiiy adabiyot o'qitilish jarayoniga bog'liq qonuniyatlarni o'rganadi. Unda ham adabiyotshunoslik bilan

²Адабиёт ўқитиш методикаси. (Педагогика институтлари ва университетларнинг филология факультетлари учун дастурий қўлланма). Тузувчилар: К. Йўлдошев, О. Мадиев, А. Абдуразақов. – Т.: 1994. – 11–12-б.

* Бу мавзу АнГДУ профессори В. Қодиров билан биргаликда яратилган.

pedagogikaning ayrim xususiyatlari uyg'unlashgan. Ya'ni adabiyotshunoslik alohida fan sifatida adabiyot tarixi, nazariyasi va adabiy jarayon muammolari bilan shug'ullansa, pedagogika bola tarbiyasi qonuniyatlari bilan mashg'ulligi ma'lum. Ammo bu ikkala fan ham uzluksiz ta'lim jarayonida, xususan, maktabgacha ta'lim tizimida adabiyotdan nimani va qanday o'qitilishi kerakligi masalasini hal qilib bera olmaydi. Shu ma'noda, adabiyot o'qitish metodikasi alohida fan sifatida filolog o'qituvchilar tayyorlash tizimi uchun zarur hisoblansa, "Boshlang'ich sinflarda adabiyot o'qitish metodikasi" o'quv fani boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida badiiy asarlar ustida ishlash yo'llarini tadqiq etishga yo'naltirilgan, "Maktabgacha ta'limda badiiy matn ustida ishlash metodikasi" o'quv fani esa bolalar bog'chalarida badiiy asarlar ustida ishlashning o'ziga xos xususiyatlarini belgilashga qaratilgan. Uning o'z obyekti va predmeti, maqsad va vazifalari, mazmuni va metodlari mavjud. Adabiyot o'qitish metodikasi sohasida yaratilgan bir qator darsliklarga³ tayangan holda undan fan sifatida alohida ajralib chiqqan "Maktabgacha ta'limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi" o'quv fanining *obyektini* uzluksiz adabiy ta'limning dastlabki bo'g'ini "Ilk qadam" dasturida belgilangan "badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlaridan o'rin olgan badiiy asarlar" tarzida ko'rsatish mumkin.

Mazkur fanning *predmeti* esa uzluksiz adabiy ta'limning dastlabki bosqichida badiiy adabiyotning o'qitilishiga doir didaktik ashyolar va qonuniyatlar hamda dasturlardan o'rin olgan badiiy asarlarni o'rganishda tarbiyachi-tarbiyalanuvchi munosabatlari jarayonidir.

"Maktabgacha ta'limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi" o'quv fanining *maqsadi* bo'lajak maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari kasbiy kompetentligining asosi sifatida kichik yoshdagi tarbiyalanuvchilar ma'naviyatini sog'lomlashtirishda badiiy asarning ta'sir kuchidan oqilona va samarali foydalanish yo'llarini o'rgatishdan iborat.

Belgilangan maqsaddan kelib chiqqan holda "Maktabgacha ta'limda badiiy matn ustida ishlash metodikasi" o'quv fani:

³С. Долминов, Х. Убайдуллаев, Қ. Аҳмедов. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: "Ўқитувчи" 1967; А. Зуннунов, Н. Ҳотамов, Ж. Эсонов, А. Иброҳимов. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: "Ўқитувчи", 1992.; Б. Тўхлиев. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: "Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси", 2010.

– badiiy asarlar bilan tanishish mashg‘ulotlarining bolalar bog‘chalarida tashkil etiladigan boshqa mashg‘ulotlardan farqli tomonlarini ko‘rsatish;

– maktabgacha adabiy ta‘limga innovatsion yondashuvlarni olib kirish;

– bo‘lajak pedagoglarni adabiy ta‘limning ilk bosqichi uchun optimal variantlarni belgilashda zarur bo‘lgan bilimlarni egallash va ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirish;

– badiiy asarlar ustida ishlash jarayonida ta‘limning samarali metod va usullaridan bolalarning yoshi, intellektual imkoniyatlariga mos holda foydalanish yo‘llarini o‘rgatish;

– badiiy asarlar bilan tanishish mashg‘ulotlarida badiiy matndagi kichik tarbiyalanuvchi ma‘naviyatiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadigan jihatlarni ochish hamda undan maqsadga muvofiq tarzda foydalanishni bildirish;

– tarbiyachi va tarbiyalanuvchi faoliyati hamda ularning o‘zaro munosabatidagi o‘ziga xosliklar bilan tanishtirish singari *vazifalarni* o‘z ichiga oladi.

“Maktabgacha ta‘limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi” o‘quv fanining mazmuni maktabgacha adabiy ta‘limda qo‘l keladigan metodlar, usullar, mashg‘ulot shakllari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari, badiiy asar bilan bog‘liq nazariy va didaktik tushunchalar, adabiy matn bilan ishlash jarayonida tarbiyachi va tarbiyalanuvchi faoliyatini subyekt-subyekt shaklida tashkil etish yo‘llari bilan bog‘liq bilimlarni o‘z ichiga oladi.

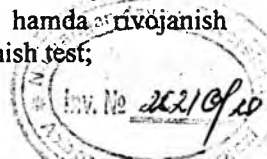
Mazkur o‘quv fanining ilmiy-tadqiqot metodlari qatoriga:

– fanga doir ma‘lumot yig‘ishning aniq maqsadga yo‘naltirilganligi;

– ilg‘or tajribalarni o‘rganish, tahlil qilish va ommalashtirish, ta‘lim hujjatlarini tahlil qilish, tarbiyachi hamda tarbiyalanuvchilar bilan individual suhbatlar tashkil etish kabilarni o‘z ichiga oladigan kuzatish;

– sinalmagan pedagogik hodisalarni har xil sharoitlarda o‘rganish maqsadida qo‘yilgan ilmiy tajriba ko‘rinishidagi eksperiment;

– ma‘lum maqsadga yo‘naltirilgan, aniq sharoit va tartibda o‘tkaziladigan, tarbiyalanuvchilarning ta‘limiy hamda rivojlanish darajasini aniq o‘lchaydigan tekshiruv tizimi bo‘lmish test;

– ma'lumotlarni oldindan maxsus tayyorlangan savollar va anketalar ko'magida yalpi tarzda yig'ish shaklidagi anketa so'rovnomalari;

– ta'lim jarayonining son ko'rsatkichlari aniqlanishiga yo'naltirilgan statistik tahlil;

– metodik merosni tanqidiy o'rganish;

– tarbiyalanuvchi ijodi namunalarni o'rganish va hokazolarni kiritish mumkin.

Maktabgacha ta'lim fakultetlari talabalari "Maktabgacha ta'limda badiiy matn bilan ishlash metodikasi" kursini to'la o'zlashtirsalar:

• maktabgacha adabiy ta'limda yetakchilik qiladigan tamoyillar bilan tanishadilar;

• badiiy asarlar bilan tanishishning dastlabki bosqichiga xos bo'lgan ta'limning hamkorlik, modulli, muammoli, didaktik o'yinlar, erkin tarbiya singari texnologiyalarining mazmun-mohiyatini anglaydilar;

• adabiy ta'limning ilk bosqichiga xos bo'lgan o'qitish metod, usul va shakllari, ularning xususiyatlari hamda foydalanish yo'llari haqida to'liq bilimga ega bo'ladilar;

• har qanday badiiy matnni ham ilmiy, ham didaktik, ham bolalarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda tahlil eta olish ko'nikmalarini egallaydilar;

• badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarini samarali tashkil etish maqsadida o'zlarida tarbiyalanuvchilarni mustaqil fikrlash va mustaqil faoliyatga yo'naltirish borasida ma'lum ko'nikmalarni shakllantiradilar;

• maktabgacha adabiy ta'lim uchun zarur bo'lgan mashg'ulot turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari hamda tashkil etish borasida maxsus bilimga ega bo'ladilar;

• maktabgacha ta'lim muassasalari "Ilk qadam" dasturidan o'rin olgan nasriy va she'riy asarlar, topishmoqlar va tez aytishlar ustida ishlashning o'ziga xos jihatlarini bilib oladilar;

• maktabgacha adabiy ta'limda amalga oshirilishi lozim bo'lgan mustaqil va ijodiy ishlar turlari, ularni tashkil etish hamda baholash yo'llari haqidagi bilimlarni egallaydilar;

• badiiy asarlar bilan tanishish va nutq o'stirish mashg'ulotlarida tasviriy san'at namunalari ustida ishlash yo'llarini, mo'yqalam namunalarni o'qish ishlarini o'zlashtiradilar;

•adabiy ta'limning dastlabki bosqichida tarbiyalanuvchilarni badiiy asar qahramonlarini baholashga yo'naltirishning nazariy va amaliy yo'llarini o'rganadilar;

•maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarga uy vazifalari berish me'yori va ularni tashkil etishning nazariy asoslari haqida bilimga ega bo'ladilar;

•adabiy ta'limning dastlabki bosqichida texnika vositalaridan foydalanish va adabiy materiallar ustida ishlash jarayonida internet materiallaridan foydalanish yo'llarini o'zlashtiradilar;

•har qanday badiiy matnga xos bo'lgan yetakchi g'oyalarni ilg'ash va ularni savol yoki topshiriqqa aylantirish ko'nikmasini egallaydilar;

•tarbiyalanuvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etishning nazariy-metodik va amaliy xususiyatlarini bilib oladilar;

•tarbiyalanuvchilar bilan professional muloqotga kirisha olish ko'nikmasini egallaydilar;

•jamo bilan ishlashda ularga xos bo'lgan ijtimoiy, etnik, madaniy va diniy tafovutlarga bag'rikenglik bilan yondasha olish ko'nikmasiga ega bo'ladilar;

•maktabgacha ta'lim muassasalarida adabiyotdan xonada va bog'chadan tashqarida tashkil etiladigan ishlarni uyushtira bilishni o'rganadilar;

•mashg'ulotlarni mavjud ilg'or metodlar asosida tashkil qilishda zarur bo'ladigan o'quv-metodik materiallar va mashg'ulot ishlanmalarini tayyorlash ko'nikmasini egallaydilar;

•tarbiyalanuvchilarga adabiy ta'lim berish bilan birga ma'naviy-tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish malakasiga ega bo'ladilar;

•professional faoliyatlarida har bir bola shaxsiga xos bo'lgan individual xususiyatlarni bilish va ta'lim amaliyotida bunga asoslanish yo'llarini o'rganadilar va hokazo.

Adabiyot o'qitishni ta'limning barcha bosqichlarida uning maqsadiga muvofiq tarzda tashkil etishning o'ziga xos bir qator tamoyillari mavjudki, ularni o'zlashtirmay turib har qanday bosqichda adabiyot o'qitish ishlarida samaradorlikka erishish amri mahol. Avvalo, "ta'lim tamoyili" tushunchasining mohiyatiga kirib olish lozim. Ta'lim tamoyillari (prinsiplari – lotincha principum – negiz, boshlang'ich) – ta'lim kechimini tashkil etishda tayaniladigan eng muhim qoida va qarashlar tizimi. Tamoyillar pedagogik amaliyotni to'g'ri tashkil etish ehtiyoji natijasida vujudga kelgan. Tamoyillar o'qitish jarayoniga

qo'yiladigan talablar majmuasidir. Ta'limning o'qitish kechimidagi asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Ta'limning rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi tamoyili.
2. Ta'limning hayot bilan bog'liqligi tamoyili.
3. Ta'limning ilmiyligi tamoyili.
4. Ta'limning tizimlili va izchilligi tamoyili.
5. Ta'limning tarbiyalovchi va kamol toptiruvchi tamoyili.
6. Ta'limning ko'rsatmalilik tamoyili.
7. Ta'limning tarbiyalanuvchi shaxsiga tayangan jamoaviylik tamoyili.
8. Beriladigan bilimlarning tushunarlilik tamoyili.
9. O'zlashtirilgan bilimlarning puxtaligi tamoyili.
10. Ta'limning tarbiyalanuvchini mustaqil fikrlash va mustaqil faoliyatga yo'naltiruvchi tamoyili.
11. Pedagog rahbarligida tarbiyalanuvchi ongliligi va ijodiy faolligi tamoyili.
12. Tarbiyalanuvchilarning nazariy fikrlash qobiliyatini o'stirish tamoyili.
13. Tarbiyalanuvchining mustahkam bilimga ega bo'lishi tamoyili va hokazo.

Ta'lim kechimining har bir bosqichida mana shu tamoyillarga rioya qilinishi shart. Ammo predmet mazmuniga, o'quvchi-tarbiyalanuvchilarning yosh xususiyatlariga, ta'lim turlariga mavjudligiga bog'liq holda tamoyillarning nisbati hamda mazmuni ma'lum darajada o'zgarib boradi. Masalan, ko'rsatmalilik tamoyili tabiatshunoslikni o'qitish jarayonida tabiat hodisalari, o'simlik va hayvonot olamini kuzatish ishlarini tashkil etish bilan bog'liq bo'lsa, ona tili yoki birorta chet tilni o'qitishda grammatik jadvallar ko'rsatish, darstaxtaga yozish, chizmalar chizish va hokazolardan iborat bo'ladi. Lekin har qanday o'quv fanini o'qitishda jonli mushohada, ya'ni narsa va hodisalarni muayyan idrok etish, fikrlash tamoyillariga amal qilish, nazariy xulosalarni tushunish va bilish, ularni tajribada, hayotda qo'llay olish zarur⁴.

Ta'limning har qanday bosqichida, xususan, maktabgacha adabiy ta'limda badiiy asarlar ustida ishlash jarayonida tarbiyalanuvchini ezgu ma'naviy sifatlar sohibi qilib tarbiyalash, bu yo'nalishdagi

⁴Ўзбек педагогик энциклопедик сўзлиги. (К. Йўлдош, У. Дольмов, К. Хусанбоева, А. Сулаймонов, М. Йўлдошева, О. Сафаров.) – Т.: Chashma print, 2014

mashg'ulotlarni to'g'ri tashkil etishda badiiy asarlar ustida ishlashning o'ziga xos bo'lgan quyidagi alohida tamoyillari mavjud:

1. Mashg'ulotlarda didaktik maqsadning mutlaq yetakchiligi tamoyili. Ma'lumki, har qanday ta'lim jarayoni ham ta'lim, ham tarbiya berish maqsadining uyg'unligi tamoyili bilan ish ko'radi. Maktabgacha ta'lim bosqichida ham mashg'ulotlar davomida muayyan ma'lumot, tushunchalar, bilimlar singdiriladi, ya'ni ta'lim beriladi, lekin umumta'lim bosqichida bo'lgani kabi qonun, qoida, ta'riflarga qat'iy tayanish ko'zda tutilmaydi. Buni mazkur bosqichda qamrovga olingan kontingent (bolalar)ning yosh xususiyatlari taqozo etadi. Bu bosqichda, garchi, tarbiya berish mutlaq yetakchi maqomda bo'lsa-da, bir qator mashg'ulotlar (matematika, ona tili, chet tili) zamirida ta'lim berish tarbiya darajasidan kam bo'lmaydi. Xususan, badiiy adabiyot bilan tanishtirish mashg'ulotlarida bolalarning ma'naviyatini sog'lomlashtirish, axloqiy-estetik tarbiya berish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

2. Mashg'ulot bosqichlarining erkinligi tamoyili. Bunga ko'ra mashg'ulotlar an'anaviy yo'sinda amalga oshirilmaydi. Mashg'ulotlar dasturda taqdim etilgan biror badiiy asar ustida ishlanayotganda, tarbiyalanuvchilarning avvalgi bilimlari, hayotiy tajribalariga tayangan holda bahsli-munozarali savollar berish, muammoli vaziyatlar yaratish va bolalarning mustaqil ishlashlarini ta'minlash asosida tashkil etiladi. Bu jarayonda bir xillikdan, takrorlardan qochgan holda har xil ta'lim metodlaridan foydalaniladi. Tarbiyalanuvchilar asarni tahlil qilishdagi ishtiroklariga qarab rag'batlantiriladi. Uy vazifalari ham bolalardan mustaqil fikrlashni va ijodiy ishlashni talab qiladigan tarzda beriladi.

3. Badiiy asarlar tahlilining hayot bilan aloqadorligi tamoyili. An'anaviy ta'limda bilimlarning hayot bilan aloqadorligini ta'minlash, bevosita, tarbiyachining vazifasi hisoblanadi. Tarbiyalanuvchi ma'naviy kamolotini ta'minlashga yo'naltirilgan mashg'ulotlarda esa hayotiy hodisalar talqini badiiy asarlar tahlili asnosida bolalarning o'zlari tomonidan tarbiyachi rahbarligida, uning yo'naltiruvchi savol va topshiriqlari ko'magida o'zlashtiriladi. Nazariy tushunchalar mavjud borliqni anglash yo'li bilan tiniqlashadi va chuqurlashadi. Tarbiyalanuvchi adabiy qahramonlar shaxsi va asarda ifodalangan narsa-hodisalarni tahlil qilish bilan o'zi hayotda duch kelishi mumkin bo'lgan har xil hodisalarning asosini topishga o'rganadi. Ular o'zlari topgan ilmiy, badiiy va hayotiy haqiqatlarga hurmat bilan qaraydilar.

... qanday adabiy ta'limning hayot bilan to'laqonli aloqasi o'qitishning tashkiliy jihatlari va tanlangan metodlar o'rtasida uzviylikni talab qiladi. Ta'lim tizimi amaliyotiga har xil sun'iy metod va usullarni olib kiravermay, ularning hayot hamda mavjud tabiiy qonuniyatlar bilan bog'liq bo'lishiga erishish maqsadga muvofiqdir. Tarbiyalanuvchi mashg'ulotlarda o'rgangan bilimlarini hayotda qo'llasin yoki hayotda ko'rganlari asosida o'z imkoniyati darajasida o'ziga xos jo'ngina xulosasini chiqarsin. Shundagina berilgan bilimlar tarbiyalanuvchilarning xotirasigagina emas, tafakkuri va ruhiyatiga o'rnanib, uning ko'ngil mulkiga aylanadi. Bog'chada, maktabda bir narsani eshitib, hayotda boshqa narsani ko'rgan tarbiyalanuvchida mashg'ulotlarda singdirilgan haqiqatlarga ishonch yo'qoladi. Eng to'g'ri yo'l – hayotiy haqiqatlar asosida tarbiyalash. Haqiqat qanchalik achchiq, murakkab va yoqimsiz bo'lmasin, foydalidir. U oxir-oqibat shakllanayotgan shaxsga hayotning asl mohiyatini ochib beradi. Unga hayot qiyinchiliklarini yengishning to'g'ri yo'lini tanlash imkonini beradi, bunga muhit yaratadi.

4. Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchini mustaqil faoliyatga undash tamoyili. O'qitishning har bosqichida, xususan, maktabgacha adabiy ta'limda mashg'ulotlarni to'g'ri uyushtirishning bu tamoyili badiiy matnlar ustida ishlash, uy vazifalarini kuzatish, har xil mustaqil ishlarni yalpi yoki guruh tarzida bajartirishda qo'l keladi. Yangi mavzuni o'zlashtirishga ham bolalar topshiriqlarni mustaqil bajarish asnosida, ya'ni o'zi mehnat qilgan holda erishishlari maqsadga muvofiq bo'ladi. Mustaqil ishlar maktabgacha ta'lim tizimida katta ahamiyat kasb etadi va ijodiy yoki yarim ijodiy tarzda tashkil etiladi. 3–4 daqiqada bajariladigan qisqa muddatli mustaqil ishlar ham tarbiyalanuvchilarni faollashtiradi. Bolalar tabiatida mustaqil fikrlash va erkin faoliyat sifatlarini shakllantiradi.

5. Maktabgacha adabiy ta'limni individuallashtirish tamoyili. Mazkur adabiy ta'lim jarayonini individuallashtirish bilimlarni o'zlashtirishda bo'shliq bo'lishiga yo'l qo'ymaslikni keltirib chiqaradi. Ma'lumki, Allohning har bir yaratig'i o'z intellektual imkoniyati, qobiliyati va iqtidori bilan bir-biridan ma'lum darajada farqlanadi. Har bir guruhdagi har bir bolaning fe'l-atvori har xil. Bu tamoyil asosini har bir tarbiyalanuvchi bilan maksimal darajada alohida ishlash tashkil etadi. Bola bilan alohida ishlashda uning individual xususiyatlari,

bilimlarni o'zlashtirishdagi o'ziga xosligi, xotirasi, o'zlashtirish darajasi, xarakteri va qiziqishlari albatta inobatga olinishi shart.

6. Oldinni ko'ra bilish tamoyili. Bu tamoyil mohiyatan tarbiyachining tarbiyalanuvchi faoliyati natijalarini oldindan ko'ra bilishida namoyon bo'ladi. Bog'cha opaning bunday fazilati o'quv materialini tanlashi va mashg'ulotlarga tayyorlanishida katta ahamiyat kasb etadi. Adabiy ta'limning har bosqichida tarbiyalanuvchilar ma'naviy kamolotini ta'minlashda ularning har biri yangi bilimlarni o'zlari uchun o'zlari kashf etib o'zlashtirishlari muhim sanaladi. Tarbiyalanuvchilarning bu jarayondagi faoliyati obyektiv-subyektiv o'ziga xosliklari bilan ajralib turadi. Obyektiv o'ziga xosligi shuki, tarbiyalanuvchi bilimlarni kashf qilib o'zlashtirar ekan, fanga ham, o'quv predmetiga ham, ta'lim metodlariga ham hech qanday yangilik kiritmaydi. U bilimlarni o'zi uchun o'zi qayta yaratadi, mavjud ilmiy va hayotiy haqiqatlarni o'zi uchun o'zi yangidan kashf qiladi, xolos. Subyektiv xususiyati esa tarbiyalanuvchi ta'lim jarayonida o'zi avval duch kelmagan, bilmagan narsalarni shu vaqtgacha foydalanmagan yangi metodlar yordamida o'zlashtirishini nazarda tutadi. Ta'lim olishning bunday yo'llari o'rganilgan bilimlarning yangi jihatlarini ko'rish, ularni mustaqil tarzda o'rganish va chuqurlashtirish nuqtai nazaridan diqqatga loyiqdir.

Bilim olish jarayonida hayratlanarli, kutilmagan hodisalar bilan to'qnashish bola shaxsida o'ziga ishonch hissini paydo qiladi. Bugungi ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarning ma'naviy kamolotini ta'minlashda ikki narsa hisobga olinishi zarur: birinchidan, bolalar ongida fanga doir qonuniyatlar va ularning o'zaro aloqasi nechog'lik mukammal aks etganligini aniqlash; ikkinchidan, shu asnoda bilimlarni o'zlashtirishga intilish, ichki ehtiyoj – motivatsiya uyg'otib, uni qo'llab-quvvatlash, mustahkamlash.

Pedagogning tarbiyalanuvchi intellektual kuchiga ishonchi uning bilim olishga bo'lgan qiziqishini uyg'otuvchi motiv (turtki)dir. Bu motiv bolalarni o'z imkoniyatlarini ocha bilishga, o'z vaqtida, ishonarli ravishda, yoshiga xos xususiyatlari, ehtiyoj va qiziqishlarini, hayotiy tajribasi, aqliy hamda jismoniy kuchi va qobiliyatini namoyish qilishga undaydi.

Tarbiyachi o'z ishiga ijodiy yondashsa, bu albatta, tarbiyalanuvchilar faoliyatida o'z aksini topadi va ularning yetuk shaxslar sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Pedagogning loqaydlik

bilan majburiyat ostida qilayotgan mehnati esa har qanday tarbiyalanuvchida salbiy hislarni qo'zg'otishi, uning bilim olishga bo'lgan intilishini so'ndirishi tayin. Tarbiyalanuvchining bilim olishga intilishini susaytiradigan holatlardan yana biri mashg'ulot jarayonidagi bir xillikdir. Bir xil harakatlar, tuyg'ular, fikrlar inson ongini dangasa qilib qo'yadi. Inson asablari tizimi va tafakkuri sheriklikda faoliyat ko'rsatadi. Faoliyatsiz insonning asab tizimi ham zarur darajada rivojlanmaydi. Asab tizimining taraqqiyoti faqat uning tinimsiz harakati bilan amalga oshadi. Intellect esa uning tarkibiy qismlari ishlab turgandagina rivojlanadi. Afsuski, ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilar tafakkurining faol ishlashi, bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirishini ta'minlash borasida bugun ham yetarlicha harakat qilinmayapti. Ko'p hollarda bunday ishlar bolalar va o'smirlarning mustaqil fikrlashlari, ijodiy ishlashlari uchun emas, balki ularning xotirasiga, ya'ni tayyor holda olingan bilimlarni eslab qolishlariga qaratilmoqda. O'qituvchi-tarbiyachilarda bundan qutulish va bugungi pedagogik talablarga moslashish jarayoni juda sekin kechmoqda.

Mana shu jihatlarni oldindan ko'ra bilgan tarbiyachigina badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarini maqsadga muvofiq tarzda tashkil eta oladi. Mashg'ulotga tayyorlanish jarayonida mas'uliyatni his qiladi. Ertangi faoliyatini shunga qarab yo'naltiradi.

7. Maktabgacha adabiy ta'limda bola shaxsining ustuvorligi tamoyili. Bugungi milliy pedagogika uchun tarbiyalanuvchilarning toza ko'ngilli, ruhan yaxshiliklarga moyil shaxs bo'lib yetishishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu, o'z navbatida, ularning yaxshi mutaxassis bo'lib shakllanishlari garovi hamdir. O'sib kelayotgan avlodning sog'lom ma'naviyat egasi bo'lishi bilan birga bilimli va malakali mutaxassis sifatida shakllanishi ham davr talabidir. Ma'lumki, har bir bola o'z tabiati, iqtidori, qobiliyati, qiziqishlari va imkoniyatlari bilan betakror yaratiq. Ularning hech biri ikkinchisini aynan takrorlamaydi. Shuning uchun maktabgacha adabiy ta'limni tashkil etishda har bir bolaning o'ziga xos qobiliyat va imkoniyatlarini inobatga olgan holda vazifalar berish hamda bilimlarni ham individual tarzda so'rashni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Toki, qaysidir bir tarbiyalanuvchiga berilgan ulkan qobiliyat behuda qurbon bo'lmasin, o'rtacha iqtidorli ikkinchi tarbiyalanuvchi esa o'z imkoniyatidan tashqari vazifani bajarolmay, o'ziga ishonchini yo'qotmasin.

8. Maktabgacha adabiy ta'limda ma'naviyat ustuvorligini ta'minlash tamoyili. Ma'lumki, bugungi kunda maktabgacha ta'lim tizimida mashg'ulotlar bir nechta markazlarda amalga oshiriladi. Ularning ko'pchiligi bolaga bilim beradi (ona tili, chet tili, matematika va hk.). Bir qismi kasb-hunarga yo'naltiradi (qurish, yasash, rasm va hk.), ayrimlari tarbiyalanuvchining jismi rivojiga (jismoniy tarbiya) xizmat etsa, ba'zilar ularda toza ko'ngil shakllantirilishi uchun (badiiy adabiyot bilan tanishuv, tasviriy san'at, musiqa mashg'ulotlari) o'rgatiladi. Bu mashg'ulotlarning barchasi zimmasida milliy pedagogikaning bosh maqsadiga – tarbiyalanuvchida ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantirishga erishish vazifasi turadi. Badiiy adabiyot bilan tanishuv markazida badiiy so'z yordamida bolani so'zdan ta'sirlanish, uni tuyish va undan bahra olishga o'rgatish orqali inson shaxsiyatida go'zal sifatlarni, ijobiy fazilatlarni tarbiyalash mumkin. Go'zal xulqli, sog'lom ma'naviyatli kishilarning so'zlari ham, ishlari ham o'zlariga munosib ekani, toza ko'ngil sohibi hamisha rag'bat va marhamatlarga munosibli faqat adabiyot orqali anglashiladi. Bu ishlar bevosita badiiy asarlarni o'rganish, matnlarni tahlil qilish yo'li bilan amalga oshiriladi, anglab boriladi.

9. Tarbiyalanish va bilim olish jarayonida bolaning ishtirokini ta'minlash tamoyili. Tarbiyalanuvchi ma'naviy kamolotini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan badiiy asarlar tahlili jarayonida matnda aks etgan voqea-hodisalar, qahramon shaxsi, xatti-harakati, iztiroblari, xursandchiligi borasidagi muhokamalarda fikr aytishga, biror qarash yoki faoliyatni yoqlash yoxud qoralashga undaladi. Bu ish asar matni yuzasidan taqdim etilgan savol-topshiriqlar ko'magida, tarbiyachi tomonidan tashkil etilgan har xil vaziyatlarda amalga oshiriladi. Savollarga javob berish asnosida bolalar asar matniga xayolan murojaat qiladilar, izlanadilar, o'rtoqlarini eshitadilar, o'z qarashlarini aytadilar, fikrlarini boshqalarniki bilan solishtiradilar, nazorat qiladilar, xulosalar chiqaradilar. Mana shu faoliyat jarayonida bola o'z ma'naviyatini shakllantirish, o'z-o'zini tarbiyalash yo'lida mehnat qiladi.

Adabiyot olamiga bolaning o'z ixtiyori bilan kirishiga erishish orqali uning o'z-o'zini tarbiyalashini amalga oshirish mumkin bo'ladi.

10. Tarbiyalanuvchiga kashf etish lazzatini tuydirish tamoyili. Badiiy asarga uning muallifi tomonidan singdirilgan, tarbiyachi tomonidan ilg'angan badiiy va hayotiy haqiqatlarni tarbiyalanuvchi

o'zi uchun o'zi kashf etishi kerak. Bolaga asar qahramonlariga xos ma'naviy sifatlarni matn yuzasidan tuzilgan savol-topshiriqlar ko'magida kashf etish imkoni yaratilishi lozim. Kashf etish hamisha lazzatli, tarbiyalanuvchilarga ham ana shu lazzatni tuyish imkonini berish kerak. Kashf etish lazzati bolani asar mohiyatiga chuqurroq kirishga, yangi-yangi topilmalar qilishga undaydi. Odam o'ziga huzur bergan ishni yana va yana qilgisi, uni chuqurlashtirib, o'sha huzurni qayta tuygisi keladi. Badiiy asarlar ustida ishlash mashg'ulotlarining insonga xos bo'lgan mana shunday tabiiy sifatlarni bilan hamohang kechishi bola shaxsiyatida sog'lom ma'naviyat kishisini tarbiyalaydi.

11. Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida tarbiyachi-tarbiyalanuvchi hamkorligi tamoyili. Maktabgacha ta'lim tizimida badiiy asarlar bilan tanishish asnosida tarbiyachi hokim emas, balki sherik bo'lishi kerak. Bilimlarni o'zlashtirish va tarbiyalanish jarayoni tarbiyachi-tarbiyalanuvchi hamkorligida bolaning o'zi tomonidan amalga oshiriladi. Tarbiyachining bu jarayondagi asosiy vazifalari: asarni ifodali, ta'sirli qilib o'qib berish va asar matni yuzasidan o'zi tuzgan mantiqli, muammoli savol-topshiriqlarni berish; muammoli vaziyatlar yaratish asnosida tarbiyalanuvchilarni ishlashga yo'naltirib, javoblarni, bildirilayotgan fikrlarning mantig'i, mustaqilligi, asoslanganligi, tanqidiyligi, chuqurligi darajasini nazorat qilishdan iborat. Tarbiyachi o'z fikri yoki munosabatini faqat zarur bo'lib qolgandagina katta yoshli va tajribali hamkor sifatida bildirishi, asosan, bolalarning fikr aytishiga imkon berishi, ularda har qanday vaziyat yoki holatga o'z munosabatini uyg'otishi kerak bo'ladi. Badiiy asarlar ustida ishlashga yo'naltirilgan mashg'ulotlar jarayoni subyektlarning birgalikdagi faoliyatiga aylanishi maqsadga muvofiqdir.

12. Asar qahramonlariga obraz emas, inson deb qarash tamoyili. Ma'naviyatning sog'lomlashuviga yo'naltirilgan mashg'ulotlarida har bir adabiy qahramonni ijobiy yoki salbiy obraz deb emas, jonli inson sifatida o'rganish, uning ichki olami, kechinmalari, shodlik va iztiroblari, xatti-harakati zamirida shaxs mavjudligini anglash hamda uni tuyishga o'rganish ustuvorlik qiladi. Badiiy timsolga o'z shodlig-u iztiroblari bilan bolaga bevosita daxldor shaxs deb qarash talab qilinadi. Badiiy asarda tasvirlangan o'ta yomon odamning ham yaxshi sifatlari va juda yaxshi insonning ham o'ziga xos kamchiliklari borligi ko'zda tutiladi. Tom ma'noda yomon odam bo'lmagani singari, ideal darajada yaxshi odam ham yo'q. Asar

qahramonini anglash yo'lida berilgan savol-topshiriqlar, mustaqil ishlar ko'magida bola insonni o'rgana boradi. U orqali o'zini taniydi.

13. Badiiy asarda adib shaxsining aks etishini anglatish tamoyili. Ma'lumki, har bir asar – bir insonning ijodi mahsuli. Hatto, xalq og'zaki ijodi namunasini ham kimdir, qachondir yaratgan. O'sha asar botiniga inson o'z dardini to'kadi, unga orzu-istaklari, o'zini bezovta qilgan muammolar, hayotining iztirobli yoki quvonchli lahzalarini joylaydi. Asar yaratuvchisi ruhiyatini his etish, uning shodlik va iztiroblarini tuyish ma'naviyatni poklashda muhim ahamiyat kasb etadi. Matn ustida ishlashda asar qahramonlari kechinmalari va shaxsini baholash bolaga insonni o'rganish, tanish orqali o'zligini shakllantirish imkonini beradi. Tarbiyalanuvchini o'z shodligi, qayg'u va iztiroblariga sherik qila olgan, uni loqaydlikdan chiqarib hamdardligiga sabab bo'lgan adibni tushunish, yozganlarini o'rganish orqali uning shaxsini bilish bugungi adabiy ta'limning muhim jihatlaridan biridir. Bu tamoyil maktabgacha adabiy ta'limda yetakchi o'rinda turmasa-da, tarbiyachining bu jarayondan xabardor bo'lishi faoliyatining umumiy maqsadiga muvofiqdir. Har qanday badiiy asar qahramonlarini baholash tarbiyalanuvchilarda qilgan amallariga qarab atrofidagi odamlarga baho berish qobiliyatini shakllantiradi.

14. Maktabgacha adabiy ta'limda bolalarni rag'batlantirish (baholash) tamoyili. Hamonki badiiy adabiyotlar bilan ishlash jarayoni ko'ngilni tarbiyalar, ma'naviyatni shakllantirar ekan, ko'ngilga "yomon" baho qo'yish, ma'naviyatni salbiy baholash unchalar to'g'ri bo'lmasligi adabiyot o'qitish metodikasi ilmida alohida ta'kidlanadi. Asarlar ustida ishlash mobaynida o'z imkoniyati doirasida uning mohiyatiga kirib borayotgan, o'z fikri va munosabatlarini asardan misollar keltirib asoslayotgan, mustaqil fikr bildirayotgan yoki bunga intilayotgan tarbiyalanuvchiga yomon baho qo'yib bo'lmaydi. Umuman, adabiy ta'lim jarayonida salbiy baholardan imkon qadar tiyilish, tarbiyalanuvchilarni bilimlari uchun emas, ma'naviy qiyofalari uchun baholash lozimligi yodda tutilishi joiz. Zero, badiiy adabiyot namunalari ustida ishlash boshqa mashg'ulotlarga o'xshamaydi, u shakllanib kelayotgan shaxsning ruhiyatiga, ma'naviyatiga ishlaydi. Shu bois nazariy bilimlarni o'zlashtirganlik darajasiga qo'yiladigan baho adabiy ta'lim uchun yetakchilik qilolmaydi. Adabiy asarlar bilan ishlashda bola ma'naviyati baholanishi lozim. Ma'naviyatga yomon

baho qo'yish huquqi hech kimga berilmagan. Chunki u odamdagi Allohning mulkidir.

Tarbiyalanuvchi ma'naviyatining sog'lomlashuvi esa: "...o'z manfaatini o'zgalar manfaatiga qarshi qo'ymaslik, o'zinikini afzal bilmaslikdir. Boshqalarning ham o'zi singari inson ekanini his qilish va ularga daxl qilmagan, halal bermagan holda birgalikda yashay bilish san'atidir. Sog'lom ma'naviyat – o'zni yengmoq, o'zining istag-u mayllarini jilovlay bilmoq, ayni vaqtda o'zlikni tanimoqdir. Sog'lom ma'naviyat xudbinlikni yenga bilmoqdir, makonda turib, makoniy manfaatlardan, zamonda yashab, zamoniy tuslanaverishlardan balandroq tura olmoq demakdir”⁵.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asarlar ustida ishlashga qaratilgan har bir mashg'ulotda bola shaxsi bosh qadriyat bo'lib tursa, uning ma'naviy dunyosini sog'lomlashtirish ustuvor ahamiyat kasb etsa, shaxsiyatidagi asosiy ko'rsatkich bo'lgan to'kislik, barkamollik sari intilish jarayoni ham tabiiy ravishda tezlashadi.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

A. Obidjon. Ajoyibxona qoploni

Taniqli o'zbek bolalar shoiri Anvar Obidjonning “Ajoyibxona qoploni” nomli she'ri bolalarda odamiylikka xos bir qator ijobiy sifatlarni shakllantirish va mustaqil mulohaza yuritishga undovchi asardir. She'rdagi hayvonot bog'ida yashovchi qoplonning tilidan unga xos bo'lgan fazilatlar ochib berilgan. Mashg'ulotga tayyorlanish asnosida tarbiyachi hayvonot bog'ida qafasda turgan qoplonning suratini topib tasvirini ekranda namoyish etadi yoki darstaxtaga yopishtirib qo'yadi⁶. MTTda mazkur asarni o'rganishga rejalashtirilgan mashg'ulot boshlanganda, avval tarbiyachining o'zi she'rni ifodali qilib o'qib beradi. So'ng bolalar bilan birgalikda uning tahliliga kirishiladi:

*Bobom tutqun o'tmagan,
Tug'ilganman men ozod.
Sendan yiroq yursam ham,
Tinch qo'yum, odamzod.*

⁵Йўлдошев К. Ўзликни танитиш – Аллоҳни танитишдир. // “Телефакс” журнали, 1996 йил 4-сон. 22 –27-бетлар.
⁶<https://ru.dreamstime.com/стоковое-фото-тигр-в-к-етке-image57189520>

*Meni zo'rlab qafasga
Sola olding sen faqat.
Biroq ruhan o'lmadim,
So'ramadim hech shafqat.
G'ururimga sodiqman,
Orzumandman erkimga.
To'qlik va'da qilsang ham,
Tuflagayman sirkingga.
Dunyoda ko'p yuvosh It,
Nasab-nasli past Ayiq.
O'shalarni o'ynatsin
Ermaktalab xaloyiq.
Men zotimni faxr-la
Eslarman har nafasda...
Zo'rdirmanki, xavfsirab –
Saqlashyapti qafasda⁷.*

Ma'lumki, har qanday badiiy asar, u qaysi janrda bo'lishidan qat'iy nazar, tahlilga, muhokamaga tortilmas, matnning mohiyatiga kirilmas ekan, u tarbiyalanuvchining ma'naviyatiga ijobiy ta'sir ko'rsata olmaydi. Shu ma'noda mazkur she'r matni ustida ishlash uchun ta'limning didaktik tahlil metodidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

She'r o'qib berilgach, avval bolalar uni qanchalik tushunganlarini aniqlab olish maqsadida syujet asosida kichik suhbat tashkil etiladi. Masalan, «Asar nima haqida ekan? Uning asosiy qahramoni nima (yoki kim) ekan? Asar sizga yoqdimi?» va hokazo. Shundan so'ng bolalarning tuyg'ulari sovimasdan uning muhokamasiga o'tilib, tarbiyalanuvchilarning e'tibori asarning dastlabki ikki misrasiga qaratiladi va qaytadan o'qib beriladi: «Bobom tutqun o'tmagan, Tug'ilganman men ozod». Bolalardan bu ikki misrada ilgari surilgan fikrning mazmuni, unda nima deyilayotgani so'raladi. Ma'lumki, yovvoyi hayvonlar uy hayvonlaridan farqlanadi. Ular o'rmonlarda, tog'larda tug'ilishadi va o'sha yerlarda erkin yashashadi. Qafasdagi qoplon ham qachonlardar xuddi ota-bobolari singari, erkin bo'lib o'rmonda tug'ilgan, ozodlikda yashagan. U, garchi bugun tutqunda bo'lsa-da, erk va ozodlikning nima ekanini yaxshi biladi. Tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar suhbat, taxminan, shu yo'nalishda boradi.

Tarbiyachi "Sendan yiroq yursam ham, Tinch qo'ymading, odamzod" misralarini qayta o'qib eshittiradi va avval bolalar bu misralarni qanday tushunganini so'raydi hamda mantiqli fikr sohibini rag'batlantiradi. Bu misralar ustida ishlanganda vaziyatga ikki xil nazar bilan qarash mumkin: biri – qoplonning, ikkinchisi odamzodning nazari. Qoplon inson zotidan norozi. Odam uning erkiga, mustaqilligiga daxl qildi. Uni qafasga soldi. Tutqunga aylantirdi. Bolalar bu haqiqatni anglashlari uchun ularga: "Qoplonning vaziyatiga va ko'zlariga qarang. Nigohidagi mung (izohi beriladi: g'am, alam, afsus)ga tayanib aytingchi, u nimadan norozi?" Bolalar o'z bilganlaricha javob berishgach, odamzodning qoplonni o'z maskanida tinch qo'ymagani sabablari haqida ham bolalarni o'ylab ko'rishga undash lozim: "Nima deb o'ylaysiz, odamlar nima uchun qoplonni tutib keltirib qafasga solib qo'yishgan? Bu kimga yaxshi-yu kimga yomon? Nimasi bilan yaxshiyu nimasi bilan yomon?" Hamkorlar shu masalalar borasida birgalikda fikrlashadilar.

So'ngra she'rdagi «Biroq ruhan o'lmadim, So'ramadim hech shafqat» misralariga tarbiyalanuvchilarning diqqati tortiladi: «Bu nima degani?» Bolalar bilganlaricha fikr aytishadi, o'ylarining yo'nalishi yovvoyi hayvonlar bir umr qafasda saqlansa ham o'z fe'l-atvoriga, ya'ni yovvoyiligiga xiyonat qilmasligi, qoplon ham o'z erki va qudratiga putur yetkizmay yashab kelayotgani atrofida bo'lsa, ularni rag'batlantirib qo'yish o'rinli bo'ladi. Shu vaziyatda bolalar diqqatini qoplonning ko'zlariga qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ko'z – ko'ngil kaliti. Bolalar qoplonning ko'zlaridagi rostni ko'rishga urinib ko'rganlari ma'qul. Kim nima ko'radi, bolalar biror ruhiy holatni ilg'aydilar, yo'qmi, buni vaziyat ko'rsatadi, albatta. Agar hech kim hech narsa ilg'amagan, topshiriq javobsiz qolgan taqdirda ham tarbiyalanuvchilarning bunga yo'naltirilganligi maktabgacha adabiy ta'limning katta yutug'idir. Bu keyinchalik o'z samarasini berishi aniq.

Shundan so'ng kichik she'rxonlarning diqqati matndagi: «G'ururimga sodiqman, Orzumandman erkimga. To'qlik va'da qilsang ham, Tuflagayman siringga» degan satrlarga qaratiladi: «Bu gaplar kimning tilidan aytilyapti? Siz qoplonning: "G'ururimga sodiqman" degan e'tirofini qanday angladingiz? Bu fikr zamirida, sizningcha, qoplonga xos qanday fazilat yashiringan? O'ylab ko'ringchi, Qoplonning mag'rutligi nimada ko'rinyapti? Siz «g'urur», «mag'run» deganda nimani tushunasiz? "Orzumandman" so'zini qanday

tushundingiz? Nima deb o'ylaysiz, nega qoplon sirkda o'ynashni yoqtirmayapti? Axir, qafasda o'tirgandan sirkda tomosha ko'rsatgan yaxshi emasmi?» va hokazo.

Satrlardan ma'lum bo'ladiki, qoplon mag'rur, yovvoyi hayvon. U o'z erkinligini, mustaqilligini hamma narsadan ustun qo'yadi, jamiki qoplonlarga xos bo'lgan mag'rurlik uning ham qonida bor va u hamisha qonidagi mana shu hisga sodiq qoladi. To'g'ri, u sirkda o'yin-tomosha ko'rsatsa, qorni to'q bo'ladi, issiq joyda yashaydi, hech qanday tashvishi bo'lmaydi. Lekin u odamzodning qo'lida o'yinchoqqa aylanadi. Bu hayot qoplon uchun hayvonot bog'idagi qafasdan battar. Bunday turmush tarziga uning tabiati yo'l qo'ymaydi. Tarbiyalanuvchilar shu atrofda gapirishar, lekin tarbiyachi misralarning mohiyatini shu tarzda ochib tarbiyalanuvchilarga tushuntirib bergani, so'ngra shu to'rtlikni qayta o'qib bergani tuzuk. Bu bolalarning ruhiyatidan o'rin olishi lozim bo'lgan muhim tuyg'u. Tarbiyalanuvchilari kamolini istagan «bog'cha opa» buni unutmashligi maqsadga muvofiqdir.

She'rdagi tarbiyalanuvchilarning diqqatini qaratish kerak bo'lgan yana bir to'rtlik bu uning oxirgi satrlaridar: «Men zotimni faxr-la Eslarman har nafasda... Zo'rdirmanki, xavfsirab – Saqlashyapti qafasda». Tarbiyachi bu satrlarni alohida ajratib yana bir marta o'qib bergani durust. So'ng bolalardan uni qanday tushunganliklarini so'raydi. Chug'ur-chug'ur qilib aytilgan javoblar orasidan haqiqatga yaqinini ajratib olishni unutmashlik kerak. Ya'ni qoplon hech qachon zotiga, qoplonligiga xiyonat qilmaydi. Ayiq yoki maymun bo'lolmaydi. O'zligini, kimlarning avlodi ekanini hech qachon unutmaydi. Oxirgi ikki misra kimga qaratilgani haqida ham bolalar o'ylab ko'rishlari kerak: bu dahshatli fikr. Bolalar bilganlaricha sharhlashsin avval, keyin tarbiyachi: zo'r, qudratli, yovvoyi hayvonlar bo'ysunmas bo'lganliklari uchun ham odamlar ulardan xavfsirashi, qafasda saqlashini ma'lum qiladi. Odamzod ruhiyatida zo'rdan qo'rqish hissi bor. Bu tabiiy tuyg'u. Lekin qanchalik tutqunlikda saqlanishidan qat'i nazar, zo'r baribir zo'r. Bundan hech kim ko'z yumolmaydi. Tarbiyachi bolalarning ko'ngliga mana shu haqiqatlarni – aqli va bilimi bilan zo'r bo'lishni joylab qo'ygani bolalar bog'chalari adabiy ta'limining maqsadi amalga oshdi, degani. Qolganini katta bo'lganda bolalarning o'zlari anglab olaverishadi.

Uy vazifasi sifatida bolalarga hayvonot bog'ida qafasda turgan yoki o'rmonda erkin yurgan qoplonning suratini chizib kelishni topshirish mumkin. Tarbiyalanuvchilarning surat chizishlari bir taraf, lekin chizgan suratlarini o'qib berishlari ularning ma'naviy kamolotlari uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois keyingi mashg'ulotda tarbiyachi bolalarning chizib kelgan suratlarini sharhlab berishini talab qilishi shart. Bu faoliyatga tarbiyachining: "Chizgan qoploningizning ko'zlarida nima aks etgan? U nima uchun qafasga solib qo'yilgan? U xafami yoki xursandmi? Nimadan xafa yoki nedan xursand? Uning xafaligi yoki xursandligini siz nimalarda ko'ryapsiz? U kimga qarab turibdi? Qafasdagi qoplon kuchlimi yoki erkinlikdagisimi? Nega bunday deb o'ylaysiz?" va hokazo yo'naltiruvchi-yordamchi savollar bilan murojaat qilgani bolalarga o'z «asar»ini o'qib berishga ko'maklashadi.

Savol va topshiriqlar

1. Maktabgacha adabiy ta'lim metodikasi fan sifatida ilmning alohida turi bo'lish uchun qo'yiladigan talablarga javob bera olishini bildingiz va bu talablar bilan tanishdingiz. Ayting-chi, o'qiganlaringizni qanday tushundingiz? Anglaganlaringizni o'z so'zlaringiz bilan misollar keltirgan holda ifodalab bering.

2. Maktabgacha adabiy ta'lim metodikasi o'quv fanining adabiyotshunoslik va pedagogika fanlaridan farqli jihatlarini bir asar misolida tushuntirib bering.

3. Mazkur fanning predmetini qayta o'qing. Undagi "badiiy adabiyot ustida ishlashga doir didaktik ashyolar va qonuniyatlar"ni qanday tushundingiz? Fikringizni asoslang.

4. Mazkur fanning maqsadiga e'tibor qiling: "...bo'lajak tarbiyachining kasbiy kompetentligi" deganda nimalarni angladingiz? "Umumiy pedagogika" kursidan olgan bilimlaringizga tayanib javob bering. Bu gap sizga qanchalik daxldor deb o'ylaysiz?

5. Maktabgacha adabiy ta'limda: "yoshlar ma'naviyatini qaror toptirishda badiiy asarning ta'sir kuchidan oqilona va samarali foydalanish"ning ahamiyatini qanday tushundingiz? Fikringizni kursdoshlaringiz bilan bo'lishing.

6. Ushbu fanning zimmasiga ortilgan vazifalarga e'tibor qiling: "...badiiy asar tahlilida tarbiyalanuvchi ma'naviyatiga ijobiy ta'sir

ko'rsatadigan jihatlar", Sizningcha, nimalardan iborat bo'lishi mumkin? Fikringizni bir asar misolida asoslashga urinib ko'ring.

7. Badiiy asarlar bilan ishlash mashg'ulotlarida badiiy bitiklardan: "...maqsadga muvofiq tarzda foydalana bilish", Sizningcha, nimani anglatadi? Qanday maqsad nazarda tutilayotgani haqida o'ylab ko'ring.

8. "Maktabgacha ta'limda badiiy matn ustida ishlash metodikasi" o'quv fanining mazmunida aks etgan: "...matn bilan ishlash jarayonida tarbiyachi va tarbiyalanuvchi faoliyatini tashkil etish" masalasini qanday angladingiz? Bu faoliyatning bir qismi bevosita Sizga daxldor ekaniga diqqat qilgan holda "subyekt-obyekt" va "subyekt-subyekt" munosabatlarini pedagogik bilimlaringiz asosida sharhlang. Fikrlaringiz borasida kursdoshlaringiz bilan maslahatlashing.

9. Maktabgacha adabiy ta'limning o'zigagina xos bo'lgan o'n to'rt tamoyilning har biriga monand ustuvor jihatlarni aniqlang. Ularning maktabgacha adabiy ta'lim uchun ahamiyati nimalardan iborat ekani haqida fikrlashing. Ta'limning umumiy tamoyillari bilan bevosita adabiy ta'lim tamoyillarini taqqoslang. Ulardagi umumiy va farqli jihatlarni sanab ko'rsating.

10. Hamma pedagoglar amal qilishi shart bo'lgan tamoyillarni maktabgacha adabiy ta'lim bilan bog'lagan holda biror badiiy asarni o'rganish misolida tahlilga torting. Xulosalaringizni asardan misollar keltirgan holda asoslang.

11. Yuqorida ta'kidlangan quyidagi fikrga e'tibor qiling: "Pedagogning bola intellektual kuchiga ishonchi tarbiyalanuvchining mustaqil fikrlash va bilim olishga bo'lgan qiziqishini uyg'otuvchi motivdir". Bu qanoatning mohiyatiga kiring, bo'lajak tarbiyachi sifatida uni izohlang.

12. Quyidagi: "Tarbiyachining loqaydlik bilan, majburiyat ostida qilayotgan mehnati tarbiyalanuvchida salbiy hislarni qo'zg'otishi, uning bilim olishga bo'lgan intilishini so'ndirishi tayin" degan fikrga qanday qaraysiz? Zimmangizga olayotganingiz mas'uliyatning salmog'ini chamalab ko'ring. Bu xulosaning mag'zini chaqing, qarashlaringizni asoslang.

13. "Go'zal xulqli, sog'lom ma'naviyatli kishilarning so'zlari ham, ishlari ham o'zlariga munosib ekani, toza ko'ngil sohibi hamisha rag'bat va marhamatlarga munosibliyi adabiyot orqali anglashiladi". Bu xulosada ilgari surilgan fikrlarni izohlashga urinib ko'ring. Fikringizni asoslang.

14. Tarbiyalanuvchilarning “o‘z-o‘zini tarbiyalash”ini qanday izohlashi mumkin? Siz, bo‘lajak tarbiyachi sifatida, buni qanday tasavvur qilasiz? Fikrlaringizni biror badiiy asar misolida dalillang.

15. Mana bu qanoatning mohiyatiga kirishga harakat qiling: “Hamonki badiiy adabiyot ko‘ngilni tarbiyalar, ma‘naviyatni shakllantirar ekan, ko‘ngilga “yomon” baho qo‘yish, ma‘naviyatni salbiy baholash unchalar to‘g‘ri bo‘lmasligi adabiyot o‘qitish metodikasi ilmida alohida ta‘kidlanadi”. Bu, Sizningcha, nima degani? Badiiy asarlar ustida ishlash mashg‘ulotlari uchun yetakchi o‘rinda turadigan “inson ko‘ngli”, “tarbiyalanuvchining ma‘naviyati” singari tushunchalarni izohlang. Ularning mag‘zini chaqing.

16. Badiiy asarlar ustida ishlash mashg‘ulotlarida tarbiyalanuvchilarni “ma‘naviy qiyofalari uchun” baholash masalasiga qanday qaraysiz? Siz bu fikrga qo‘shilasizmi, yo‘qmi? Nima uchun? Tarbiyalanuvchini baholashning yana qanday shakllari mavjud? Bu qaysi mashg‘ulotlar jarayonida amalga oshiriladi? Nazaringizda, mazkur baholashlar orasida qanday farq bor? Qarashlaringizni asoslang.

17. Adabiy ta‘lim mashg‘ulotlariga xos bo‘lgan “tarbiyalanuvchiga kashf etish lazzatini tuydirish” tamoyiliga e‘tibor qiling. Sizningcha, uni qanday tushunish mumkin?

18. Tarbiyalanuvchi ma‘naviyatining sog‘lomlashuvi bilan bog‘liq quyidagi fikrga e‘tibor qiling: “Sog‘lom ma‘naviyat o‘z manfaatini o‘zgalar manfaatiga qarshi qo‘ymaslik, o‘zinikini afzal bilmaslikdir. Boshqalarning ham o‘zi singari inson ekanini his qilish va ularga daxl qilmagan, xalal bermagan holda birgalikda yashay bilish san‘atidir. Sog‘lom ma‘naviyat – o‘zni yengmoq, o‘zining istag-u mayllarini jilovlay bilmoq, ayni vaqtda o‘zlikni tanimoqdir. Sog‘lom ma‘naviyat xudbinlikni yenga bilmoqdir, makonda turib, makoniy manfaatlardan, zamonda yashab, zamoniy tuslanaverishlardan balandroq tura olmoq demakdir”. Inson ma‘naviyatining sog‘lomligi darajasini aks ettiradigan har bir belgini alohida yozib chiqing. Ularning har biriga izoh bering. Qarashlaringizni xulosalang. So‘ngra o‘zingizning “Men”ingizga nazar soling. Yashirin holda o‘zingizga o‘zingiz baho bering.

19. Talabaga, ya‘ni Siz – bo‘lajak tarbiyachiga qo‘yilayotgan talablarga diqqat qiling. Ular orasida sizning qo‘lingizdan

kelmaydiganlari bormi? O'zingizda ularning barchasini egallashga moyillikni his qilyapsizmi? Aks holda nima qilish kerak deb o'ylaysiz?

20. Anvar Obidjon qalamiga mansub "Ajoyibxona qoplari" nomli she'r tahliliga bag'ishlangan matn asosida savol va topshiriqlar tuzing. Tuzilgan savol va topshiriqlarga o'zingiz javob bering. Javoblarni birgalikda muhokama qiling, munosabat bildiring.

21. She'rdagi yetakchi g'oyani aniqlang. Unga o'z munosabatingizni bildiring. She'rni yod oling.

3-MAVZU. TALABALAR KASBIY KOMPETENTLILIGINI SHAKLLANTIRISHDA ADABIY TA'LIM METODIKASI O'QUV FANINING O'RNI VA ROLI

Reja:

1. Shaxs kompetentligi.
2. Kompetentlik tarmoqlari.
3. Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachisi kasbiy kompetentligi darajasi.
4. Maktabgacha ta'lim tizimi mutaxassislariga qo'yiladigan talablar.
5. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: kompetentlik, mustaqil bilish faoliyati kompetentligi, ijtimoiy-fuqarolik kompetentligi, ijtimoiy-mehnat kompetentligi, maishiy kompetentlik, madaniy va dam olish kompetentligi, kasbiy kompetentlik.

Bugungi iqtisodiy sharoitning har qanday yo'nalishi bo'yicha mehnat bozorida o'ziga munosib o'rinni egallab turish uchun har bir mutaxassisdan raqobatbardoshlik talab qilinmoqda. Bu barcha soha xodimlaridan kasbiy kompetentlikni taqozo etsa, o'qituvchi-tarbiyachidan ma'naviy mukammallik ham talab qilinadi. Pedagogning tarbiyalanuvchilar oldida obro'-e'tibori baland bo'lishi uchun uning shaxsiyatida har ikki xususiyat uyg'unlashtirilgan bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Chunki har qanday pedagog inson bilan ishlaydi. Shu ma'noda, adabiy ta'lim, xususan, maktabgacha ta'lim muassasalarida badiiy asarlar ustida ishlash mashg'ulotlari ham ko'ngil tarbiyalashga xizmat qiladi. Faqat bilim bilan qalbgga kirib bo'lmaydi.

Milliy tarbiyashunoslik taraqqiyotidagi bu o'zgarishlar har qanday pedagogdan o'z kasbiy mahoratini tinimsiz oshirib borishni taqozo etmoqda. Bugun davlat, jamiyat va davr ta'lim tizimidan ma'naviy barkamol, har tomonlama kamolotga intilgan, har qanday jamiyatda ijtimoiy moslashuv qobiliyatiga ega bo'lgan, mehnat faoliyatini boshlashga, mustaqil ta'lim olish va o'z-o'zini rivojlantira borishga qodir shaxslarni tarbiyalab berishni talab etmoqda.

Bo'lajak tarbiyachilar ham "Umumiy pedagogika" kursida kompetensiya va kompetentlik haqida batafsil bilimga ega bo'lganlar.

Shu bilimlarni qisqacha takrorlash va umumlashtirish maqsadida aytish mumkinki, shaxs kompetentligini ta'minlashda mazkur darslikning ham o'z hissasi bor. Unda bevosita bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetentligini maktabgacha adabiy ta'lim maqsadiga muvofiq tarzda shakllantirish nazarda tutiladi.

Mustaqil mulohaza yuritadigan, o'z faoliyati va uning natijalarini tahlil qila oladigan, ta'lim jarayonini modellashtira biladigan tarbiyachi qo'yilgan bu talablarning garovi hisoblanadi. Aynan shu ma'noda, bugun o'z sohasini yaxshi biladigan, erkin-ijodiy fikrlay oladigan, raqobatbardosh, shaxs tarbiyalashga qodir pedagogga, kompetentli tarbiyachiga talab oshib bormoqda.

Avval millat va mamlakat taqdiri uchun mas'ul bo'lgan shaxslarga, xususan, tarbiyachi-o'qituvchilarga xos bo'lgan bu tushunchaning mohiyatiga kirish, uni yaxshilab tushunib olish maqsadga muvofiq bo'ladi. Mazkur mavzuning o'rganilishiga bag'ishlangan adabiyotlarda ta'kidlanishicha, kompetensiya (ingl. competence – qobiliyat) – har qanday faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy ko'nikma va malakaga, mahorat va iqtidorga egalik demakdir.

Kompetentlilik – ya'ni kompetensiyaga egalik har qanday shaxsning, xususan, maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilarining o'zi faoliyat olib borayotgan sohada samarali ish yuritishi uchun zarur bo'ladigan bilim, ko'nikma, malaka va tajribaga egaligi, ayni zamonda bu sifatlarning shaxslik fazilat (yuksak madaniyatlilik, keng dunyoqarash, baland saviya, mustaqil faoliyat va hokazo)lar bilan uyg'unligini anglatuvchi tushunchadir.

“Kompetentlilik” atamasi ta'lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan. Bu tushuncha ruhshunoslar nazdida har qanday mutaxassisning noan'anaviy shart-sharoit, kutilmagan holatlarda vaziyatga mos muloqot yo'llarini topa bilishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi usullarni qo'llay olishi, murakkab topshiriqlarni bajarishda zarur ma'lumotlardan bilgichlik bilan foydalanishi, uzluksiz ravishda o'z ustida ishlashi, bilim, ko'nikma va malakalarini izchil ravishda takomillashtirib borishini anglatadi.

Shaxs kompetentligi odamning kundalik tirikchilik o'tkazish, kasbi bo'yicha faoliyat ko'rsatish yoxud ijtimoiy turmushda o'z o'rniga ega bo'lishga doir hayotiy muammolarni yechishga yaroqli bilim, ko'nikma, malaka va tajribalarni egallaganlik holatiga ko'ra muayyan

tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi. Bu tushuncha shaxsning mustaqil bilish faoliyatidagi, ijtimoiy-fuqarolik sohasidagi, ijtimoiy-mehnat tarmog'idagi, maishiy turmushdagi va madaniy hamda dam olish sohasidagi kompetentligi singari tarmoqlarni ham o'z ichiga qamrab oladi:

- mustaqil bilish faoliyati kompetentligi (kognitiv tarmoq). Unda mutaxassisning turli yo'llar bilan, jumladan, ta'lim muassasalaridan tashqari manbalardan bilim olish malakasini egallashi;

- ijtimoiy-fuqarolik kompetentligi (ijtimoiy tarmoq). Shaxsning fuqarolik, saylovchilik, iste'molchilik va boshqa bir qator vazifalarni bajarishi;

- ijtimoiy-mehnat kompetentligi (mehnat tarmog'i). Odamning o'z kasbiga doir mehnat bozori ma'lumotlaridan xabardor bo'lishi, undagi vaziyatni tahlil qila olishi, o'zining professional imkoniyatlarini to'g'ri baholay bilishi, o'zaro munosabatlardagi axloqiy qoidalarni hisobga olishi va amal qilishi;

- maishiy kompetentlik (oila tarmog'i). Shaxsning o'zi va oila a'zolarining salomatligi, oiladagi turmush tarzi, burchlari va vazifalari hamda boshqa oilaviy masalalarni bilishi;

- madaniy va dam olish kompetentligi (madaniy tarmoq). Odamning bo'sh vaqtdan to'g'ri foydalanish, o'z shaxsini madaniy-ma'naviy jihatdan rivojlantirishiga doir faoliyati nazarda tutiladi.

Bugungi ta'lim tizimi o'z ishini har bir tarbiyalanuvchining maktabgacha ta'lim davridayoq yuqorida sanab o'tilgan kompetentlik xususiyatlariga ega bo'lishini ko'zda tutgan holda faoliyat ko'rsatishini tashkil etishi maqsadga muvofiqdir.

Har qanday soha mutaxassislariga xos bo'lgan kasbiy kompetentlik esa – shaxs tomonidan o'z kasbiy faoliyatining samarali tashkil etilishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi hamda ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishini anglatadi. Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan faqat alohida bilim, ko'nikma, malaka hamda shaxsiy sifatlarning egallanishinigina emas, balki o'ziga zarur yo'nalishlar bo'yicha integrativ bilimlar hamda harakatlarning o'zlashtirilishini ham qamrab oladi.

Har qanday odamda, u tarbiyachimi – tarbiyalanuvchimi, o'qituvchimi – o'quvchimi yoxud boshqa sohalarning xodimimi, unda uyg'otiladigan va mahsuldor imkoniyatlar mavjud bo'ladi. Ta'lim-tarbiya ishi bilan shug'ullanadigan mutaxassislarga monand kasbiy

kompetentlilik tarbiyalanuvchi shaxsiga xos bo'lgan mana shu uyg'otiladigan imkoniyatlarni muvozanatdan chiqarib mahsuldor imkoniyatga aylantira olishni, odamga xos bo'lgan bor imkoniyatdan uning o'zi uchun oqilona foydalana bilishni nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, kasbiy kompetentlilik shaxsning biror ishni qilishga yaraydigan yashirin, ichki, ya'ni uyg'otiladigan imkoniyatining voqelikka aylantirilishi, amaliy faoliyatga tatbiq etilishi demakdir. Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilarining kasbiy kompetentliliigi, sodda qilib aytganda, bolalardagi mana shu uyg'otiladigan imkoniyatlarni har xil yo'llar bilan harakatga keltira olish va ulardan shaxs shakllanishi yo'lida oqilona foydalana bilishidir.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari kasbiy kompetentliliigi darajasi quyidagi:

- murakkab vaziyatlar vujudga kelganda;
- favqulodda vazifalarni bajarishda;
- bir-biriga zid ma'lumotlardan o'rni bilan oqilona foydalanish kabi holatlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

O'z kasbiy kompetentliliigiga erishishga intilgan tarbiyachi: o'z bilimlarini izchil boyitib boradi; yangi axborotlarni o'zlashtiradi; davr talablarini chuqur anglaydi; yangi bilimlarni izlab topadi; ularni qayta ishlaydi va o'z amaliy faoliyatida samarali qo'llaydi.

Keyingi paytlarda jahon ta'lim amaliyotida har qanday tarbiyalanuvchini kompetentli qilib tayyorlash asosiy vazifalardan biriga aylandi. Negaki, komponentlilik o'zida:

- ta'limning intellektual va amaliy jihatlarini uyg'unlashtiradi;
- o'qitish kechimida ta'lim mazmunini o'zlashtirishning standart bo'yicha qanday natijaga olib kelishini bildiruvchi ko'rsatkichlarni aks ettiradi;
- shaxs faoliyati va madaniyatining bir yoki bir-biriga yaqin qator sohalarni qanchalik umumlashtirganligini namoyish etadi.

Bulardan tashqari, dunyoning globallashuvi mutaxassislarning endi birgina mamlakat hududida emas, balki dunyoning istalgan mamlakatida yashab, faoliyat ko'rsatishi, raqobatbardosh bo'lishi uchun har jihatdan kompetentli bo'lishini taqozo etmoqda.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari ham ta'limning dunyo miqyosidagi talablarga moslashgan holda professional kompetentlilikka ega bo'lishlari zahirida pedagogik faoliyat va bolalar bilan muloqotda, ta'lim-tarbiya jarayonida muntazam ravishda yuqori

natijalarga erishishlari maqsadga muvofiqdir. Kichik yoshdagi tarbiyalanuvchilar bilan shug'ullanadigan tarbiyachining kasbiy kompetentligi – ijodiy intellektining ortib borishi, o'z sohasidagi innovatsiyalarni o'zlashtirishga moyilligi, o'zgaruvchan pedagogik vaziyatlarga moslashuvchanligi bilan ham belgilanadi. Pedagogning kasbiy kompetentlik darajasi to'g'ridan-to'g'ri jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy taraqqiyotiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Maktabgacha ta'limning dastlabki bo'g'ini (3–6 yosh)da faoliyat olib boradigan tarbiyachilarning kasbiy kompetentligiga xos bo'lgan asosiy belgilarni boshqa soha mutaxassislariga qo'yiladigan talablarga tayanilgan holda quyidagicha sanab ko'rsatish mumkin:

1. Har xil yosh (guruhlar)dagi tarbiyalanuvchilar bilan ularning yoshi va intellektual imkoniyatlariga tayangan holda ishlay olish.
2. O'z sohasi bo'yicha tarbiyalanuvchilarning yosh psixologiyasi, pedagogik imkoniyatlarini anglagan holda ish olib borish.
3. Amaliy faoliyatida innovatsion g'oyalardan foydalanish, yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish.
4. Ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik qo'llab-quvvatlashning har xil shakllaridan foydalana bilish.
5. Tarbiyachilar faoliyati bilan bog'liq tashkil etilgan har xil tanlov, festival va musobaqalarda ishtirok etish.
6. Har qanday pedagogik shart-sharoitlarda o'zining tarbiyachilik mahoratini namoyish eta bilish.
7. Mamlakat davriy matbuotida hamkasblari bilan o'z tajribalarini o'rtoqlashish va hokazo.

Bu sifatlarning birortasi tarbiyachida o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi. Buning uchun u kasbiy mahoratini oshirishga ehtiyoj sezishi, bunga intilishi lozim. Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilariga xos bo'lgan kasbiy kompetensiyaning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini quyidagicha ajratib ko'rsatish mumkin:

- kasbiy mahoratini oshirishning tarbiyachi tomonidan tahlil qilinishi va anglanishi;
- o'z-o'zini rivojlantirish (maqsad, vazifa va hal etish yo'llarini)ning rejalashtirilishi;
- o'z-o'zini namoyish qila bilish, faoliyatini tahlil va tahrir qila olishi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari kasbiy kompetentligining shakllanishi va rivojlanishi uzoq hamda uzluksiz

tarzda amalga oshadigan jarayondir. Ya'ni tarbiyachi pedagogik faoliyatda tinimsiz ravishda o'z ustida ishlashi, soha yangiliklaridan xabardor bo'lishi, darsdan-darsga o'zida yangi sifatlarni shakllantira borishi lozim.

Quyida guruhlar tarbiyachilarining kasbiy kompetentligi mutaxassis tomonidan alohida bilim, ko'nikma va malakalarning egallanilishinigina emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini ham nazarda tutadi. Shuningdek, kasbiy kompetensiya muhim ijtimoiy talablarni ang'ay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni ham taqozo etadi.

O'z kasbiy kompetentligiga intilgan tarbiyachi: bilimlarini izchil ravishda boyitib boradi; sohasi bo'yicha yangi axborotlarni o'zlashtiradi; davr talablarini chuqur ang'aydi; yangi bilimlarni qayta ishlaydi va amaliy faoliyatida samarali qo'llaydi; murakkab jarayonlarda, noaniq vaziyatlarda bir-biriga zid ma'lumotlardan oqilona foydalanadi; kutilmagan vaziyatlarda ham harakat rejasiga ega bo'la oladi.

N. Muslimov va boshqalar tomonidan ta'kidlangan kompetentlikka⁸ ijodiy yondashgan holda maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari o'zlarida mujassamlashtirishlari nazarda tutilgan kompetensiyani quyidagicha aks ettirish mumkin:

- psixologik kompetentlik – pedagogik amaliyotda sog'lom muhit yarata olish, tarbiyalanuvchilar bilan ijobiy muloqotni yo'lga qo'ya bilish, turli ziddiyatli holatlarni vaqtda payqash va ularni bartaraf eta bilish;

- metodik kompetentlik – maktabgacha ta'lim jarayonini metodik jihatdan bilimli tashkil etish, ta'limiy yoki tarbiyaviy faoliyat uchun zarur metod va vositalarni maqsadga muvofiq tarzda tanlay olish;

- informatsion kompetentlik – minglab axborotlar oqimi orasidan sohasi uchun zarur, muhim va samarali ma'lumotlarni topib saralay olish, ularni qayta ishlab ta'lim amaliyotida oqilona foydalana bilish;

- kreativ kompetentlik – o'z tarbiyachilik amaliyotiga tanqidiy va ijodiy yondasha bilish, ish faoliyatida ijodkorlik malakalariga egaligini namoyish eta olish;

⁸Muslimov N., Usmonboeva M., Safayurov D., Turayev A. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. –T.: Sapostandart, 2015. –7-bet.

• innovatsion kompetentlilik – tarbiyachilik faoliyatini vaziyatga moslashgan holda takomillashtira borish, ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilash, bu jarayon samaradorligini oshirishga doir yangi g'oyalarni ilgari surish, ularni amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq eta olish;

• kommunikativ kompetentlilik – mashg'ulotlar jarayonida har bir tarbiyalanuvchi bilan samimiy muloqotda bo'lish, uni tinglay bilish, unga ijobiy ta'sir ko'rsata olish, har biriga xos bo'lgan xarakter-xususiyatlarga mos muomalani, yondashuvni topa bilish;

• shaxsiy kompetentlilik – o'zining kiyinish, muomala madaniyatini kuzatib borish, dunyoqarashini, badiiy didini, ma'naviy fazilatlarini boyitib, yuksaltirib borish;

• texnologik kompetentlilik – tarbiyachilik sohasidagi bilim, ko'nikma va malakalarni boyitadigan ilg'or texnologiyalarni izchil o'zlashtirib borish, zamonaviy texnika vositalaridan, texnologiyalardan foydalana olish;

• ekstremal kompetentlilik – tarbiyalanuvchilar orasida, o'zi bilan bolalar o'rtasida yuz berishi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyatlarda, tabiiy ofatlar yuz bergan holatlarda, texnologik jarayon ishdan chiqqanda tez va oqilona qarorlar qabul qilish, to'g'ri xulosa chiqarish hamda shu asosda harakatlanish malakasiga ega bo'lish;

• didaktik tahlil kompetentligi – har qanday janrdagi badiiy matnni maktabgacha adabiy ta'lim maqsadiga muvofiq tarzda didaktik tahlilga torta bilish;

• baholash kompetentligi – aytilgan fikrlardagi o'ziga xoslik, betakrorlik, sodda, qisqa, lekin ma'lum asoslarga ega bo'lgan pishiq-puxta javob, munosabatning tanqidiyligi darajasidan kelib chiqib munosib baholay bilish, ya'ni rag'batlantira olish va hokazo.

Ko'rinadiki, maktabgacha ta'lim muassasalarida faoliyat olib boradigan tarbiyachining bunday sifatlarga ega bo'lishi uchun bugungi talabalar oldiga yuqori sinflar o'qituvchilariga qo'yiladigan talablarni qo'yish ta'limdagi uzluksizlik va uzviylikning ta'minlanishiga asos bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari kasbiy kompetentligiga xos bo'lgan «bolalarning bilimni to'g'ri baholay olish, ularni uzluksiz ravishda mustaqil faoliyatga yo'naltira borish va ayni zamonda, bolalar tafakkurining mustaqillik darajasini aniqlab, baholay bilish» tarbiyalanuvchilarning ma'naviy kamolot yo'lini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi. Bu mezonni sharhlab shuni aytish

mumkinki, maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarning har qanday badiiy asar, tasviriy san'at namunalari tahlili asnosida aytgan fikrlaridagi o'ziga xoslik, o'zgalarning qarashlaridan xoli betakrorlik, soddagina, qisqagina bo'lsa-da, ma'lum asoslarga ega bo'lgan pishiq-puxta javobini munosabatining tanqidiyligi darajasidan kelib chiqib to'g'ri baholay bilish ham tarbiyachi kompetentligi darajasiga bog'liqdir.

Shu ma'noda aytish mumkinki, tarbiyalanuvchilarning tafakkuri va faoliyati mustaqilligi darajasini aniqlash hamda uni munosib baholay bilish tarbiyachining o'zi mustaqil fikr sohibi bo'lishini taqozo etadi. Chunki o'zi mustaqil fikr egasi bo'lmagan tarbiyachi tarbiyalanuvchilarini mustaqil faoliyatga yo'naltira olmaydi, ularni munosib baholashga ham qodir bo'lolmaydi. O'zining mustaqil nazari bo'lmagan pedagog o'rganilayotgan obyektidagi tarbiyalanuvchilardan mustaqil mulohaza yuritishni talab etadigan detallarni ilg'amaydi. Natijada bolalar badiiy asarning mazmunini qayta hikoyalab berish, tasviriy san'at asarlari bo'yicha ko'rinib turgan asosiy jihozlarni sanash bilan chegaralanadilar va ularning aqliy, ma'naviy taraqqiyoti ham shu atrofda bo'laveradi.

To'g'ri, maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilarining har ikkala janrdagi asarlarning yuzaki jihatlarini ajratib aytib berishlari ham yetarli, deydiganlar ham topiladi. Amaldagi DTS va dasturlarning asosiy talablari ham bundan baland emas. Lekin har guruhda ommaga o'xshamaydigan, o'z intellektual imkoniyatlari bilan atrofdegilardan ajralib turadigan bolalar bo'ladi. Gap shu tarbiyalanuvchilarning o'rtachalar qurboni bo'lib ketmasligida. Tarbiyachi maktabgacha adabiy ta'limni imkon qadar yuqori saviyada tashkil eta olishi, uni tarbiyalanuvchilarning har biri o'z imkoniyatlari darajasida qabul qilishlari uchun zaruriy shart-sharoitni yarata bilishi uning kompetentligi darajasini namoyon etadi.

Xullas, maktabgacha adabiy ta'limni uning maqsadiga muvofiq tashkil etishda tarbiyachining kasbiy kompetentligi uning saviyasi, dunyoqarashi, bilimi, ko'nikma va malakalarini takomillashtirishini, ayni zamonda, o'zining ma'naviy sog'lomligi uchun qayg'urishini ham taqozo etadi.

Muhammad Yusuf she'rlari ta'limoti (tarbiyachining umumiy saviyasi uchun)

Muhammad Yusuf ijodidan namunalar nafaqat umumiy o'rta ta'lim maktablari, balki oliy ta'limning adabiyot darslarida ham o'rganiladi.

Har qanday adib asarini o'rganishdan oldin uning shaxsi haqida imkon qadar mukammal ma'lumotga ega bo'lish maqsadga muvofiqdir. Shunda uning ijodini to'laroq anglash imkoniyati ortadi. Shoir shaxsi bilan bog'liq yangi ma'lumotlarning taqdim etilishi asarlarni chuqurroq tahlil qilish imkonini ham beradi. Shoir M. Yusuf shaxsini ochib beruvchi, bunday qo'shimcha ma'lumotlar uchun talabalar «Kiyiksoqmoqdagi yo'lovchi» kitobiga murojaat qilishlari maqsadga muvofiqdir⁹. Milliy tarbiyashunoslikda: "Millatning ulug'lari o'z shaxsi bilan o'sib kelayotgan avlod ma'naviyati shakllanishi va rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi" degan qarash mavjud. Yosh avlod ulug'lar shaxsi ko'magida o'z-o'zini tarbiyalashi uchun ularning shaxsiga xos sifatlarni bilishi, ulardan ta'sirlanishi, hayratlanishi va bahra olishi kerak.

Ulug'lardagi o'quvchi-tarbiyalanuvchi shaxsini hayratga solgan, uni ta'sirlantirgan, havasini uyg'otgan sifatlar unga asta-sekinlik bilan "yuqa" boshlaydi. Hayrat va havas ta'sirida shoir yoki yozuvchi shaxsidagi o'qirman tuyg'ularini junbushga keltirgan fazilatlar hech qanday tashqi zo'riqishlarsiz, pand-nasihatlarsiz odam shuuridan, ruhiyatidan joy ola boshlaydi. Adiblarning bunday fazilatlarini ochib berish pedagogning vazifasi hisoblanadi.

Shoir Muhammad Yusufning shaxsi ham, avvalo, uning asarlarida o'z ifodasini topgan. Muallifning «men»i bilan bog'liq sifatlarni uning yozganlaridan topa bilish adabiy ta'lim uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogning o'z topildiqlarini tarbiyalanuvchilari bilan bo'lishmay, ularni she'rxonlarning o'zlari kashf etishlariga imkon yaratishi uning pedagoglik mahorati namunasidir. Shu ma'noda,

⁹К. Йўлдош, Қ. Хусанбоева, М.Йўлдошева. Кийик соқмоқдаги йўловчи. Монография. – Т.: ЎзМЭ, 2014.

bugungi talabalar shoirning shaxsi berkitilgan asarlari mohiyatiga avval o'zlari kirishlari o'rindir:

*Osoyishta o'tmadi biror kunim,
Talashib, tortishib tolmadim.
"Og'irroq bo'l, inim, siporoq bo'l, inim..."
Men o'z bilganimdan qolmadim.*

*Quvroq bo'l, deyishdi, yolg'on ham kerak,
Jindek xushomad ham. Quloq solmadim.
Oqni oppoq ko'rdim, qorani qora,
Men o'z bilganimdan qolmadim.*

*Ko'nglim sezar, endi bu yog'i ayon,
Do'stlarim... do'stlarim, baxtli bolaman:
Yo Toshkentda eng zo'r shoir bo'laman,
Yo uyimga ketib, ariq bo'yida
Yalpizga suyanib o'lib qolaman!*

"Mehrim qattiq bo'ldi..."

She'rxon shoir shaxsiyatidagi fazilatlarni to'laroq his qilishi, uning misralar mohiyatiga berkitilgan o'zligini anglash uchun quyidagi savol-topshiriqlar ustida ishlashi talab etiladi: «Birinchi to'rtlikka e'tibor qarating: undan shoirning shaxsiga xos qanday sifatlarni ilg'ash mumkin? "Og'irroq bo'l, inim, siporoq bo'l, inim...", "Quvroq bo'l, yolg'on ham kerak. Jindek xushomad ham" degan gaplar kimga tegishli deb o'ylaysiz? Siz bu fikrga qo'shilasizmi yoki yo'qmi? Nega? Nima deb o'ylaysiz, shoir "...o'z bilganidan qolma"ganida nimalar nazarda tutilgan? U to'g'ri qilganmi, yo'qmi? Sizning nazaringizda, uning o'zi bilganlari nimalardan iborat bo'lishi mumkin? She'rdagi «Oqni oppoq ko'rdim, qorani qora» satrlarini qanday tushunish mumkin? Bu, sizningcha, fazilatmi yoki illatmi? "Ko'nglim sezar, endi bu yog'i ayon" deganda shoir nimani nazarda tutgan bo'lishi mumkin, Sizningcha? Shu misralar zamirida shoir shaxsiga xos bo'lgan qanday sifatlarni ilg'adingiz? O'zingizni u bilan taqqoslang. Ayting-chi, Muhammad Yusuf o'zi aytmoqchi: "Toshkentda eng zo'r shoir" bo'loldimi, yo'qmi? Buni siz nimalarda ko'rasiz?» va hokazo. Bu savol-topshiriqlar bilan ishlash jarayonida talaba hayotiy haqiqatlarni, shoirning xarakterini kashf etadi. She'rdagi muallif shaxsini ochib

beruvchi jihatlar umumlashtirilib alohida sanalgani va adabiyot daftariga yozib olingani maqsadga muvofiqdir.

So'ngra shoirning "O'g'il bo'lsang..." she'ridagi quyidagi ikki misraga e'tibor qaratiladi:

*Shamoldek yel, suvdek tosh,
Hech kimsaga bukma bosh...*

O'g'il bolaga shunday talab qo'ya bilishga ruhan o'g'il bola bo'lgan odamgina qodir. Chin shoir ilohiy holatga tushganda, faqat ko'nglidagi rost tuyg'ular qog'ozga to'kiladi. Bo'lajak pedagoglar o'z adabiy saviyalarini ko'tarish maqsadida kuzatsinlar-chi, o'zlari yoki atrofdagi o'g'il bolalar bu talabga qanchalik javob berisha olarkin? Ularning qo'llaridan «shamoldek yelib, suvdek toshib» yashash kelarmikin? Boshqalarga bosh egmay yashashning nima ekanligini bilisharmikin? O'zlari bunga qodirmikin? Bu sifatlarning o'zlari va muallifga qanchalik daxldor ekanligi haqida o'ylab ko'rishsin. Birgalikda fikr almashishsin.

She'ming keyingi satrlarida shoir ichki "Men"ining dardlari ifodalangan:

*Tug'ildingmi demak yon,
Shoh qo'lida zanglagan
Qilich bo'lma hech qachon.
Undan ko'ra bitta mard
Qul qo'lida xanjar bo'!!..*

*O'g'il bo'lsang, o'jar bo'l,
Qolgan bari safsata.
Erking uchun, el uchun
Nomusingga navkar bo'l.*

Bu misralar – shoir o'zligining ifodasi. Talabalar, bo'lajak tarbiyachilar o'ylab ko'rsinlar-chi, bunday gaplarni odam shunchaki aytishi mumkinmi? Tabiatan shunday xarakterga ega bo'lgan odamgina bu kabi sifatlarni ilg'aydi, ularga nom topadi va so'z bilan ifodalay biladi. Talabalar quyidagi savol-topshiriqlarga javob berish asnosida o'zlarini odam sifatida kashf qiladilar. Faqat bu haqiqat ularning ichlarida, yashirin holda qoladi: "O'g'il bola"ning sizga qo'yayotgan

talabiga qanday qaraysiz? Talab sizga ma'qulmi, yo'qmi? Nega? «O'jar»lik, sizningcha, fazilatmi yoki illatmi? Fikringizni asoslang. Shoirning «Nomusingga navkar bo'l» degan talabini qanday tushundingiz?» Bu satrlar zamiridan topilgan shoirga xos bo'lgan sifatlar ham ajratib olinib yozib qo'yiladi.

Muhammad Yusufning ilohiy tuyg'u – muhabbatga ham munosabati o'zgacha: “Sevdingmi, yuz yil kut, Sevmasang unut!”- deydi “Sevgi sadosi” she'rida. Sevish va muhabbat hissi haqida ayyuhannos solish, bizning yigitlarimizdek jamoat transporti yoki bog'lardagi o'rindiqlarga, ko'cha-ko'ylarda devorlarga sevgilisining ismini yozib qo'yish o'g'il bolaning ishi emas. Shoirning nazarida, hatto buni ma'shuqaga aytish ham shart emas. Chunki uningcha: “Suymoq bu – gulxanda kuymoq azali”. Ma'lumki, inson, ko'pincha, o'zida yo'q hisning nima ekanligini ham bilmaydi. Shoir yozyaptimi, demak u bu tushunchalarning hammasidan xabardor, hammasi uning o'zida u yoki bu darajada mavjud. Talabalar satrlardagi shoirning xarakteriga xos bo'lgan katta haqiqatlarni topishlari va daftarlariga qayd etib borishlari maqsadga muvofiqdir.

*Men beun sevarman, men jim sevarman,
Qiyomatgacha shul sukutdadirman
“Men bittadurman”.*

Talabalar shu ikki satrga tayangan holda shoir shaxsiga xos bo'lgan yana bir sifatni ochishga urinib ko'rsinlar: “Nima deb o'ylaysiz, qiyomatgacha ichda saqlanadigan muhabbat kimga tegishli bo'lishi mumkin? Bu misralardan shoirga xos bo'lgan qanday fe'l-atvorni ilg'adingiz? Sizningcha, muhabbatini ichda saqlashdan oshiqqa nima naf?» Fikrlar yana qayd etib boriladi. So'ngra quyidagi satrlar ifodali o'qiladi:

*Men ham o'sha-o'shaman, nodon,
Goh pand berib, gohida pand yeb.
Mashhur qil deb so'rab Xudodan,
Tilamabman baxtli bo'lay deb...*

“Muddao”

Shoirlar, bir qaraganda, hamma qatori oddiy odamday, bir qarasa, ilohiy yaratiqday. Ba'zan, jayronlarga tug'ishgan og'a bo'lishni,

kapalaklar bilan oshno tutinishni, momaqaymoqlarga jo'ralikni-yu, qizg'aldoqlarga himoyachilikni istab qolishadi, goh qarasangiz, oddiy insoniy baxtga tashna. Talabalar yuqoridagi misralardan shoir shaxsini qidirishga urinib ko'rishsin. Buyuklik va oddiylikni ularning o'zlari, o'z darajalarida farqlaganlari durust.

*Yo'ling kesib o'tsam – o'zim xijolat
Uzoqdan bir seni ko'rsam kifoyat,
Bir nigohing o'zi menga inoyat,
Seni hech kim sevolmaydi meningdek.*

“Suvpari”

Talabalar bu misralarga tayanib “yo'lini kesib o'tish” tushunchasi haqida mulohaza yuritsinlar. Bu qanday tushuncha? U xalqimizda qanday vaziyatlarda qo'llanadi? Shunga asoslangan holda shoirning milliy qadriyatlarga munosabati haqida ham o'ylab ko'rsinlar. Bo'lajak tarbiyachilarning qaysidir qismi yaxshi bilsa kerak, o'zbek ayollarida erkakning oldidan kesib o'tmaslik odati bor. Bu erkakka hurmatsizlik sanaladi. Lekin bu odatning muhabbatga qanday daxli bo'lishi mumkin? Muhabbat tuyg'usini har kim o'zicha tushunadi. Oshiqning ma'shuqasiga hurmati shunchalarki, uning oldiga chiqishga, u bilan yuzma-yuz bo'lishga ichki qudrati, irodasi yetmaydi. Mabodo, chiqa olgan taqdirda ham hayajon, xijolat qurshovida qoladi. Talabalar oshiq ma'shuqasini shunday seva olishiga ishonisharmikin? Bugungi she'rxon ham shundoq seva olarmikin? Shular haqida o'ylab ko'rish, unga munosabat bildirish zimdan talabaniing saviyasini ko'taradi.

*Muhabbat, ey, go'zal iztirob,
Ey, ko'hna dard, ey, ko'hna tuyg'u.
Ko'kragimga qo'lingni tirab,
Yuragimni to'kib qo'yding-ku.*

“Muhabbat”

Bo'lajak tarbiyachilar yuqoridagi to'rtlikni ifodali o'qib, e'tiborni shoirning so'z qo'llashdagi, fikr ifodalashdagi mahoratiga qaratganlari, bu borada fikr yuritib, mulohazalarini o'rtoqlashganlari tuzuk. Muhabbat atalmish qadim tuyg'uning shoir qalbiga kirib kelishi ifodasi tasviri ham ularning nazaridan chetda qolmagani ma'qul. Bu M. Yusufning she'riyatdagi, shoir sifatidagi o'ziga xos xususiyatidir.

*So'rsang, sevinchimdanda o'kinchim ko'proq,
Sendan-da kumushroq sochimdagi oq.
Yilim kelmay turib, yilim ketmoqda,
Ko'zda tabassum-u kiprikda titroq...*

“Yangi yil kechasi” she’ridan olingan bu misralar shoir hayoti, turmush tarzining tasviri. Talabalar bu misralarni o‘zlari sharhlasinlar. Ulardan shoirning shaxsini qidirsinlar. Buning uchun ularga quyidagi savol-topshiriqlar yordam beradi: “Sendan-da kumushroq sochimdagi oq” deb shoir nimaga murojaat qilayotir deb o‘ylaysiz? “Ko‘zda tabassum-u kiprikda titroq...”ni qanday tushunish mumkin? O‘ylab ko‘ring-chi, ko‘zda nima ifodalanayotir-u kiprikda nimaning tasviri? Bu satrlardan muallif xarakteriga xos bo‘lgan xususiyatlarni toping» va hokazo.

Shoir qalamiga mansub navbatdagi satrlar ham uning shaxslik sifatlarini ochib beradi:

*Mening kimligimni bilmaydi hech kim,
Men bir g'alatiman, men – alohida.
Ko'zimning yoshini keladi ichgim,
Tilimni chaynagim kelar gohida.*

*Mening kimligimni bilmaydi hech kim,
Men bir g'alatiman, men – alohida.
Kiyiklar qonini keladi ichgim,
Chayonni chaynagim kelar gohida*

“Surat”

Shoirning alohidaligini nimalarda ko‘rish mumkin? Ko‘pchilik sinchi-adabiyotshunoslar “asl tuyg‘ularni so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydi” deyishadi. Shoirning shaxsi bilan bog‘liq yuqoridagi misralar uning o‘zi ham o‘zligini to‘liq anglay olmaganidan dalolatdir, balki. Bu o‘zni anglash – Allohni anglashdir, degan g‘oya bilan bog‘liqmikin? Bo‘lajak tarbiyachilar shular haqida ham o‘ylab ko‘rishsin. Shoirning alohidaligini ta’kidlab ko‘rsatuvchi: ““Ko‘zimning yoshini keladi ichgim, Tilimni chaynagim kelar gohida” satrlariga insonga xos bo‘lgan qanday sifatlar singdirilgan deb o‘ylaysiz? «Kiyiklar qonini keladi ichgim, Chayonni chaynagim kelar

gohida» satrlari zamirida qanday haqiqat yashiringan bo'lishi mumkin? Ular shoir xarakteridagi qanday sifatlardan dalolat berayotir, Sizningcha?" Ertaga ma'naviy barkamol shaxs shakllantirishga bel bog'lagan talabalar shular haqida o'yg'a tolarkan, muallifni o'zining darajasida tushunishga harakat qilsinlar, shoir yordamida o'z shaxsini anglashga, aniqlashga intilsinlar. Bu shoirning ham, bo'lajak tarbiyachining ham, adabiy ta'limning ham katta yutug'idir.

*Osmon cho'kib qoldi bu oqshom,
Yulduz bo'lib yog'ildi bir sas.
Bir mahalla nigohni ko'rdim:
Yashash kerak, sevish shart emas.*

*Yoqa ushlab qolsin ko'rganlar,
Olovlarga otgum uni, bas.
Yonib ketsin charsillab qalbim,
Sevish kerak... Yashash shart emas!*

"Osmon cho'kib qoldi bu oqshom..."

«Yuqoridagi misralarda shoirning alohidaligi qaysi misralarda o'z aksini topgan? Bo'lajak tarbiyachi "bir mahalla nigoh"ning fikriga qo'shiladimi yoki shoirning gapigami? Nega? Shoir: "Olovlarga otgum uni, bas" deganda nimani nazarda tutayotir deb o'ylaysiz? «Sevish kerak... Yashash shart emas»ni birgalikda tahlilga torting. Inson uchun, ayniqsa, shoir uchun nimalar muhim ekanini aniqlang. Shu muhimlar shoirning shaxsini belgilaydi. Ular shu muhimlarni anglagan bo'lajak pedagogning ham shaxsini shakllantiradi. Shoir qalamiga mansub quyidagi misralar ham bo'lajak tarbiyachilarni o'ylantirishi aniq:

*Toshkanda... tog'larni sog'indim,
Yashil o'tloqlarni sog'indim.
Suv bo'yiga chordana qurgan
Momaqaymoqlarni sog'indim.*

*...O'zim tashna, menga tashnalar –
Yalangoyoqlarni sog'indim.*

*...To'ydim tillabarmoq qizlardan,
Qo'li qadoqlarni sog'indim.*

"Sog'indim"

Yuqoridagi misralarda ifodalangan shoir sog'ingan timsollarga tayanib uning shaxsiga baho berishga urinib ko'ring: «U qanday odam? «...O'zim tashna, menga tashnalar – Yalangoyoqlarni sog'indim»ni qanday tushunish mumkin? «Yalangoyoqlar» deganda kimlar nazarda tutilayotir deb o'ylaysiz?» Talabalar «qo'li qadoqlar» deganda kimlar nazarda tutilayotganini bilarmikinlar? Shoir ularning nimasini sog'ingan? «Suv bo'yiga chordana qurgan Momaqaymoqlar»ni qanday tasavvur qilish mumkin? Bu tasvirda shoirning qanday sifati namoyon bo'lgan?» singari masalalar ustida ishlash bo'lajak pedagoglarni mustaqil fikrlashga, munosabat bildirish va xulosalar chiqarishga, ayni zamonda odamni kashf qilish, shu asnoda o'zligini anglashga o'rgatadi.

So'ngra keyingi she'rdan olingan parchaga talabalarning diqqati qaratiladi:

...Menimcha, dunyoda eng katta gunoh –

Sog'inmay yashamoq...

...Menimcha, dunyoda eng katta gunoh –

Hiringlab she'r o'qimoq!

“Yolg'on yomon derlar...”

Bo'lajak tarbiyachilar savob va gunoh tushunchalarni yaxshi farqlaydilar. M. Yusufning nazaridagi gunohlarga e'tibor qilishsin. «Ular “sog'inmay yashash” va “hiringlab she'r o'qish”ni qanday tushunisharkin? Siz ham bu hislarni gunoh hisoblaysizmi yoki bu noaniq, tushunarsiz tuyg'umi siz uchun? O'zi she'r qanday o'qiladi?» Agar talabalar tushunisholmayotgan bo'lishsa, shoir bilan o'zlari oralaridagi masofani chamalab ko'rishsin. Shu tariqa shaxsiyatlarini o'rganishadi.

Tunlari charog'on shunday shaharda,

Hech kimga ko'nglimni yora olmayman.

Men siz aytgandayin hammani sevdim,

Hammaga ishondim, mana oqibat...

“Onamga xat”

Yuqoridagi misralar o'qib bo'lingach, bo'lajak tarbiyachilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilgan ma'qul: «Shoir yozganidek, onasining gapiga kirib hammani yaxshi ko'rgani, hammaga yaxshilik

qilgani, hammaga ishongani qanday oqibatlariga olib keldi deb o'ylaysiz? Bu yaxshimi, yomonmi? Nega? Onaning bolasiga o'rgatganlari to'g'rimi yoki noto'g'ri? Bunday fazilatlarining rag'batini shoir kimdan olishi mumkin deb o'ylaysiz? Siz qandaysiz?» Satrlar zamiridan muallifga xos fazilatlarining talabalar tomonidan tadqiq etilishi va tahlil-muhokamaga tortilishi ularning ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniq.

Talabalar "Oqibat" she'ridan olingan quyidagi misralarni ham avval ifodali o'qishsin. Odamlar orasida oqibat yo'qolib borayotganidan yozg'irgan shoir:

Bo'ldi. She'rim tamom. Axir siz chidab
Yuribsiz-ku, nima qipti men yursam.
Tomog'imda jonim turibdi yig'lab,
Jondan ayrilaman endi gapirsam!..

deydi. Yo'qolib borayotgan bir qator fazilatlardan shoir shunchalar qiynalgan, millatga xos bo'lgan bu illatlar uni ruhan ado qilyapti. «U aytmoqchi, biz, hech narsani bilmaganday chidab yuribmiz. Nega? Buning sabablari nimada? Nega shoir chiday olmayapti? Bu uning shaxsidagi qanday sifatlardan dalolat beradi? "Tomog'imda jonim turibdi yig'lab"ni qanday tushunish mumkin, sizningcha?» kabi savollar haqida bo'lajak tarbiyachilar o'ylab ko'rsalar, ruhiyatlarida shaxslik sifatlari shakllanishida foydadan xoli bo'lmasdi.

Shoir bir she'rida yozadi: "Men yorug' dunyoda ko'nglim quliman..." «Xo'sh, buni qanday tushunish mumkin? Inson aqlining, manfaatlarning yetovida yurgani ma'qulmi yoki ko'ngilning boshqaruviga bo'ysungani tuzukmi? Qay holatda yashash to'g'ri bo'ladi, Sizningcha? Nega? Ko'ngliga qul bo'lgan shoir bo'lajak tarbiyachilarga yoqyaptimikin yoki yo'q? Sababi nimada?» Shular ustida birgalikda fikrlash jarayonida talabalar o'zlarini ham taftish qilib boradilar. Bu bo'lajak tarbiyachini jiddiy o'yg'a toldirishi aniq.

Keyingi satrlar ifodali o'qilgach:
Bo'ldi. She'r yozmayman. Men endi odam,
Oddiy odam bo'lib yashay boshlayman.
Ko'nglimga achinib agar yozsam ham,
Tunda yozib, tongda o'tga tashlayman!

"Iqror"

«M. Yusuf faqat she'r yozgani uchun oddiy odamlardan farq qiladimi yoki buning boshqa asoslari ham bormi? She'r yozadigan hamma odamlar "murakkab"mi? «Ko'ngilga achinib yoz»ishni qanday tushunasiz? Bu tushunchaning mohiyatida qanday fikr mavjud, sizningcha?» va hokazo.

Talabalar o'zlarining Muhammad Yusuf shaxsi haqida asarlari tahlili asnosida chiqargan xulosalari, qarashlarini millatning boshqa ulug'lari fikrlari bilan solishtirib ko'rishlari ham maqsadga muvofiqdir:

"Muhammadjonning she'rlari bir qarashda juda sodda, jo'n yozilganga o'xshaydi. Ammo unga o'xshatib yozib ko'ring-chi! Qo'lingizdan kelmaydi! Uning oson yoziladiganga o'xshab ko'ringan misralari muxlislarini yig'latadi, kuldiradi, o'z og'ushiga tortadi. Odamlar uning she'rlarini hayajonsiz o'qimaydigan, kitoblarini do'konlardan qidirib yuradigan bo'ldilar. ...Muhammadjon kamdan-kam tug'iladigan iste'dod egasi bo'lish bilan birga, kamdan-kam shoirda uchraydigan xislat egasi – shuhratdan qochadigan kamsuqum inson edi. U shuhratni emas, shuhrat uning ortidan quvib yurardi..."

Ozod Sharafiddinov

O'zbekiston Qahramoni

"Muhammad Yusuf odamlarning esini og'dirgan, o'ylatgan, kuldirgan, yig'latgan, topgan-tutganini odamlar ustidan sochgan saxiylik timsoli edi. Qo'lida borini do'stlariga tarqatmaguncha, cho'ntagi bo'shab qolmaguncha ko'ngli to'lmasdi. U hammani o'ziga do'st deb bilardi. ...Aslini olganda, asl shoirlar uzoq yashamaydi. Endi shoirning o'zi yo'q. Ammo Muhammad Yusuf deb atalmish She'riyat bor..."

Said Ahmad,

O'zbekiston Qahramoni

O'zbekiston Xalq yozuvchisi

"Chinakam shoirning qalbida sohir qush doimo sayrab turadi, degan gapni ko'p bor eshitgandik. O'sha qush aynan Muhammadjonning ko'nglida oshiyon qurganiga men astoydil ishonaman. Uning chehrasi ham, ko'zlari ham hamisha latif bir kuyni xonish qilganday edi... Birinchi navbatda Muhammadjon yaxshi inson edi. Yaxshi insonlarga boshqalar hamisha talpinadilar..."

U obro‘ talashmas, izzatini so‘roqlab yugurib yurishdan or qilardi. Xuddi shundoq yaxshi insongina yaxshi ijodkor bo‘lishi tabiiy va qonuniydir...”

Abdulla Oripov
O‘zbekiston Qahramoni,
O‘zbekiston Xalq shoiri

“...Inson umrining oxirigacha ilm o‘rganadi. Ammo she‘r yozish ilmi shunday ilmki, uni o‘rganib bo‘lmaydi. U tug‘ma bo‘lishi kerak. Muhammadjon tug‘ma iste‘dod sohibi edi... U juda tez og‘izga tushdi. Uning tanqidiy yo‘nalishdagi luqmalari, kichik-kichik qatralari, bir qator maqolalari Maqsad Yaxshiev nomi bilan gazetalar sahifalarida tez-tez ko‘zga tashlanadigan bo‘ldi. Sal keyinroq Muhammad Yusuf nomi bilan elga tanildi. U omadli yigit edi... Muhammadjon ustozlari, yaqinlari, farzandlari xotirasida yaxshi ishlari, xokisorligi, mehrliligi bilan muhrlanib qolsa, muxlislari tasavvurida yig‘latadigan, o‘ylatadigan, ezgulikka etaklaydigan she‘ru qo‘shiqlari bilan yashab qoladi”.

Erkin Vohidov,
O‘zbekiston Qahramoni
O‘zbekiston Xalq shoiri

“Muhammad! Men agar Sizdan Vatanni sevishni, yorni suyishni, ardoqlashni, asrashni o‘rgandik desam, bu so‘zimda qilcha mubolag‘a yo‘q... Siz atrofingizdagi bor mavjudotni jondan sevdiniz, qarqarali, nash‘u namoli sevdiniz. O‘pay desangiz “peshonasi yo‘q qizg‘aldoq”dan tortib, “ko‘zi to‘la yosh jayron”gacha... Aytganlaringizning har satriga ko‘zmunchoq taqib yashadik. Oriyat, g‘urur, tiklik haqida har birimiz imkonimiz qadar nimalardir deganmiz, lekin birortamiz: “Bo‘ynim egilguncha ketsin uzilib!” demaganmiz. Bunday baland pardalarga shu qadar osonlik bilan chiqish hammaga ham nasib qilavermaydi...”

Halima Xudoyberdiyeva
O‘zbekiston Xalq shoiri

“U kishining she‘rlarida dard bor edi. Muhammad Yusuf xalq dardini tushunardi: Xalq uchun, Vatan uchun, Mustaqillik uchun yonib

yozdi. Shu bilan birga inson qalbining tub-tubidagi dardini topib yozdi. U kishining yuragi xalq yuragi bilan hamohang urardi...”

Yulduz Usmonova

O'zbekiston Xalq artisti

Talabalar shoirning she'riyatidan kashf etgan haqiqatlarini millatning ulug'lari aytganlari bilan solishtirib ko'rishsin. Keyin qanday sifatlar shoir shaxsida ustuvor ekanini ajratib chiqsinlar va shu fazilatlarining qaysi biri o'zlarida mavjud ekani haqida o'ylab ko'rsinlar. Bu masalada javobni ovoz chiqarib aytish shart emas. O'ylab ko'rishning o'zi kifoya. Javobni bo'lajak tarbiyachilar o'zlari uchun bilib qo'ygani bas. Agar o'zaro o'xshashlik topa olsalar, bundan faxrlansalar arziydi.

Savol va topshiriqlar

1. Siz “kompetensiya” va “kompetentlilik” tushunchalarini qanday angladingiz? Uni o'z so'zlaringiz bilan tushuntirib berishga harakat qiling.

2. Nima deb o'ylaysiz, “kompetentlilik” bilan “ma'naviy barkamollik” tushunchalari o'rtasida farq bormi? Bo'lsa, u, sizningcha, nimalarda ko'rinadi?

3. Shaxs kompetentliligiga xos bo'lgan “bilim, ko'nikma, malaka va tajribaga egalik hamda shaxslik sifatlar”ga alohida to'xtaling: ilm nima-yu bilim nima? “Ko'nikma” va “malaka” singari tushunchalarni izohlang. “Shaxslik sifatlar” deganda nimalarni tushunasiz?

4. Avvalo, “uyg'otiladigan” va “mahsuldor” imkoniyat nima ekani haqida o'qiganlaringizni xotirlang. So'ngra “Har qanday mutaxassisga xos bo'lgan uyg'otiladigan imkoniyatning mahsuldor imkoniyatga aylanishi”ni izohlashga harakat qiling. Har ikkala imkoniyat orasida, sizningcha, qanday farq bor?

5. Kompetentlilikning tarmoqlariga diqqat qiling. Ularning qaysi biri sizda qay darajada shakllanganligi haqida o'ylab ko'ring, o'zingizga o'zingiz baho bering.

6. Har qanday mutaxassisga xos bo'lgan kompetentlilikning tarmoqlarini alohida tahlilga torting. O'zlashtirganlaringizni tushunchangiz doirasida izohlang. Qarashlaringizni misollar bilan asoslang.

7. Umumiy kompetentlilik bilan maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari kompetentligiga xos bo'lgan tafovutni aniqlang. Ularni tahlilga torting. Mohiyatini oching.

8. Maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachilari kasbiy kompetentligi qamrab olgan tushunchalarni ajratib daftaringizga yozib oling. Ularni izohlab bering.

9. Shoir M. Yusuf shaxsiga xos sifatlarni ochishga yo'naltirilgan maqola ustida darsda birgalikda ishleng. Fikrlashing. Qarashlaringizni, chiqargan xulosalaringizni asoslang.

4-MAVZU. MAKTABGACHAADABIY TA'LIMDA BADIY ASARLAR USTIDA ISHLASH TEXNOLOGIYALARI. HAMKORLIK PEDAGOGIKASI TEXNOLOGIYASI

Reja:

1. Ta'lim texnologiyalari.
2. Maktabgacha ta'lim tizimi badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarini tashkil etishda qo'l keladigan texnologiyalar.
3. Pedagogik sinergetika va uning o'ziga xos xususiyatlari.
4. Bolalar bog'chalarida ta'limiy ishlarni hamkorlik asosida tashkil etish yo'llari.
5. Tarbiyalanuvchilarning intellektual imkoniyatlaridan ularning o'zlari uchun samarali foydalanish zaruriyati.
6. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: pedagogik sinergetika, hamkorlikda o'qitish texnologiyasi, subyekt-subyekt, subyekt-obyekt, ijodkorlik muhiti, ma'naviyatni sog'lomlashtirish, mustaqil fikrlash, mustaqil faoliyat.

Pedagogika ilmida ta'limning bir qator texnologiyalari mavjud bo'lib, maktabgacha adabiy ta'limda ulardan hamkorlik, erkin tarbiya, modulli ta'lim va didaktik o'yinlar texnologiyalari yetakchilik qiladi. Talabalarga pedagogika kursidan ma'lumki, texnologiya so'zi yunoncha "texne" – mahorat, san'at; "logos" – ta'limot ma'nolarini bildiradi. Bu so'z dastlab sanoatda yoki qishloq xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish jarayonida qo'llanadigan usul va metodlar yig'indisini anglatgan. Ta'lim jarayoniga nisbatan qo'llanilganda, ya'ni "pedagogik texnologiya" deyilganda o'qish va o'qitishning o'zaro uzviylikini, bosqichlararo aloqadorlikni, ta'lim-tarbiya jarayonida belgilangan maqsadga erishish uchun bajariladigan barcha ishlarni muvofiqlashtirish, rejalashtirilgan barcha ishlarni talab darajasida bajarishni nazarda tutadi. Ya'ni, ta'lim texnologiyasi tushunchasi o'zida ta'lim berish san'ati, o'qitish mahorati ma'nolarini mujassamlashtiradi. Shundan kelib chiqqan «yangi pedagogik texnologiya» atamasi esa ta'lim berishning biz o'rganib qolgan an'anaviy yo'llaridan voz kechilib o'qitishning yangicha, jahon andozalari darajasiga ko'tarish metod va usullarini ishga solib uni samarali tashkil etishni ifodalaydi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari badiiy asar bilan tanishtirish mashg'ulotlarini to'g'ri tashkil etish amaliyotida yetakchilik qiluvchi ta'lim texnologiyalaridan asosiysi tarbiyachi va tarbiyalanuvchining birgalikdagi faoliyatiga tayangan hamkorlik texnologiyasidir. Ta'limning har qanday bosqichida, u maktabgacha ta'limda bo'ladimi, boshlang'ich sinflarda bo'ladimi, yuqori sinflar yoki oliy maktabda bo'ladimi, pedagog bilan ta'lim oluvchi orasidagi munosabatni tashkil etish muammosi barcha davrlarda ham o'ta dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Mazkur munosabatlarni hamkorlik darajasiga ko'tarishning nazariy asoslari dunyo miqyosida pedagogik sinergetika doirasida tadqiq etilgan. Bu ta'lim beruvchi uchun ham, ta'lim oluvchi uchun ham o'z faoliyatini mustaqil tarzda tashkil etishga oid nazariy yondashuv bo'lib, tarbiyachi-tarbiyalanuvchi munosabatlarini davr talablari darajasida to'g'ri tashkil etish bilan bog'liq yangicha dunyoqarashdir. Sinergetika (yunoncha sunergeia – hamkorlik, hamjihatlik) – tizimlarning o'z-o'zini mustaqil tarzda tashkil etish nazariyasi, o'z-o'zini boshqarish, dunyoviy hodisalarni yangicha izohlash, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy murakkab tizimli jarayonlarning tabiatini mustaqil tarzda bilishga qaratilgan ilmiy yo'nalish, tafakkur usulidir¹⁰.

Pedagogik sinergetika, ya'ni ta'lim jarayonidagi o'zaro hamkorlik ilmiy yo'nalish sifatida o'tgan asrning 60–70-yillarida shakllangan. XXI asrdagi pedagogik sinergetikani esa ta'lim-tarbiya jarayonining subyektlari (o'qituvchi-o'quvchi yoki tarbiyachi-tarbiyalanuvchi yoxud professor-talaba) hamkorligini anglashga ko'maklashadigan nazariy-amaliy yondashuv sifatida talqin etish o'rinlidir.

Hamkorlikda o'qitish g'oyasi dastlab Amerikadagi Xopkins universiteti professori R. Slavin, Minnesot universiteti professorlari R. Jonson, D. Jonsonlar, Kaliforniya universiteti professori Sh. Sharonlar tomonidan ishlab chiqilgan¹¹. Mazkur hamkorlikda o'qitish g'oyasi, asosan, o'quvchilarda DTS va fan dasturida qayd etilgan bilimlarni egallash, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni nazarda tutadi. Isroil va Yevropa olimlari tomonidan tavsiya etilgan hamkorlikda o'qitish nazariyasi esa o'quv materialini barcha o'quvchilar tomonidan qayta

¹⁰Азимов Э. Г., Шужин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: "ИКАР", 2009. – С. 247.

¹¹Азимов Э. Г., Шужин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: "ИКАР", 2009. – 448 с. – С. 133.

ishlash, loyihalashtirishni bahs-munozara asosida tashkil etishni nazarda tutadi. Mazkur g'oyalar bir-birini to'ldirgan holda tarbiyashunoslikni didaktik jihatdan boyitadi va bir-birini taqozo etadi.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi Amerika qo'shma shtatlari, Buyuk Britaniya, Kanada, Germaniya, Avstraliya, Niderlandiya, Yaponiya, Isroil mamlakatlari ta'lim muassasalarida keng qo'llaniladi. Tom ma'noda, pedagogik hamkorlik masalasi hamisha dunyo didaktiklari va pedagoglarini qiziqtirib kelgan. Jumladan, rus olimi V. M. Myasishevning qarashlarida shaxs – o'zaro hamkorlik va boshqalar bilan munosabat asosida o'zligini namoyon etishi ta'kidlanadi. O'tgan asrning 80–90-yillarida B. F. Lomov: “Insonning individual xususiyatlari jamoa bilan hamkorlikdagi faoliyati asnosida namoyon bo'ladi”, deya ta'kidlagan edi¹².

A. V. Petrovskiy esa shaxslararo munosabatlar jamoadagi faoliyatdan kelib chiqishini o'rgangan holda, ta'lim jarayonida o'qituvchining o'quvchilar bilan hamkorligini tashkil etish faqat ularning muloqot, muomalaga nisbatan ehtiyojini qondirish vositasi emas, balki o'quv materialini o'zlashtirishning ham muhim sharti ekanligini alohida qayd etib o'tgan¹³.

Ta'lim jarayonini tashkil etishda ta'limiy-tarbiyaviy jarayondagi subyektlar hamkorligi yoki tarbiyalanuvchilarning o'zaro hamkorligi masalasi kechagi jamiyat pedagogika ilmidagi chuqur o'rganilmaganligi sababini quyidagilarda ko'rish mumkin:

1) pedagogik hamkorlik hodisasi milliy pedagogika va didaktika uchun yangi fenomen ekanligi;

2) ta'lim jarayonini subyekt-subyekt asosida tashkil etish kechagi jamiyatda shakllangan talablar maqsadiga monand emasligi;

3) pedagog va tarbiyalanuvchi faoliyatida subyekt-obyekt munosabatlari barqarorlashib qolganligi;

4) ijtimoiy-siyosiy sabablarga ko'ra soha mutaxassislarining e'tiborini jalb qilmaganligi;

5) bu tushunchaning ta'lim tizimida o'rganib qolingani pedagog hokimligi faoliyatiga mos tushmasligi;

6) pedagogik faoliyatning tezkorligi, bilimlarni o'zlashtirishda bola erkinligi ustuvorligini “hazm” qila olmaslik va hokazolardir.

¹²<https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия>. Свободная энциклопедия

¹³<https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия>. Свободная энциклопедия

O'tgan asr oxirlarida boshlangan hamkorlikka asoslangan ta'lim jarayonida o'qitish metod va usullari, o'quv topshiriqlari variantlari ishlab chiqilgan, tajriba-sinovdan o'tkazilgan hamda bu borada jahon pedagogikasi amaliyotida foydalanishga arzigulik yutuqlar qo'lga kiritilgan. Ta'limiy ishlarni hamkorlikda tashkil etishda quyidagi asosiy holatlar mujassamlashgan:

1) ta'limiy muammoning tarbiyalanuvchilar muhokamasiga dastlabki ko'rinishda qo'yilishi;

2) shakllantirilgan muammo yechimining qulay variantlarini tanlay olish imkoniyatiga ega bo'linishi;

3) tarbiyalanuvchilarning ta'limiy muammo tahlili va buning uchun zarur bilimlar haqida tasavvurga ega bo'lishi;

4) ta'limiy muammoni yechish imkoniyatlarining aniqlanishi va chegaralanishi;

5) tarbiyalanuvchi ongida uning shaxsiy dunyoqarashi va ilmiy-amaliy tushunchasi doirasida muammoni qayta shakllantirishga erisha olinishi;

6) hamkorlikdagi faoliyatning asosiy bosqichlaridan o'tilishi;

7) qo'yilgan muammo yechimi talablariga asoslangan holda yondashuvlar yoki tayyor javoblarning bayon qilinishi¹⁴ va hokazo.

Ta'lim jarayoniga kirib kelgan bu yangicha yondashuvning ahamiyati shundaki, unda shaxslararo munosabatlar o'zaro hamkorlik jarayonida yangi sifat ko'rsatkichlariga ega bo'ladi. Mazkur yondashuvlarda o'qitish kechimidagi pedagog hokimligiga chek qo'yiladi. Tarbiyalanuvchi ta'lim jarayonida o'qitilishi kerak bo'lgan, o'zi o'rganib qolgan ob'ektlilik maqomidan chiqib sub'ekt darajasiga ko'tariladi. Ya'ni u berilgan bilimlarni mute tinglovchi bo'lib o'zlashtirishdan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zi izlanib, o'ylanib, mehnat qilib o'zlashtiradigan subyekt darajasiga erishadi.

Mazkur holatga maktabgacha ta'lim muassasalari badiiy asar bilan tanishtirish mashg'ulotlari misolida qaraladigan bo'lsa, tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchilarning bir maqsad yo'lida o'zaro birgalikdagi, sheriklikdagi harakati nazarda tutiladi.

Kuzatishlar ko'rsatmoqdaki, nafaqat turg'unlik, balki mustaqillikning dastlabki yillarida yaratilgan pedagogikaga oid darslik va ilmiy manbalarda ham «pedagogik hamkorlik» tushunchasi

¹⁴ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия>. Свободная энциклопедия.

muammo sifatida ko'tarilmagan. Maktab o'qituvchilari ham, maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari ham bugungacha pedagogik hamkorlik, uning dialektik tabiati, o'ziga xos xususiyatlari, samaradorligi, bunday hamkorlikni tashkil etish yo'llari haqida yetarlicha tasavvur, bilim va tajribaga ega emaslar. Bularning barchasi mazkur hodisani har tomonlama tadqiq etish ehtiyoji mavjudligidan dalolat beradi. Vaholanki, pedagogik hamkorlik va uni o'qitish kechimida qo'llash zamonaviy ta'limda hal etilishi zarur bo'lgan eng dolzarb muammolardan biridir.

Pedagogik hamkorlik jarayon subyektlari uchun o'zligini namoyon qilish imkoniyatidirki, unda o'qituvchi bilan o'quvchining, tarbiyachi va tarbiyalanuvchining yoki o'quvchi-tarbiyalanuvchilarning o'zaro hamkorligi: o'qituvchi-tarbiyachi hukmronligiga chek qo'yish; o'quvchi-tarbiyalanuvchining erkinligi; ijodkorligi; mustaqil tafakkuri va faoliyati singari jihatlarini yuzaga keltiradi.

Pedagogik hamkorlik jarayonida o'qituvchi-o'quvchi yoki tarbiyachi-tarbiyalanuvchi yoxud o'quvchi-tarbiyalanuvchilarning o'zaro faoliyati uyg'unlashib, ijodiy xarakter kasb etadi. U ta'lim jarayoni subyektlaridagi har bir o'ziga xos jihatni hisobga olishni, namoyon bo'lishini taqozo qiladi. Pedagogik hamkorlikning yuzaga kelishi uchun o'qituvchi va o'quvchi, tarbiyachi va tarbiyalanuvchi bu jarayonning o'zaro aloqador subyektlariga aylanishlari kerak. Ya'ni o'quv-biluv jarayonining shaxsga yo'naltirilganligi markazida o'quvchi-tarbiyalanuvchining ko'r-ko'rona ijrochilikdan teng huquqli ishtirokchi darajasiga ko'tarilishi nazarda tutiladi. O'qituvchi va o'quvchi yoki tarbiyachi va tarbiyalanuvchi timsolidagi subyektlarning yangicha munosabatlari, teng huquqli hamkorligi yotadi. O'quv-tarbiya jarayonidagi hamkorlik subyektlarning birgalikda yangi bilimlarni o'zlashtirishlari va ularni o'z faoliyatida ijodiy qo'llashlariga ko'maklashadi.

Ma'lumki, uzoq yillar davomida ta'lim tizimida ham turg'unlikka yo'l qo'yildi. O'qitish kechimidagi bu bir xillik o'quvchi-tarbiyalanuvchini itoatkor tinglovchiga aylantirib qo'ydi. O'quvchi faoliyatining o'qituvchi, tarbiyalanuvchi tutumlarining tarbiyachi tomonidan boshqarilishi ta'lim jarayonini bir tizim va bir qolipga soldi. Endilikda o'quvchi-o'qituvchi va tarbiyalanuvchi-tarbiyachi munosabatlariga bunday yondashuv ta'limning yangilangan maqsadiga javob bera olmasligi ayon bo'lib qoldi.

Maktabgacha adabiy ta'limdagi pedagogik hamkorlik ham bilimlarni jamoa bo'lib o'zlashtirishni nazarda tutadi va uning asosiy maqsadi — ishtirokchilarning his-tuyg'uga asoslangan mustaqil, obrazli tafakkurini shakllantirish, bilimlarni o'zlashtirishda bevosita ishtirokini ta'minlashdir. Bu serqirra usuldan didaktik-ijodiy masalalarni yechish, o'quv-biluv muammolarini hal etish yo'li sifatida foydalaniladi. Bu texnologiya tarbiyalanuvchi tomonidan badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida o'zlashtirilishi mo'ljallangan o'quv materialiga ijodiy yondashish imkoniyatini kengaytiradi.

Pedagogik hamkorlik jarayonida jamoa bo'lib ishlash maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilarida mavzu doirasida yangi, mushtarak g'oyalar tug'ilishiga zamin hozirlaydi. Tabiiyki, bu texnologiya ta'lim jarayonida samaradorligi sinalgan ilg'or metodlardan foydalanishni taqozo'etadi. Mashg'ulotlarda badiiy asarlar ustida ishlash jarayonida ulardan vaqti va o'rni foydalanilsa, bolaning izlanuvchanlik qobiliyati muntazam rivojlanib borayotganini payqash mumkin. Hamkorlikda ishlaganda qo'yilgan masalaning yechimiga yo'naltirilgan savol va topshiriqlardan foydalanish tarbiyalanuvchilarni yangi farazlar, his-tuyg'uga asoslangan xulosalar chiqarishga undaydi va bunga ma'lum miqdorda erishiladi ham. Tarbiyalanuvchilar asta-sekinlik bilan o'z ijodiy qobiliyatlarini namoyon etishga odatlanib boradilar.

Maktabgacha adabiy ta'lim hamkorlikda tashkil etilganda bilimlarni o'rganish (o'rgatish emas!)da e'tibor subyekt sifatida nafaqat muayyan bir bolaga, balki tarbiyalanuvchilar — subyektlar guruhiga ham qaratiladi. Bu o'rinda tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchi yoki bolalar guruhi o'zaro subyekt-subyekt munosabatiga kirishadilar. Bu jarayonda tarbiyachi timsolida yo'naltiruvchilik, tarbiyalanuvchilar faoliyatida esa izlanuvchanlik birgalikda amalga oshiriladi. Hissiy-obrazli muhokama va tanlov natijasida shaxslararo mustahkam birgalikdagi harakat vujudga keladi, hamkorlikka oid ishlab chiqilgan qat'iy talablar uni o'quv jarayonida to'g'ri amalga oshirilishiga asos bo'ladi. Mazkur murakkab va serqirra texnologiyadan maktabgacha ta'lim muassasalari badiiy asar bilan tanishtirish mashg'ulotlarini tashkil etishda ko'zlangan maqsad yo'lida foydalanish tarbiyachidan yuksak darajadagi bilim, pedagogik-psixologik tayyorgarlik, mahorat va fidoyilikni talab qiladi. Agar ta'lim beruvchida shu jihatlarning

birortasi yetishmasa yoki qaysidir jihatida «kemtik»lik sezilsa, mazkur jarayon o'rganish faoliyatiga aks ta'sir ko'rsatishi ham hech gap emas.

Maktabgacha adabiy ta'limni pedagogik hamkorlik asosida tashkil etishning o'ziga xos jihatlaridan yana biri turlicha tabiatga, dunyoqarash, iqtidor va imkoniyatga ega bo'lgan subyektlarning barcha xususiyatlarini ro'yobga chiqara olishdir. Bu sohadagi dastlabki yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik hamkorlik ochiq didaktik vaziyatlar, uning tarkibiy qismlari va murakkab tarbiya jarayonini qamrab oladi. Bugungi kunga kelib maktabgacha ta'lim muassasalari badiiy asarlar bilan tanishtirish mashg'ulotlari jarayonidagi hamkorlik ta'limni rivojlantiruvchi ilg'or g'oya sifatida namoyon bo'lmoqda. Zero, pedagogik hamkorlik tushunchasi ostida mustahkam nuqtai nazarga ega bo'lgan pedagogik yondashuvlar, nazariyalar, qonuniyatlar hamda pedagogik tizimlar birlashadi, mushtaraklik kasb etadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarni badiiy asarlar bilan tanishtirish mashg'ulotlari jarayoniga pedagogik hamkorlik g'oyasining tatbiq etilishi, an'anaviy pedagogik tafakkurdagi bir tomonlama qotib qolishga barham beradi. Bu nazariyani milliy tarbiyashunoslikning har bosqichi amaliyotiga joriy etish bugun alohida dolzarblik kasb etmoqda. Maktabgacha ta'lim jarayoni tarbiyalanuvchisida pedagogik hamkorlik asosida faoliyat ko'rsatish ko'nikma, malakalarini shakllantirish va rivojlantirishni uning ilk davridayoq tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Chunki ta'limning mazkur bosqichida bolada ijodiy faoliyatning ilk ko'rinishlari shakllanadi va o'zining rivojlanish bosqichiga kiradi. Bolada ijodkorlik imkoniyatlarini yuzaga chiqarish va o'z-o'zini namoyon qilish ko'nikmalari tarkib topadi. Tarbiyachi bilan do'stona muloqotga kirishish, guruhdoshlari bilan hamkorlik, hamjihatlik ko'nikmalarini ta'limning ushbu bosqichida shakllantirish nihoyatda zarurligini amaliy tajribalar yaqqol ko'rsatmoqda.

Hamkorlikda faoliyat olib borishning asosiy g'oyasi o'quv topshiriqlarini nafaqat birgalikda bajarish, balki birgalikda o'qish-o'rganish hamdir. Hamkorlik jarayonida har bir bolani kundalik qizg'in aqliy mehnatga, ijodiy va mustaqil fikr yuritishga yo'naltirish, uning shaxsida onglilik, mustaqillikni tarbiyalash, har bir tarbiyalanuvchida shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usini vujudga keltirish, o'z kuchi va qobiliyatiga bo'lgan ishonchini mustahkamlashni, tahsil olishda mas'uliyat hissini shakllantirishni ko'zda tutadi.

Maktabgacha adabiy ta'limni hamkorlik texnologiyasi asosida tashkil etish har bir tarbiyalanuvchining bilimlarni o'zlashtirishdagi muvaffaqiyati ma'lum bir guruh muvaffaqiyatiga olib kelishini anglagan holda mustaqil va sidqidildan aqliy mehnat qilishga, o'quv topshiriqlarini to'liq hamda sifatli bajarishga, o'quv materialini puxta o'zlashtirishga, o'roqlariga sherik bo'lib, o'zaro yordam uyushtirilishiga zamin tayyorlaydi.

Hamkorlikda faoliyat olib borishda maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga topshiriqni birgalikda bajarish uchun ko'rsatma berilishining o'zi yetarli emas. Kichik tarbiyalanuvchilar tom ma'nodagi hamkorlikda ishlashlari, har bir bola qo'lga kiritgan muvaffaqiyatidan quvonishi, bir-biriga sidqidildan yordam berish hissini tuyishi uchun qulay ijtimoiy-psixologik muhit vujudga keltirilishi zarur. Mazkur texnologiyada maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilarining bilimlarni o'zlashtirish sifatini aniqlashda ularni bir-biri bilan emas, balki har bir bolaning jamoadagi kundalik yutug'i avval qo'lga kiritilgan bilimlari bilan taqqoslanadi. Shunda har bir bola o'zining hamkorlikdagi faoliyati davomida erishgan natijasi o'z jamoasiga foyda keltirishini anglagan holda mas'uliyatni his qilib, ko'proq izlanishga, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga intiladi. Albatta, buning uchun tarbiyalanuvchilar jamoasi bilimi, dunyoqarashi va saviyasi jihatidan bir-biriga yaqin a'zoldan iborat bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

O'quv jarayonida o'zaro hamkorlikka asoslangan do'stona muhitni vujudga keltirish shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonini tashkil etish nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Maktabgacha adabiy ta'limdagi o'quv-biluv jarayoni tarbiyalanuvchining huquqlari va erkinliklarini himoya qilish asosida tashkil qilinishi lozim. Tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchi orasida o'zaro hamkorlik muhiti yaratilayotganda barcha bolalarning imkoniyatlari va ehtiyojlari hisobga olinishi juda muhimdir. Bu jarayonda o'zaro tenglik muhiti hukmron bo'ladi, bolalarning aksariyat muammolarini hal etishga ko'maklashadigan ta'limiy-tarbiyaviy muhit tashkil etiladi. Ta'lim-tarbiya bog'cha, otanonalar, mahalla va tarbiyalanuvchilar jamoasi hamkorligida, demokratik va tolerantlik tamoyillari asosida amalga oshiriladi. Hamkorlikda faoliyat olib borish jarayonida tarbiyalanuvchilar oddiy ta'lim oluvchilar emas, ta'lim-tarbiya jarayonining teng huquqli, sheriklik asosida jipslashgan ishtirokchilari bo'lishlariga erishiladi.

Guruhdagi barcha bolalarga bir xil muomala va munosabat, tarbiyalanuvchi, tarbiyachi va ma'muriyat orasida do'stona muhit ustuvorligi asosida sifatli ta'lim berish sharoiti vujudga keladi. Kichik tarbiyalanuvchilarga nisbatan do'stona munosabat o'zaro adolatli muhit zamirida yaratiladi. Adolat bor joyda haqiqat, haqiqat bor joyda o'zaro hurmat hukm suradi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tarbiyachi o'zi tashkil qilayotgan o'quv-biluv jarayoni samaradorligi har bir tarbiyalanuvchining betakror yaratilgan ekanligiga, uning ta'lim-tarbiyasi va oilaviy muhitiga, guruhdagi mavqei va ustoz munosabatiga, ruhiy kechinmalari va kayfiyatiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lishini unutmazligi maqsadga muvofiqdir. Har bir pedagog o'z bilimi va mahorati bilan kichik tarbiyalanuvchilar qalbidan chuqur joy o'lasa, ularning muhabbati, hurmat-ehtiromiga sazovor bo'lishi, eng yaqin kishilaridan biriga aylanishi, quvonch va tashvishiga sherik bo'lishi, muammoli vaziyatlarda to'g'ri yo'l ko'rsata olishi zarur. Shunday hamkorlik faoliyati jarayonida ta'lim-tarbiya oldiga qo'yilgan maqsadga oson erishish mumkin bo'ladi.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchilar orasidagi o'zaro hamkorlik muhitini shakllantirish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak bo'ladi:

- o'quv jarayonida ijodkorlik muhitini vujudga keltirish;
- tarbiyalanuvchilar faoliyatini muayyan tartib asosida tashkil etish;
- bolalar orasida o'zaro do'stona muhitni vujudga keltirish va hokazolar.

O'zaro hamkorlik va do'stona muhitni vujudga keltirish uchun ta'lim-tarbiya jarayonining ochiq xarakter kasb etishi va o'zaro axborotlar almashinuvi uchun qulay bo'lishini ta'minlash muhimdir. Maktabgacha ta'lim muassasalari mashg'ulotlari jarayonida o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish uchun tarbiyalanuvchilarda ongli faoliyat ko'rsatish ko'nikmasini tarkib toptirish, ularni mustaqil, ijodiy fikrlashga o'rgatish alohida ahamiyatga ega.

Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning o'zaro faoliyatini hamkorlikda tashkil etishda bolalarning bor imkoniyatlarini ularning o'zlari uchun maksimal darajada yuzaga chiqara bilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni pedagog

tarbiyalanuvchilarning jamiki imkoniyatidan oqilona va samarali foydalana bilishi zarur. Jumladan:

1) tarbiyalanuvchilar o'zlarining yosh va intellektual imkoniyatlari darajasidagi muammolarni yechishga maksimal darajada jalb etilishi, bu jarayonda ularda muayyan qiziqishlar hosil qila olishi;

2) mantiqiy mulohaza talab qilinadigan topshiriqlarni yechish yo'llarini to'g'ri tashkil eta bilishi va natijalarni tekshirishning adolatli tutumini vujudga keltirishi;

3) qo'lga kiritilgan yutuqlar va natijalar, aksariyat hollarda, og'zaki shaklda ifodalanishini unutmasligi lozim.

Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilar faoliyatini, dunyoqarashini har tomonlama o'zgartirish tamoman yangi ilmiy-pedagogik asoslarga tayanishni taqozo etadi. Maktabgacha ta'lim muassasalari badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlari oldidagi maqsad va vazifalar, ularga erishish yo'lida qo'l keladigan texnologiyalarni amalga oshirish, nafaqat ta'lim mazmunini o'zgartirishni talab qilmoqda, balki uning shakllari, metodlarini takomillashtirish, ayni zamonda tarbiyachi faoliyatini tubdan yangilashni taqozo etmoqda.

Bolalar bog'chalarida faoliyat olib borish ishlarini tashkil etishdagi hamkorlikning muhim omili va bolalarning o'zaro munosabati xususiyatini belgilovchi asos tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchi sherikligining shakllaridir. Mazkuro'quv faoliyati har ikkala subyekt munosabatlari, birgalikdagi xatti-harakatlarining alohida turidirki, u o'zlashtirish obyektini, bilish faoliyatining barcha qismlarini qayta qurishni taqozo etadi.

Pedagogika-psixologiya fanida hamkorlikdagi faoliyatning quyidagi bosqichlari alohida ajratib ko'rsatiladi:

- 1) faoliyatga kirishish;
- 2) tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchi hamkorlikda bajaradigan mustaqil harakatlar;
- 3) tarbiyalanuvchilarning o'zaro birgalikdagi faoliyati;
- 4) tarbiyachi harakatni boshlab beradi va unga tarbiyalanuvchini jalb etadi;
- 5) taqlid harakatlari (bog'cha opasidan ibrat olgan bola ana shu namuna asosida harakat qiladi);

6) madad harakatlari (tarbiyachi tarbiyalanuvchiga oraliq maqsadni va unga erishish usullarini tanlashda yordam beradi hamda oxirgi natijani nazorat qiladi);

7) o‘z-o‘zini boshqarish harakatlari (tarbiyachi faqat umumiy maqsadni ko‘rsatishda va oxirgi natijani baholashda ishtirok etadi);

8) o‘z-o‘zini namoyish etuvchi va bilimlarni uyushtiruvchi harakatlar¹⁵.

Hamkorlik faoliyatining takomili kichik subyektlarda o‘zaro ta’sir o‘tkazish harakatini baholashdan o‘z-o‘zini baholash darajasiga ko‘tarilishi sodir bo‘ladi. Ushbu jarayon hamkorlik dinamikasidan dalolat beradigan eng muhim omil vazifasini o‘taydi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha adabiy ta’limga xos bo‘lgan hamkorlik pedagogikasi pedagogik jarayon ishtirokchilari – tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar, bolalarning o‘zaro insonparvarlik tamoyiliga asoslangan munosabatlardan iboratdir.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

Rostgo‘y bola (Ertak)

Maktabgacha ta’lim muassasalari «Ilk qadam» dasturida o‘rta guruh tarbiyalanuvchilari uchun «Rostgo‘y bola» ertagi o‘rganish uchun taqdim etilgan¹⁶. Mazkur ertakda rostgo‘y bola ijobiy qahramon qilib olingan va undagi mana shu fazilatni bolalarga “yuqtirish” nazarda tutilgan. Shu maqsaddan kelib chiqib, tarbiyachi ertakni o‘qib beradi va bola rost gapirgani uchun podshoh uni o‘g‘il qilib olganini namuna qilib ko‘rsatadi, tarbiyalanuvchilariga rostgo‘y bo‘lish kerakligini ta’kidlaydi va shu bilan ertak ustida ishlash tugaydi.

Lekin ertakda tarbiyachilarning nazaridan chetda qolayotgan juda katta ikkita haqiqat mavjud. Yosh avlodning ma’naviy kamoloti yo‘lida ish olib borayotgan tarbiyachi ularga tarbiyalanuvchilari diqqatini qaratishi, birgalikda bu masalalarning yechimini topishlari maktabgacha ta’lim muassasalarida badiiy asarlar ustida ishlash metodikasining maqsadiga muvofiq bo‘ladi.

¹⁵Азиев Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: “ИКАР”, 2009. – С. 134.

¹⁶<http://kutubxona.ada.uz/kutubxona/3ilkqadamozbek240818pdf.pdf>

Tarbiyachi avval ertakni ifodali qilib o‘qib eshittiradi:

“Qadim zamonda bir podshoh bo‘lgan ekan. Podshohning farzandi yo‘q ekan. Shuning uchun u doimo xomush bo‘lib yurar ekan. Podshoh vazirning maslahati bilan bolalarga gul urug‘i tarqattiribdi. Kimning guli chiroyli bo‘lsa, o‘shani podshoh farzand qilib olmoqchiligini aytishibdi.

Oradan birmuncha vaqt o‘tibdi. Podshoh gul o‘stirganlarni ko‘rish niyatida shahar aylanibdi. Ko‘p bolalar va ular o‘stirgan gullarni ko‘rib o‘taveribdi. Bir ko‘chaga yetganda podshohning ko‘zi gulsiz tuvak ushlab, yig‘lab o‘tirgan bolakayga tushibdi. Bolakayning oldiga borib:

— Sen o‘stirgan gul qani? — deya so‘rabdi.

Shunda bolakay gul urug‘i o‘sib chiqmaganligini aytibdi.

Podshoh:

— Men farzandlikka olish niyatida axtargan bola mana shu bo‘ladi, — debdi.

Chunki podshoh gul urug‘larini qaynatirgan ekan”¹⁷.

So‘ngra tarbiyachi tarbiyalanuvchilar diqqatini matn mazmuniga qaratish, uning mazmuni bolalar tomonidan qanchalik anglanganligini aniqlab olish maqsadida quyidagi bir qator savollar bilan murojaat qiladi: “1. Aytingchi, ertakning bosh qahramonlari kimlar ekan? 2. Podshoh odamlarga xos bo‘lgan qaysi fazilatni yaxshi ko‘rarkan, nima deb o‘ylaysiz? Siz buni qanday bildingiz? 3. Nima deb o‘ylaysiz, Sizingcha, podshoh yaxshi odammi yoki rostgo‘y bolakaymi? Nega shunday deb o‘ylashingizni asoslang. 4. Aytingchi, bola nima uchun yig‘lab turgan edi? Guli unib chiqmay qolgani uchunmi yoki podshoga o‘g‘il bo‘lolmay qolgani uchunmi? Nega shunday deb o‘ylaysiz? 5. O‘ylab ko‘ringchi, nega hamma bolalar podshohga o‘g‘il bo‘lishni istashyapti? Ular nima uchun shunday qilishyapti deb o‘ylaysiz?” va hokazo. Tarbiyachi bu savol va topshiriqlarni auditoriyaning darajasiga moslashtirgan holda, ularning umumiy mazmunini saqlab qolgan tarzda qayta shakllantirishi ham mumkin.

Asar tahlili jarayonida tarbiyalanuvchilar o‘z imkoniyatlari doirasida bu savollarga javob beradilar. Javoblar qanday bo‘lishini taxminan tasavvur qilish mumkin, albatta, lekin ular qanday bo‘lishidan qat‘i nazar tarbiyachi bolalardan fikrlarini asoslashni talab qilish lozim bo‘ladi. Chunki adabiy ta‘limda, u o‘qitish tizimining qaysi bosqichida bo‘lishidan qat‘i nazar, fikr mustaqilligi qanchalik ahamiyatli bo‘lsa, uning asoslanishi, dalillar bilan isbotlanishi mustaqil fikrdan, shaxsiy munosabatdan kam qadrlanmaydi.

¹⁷<https://ertak.uz/page/39>

Shu tariqa tarbiyalanuvchilar matnning mohiyatiga yaxshilab kirib olganlaridan so'ng tarbiyachi ularni bir qator savol va topshiriqlar ko'magida asarda ilgari surilgan ikkita muhim masala haqida o'ylab ko'rishga yo'naltiradi:

1. Yurt podshohi, katta odam bo'la turib, butun mamlakat bolalarini aldadi. Buni bolalar nimalarda ko'rishlari mumkin? Barcha bolalarni yolg'on gapirishga va noto'g'ri ish qilishga majbur qilgan podshohning maqsadi nima edi? Podshohning o'z maqsadiga erishish yo'lida qilgan ishi to'g'rimi yoki noto'g'rimi? Qaysi jihati bilan to'g'ri? Nimasi bilan noto'g'ri?

2. E'tibor qiling: butun mamlakatning bolalari o'z oilasi, ota-onalaridan voz kechib podshohga farzand bo'lishni istashdi va buning uchun yolg'on xatti-harakat qilishdi. Sizingcha, ularning bu qilgan ishlari to'g'rimi, noto'g'rimi? Nima uchun? Bolalar nima uchun shunday ish qilishdi deb o'ylaysiz? Bolalarning qilgan ishiga munosabat bildiring.

Tarbiyalanuvchilar birinchi masala ustida bosh qotirishlari, fikrlashlari, o'z xulosalarini chiqarishlari kerak bo'ladi. Ular, avvalo, podsho (mamlakat hukmdori, katta odam bo'lishiga qaramay) bolalarni nima uchun aldaganini, buning yaxshi yoki yomon ekanligini aniqlab olishlari kerak bo'ladi. Undan keyin mamlakat podshosi gapirgan yolg'onning fuqarolari faoliyatiga qanday ta'sir qilgani (ular ham podshohni aldamoqchi bo'lishgani)ni o'ylab ko'rishlari ham tarbiyalanuvchilarni mazkur muammoning yechimi sari yetaklaydi. Ular podshoning nima uchun yolg'on tutum qilganini asoslashga, uni oqlashga urinishar, balki ularning bu fikrlarida ham o'ziga xos mantiq bordir. Vaziyat qanday kechishini mashg'ulot jarayoni ko'rsatadi, albatta, hozir bu haqda fol ochish noto'g'ri, lekin hamkorlar – tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar to'g'ri yo'ldan adashmasliklari, masalaning yechimini birgalikda topishlari maqsadga muvofiqdir.

Bundan tashqari, tarbiyalanuvchilar o'z ota-onalaridan voz kechib podshoga o'g'il bo'lishni istagan bolalar haqida ham o'ylab ko'rib, ularning bu tutumlariga ham o'z munosabatlarini bildirishlari kerak bo'ladi. Bu yaxshimi yoki yomonmi? Bolalarning qilgan ishini yaxshi degan tarbiyalanuvchilar ham, yomon deb bilgan bolalar ham nima uchun shunday deb o'ylaganlarini asoslab berishlarini talab qilish kerak bo'ladi. Tarbiyalanuvchilar chiroyli gullarni o'stirgan bolalarni ham, guli unib chiqmagani uchun yig'lab o'tirgan rostgo'y bolani ham

tushunishga urinib ko'rishlari, bunga o'z munosabatlarini bildirishlari maktabgacha adabiy ta'lim maqsadiga muvofiq bo'ladi. Bunga tarbiyachi yo'naltiruvchi savol va topshiriqlar ko'magida erishadi.

Ertak matnidan ko'rinib turibdiki, juda ko'p bolalar noto'g'ri ish qilishdi, yolg'on xatti-harakat qilishdi. Ularni bunga nima majbur qildi? Podshoning bolasi bo'lish ular uchun shunchalar muhimmi? Rostgo'y bola ham shuning uchun yig'ladimi? Buning sababi nimada? Tarbiyalanuvchilar shular haqida o'ylab ko'rishga yo'naltirilishi kerak. Tashqaridan qaraganda bu savollar maktabgacha yoshdagi bolalar uchun qiyindek tuyuladi. Bugungi tarbiyalanuvchilar orasida bu savollarga u yoki bu darajada javob beradiganlar bor, faqat mohir tarbiyachi ularning ichlaridagi haqiqatlarini chiqara bilishi taqozo etiladi.

Bugungi axborotlar oqimi davrida katta bo'layotgan, kompyuter, telefon va boshqa bir qator ATKlardan o'z manfaati yo'lida qoyilmaqom foydalanayotgan, ba'zi qiliqlari va gap-so'zlari bilan kattalarni hayratga solayotgan bolalarning diqqati to'g'ri yo'naltirilsa, ular bu savollarga, albatta, javob beradilar. Agar jo'yali javob bo'lmagan taqdirda ham ular bu haqda o'ylaydilar. Diqqat-e'tibori shularga qaratiladi. Ba'zilar ota-onalari, uydagi boshqa kattalarni ham bu haqda o'ylashga majbur qiladilar. Bu masala bolalarning ko'nglida qoladi. Qachonlardir unga javob ham topiladi. Lekin hozir eng muhimi – tarbiyalanuvchilarning fikr kishisi bo'lib shakllanishiga sharoit yaratish, ularni ma'nan boridan yuqoriroqqa ko'tarilishiga intilishdir.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarini kichikligidan oq-qorani, halol-haromni, to'g'ri-noto'g'ri farqlashga faqat nasihatlar va talablar bilan emas, balki badiiy asarlar, ularning qahramonlari xatti-harakati, o'y-fikrlarining shu tariqa tahlili asnosida yo'naltirish nisbatan foydaliroq, yoqimliroq, qiziqarliroq va «yuqumli»roqdir.

Savol va topshiriqlar

1. Ta'lim tizimiga xos bo'lgan "pedagogik texnologiya" atamasi va "yangi pedagogik texnologiya" tushunchasining mohiyatini ochib bering. Har ikkalasiga xos bo'lgan yetakchi jihatlarni ajratib ko'rsating. Bilganlaringizni misollar asosida tushuntirib bering.

2. “Sinergetika” atamasiga berilgan ta’rifni qayta o’qing. Uning mohiyatiga kiring. Tushunganlaringizni o’z so’zlaringiz bilan ifodalab bering.

3. Hamkorlikda o’qitish masalasining pedagogika ilmi va amaliyotida shu kunga qadar chuqur o’rganilmaganligi sabablarini alohida-alohida tahlilga torting. Har birining mohiyatiga kiring. Bu sabablarning oqibatlari haqida birgalikda mulohaza yuriting.

4. “Shaxsga yo’naltirilgan ta’lim”ni qanday tushundingiz? Bu boradagi qarashlaringizni asoslashga urinib ko’ring.

5. Ta’lim amaliyotiga xos bo’lgan subyekt va obyekt, “subyekt-obyekt munosabatlari” va “subyekt-subyekt munosabatlari” tushunchalari haqida o’ylab ko’ring. Sizningcha, “subyekt” kimu “obyekt” kim? O’ylab ko’ringchi, “subyekt-subyekt munosabatlari”da obyekt kim yoki nima bo’ladi? Fikringizni asoslang.

6. Hamkorlik pedagogikasining asosiy maqsad va vazifalari nimalardan iborat ekanini aniqlang. Ularni o’z tushunchangiz doirasida sharhlang. Bugungi milliy tarbiyashunoslik, xususan, maktabgacha adabiy ta’lim uchun bu texnologiyaning nega va qanchalar zarurligi borasida mulohaza yuriting.

7. Hamkorlik pedagogikasining amerikaliklar yaratgan varianti bilan isroilliklar va yevropaliklar yaratgan turiga xos bo’lgan yetakchi xususiyatlarni aniqlang. O’zbek milliy tarbiyashunosligi amaliyotiga ularning qay biri mos keladi, sizningcha? Fikringizni asoslang.

8. “Pedagogik hamkorlikning yuzaga kelishi uchun tarbiyachi va tarbiyalanuvchi pedagogik jarayonning o’zaro aloqador sub’yektlari darajasiga ko’tarilishlari kerak” degan fikrni qanday tushundingiz? Vaziyatga tarbiyachining mashg’ulotlar jarayonidagi hokimligi va tarbiyalanuvchining ustozlari aytganlarini so’zsiz bajarishi lozim bo’lgan obyektligi nazaridan qarang. Kimni, qaysi darajaga va qanday qilib ko’tarish kerak deb o’ylaysiz?

9. “Tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchilar orasidagi o’zaro hamkorlik muhitini shakllantirish uchun amalga oshiriladigan: o’quv jarayonida ijodkorlik muhitini vujudga keltirish; bolalar faoliyatini muayyan tartib asosida tashkil etish; tarbiyalanuvchilar orasida o’zaro do’stona muhitni vujudga keltirish” kabilarni qanday tushundingiz? Ularning har biriga o’zingizning alohida munosabatingizni bildiring va amalda qanday tashkil etish borasida fikrlashing.

10. Pedagogik hamkorlik va hamjihatlikning o'ziga xos xususiyatlarini qayta o'qing. Ularning har biriga o'z tushunchangiz doirasida izoh bering.

11. "Rostgo'y bola" ertagini o'rganishga bag'ishlangan mashg'ulot ishlanmasidagi savollarga o'zingiz javob bering. Asarga yondashuv yo'liga munosabatingizni bildiring.

12. Bo'lajak tarbiyachi sifatida "Ilk qadam" dasturida taqdim etilgan didaktik ashyolarni – ertak matni yuzasidan tuzilgan savol va topshiriqlarni taqqoslang. Yutuq va kamchiliklarni muhokamaga torting.

5-MAVZU. BOLALAR BOG'CHALARI ADABIY TA'LIMIDA TARBIYALANUVCHI MA'NAVIYATINI KAMOL TOPTIRISHDA MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASINING O'RNI

Reja:

1. Muammoli ta'lim va uning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Bolalar bog'chalari tizimida muammoli ta'limdan foydalanishning ahamiyati.
3. Muammoli ta'limda tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning asosiy vazifalari.
4. Badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarini muammoli tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari.
5. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: *muammoli ta'lim, mantiqiy usullar, ijodiy faoliyat, maxsus yo'llar, bilimlarni ijodiy o'zlashtirish, hayotiy vaziyat, mavjud bilimlar, ijodiy foydalanish, ko'nikma shakllantirish, ongli tarbiya, ijodiy faoliyat.*

Ta'lim jarayonida, u o'qitish tizimining qaysi bosqichida bo'lishidan qat'i nazar, tarbiyalanuvchilarni pedagog aytganlarini og'ishmay bajaradigan ijrochilikdan ta'lim-tarbiya kechimining ishtirokchilari darajasiga ko'tarish maqsadida o'zlashtiriladigan bilimlarni bolalar oldiga muammo shaklida qo'yish masalasi jahon pedagogikasida o'tgan asrning oltmishinchi, sho'rolar pedagogikasida yetmishinchi yillarda ko'tarilgan. Ta'limning bu yo'nalishi bilan dunyo pedagogikasida: D. C. Heys, J. P. Vinsent, C. E. Hmelo, X. Lin, M. C. Lohman, M. Finkelstein (AQSh)¹⁸, Mc. M. Parland, L. M. Noble, G.

¹⁸Heys D. C., Vinsent J. P. Оценка студентами проблемного обучения в аспирантуре. //Преподавание психологии (США, Индиана). 2004. №31 (2). – С. 124–126. https://www.researchgate.net/publication/226454570_Designing_groups_in_PBL_to_promote_problemsolving_skill_and_self-directedness_Instructional_Science_28_291-307_PA7Hmelo, – С. E. &Lin, X. Разработка стратегий самостоятельного обучения в проблемном обучении. //Проблемное обучение: исследовательский взгляд на учебные взаимодействия (США, Нью-Джер.). 2000. С. 227–250. [https://www.learnlib.org/p/165380/Lohman_M.C._&FinkelsteinM.Создание_групп_в_проблемном_обучении_для_развития_навыков_решения_проблем_и_самостоятельности_//Учебная_наука_\(США,_Пенсильвания\)._2000._№28._С.291–300.](https://www.learnlib.org/p/165380/Lohman_M.C._&FinkelsteinM.Создание_групп_в_проблемном_обучении_для_развития_навыков_решения_проблем_и_самостоятельности_//Учебная_наука_(США,_Пенсильвания)._2000._№28._С.291–300.) <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12269867>.

Livingston (Angliya)¹⁹, O. S. Tan, P. Little, S. Y. Hee, J. Conway (Singapur)²⁰, A. Tiwari, P. Lai, M. So, K. Yuen (Yaponiya)²¹, V. Okon (Polsha)²², M. Maxmutov, V. Kudryavtsev, V. Marantsman, N. Mochalova, A. Matyushkin, I. Ilnitskaya (Rossiya)²³, o'zbek tarbiyashunosligida A. Abdurazzoqov, Q. Husanboeva²⁴lar alohida shug'ullanganlar va o'quvchini intellektual faoliyatga undovchi ichki ehtiyoj muammoli vaziyatlarda paydo bo'lishini, bu ehtiyoj uning oldiga qo'yilgan murakkab masala mohiyatini bilishga bo'lgan qiziqishdan tug'ilishini asoslaganlar. Olimlar har qanday odam muammoli vaziyatda butun qobiliyati, bor imkoniyati va hayotiy tajribasini to'liq safarbar etgan holda faoliyat yuritishini ilmiy-amaliy jihatidan isbotlab berganlar. Ularning ko'pchiligi amalga oshirgan tadqiqotlarda o'quvchi faolligini oshirish orqali bilimlarni o'zlashtirish samaradorligini ko'tarish maqsadi yetakchilik qilgan. Milliy pedagogikada Q. Husanboevaning tadqiqotlarida esa adabiyot o'qitish jarayonida muammoli ta'limdan o'quvchida shaxslik sifatlarini shakllantirish, ma'naviy kamolotini ta'minlash maqsadida foydalanish, bu yo'lda mustaqil mulohaza yuritishga o'rgatish masalalari yetakchilik qilgan. L. Uzoqova esa maxsus fanlar (tikuvchilik)ni o'rgatishda muammoli ta'limning ayrim ko'rinishlaridan foydalanish borasida izlanishlar olib borgan²⁵.

Ma'lumki, har qanday inson o'z oldida ko'ndalang turgan hayotiy yoki ilmiy muammoni hal etish uchun o'ylanadi, izlanadi, bilganlarini taftish qiladi, zo'riqadi, mashaqqat chekadi. Bu – ruhan sog'lom

¹⁹ Mc. Parland M., Noble L. M. & Livingston G. Эффективность проблемного обучения по сравнению с традиционным обучением в бакалавриате психиатрии. Медицинское образование (Англия, Лондон). 2004. №38. – С. 859–867. [HUdoi:10.1023/A:1003927228005U](https://doi.org/10.1023/A:1003927228005U).

²⁰ Tan O. S., Little P., Hee S. Y. & Conway J. Навыки мышления, креативность и проблемное обучение. //Проблемное обучение: образовательные инновации в разных дисциплинах (Сингапур: Центр проблемного обучения) 2017. №4. – С. 233–245. [https://www.semanticscholar.org/paper/Problem-Based-Learning Hung/864284970becbd0d62bf0d31a261a67dsDe7883](https://www.semanticscholar.org/paper/Problem-Based-Learning+Hung/864284970becbd0d62bf0d31a261a67dsDe7883).

²¹ Tiwari A., Lai P., So M., & Yuen K. Сравнение влияния проблемного обучения и лекций на развитие критического мышления студентов. Медицинское образование (Япония, Осака), 2006. №40. – С. 547–554. [http://dx.doi.org/10.1111/j.13652929.02481](https://dx.doi.org/10.1111/j.13652929.02481).

²² Okon V. Основы проблемного обучения. – Москва: Просвещение, 1998.

²³ Махмутов М. И. Теория и практика проблемного обучения. – Казань: Татарское книжное издательство, 1992.; Махмутов М. И. Организация проблемного обучения. – Москва: Просвещение, 1997.; Ильинская И. А. Проблемные ситуации и пути их создания на уроке. – Москва: Знание, 1995.; Кудрявцев В. Т. Внедрение принципа проблемности в обучении. – Москва: Выс. школа, 1998.; Кудрявцев В. Т. Проблемное обучение: истоки, сущность, перспективы. – Москва: Знание, 1991.; Марантман В. Г., Чирковская Т. В. Проблемное изучение литературного произведения в школе. – Москва: Просвещение, 1997.; Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – Москва: Педагогика, 1992.; Матюшкин А. М. Теоретические вопросы проблемного обучения. //Педагогика. 1991. – № 7. – С. 38–48.; Мочалова Н. М. Методы проблемного обучения и границы их применения. – Казань: Университет, 1999.

²⁴ Хусанбоева Қ. П. Адабий тазйим жараишларида укувчиларни мустуқил фикрлашта ургатишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. докт. ...дис. –Т., 2006.

²⁵ Узоқова Л. П. Максус фанларни муаммолни уқитиш технологияси. –Т.: Фан, 2013.

odamga xos bo'lgan tabiiy xususiyat. Ta'lim jarayonida shunday vaziyatga solingan tarbiyalanuvchi yoki o'quvchi ham ta'limiy muammoni hal qilish orqali bilim olish yo'lida shunday hislarni kechiradi.

Milliy pedagogikada ta'lim-tarbiya jarayoniga bugun butunlay yangicha talablar asosida yondashilmoqda. Zamonaviy pedagogikada ta'lim-tarbiyaning oldiga tarbiyalanuvchini zarur bilimlar yig'indisi bilan ta'minlash doirasidan chiqib, bola ma'naviyatini shakllantirish, unda bilishga ichki ehtiyoj paydo qilish, mustaqil, mantiqiy, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish kabi sifat jihatidan yangi talablar qo'yilyapti. Ta'lim tizimidan tarbiyalanuvchida o'z ma'naviy kamolotini ta'minlash uchun mustaqil ravishda kitob o'qish ko'nikmasini shakllantirish, bilim olish yo'lida bor imkoniyatlarni qo'llagan holda unda ijodkorlik ko'nikmalarini qaror toptirish talab qilinyapti. Ta'limga bunday yondashuv, o'z navbatida, tarbiyalanuvchi-o'quvchini taqlidchilik, ko'chirmachilik, tayyor andozalar, belgilangan qoliplar asosida faoliyat yuritishdan qutqaradi.

Shu ma'noda muammoli ta'lim mustaqil, mantiqiy, ilmiy, ijodiy fikrlashga o'rgatish, bu yo'lida uchragan to'siqlarni mustaqil ravishda, unga ijodiy yondashgan holda bartaraf etish garovidir. Bu ta'lim o'quv materiali o'zlashtirilganligini tezgina namoyish etadi, mustahkamlaydi, bilimlarni qat'iy lashtiradi. Bilim oluvchida bilishga ijobiy hissiy munosabat uyg'otadi, bilim olishga ehtiyoj paydo qiladi. Ta'lim amaliyotida muammoli o'qitish texnologiyasidan foydalanilganda tarbiyashunoslikning bosh maqsadi – tarbiyalanuvchida shaxslik sifatlarini shakllantirish va rivojlantirishga erishish osonlashadi.

Muammoli ta'limga o'qitish jarayonidagi barcha kamchiliklarni bartaraf etadigan universal vosita deb qarash ham unchalik to'g'ri emas, albatta. Muammoli ta'lim hamisha ham yuqori darajada samara beraveradigan hodisa emas. Tarbiyalanuvchilar egallashlari lozim bo'lgan bilimlar, ayrim hollarda kamroq kuch va vaqt sarflangani holda, an'anaviy metodlar orqali ham maksimal darajada hal etilishi mumkin. Bunda hamma narsani o'zlashtiriladigan materialning tabiati, tarbiyachi-o'qituvchining bilimdonligi va mahorati hal qiladi. Pedagogning rahbarlik roli muammoli ta'limda ham muhim ahamiyat kasb etadi. U o'quv materialiga tarbiyalanuvchilarning umumiy va individual taraqqiyoti, egallagan bilim, ko'nikma, malaka va ma'naviy

sifatlari darajasi, qo'yilgan muammoning umumiy maqsadiga qanchalik mosligidan kelib chiqib ish tutadi.

Muammoli ta'limda tarbiyalanuvchi-o'quvchi oldiga bilim berishga yo'naltiradigan masalalar ham, uning ma'naviyatini shakllantirish yo'lidagi muammoli savol yoki topshiriqlar ham muhim o'rin egallaydi. Ular muammoli vaziyat hosil qilishning asosiy sharti sanaladi. Bilim berish yoki ma'naviyatni sog'lomlashtirishga qaratilgan muammoli savol yoki topshiriqlar tarbiyalanuvchi-o'quvchi uchun ma'lum qiyinchilik tug'diradigan darajada bo'lishi, avval egallagan bilimlariga mos kelishi, shu bilan birga, uning imkoniyatlari doirasidan chetga chiqmasligi lozim. Ya'ni muammoli vaziyatlar bolalarning hayotiy tajribasi va nazariy bilimini hisobga olgan holda yaratilishi kerak bo'ladi.

Muammoning qo'yilishi va uni yechish jarayoni uzilmas bir zanjirdir. Muammo ko'tarilishi bilanoq uning yechimi ustida o'ylanadi va bu, o'z navbatida, yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Shu tariqa, uzluksiz tarzda yangi bilimlarni o'zlashtirish amalga oshadi. Ta'lim amaliyotida pedagogning har qanday auditoriyaga olib kiradigan ma'lumotlari tarbiyalanuvchi-o'quvchilar tayyor bilim sifatida qabul qiladigan yoki o'zlari mehnat qilib o'zlashtiradigan shaklda bo'ladi. Ta'limning dastlabki bosqichlarida, ya'ni maktabgacha va boshlang'ich sinflarda birinchisi ko'proq qo'llanilishi tabiiy. Lekin o'qitish kechimida bilimlarni mehnat qilib o'zlashtirish shakli o'rni bilan qo'llanilishi va uni tashkil etishda quyidagi me'yorlarga amal qilinishi maqsadga muvofiqdir:

a) tarbiyalanuvchilar mustaqil ravishda o'zlashtirishlari lozim bo'lgan bilimlar ularning imkoniyatlariga mos murakkablikda bo'lishi;

b) berilajak materialning yechimi dasturda belgilangan vaqt oralig'ida amalga oshirilishi;

v) ijodiy yo'l bilan o'zlashtirilgan bilimlar mustahkamligi va darajasi reproduktiv yo'l bilan olinadigan bilimlardan baland bo'lishi.

Muammoli ta'lim muammoning hal etilish jarayonini butun jamoaning faol aqliy ishiga aylantiradi. Bu har bir bola shaxsining individual xususiyatlarini maksimal darajada inobatga olinishini taqozo etadi. Faqat shundagina tarbiyalanuvchilar jamoasining barcha a'zosi butun ta'limiy jarayonda tom ma'nodagi ijod kishisiga, fikr odamiga aylana boradi.

Muammoli ta'limda tarbiyalanuvchilar qiyinchiliklarga duch kelishlari, tabiiy. Muammoli vaziyatda qiyinchilik o'zlashtirilishi lozim bo'lgan noma'lum narsaning yangiligi va umumlashtirilishi zarurligi hamda shaxs intellektual imkoniyatlari darajasi bilan xarakterlanadi. Tarbiyalanuvchining intellektual imkoniyati qancha kichik bo'lsa, biror masalani hal qilishda muammoli vaziyatning murakkabligi shuncha katta bo'ladi.

Pedagog mashg'ulot boshida muammoni qo'yish bilan birga butun jarayon davomida uning muammolilik darajasini uzluksiz tarzda saqlab tura olsagina, biror mavzuni muammoli tarzda o'rganish mumkin bo'ladi. Shundagina tarbiyalanuvchining bilim olishdagi faolligi va mustaqilligi to'liq ta'minlanadi. Aslida, muammoli ta'lim kechimi uchun masalaning yechimi maqsad emas, balki o'quv materialini ongli ravishda o'zlashtirish va tarbiyalanuvchi qobiliyatlarini o'stirish yo'lidagi vositadir.

Muammoli ta'limda tarbiyachi tarbiyalanuvchilar bilan individual ishlaydi. Bu undan kasbiy mahoratni, kompetentlikni talab qiladi. Gap shundaki, u yoki bu o'quv topshirig'i bir bola uchun qiyin, ikkinchisi uchun oson. Ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil qilish uchun har bir tarbiyalanuvchi o'zining kuchi darajasidagi masalani hal qilish bilan shug'ullanishiga erishish lozim bo'ladi. Shundagina har bir tarbiyalanuvchining bilim olishga bo'lgan qiziqishini saqlab qolish mumkin. Buning uchun tarbiyachining oldida hamisha qiyin didaktik masala ko'ndalang turadi. U mashg'ulot mavzusida nafaqat o'quv-biluv muammosini yechishi, balki qanday yo'llar bilan bu mavzu mazkur bolalarning har biri tomonidan o'zlashtirilishi mumkinligini oldindan ko'ra olishi taqozo etiladi.

Muammoli ta'limda tarbiyachining asosiy vazifalaridan biri tarbiyalanuvchilarda intellektual zo'riqishga ehtiyoj va qiziqish uyg'otishdir. Buning uchun avval qiyinchiliklar chamalanadi. Bolalarga hamma muammoli masalalar ham qiziq bo'lavermaydi. Tarbiyalanuvchini masalaning shunchaki yechimi emas, balki undan intellektual zo'riqish, zehn, ongllilik talab qiladigan masalani hal etish jarayoni qiziqtiradi. Qiyinchiliklarni chamalaganda, tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning intellektual imkoniyatlarini ham hisobga olishi shart. Ayrim bolalar uchun masala qancha qiyin bo'lsa, shuncha qiziqarli bo'ladi. Boshqalarning esa darrov "tarvuzi qo'ltig'idan tushadi". Shuning uchun masalaning ob'ektiv qiyinligidan tashqari,

yechuvchining subyektiv imkoniyatlari ham hisobga olinishi zarur. Gap faqat tarbiyalanuvchilarning har xil tayyorgarlik darajasi haqida emas, balki, ular aqliy faoliyatining individual xususiyatlari haqida ketyapti. Sekin-sekin tarbiyalanuvchining mustaqil ravishda muammoning yechimiga erishishi muammoli ta'limning maqsadlaridan biridir. Bu tarbiyalanuvchining shunday ishlarni bajarishga bo'lgan ehtiyoji darajasi bilan asoslanadi.

Ta'lim jarayonini muammoli tashkil etish bolani tarbiyaviy, ta'limiy, qiziqtiruvchi, rivojlantiruvchi imkoniyatlar bilan ta'minlaydi. Bu jarayonning uchta maxsus vazifasi mavjud:

1. Mantiqiy usullar yoki ijodiy faoliyatning maxsus yo'llaridan foydalanib, tarbiyalanuvchilarda bilimlarni ijodiy o'zlashtirish ko'nikmasini shakllantirish.

2. Hayotiy vaziyatga ko'ra mavjud bilimlardan ijodiy foydalanish ko'nikmasini tarbiyalash.

3. Ijodiy faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini shakllantirish.

Bundan tashqari, muammoli ta'limning quyidagi vazifalari ham mavjudki, bu jarayonni tashkil etishda ularni ham nazardan qochirmaslik maqsadga muvofiqdir:

1. Tarbiyalanuvchilarning bilim olish faoliyatini mustaqil va ijodiy yo'nalishga chiqarish.

2. Bolaning yangi bilim va faoliyat usullarini o'zlashtirishini ta'minlash.

3. Tarbiyalanuvchilarning har birida o'z imkoniyati doirasida ilmiy dunyoqarash shakllanishini ta'minlash.

4. Shakllanib kelayotgan shaxsda hissiy-irodaviy sifatlarni rivojlantirish, uning ko'nglidagi odam va olam sirlarini bilishga bo'lgan ichki ehtiyojini qondirish.

Yuqoridagi vazifalarning har biri alohida tarbiyalanuvchining amaliy va nazariy-intellektual faoliyatida namoyon bo'ladi hamda ular muammoli ta'limning quyidagi xususiyatlari bilan bog'liq:

1) tarbiyalanuvchining yangi tushunchalarni muammo yo'li bilan mustaqil o'zlashtirishdagi xususiy faoliyati bo'lib, u bilimlarning ongli, chuqur va mustahkam o'zlashtirilishini ta'minlaydi;

2) muammoli ta'lim shaxs dunyoqarashi shakllanishida eng samarali usullardan biri sanaladi. Chunki muammoli ta'lim jarayonida to'plangan bilimlar mustaqil, tanqidiy, ijodiy tafakkur ko'magida amaliy faoliyatda qo'llanib, qat'iy ishonchga aylanadi;

3) o'quv va amaliy muammolar o'rtasidagi qonuniy aloqadorlik yuzaga keladi. Hayot bilan aloqadorlik o'zlashtirilgan bilimlarni har xil amaliy faoliyatda qo'llanilishiga xizmat qiladi;

4) tarbiyalanuvchilarning har xil mustaqil ishlarini tizimli ravishda va samarali qo'llash imkoniyati yaratiladi;

5) muammoli ta'limning individualligi har qanday mavzuni o'zlashtirish uchun tarbiyalanuvchida bilim, ko'nikma va malakalarning ma'lum darajasi oldindan mavjud bo'lishini taqozo etadi. Muammoning har xil shaklda bo'lishi farazlar xilma-xilligini tizimga soladi va natijalarga har xil yo'llar bilan erishilishini ta'minlaydi;

6) muammoli ta'limning navbatdagi xususiyati uning jo'shqinligidir. Bu jo'shqinlik muammo har bir bolaga o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatishidan kelib chiqadi;

7) muammoli ta'lim tarbiyalanuvchilarning yuqori darajadagi faolligiga asoslanadi. Chunki muammoli vaziyatning o'zi aqliy zo'riqishning asosiy manbai hisoblanadi. Tarbiyalanuvchining fikrlashi uzluksiz tarzda, uning ruhiy-hissiy faoliyati bilan tabiiy aloqada bo'ladi. Tadqiqot shaklida bo'lgan har qanday fikrlash qo'yilgan muammoning individual qabul qilinishini, shaxsiy tuyg'ularni, emotsional faollikni oshiradi;

8) muammoli ta'lim bilimlarni sermahsul va ijodiy o'zlashtirishni ta'minlaydi, tarbiyalanuvchi ijodiy faoliyatini kuchaytiradi. Unda o'ziga ishonch hissini orttiradi ²⁶.

Ko'pincha ilmiy adabiyotlarda muammo bilan murakkab savollar aralashtirib yuboriladi. Bir qator olimlar muammoni har qanday savoldan ajratib turadigan belgi hal etilishi kerak bo'lgan masalaning muhimligi yoki qiyinligida, deb biladilar. Ammo muhimlik ham, qiyinlik ham muammoning asosiy xususiyati emas. Chunki o'ta muhim va murakkab savollar ham muammo darajasiga ko'tarila olmasligi mumkin. "Savol" so'zining xususiyatlari va ahamiyati lug'atlarda: «javob talab qiladigan murojaat; o'rganiladigan, muhokama qiladigan predmet, yechimini talab qiladigan masala»²⁷ deb ko'rsatilgan. Savolda ifodalangan bilmaslik ilmiy izlanish natijasida ma'lumga, o'rganilgan narsaga aylansa, bunday savol muammo

²⁶Махмутов М. Теория и практика проблемного обучения. – Казан: ТКИ, 1972. – С. 191.

²⁷www.ziyo.comkutubxonasi. Ўзбекистонингги.зохи.лугати. – S.pdf (SECURED). –407-бет.

bo'lmaydi. Savolda, odatda, javob uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar mavjud bo'ladi. Savol uni so'rayotgan odam javobini biladigan, soddaroq fikrlashni talab qiladigan, butun vaziyatning yetishmayotgan qismlarini to'ldirishdan iborat bo'lgan hodisa. Buni tarbiyalanuvchi savolni tushunib, unga javob berish uchun kerak bo'ladigan faktlar orasida shunday aloqa o'rnatadi, deb tushunish mumkin. Ba'zan savolga javob berish uchun qandaydir bir faktni eslashning o'zi kifoya. Bola yo'naltirilgan fikrlash usullari, odatda, avvallari foydalanilgan bo'ladi va u shu andoza bo'yicha harakat qiladi.

Agar shu oddiy savol yangi qonuniyatlarni kashf etish imkoniyatlari haqidagi taxminlar bilan uyg'unlashtirilsa, u muammoga aylanishi mumkin. Muammo bir necha yechimga egaligi bilan savoldan farqlanadi. Yechimlarning har biri salmoqli asosga ega bo'ladi. Ko'p muammolar qisqalik maqsadidan kelib chiqib savol yoki topshiriq tariqasida qo'yiladi.

Polyak pedagogi V. Okon muammoli ta'limga xos vaziyatni muammoni biror masala yuzasidan tashkil qilish, uni shakllantirish bilan birga hal etish jarayonida tarbiyalanuvchi yoki o'quvchilarga zarur ko'mak berish, bu jarayonning izchilligini ta'minlash va boshqarish, olingan natijalarni tekshirish hamda bilimlarni mustahkamlash kabi faoliyatlar yig'indisi sifatida baholaydi²⁸.

I. A. Ilnitskaya mazkur ta'limni tarbiyalanuvchining ta'lim-tarbiya maqsadlariga mos muammolarni pedagog rahbarligida o'zi uchun yangi bo'lgan ilmiy-amaliy bir tizimda hal etishda ishtirok qilishidan iborat faoliyati, deb qaraydi²⁹. V. T. Kudryavtsev muammoli ta'limning mohiyatini shaxsning oldiga didaktik muammo qo'yish, ularni yechish asnosida bilimlarni umumlashtirish va muammoli masalalarni hal qilish tamoyillarini o'zlashtirishda, deb hisoblaydi³⁰. A. M. Matyushkinning fikricha esa muammoli ta'lim – o'qitishning bilimlarni qiziqarli yo'llar bilan berishga tayanadigan turidir³¹.

Muammoli ta'lim masalasi bilan maxsus shug'ullangan rus pedagogi M. Maxmutovning fikricha, muammoli ta'lim bilimlarni ijodiy o'zlashtirish va faoliyatning maxsus qonuniyatlariga asoslangan, ilmiy izlanishning asosiy jihatlarini o'zida jamlagan, o'qitish hamda

²⁸Окон В. Основы проблемного обучения. – Москва: «Просвещение», 1968.

²⁹Ильницкая И. А. Проблемные ситуации и пути их создания на уроке. – Москва: «Знание», 1985.

³⁰Кудрявцев В. Т. Внедрение принципа проблемности в обучении. – Москва: «Высшая школа», 1968.

³¹Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – Москва: «Педагогика», 1972.

o'qish metodlari, usullarini uyg'unlikda qamrab olgan didaktik tizimni o'zida aks ettiradi. U bilimlar asosini chuqur o'zlashtirishni ta'minlaydi, tarbiyalanuvchining bilim olishdagi mustaqilligini, ijodiy qobiliyatini oshiradi, dunyoqarashini shakllantiradi, kengaytiradi³².

Olimlarning fikriga qo'shimcha qilib yana shuni aytish mumkinki, muammoli ta'lim tarbiyalanuvchilarda shaxslik sifatlarining shakllanishiga, ma'naviyatining boyishiga ham sharoit yaratadi. U bilimlarni, tushunchalarni tarbiyachi rahbarligida, bolalarning o'zlari tomonidan ongli ravishda o'zlashtirilishini ta'minlash va faollik kasb etishiga xizmat qiladi.

Muammoning, muammoli vaziyatning vujudga kelganini tarbiyalanuvchi hodisa bilan u haqidagi tasavvur orasida qarama-qarshilik paydo bo'lganda his qiladi. Bu qarama-qarshilikni bartaraf qilish uchun unga avval o'zlashtirgan bilimlari va tajribasining o'zi kamlik qiladi. Muammoni anglab yetishning o'zi har qanday fikrlash jarayonining boshlanishidir.

Muammoda uning yechimi uchun tayyor javob yoki ma'lumot yo'q. Eng avvalo, muammoni hal eta oladigan darajada tiniqlashtirib olish va buning uchun fikrlash jarayoni yordamida unga mos keladigan ma'lumotlarni topish talab qilinadi. Muammoni yechmoqchi bo'lgan odam, avval unda nimalar yetishmayotganini aniqlashi va o'sha faktlarni qanday topishni belgilab olishi kerak bo'ladi. Ko'rinadiki, muammoda yechim shakllantirilmaydi. Tarbiyachining vazifasi ma'lum muammoli vaziyatni tashkil etish ekan, buning uchun u, avvalo, tarbiyalanuvchiga muammo nimadan iborat ekanini to'g'ri anglatishi, unda shu masalani hal etishga xohish-qiziqish paydo qilishi, ichki ehtiyoji – motivatsiyasini uyg'otishi zarur hisoblanadi.

Muammoli ta'limdagi keyingi masala bevosita muammoning yechilishidan iboratdir. Bu jarayonni quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

1. Muammoning tahlili va asoslovini ilgari surish. Muammo ma'lum qiyinchilik bor joyda paydo bo'ladi va uning yechimi uchun tarbiyalanuvchida mavjud bo'lgan bilimlarning o'zi yetarli bo'lmay qoladi.

2. Masalaning yechimini qidirish va uni hal etish. Muammoni tekshirishda uning yangi aloqalari va ilgari ma'lum bo'lmagan sifatleri

³²Махмутов М. Теория и практика проблемного обучения. – Казан: ТКИ, 1972.

aniqlanadi. Shu tariqa asta-sekinlik bilan obyektga doir yangi bilimlar to'planadi. Har safar uning yangi jihatlari va xususiyatlari ochila boradi. Bu bosqichni masalani hal etish yuzasidan farazlarning shakllanish bosqichi deb atash mumkin. Unda urinishlar va xatolar, avvalgi tajribalarga tayanish, yechimning taxminiy yo'llarini belgilash, yechish tamoyillarining isboti va fikrlarni asoslash ishlari amalga oshiriladi.

3. Muammoning yechilish yo'llari to'g'riligini tekshirish va olingan natijalarni belgilangan mezonlar asosida baholash³³.

Har bir bosqich ma'lum umumiy jihatlar, muammoni yechish yo'llarini qidirish va topishdan iborat faoliyatlar bilan xarakterlanadi. Bola xato qilishdan cho'chimay, o'z izlanishlari asosida masalani hal etishning rejasini tuzadi. Bu jarayonda, tabiiy ravishda muqobil yo'llar ham ko'zda tutiladi. Masalani anglash bilan uning yechimigacha bo'lgan yo'l qiyin va uzoq bo'lishi ham mumkin. Masalaning hal etilishidagi eng muhim jihat uning yechimi haqida tasavvurga ega bo'lishdir. Bu tasavvurga asta-sekinlik bilan, bir qator samarasiz urinishlardan keyin, kutilmaganda erishish ham mumkin.

Muammoli vaziyatlardan adabiy ta'limning har bosqichida, xususan, maktabgacha ta'lim bosqichida ham tarbiyalanuvchilarning yoshi va intellektual imkoniyatlariga tayangan holda, tanlangan mavzuga mos tarzda foydalanish mumkin. Badiiy adabiyotning inson shaxsi shakllanishiga ta'siri bebaho ekanini alohida ta'kidlash shart emas. Gap shundaki, badiiy asarlarning mazmuni bevosita inson hayotining mohiyati bo'lmish o'zaro ijtimoiy munosabatlar, faoliyatning yutuq va mag'lubiyatlari, parvoz va qulashlari bilan bog'liq. Har bir tarbiyalanuvchi o'zi anglab-anglamay hayotdan o'z o'rini izlar ekan, badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlaridan o'ziga kerakli ma'naviy saboqni olib boradi. Badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida muammoli ta'limdan foydalanishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u yangilangan pedagogik tafakkur sharoitida sog'lom ma'naviyatli odam tarbiyalashga yo'naltirilgan. Maktabgacha ta'lim muassasalari mashg'ulotlarida qo'yilgan jo'ngina muammoni hal etish asnosida badiiy asarlar tahlil qilinar, adabiy qahramonlarning shaxsi, xatti-harakatlari muhokamaga tortilar, bola odam va olam sirlarini o'rganar, asar muallifi hamda

³³Скалкина Я. От теории к практике обучения в средней общ-ной школе. - Москва: «Педагогика», 1983. - С. 49-50.

adabiy qahramonlar timsolida insonni kashf etar ekan, bu bilan u o'zligini anglashga yuz tutadi. Allohning go'zal va betakror yaratig'i bo'lmish o'z shaxsini, siyratini o'rgana boradi.

Sog'lom ma'naviyatga ega shaxsni tarbiyalashda asosiy yuk maktabgacha ta'lim muassasalari badiiy asarlar ustida ishlash jarayoni zimmasiga tushadi. To'g'ri, ma'naviyatni shakllantirish vazifasi mazkur ta'lim tizimidagi barcha mashg'ulotlar zimmasida ham u yoki bu darajada mavjud. Lekin adabiy ta'lim, ayniqsa, maktabgacha bosqichda bu borada karvonboshilik qiladi. Chunki uning asosiy diqqati inson ruhiyatini shakllantirish va uni fazilatlar bilan boyitishga qaratilgan.

Maktabgacha adabiy ta'limda odamga xos tuyg'u, kechinma, quvonch va iztiroblar adabiy qahramonlar timsoli misolida o'rganilib, tahlil qilinadi. Tarbiyalanuvchilar asar qahramonlari bilan birga xursand bo'lishadi, yig'lashadi, iztirob chekishadi, xulosalar chiqarishadi. Bu bosqichda tarbiyalanuvchining butun e'tibori asar qahramonlari timsolida insonni o'rganishga qaratiladi. Bugungi adabiyot o'qitish kechimida, u ta'limning qaysi bosqichida bo'lishidan qat'i nazar tarbiyalanuvchida shaxslik sifatlarini tarbiyalashga, uyg'oq ruhiyat kishisini shakllantirishga, shu bilan birga, san'at asarlarining har qanday turini tushunish, uni tahlil qila bilish hamda o'zlashtirishni ta'minlashga yo'naltirilgan. Badiiy asarlar ustida ishlashga yo'naltirilgan mashg'ulotda, birinchi navbatda, adabiy asarlarning bola shaxsiga qanday ta'sir etishiga e'tibor qaratiladi. Asar ustida ishlayotgan tarbiyalanuvchi undan o'z oldida turgan ijtimoiy, axloqiy, estetik savollarga javob topishi kerak.

Maktabgacha ta'lim muassasalari adabiy ta'limining o'ziga xos xususiyatlaridan biri o'rganiladigan asar matni bilan tanishishning istisnosiz tarzda majburiy ekanligidadir. Muammoli vaziyatlarni yaratishdan oldin o'quv materialini bilan bevosita tanishish, ayrimlari parcha holida bo'lsa-da, muammoning yechimini topishda, ayni zamonda, inson ma'naviyati shakllanishida favqulodda muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy asarni birinchi marta eshitish tarbiyalanuvchi aqligagina emas, balki ruhiyatiga ham katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Badiiy asar bilan ilk uchrashuv tarbiyalanuvchida unutilmas taassurotlar qoldiradi. Uning bola shuuriga nechog'lik chuqur o'rnatilib qolishini ham hal qiladi. Ayni zamonda, tarbiyalanuvchining

kitobxonlik biografiyasida, uning axloqiy-ma'naviy rivojlanishida alohida hodisaga aylanadi.

Tarbiyachining mutolaasida hamisha poeziyaning nafasi va badiiy so'zning jozibasi sezilib turishi kerak. Bog'cha opaning o'zi tabiatan shu xususiyatlarga moyil bo'lishi, muallifning o'rganilayotgan asarda aks etgan fikri va undagi timsollar bilan shaxsan qiziqishi maqsadga muvofiqdir. Badiiy asarda ko'tarilgan muammolar, ularning bolalar tomonidan anglanishi va yechimini topishi ham tarbiyachining diqqat markazida turmog'i lozim. Tasvirdagi o'ziga xoslik, avvalo, uni bezovta qilgan bo'lishi, badiiy go'zalliklar haqida gapirganda ko'nglidagi dard, muhabbat yoki nafrat, iztirob yoki xursandchilik samimiyligi bilan tarbiyalanuvchilarni ishontirishi, ularda fikr uyg'otadigan, ko'zqarashlar shakllanishiga faol ta'sir ko'rsatadigan bo'lishi lozim.

Maktabgacha adabiy ta'limda muammoli o'qitish texnologiyasidan foydalanilganda uning tarbiyalanuvchi ma'naviy kamoloti yo'lidagi samaradorligini ta'minlash uchun bolalarning faolligi, individual rivojlanish darajasi va yosh xususiyatlarini inobatga olish zarur. Muammoli mashg'ulotda tarbiyalanuvchilar bilan ishlashda tarbiyachi ularning shaxsi, qobiliyati, imkoniyati, qiziqishlari, aqliy va ruhiy faollik darajasini puxta bilishi taqozo etiladi. Tarbiyalanuvchilar ta'limning har bosqichida asar matnidan yaratilgan muammolar yechimi ustida o'ziga xos tarzda ishlashga o'rgatib borilsa, asta-sekinlik bilan timsollar badiiyati, so'zning qudrati chuqurroq his etib boriladi. Muammoning yechimini topish jarayonida bola qahramonning ichki dunyosi, shaxsi va xarakteri uning xatti-harakatlari, fikrlari, nutqida namoyon bo'lishini o'rgana boradi. Shunday belgilarga qarab bola odamni baholashga odatlanadi. Odamning odamlilik darajasi uning so'zidan ko'ra tutumlarida yaqqolroq namoyon bo'ladi. Badiiy matndagi o'zgalarning xatti-harakatlarini tahlil qilish asnosida tarbiyalanuvchi o'zligini anglab, shakllantirib boradi. Badiiy asarlar tahlilidagi bunday faoliyat maktabgacha adabiy ta'limda belgilangan maqsadni amalga oshirish yo'lida asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiy ta'limning har bosqichida badiiy san'at namunalaridan zavq olish uchun badiiy bilimdonlik zarur, albatta. Lekin bu bilimdonlikning o'zi maqsad emas. Badiiy bilim so'z san'atidan zavq olish bilan axloqiy barkamollik, o'z-o'zini tarbiyalash, ma'naviy kamolotni ta'minlash maqsadiga erishish yo'lidir. Bu yo'lda muammoli

ta'lim texnologiyasidan foydalanish milliy adabiy ta'lim metodikasi ilmida ham o'z nazariy asoslarini topishga intilmoqda. Muammoli adabiy ta'lim yaratilgan konsepsiya va standart, dastur va darsliklar, o'quv va metodik qo'llanmalar yordamida ta'lim-tarbiya amaliyotiga asta-sekinlik bilan kirib bormoqda.

Lekin maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida ko'pchilik tarbiyachilar bugun ham ochiq nasihatgo'ylikni ustuvor qo'yib kelmoqdalar. Maktabgacha adabiy ta'limning chinakam maqsadi tarbiyalanuvchiga go'zallikni his ettirish, uni badiiy asardan, so'zdan zavq ola bilishga yo'naltirish orqali ma'naviyatini sog'lomlashtirishdan, uni ijobiy sifatlar bilan to'yintirish, toza qalb egasi qilib tarbiyalashdan iboratdir. Bunday sifatga ega odam faqat yaxshilikka, tashabbusga, yaratishga moyil bo'ladi. "Ilk qadam" dasturi mazmuniga ham, maktabgacha ta'lim tizimi uchun yaratiladigan o'quv va metodik qo'llanmalar mohiyatiga ham shu maqsadga xizmat qiladigan badiiy yuksak asarlarni kiritish, ular ustida ishlash yo'llarini bu bosqich adabiy ta'limi maqsadiga xizmat ettirish lozim. Nasihatlar asosida tarbiyalanuvchilarga singdirilishi istalgan sifatlarni badiiy asar qatidan kashf etish yo'li bilan tarbiyalanuvchi o'zi izlanib, muammolarni yechib o'zi o'zlashtirib olishiga yo'naltirilgani yoqimliroq bo'ladi. Yoqimli narsa, albatta, yuqumli bo'ladi.

Badiiy so'z san'atini puxta o'zlashtirish, undan to'liq va chinakam zavq ola bilish uchun o'rni bilan muammoli ta'limdan foydalanish insonga tabiatan berilgan ruhiy hisni, tanishilgan asarlar tahlili asnosida, intellektual rivojlanish jarayonida yetilgan tuyg'uni badiiy did darajasiga ko'taradi. Ma'lumki, to'liq anglash bo'lmagan joyda zavqlanish ham bo'lmaydi. San'at asarini tushunish oddiygina muloqot ehtiyojidan boshlanadi. Bu o'zganing tushunish istagi, uning dunyosini ochish bilan o'z dunyosini boyitish ehtiyoji hisoblanadi. Badiiy so'z san'atida bu muloqot ehtiyoji g'oyat kuchli. San'at asari nafaqat uni yaratuvchi insondan, balki iste'molchidan ham to'liq ruhiy berilishni talab qiladi. Bularning amalga oshirilishida muammoli ta'limga tayanish maktabgacha ta'lim tizimidagi badiiy asarlar ustida ishlash mashg'ulotlari samaradorligi garovi hamdir.

Maktabgacha adabiy ta'limning vazifalaridan biri asar ustida ishlash mobaynida, uni o'zlashtirish va his etishda tarbiyalanuvchida bilim hamda hissiyot birligini ta'minlashdan iborat. Badiiy asarlarni o'rganish samaradorligi tarbiyalanuvchi tuyg'ularining samimiyligiga

bevosita bog'liq. Asar ustida muammoli ishlash yuqoridagilarni ta'minlash bilan bir vaqtning o'zida bolaning badiiy va hayotiy tushunchalari rivojini ham ta'minlaydi. Maktabgacha adabiy ta'lim tizimini muammoli tashkil etish, adabiy asarlar ustida ishlash tarbiyachidan yuksak adabiy va pedagogik bilimdonlik, ijodiy mustaqillik, topqirlik, yosh kitobxon ruhiyatini yaxshi bilish, uni o'ziga xos inson sifatida chuqur his etishni talab qiladi.

Tarbiyalanuvchi ruhiyati – murakkab dunyo. Jamiyatning bugungi taraqqiyot shiddati tufayli hayotdagi o'zgarishlar, bolalar ruhiyatining boyishi va shaxsining rivojlanishi o'ta darajada tez kechmoqda. Tarbiyalanuvchining zamon bilan hamnafas faollashuvi, ruhiy olamining murakkablashuvi metodika ilmi oldiga badiiy asar ustida ishlash yo'llarini boyitish va kengaytirish talabini qo'yyapti. So'z san'atining tarbiyalanuvchi rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi usullarini topishni taqozo qilyapti. Chinakam badiiy asarda hamisha tarbiyalanuvchiga qiziqarli bo'lgan, uning ma'naviy tozarishiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadigan hayotiy va badiiy haqiqatlar singdirilgan bo'ladi. Mana shu qiziq jihatlarni muammoga aylantirib bolalar oldiga qo'yilganda ular masalaning yechimini topish bilan birga asarda tasvirlangan qahramonlar ruhiyatini anglab, xatti-harakatlariga o'z munosabatini bildirib boradilar. Buning uchun, eng muhimi, tarbiyalanuvchini asar matnining muammoli tahliliga tortishdir. Asar ustida ishlashning har qanday usuli matndan uzoqlashmasligi kerak. Buningsiz badiiy adabiyotga doimiy ehtiyoj sezadigan va badiiy asar bilan oshno bo'lishdan zavqlanadigan kitobxonni tarbiyalash mumkin emas.

Maktabgacha ta'lim tizimining badiiy asarlar ustida ishlash mashg'ulotlarida badiiy asar loqaydlik bilan o'qilmasligi va befarq tinglanmasligi kerak. Tarbiyachi tarbiyalanuvchilarini asar bilan tanishtirish jarayonida ulardagi loqaydlikni yo'qotishga bor kuchini sarflamog'i lozim. San'at asari bilan muloqotga kirishganda bevosita estetik zavqning yo'qligi boshqa barcha tadbirlarning samarasizligiga sabab bo'ladi. Tarbiyalanuvchilar badiiy matnni tinglash asnosida undagi boshqachalikni, g'ayrioddiylikni his qilib borishlari lozim. Buning uchun, ba'zan, tarbiyachining qiziqarli, ilmiy va hayotiy asoslarga boy, tarbiyalanuvchi diqqatini o'ziga tortadigan kirish so'zi kerak bo'ladi. Shu bilan birga, matnni o'qishga kirishish ko'p vaqtni

olmasligi ham kerak. Har bir asarni o'rganishda tarbiyachi qat'iy maqsadni belgilab olishi va aniq yo'nalishga tayanishi lozim bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tizimida badiiy asarlar ustida ishlashning vazifalaridan biri tarbiyalanuvchini asarning takrorlanmas badiiy olamiga olib kirish, bu ijodiy olamni imkon qadar kengroq va chuqurroq anglatish uchun sharoit yaratish, uni bugunning ruhi bilan o'zlashtirishga ko'maklashishdir. Badiiy asar bilan tanishish mashg'ulotlaridagi bunday tadbirlar muammoli ta'lim texnologiyasidan oqilona foydalanilganda yanada samarali bo'ladi.

Har qanday badiiy asar muallif tafakkuri mahsuligina bo'lib qolmay, uning hayot haqidagi xulosasi hamdir. Asar syujetining rivoji, xarakteri, tili, qismlari o'zaro aloqadorlikda kichik kitobxonga muallif fikrlari rivoji, tafakkur yo'sinini ochib beradi. Asar mutolaasi jarayonida uni uqib borish tinglovchining muallif badiiy fikrlarini o'zlashtirish bilan o'z ichki dunyosini boyitadigan ijodiy faoliyatidir. Maktabgacha adabiy ta'limning har bosqichida tarbiyalanuvchilarni asar muallifi badiiy tafakkurini tushunish va his qilishga yo'naltirish tarbiyachining muhim vazifasi hisoblanadi. Har xil adiblarning turfa janrlardagi asarlarini tinglash, bog'cha opasining savol va topshiriqlari asnosida ular haqida mulohaza qilish tarbiyalanuvchining badiiy tafakkuri rivojlanishiga ko'maklashadi, tasavvurini so'z san'ati namunalari hamda hayot hodisalari bilan boyitadi. Bu jarayonda muammoli ta'limdan foydalanish uning samaradorligini ikki barobar orttiradi.

Muammoli tahlilga tortilgan badiiy matnni tinglash uning tahlili va o'zlashtirilishi uchun birinchi bosqich sanaladi. Badiiy asarni tinglash asnosida kitobxon ko'nglida u yoki bu qahramonga nisbatan muayyan hissiyot – munosabat tug'iladi, tarbiyalanuvchi ularning xarakteri va asar voqealari rivoji o'rtasidagi munosabat to'g'risida o'ylaydi va asarga o'zining dastlabki bahosini beradi. Tarbiyachi matn ustida ish boshlashdan oldin bolalar asarni qanchalik o'zlashtirganliklarini, ularning har biriga nima yetib bordi-yu, nelar anglashilmay qolganini, nima noto'g'ri tushunilgani-yu, qay bir jihatlar umuman ilg'anmaganini kichik suhbat asnosida aniqlab olishi lozim. Bu tarbiyachiga asar ustida muammoli ishlashni qiziqarli tashkil etish, vaqtni tejash, busiz ham tushunarli bo'lgan narsalarga vaqt sarflamaslik imkonini beradi.

Tushunarsiz qolgan yoki tarbiyalanuvchilar e'tibor qilmay o'tkazib yuborgan muhim jihatlariga ko'proq to'xtalish va ularni qiziqtirish

uchun o'sha o'rinlar bilan bog'liq jumboqli savollarni o'rta tashlash bolalarning e'tiborini tortadi. Asar qanchalik qiziqarli ekanligini, tarbiyalanuvchilarning asar syujeti, muallifning hayotga munosabatdagi o'ziga xoslikni ilg'ash darajasini, timsollar va hodisalar orasidagi aloqa qanchalik anglanganligini ularning javoblaridan bilish mumkin. Shundan so'nggina bolalar oldiga qo'yilgan muammoning samarali yechimiga erishish mumkin bo'ladi.

Tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning o'zgani his qilish, tushunish, tuyish, hamdard bo'lishiga asar qahramonlari kechirgan hislarni ularga "yuqtirish" orqali erishadi. Buning uchun pedagogning asarlarga munosabati, xatti-harakatlari, o'ylari, kechinmalari rost va samimiy, badiiy adabiyotga muhabbati baland bo'lishi shart. Muammoli masalalar yechimi asnosida bunday tuyg'ular uyg'unligiga erishish bilan tarbiyalanuvchining hissiyot olamiga ta'sir ko'rsatiladi.

Tarbiyachilarning ko'pchiligi o'quv materialini imkon qadar keng va chuqur bayon etishga urinadilar. Buning uchun qo'shimcha materiallardan foydalanadilar, bilimlarni bolalarga tayyor va mukammal holda, imkon qadar yaxshiroq va kengroq tarzda etkazib berishga harakat qiladilar. Uy vazifasini so'rash jarayonida ham bolalarning o'zi o'tgan mashg'ulotda aytganlarini qayta aytib berishlari bilan cheklanadilar. Afsuski, bu usul haligacha o'qituvchi-tarbiyachilar ruhiyati va ish tutumidan chiqib ketganicha yo'q. Bunday bir xillikka asoslangan mashg'ulotlarda tarbiyalanuvchilarni mustaqil fikrlashga, tahlilga, muhokamaga, xulosalar chiqarishga yo'naltiruvchi topshiriqlar, muammoli savollar berilmaydi. Bilimlarni muammo shaklida o'zlashtirish tashkil etilmaydi. Ko'pchilik pedagoglar yangicha ishlashning mohiyatiga kirolmayapti, buning yo'llarini ham bilmaydi. Mazkur ta'limda bola ruhiyatiga xos xususiyatlar inobatga olinmaydi. Ma'lumki, maktabgacha yoshdagi bolalar mustaqil ishlashni xush ko'radilar. O'quv ishlarining faol turlari ularga yoqadi. Ular murakkab muammolarni hal etish, imkoniyatlaridan balandroq vazifalarni bajarishni yoqtiradilar. Bu ularning tezroq katta bo'lishga moyilliklari belgisidir. Tarbiyachilar tarbiyalanuvchilarga xos bo'lgan bu tabiiy xususiyatlarni anglashlari, ta'lim amaliyotida shunga tayanishlari, bolalarni ijodga undaydigan, ularning aqlini muvozanatdan chiqaradigan muammoli topshiriqlar bera bilishlari kerak. Faqat bunday topshiriqlar tarbiyalanuvchilarning intellektual imkoniyatlari doirasida bo'lmog'i maqsadga muvofiqdir.

Umuman, shuni aytish 'mumkinki, inson ma'naviyatining sog'lomlashuvi uning fikrlari va xatti-harakati tozarishida aks etadi. Shuni anglagan holda bolalarni ta'limning dastlabki bosqichidan to'g'ri tarbiyalashga erishmoq lozim. To'g'ri tarbiya – tarbiyalanuvchida tabiatan mavjud bo'lgan sifatlarni uyg'otish va ularning rivojlanishi, ma'lum maqsad sari yo'nalishiga ko'maklashish, shu jarayonga monand ravishda bilim berishdan iborat. Badiiy asarlar ustida ishlash jarayonida beriladigan tarbiyada hissiyot, badiiylik va samimiylik o'zaro uyg'unlikda bo'ladi. Badiiylik tarbiyalanuvchida bilim, ko'nikma, malaka shakllantirish bilan birga unga hayotning rangi, ohangi, mohiyatini ham ochib beradi. Tarbiya jarayonidagi hissiyot va samimiyat esa tarbiyaviy tadbirlarning ta'sirchanligini ta'minlaydi. Bolalarga beriladigan bilimlar ham hissiyot bilan sug'orilgandagina ularning ruhiyatiga kirib, chuqur o'rinishadi.

Nimanidir yoqlash yoki unga qarshi kurashish uchun kishi ko'nglida o'sha narsaga nisbatan munosabat bo'lishi kerak. Mana shu munosabat hissiyot hisoblanadi. Buning uchun yaratilajak yangilikni sevish kerak. Bu ham hissiyot sanaladi. Xullas, hissiyotga qorishgan faoliyatgina kishini kurashga, intilishga, izlanishga undaydi.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

Cho'pon yigit afsonasi

Maktabgacha ta'lim tizimida «Shiroq haqida afsona»ni o'rganishga bag'ishlangan mashg'ulotni afsona asosida yaratilgan multfilm³⁴dan foydalangan holda muammoli shaklda quyidagicha tashkil etish mumkin. Avvalo, aytish joizki, mazkur afsona tarbiyalanuvchilardagi vatanparvarlik hissini uyg'otish maqsadini nazarda tutadi. Shu narsa haqiqatki, bolalar Vatanni sevishga, uning uchun jondan kechishga qaratilgan chaqiriqlar, shu yo'nalishdagi chiroyli so'zlar yoki she'rlarni yodlash bilan vatanni sevib qolmaydilar. Bu tuyg'u inson tiyatida tabiatan mavjud bo'ladi. Maktabgacha ta'lim tizimidagi badiiy asarlar ustida ishlash mashg'ulotlari tarbiyalanuvchi ruhiyatidagi mana shu hisni uning o'zi tomonidan kashf etilishi va takomilini zimmasiga olgan ta'lim jarayonidir.

³⁴Болажонлар учун. Широқ ҳақида афсона (мультифильм). <https://ok.ru/video/235591240285>

Ma'lumki, har qanday inson ongli-ongsiz ravishda kindik qoni to'kilgan tuproqni ota-onasi, jigarlari, qondosh-qarindoshlari bilan qo'shib suyadi. Boshpanasi – uyini ham kichik bir vatan fahmlaydi. Tarbiyalanuvchilarga xos bo'lgan bunday tabiiy tuyg'ularning ko'zini ochish, ularni yuzaga chiqarish va sohibiga buni anglatishga badiiy yetuk asarlar, ularning mazmun-mohiyati yuzasidan bolalar oldiga muammolar qo'yish yoki maxsus yo'naltiruvchi savol-topshiriqlar berish asnosida erishiladi. Muammoli savol va topshiriqlarni to'g'ri tuzish tarbiyachidan anchagina aqliy zo'riqishni taqozo etadi. Lekin odamning ruhiyatida mavjud bo'lmagan tuyg'ularni hech qanday ta'lim yoki tarbiya, muammo savol bilan bor qilib bo'lmasligi ham haqiqat.

Tarbiyachi afsona haqidagi filmni bolalarga namoyish qilishdan oldin uning Mirkarim Osim talqinidagi varianti³⁵ni o'qib bergani ma'qul bo'ladi. Matni o'qishdan oldin tarbiyachi har bir timsolga xos ovozni tanlab olishi foydadan holi bo'lmaydi. Masalan, Shiroqning ovozini og'ir-bosiq, dadil, oqilona, Doroning ovozini hukmronona, dag'alroq va qo'polroq, oqsoqollarning ovozini salobat bilan ifodalash asarning ta'sir kuchini oshiradi. Matn ifodali o'qib bo'lingach, bolalarni ozgina o'z ixtiyorlariga qo'ygan ma'qul. Toki, ular tuyg'ulari bilan holi qolib, eshitganlari haqida o'ylab ko'rsinlar.

Tarbiyachi asarni o'qib bergandan so'ng Markaziy Osiyo, Eron, so'g'd va shak qabilalari, Yaksart (Sirdaryo), O'kuz (Amudaryo) daryolari haqida bolalarning bilganlarini so'rab ko'rishi maqsadga muvofiq. Bolalar orasidan kimdir, nimadir aytib qolishi ham mumkin. Aksi bo'lsa, tarbiyachi o'zi tushuncha beradi, qadimda O'rta Osiyoda yashagan qabilalar bizning ajdodlar ekani haqida qisqacha ma'lumot beradi. Bu hududni xaritadan ko'rsatib bersa, ta'lim jarayoni yanada samaraliroq bo'ladi.

Shundan so'ng, Shiroq haqidagi multfilm namoyish etiladi. Filmni tomosha qilib bo'lgach, bolalar bezovta bo'la boshlaganda tarbiyachi asar matni haqida bolalarni o'ylantiradigan, fikr aytishga, mulohaza yuritishga chorlaydigan, bilishga ishtiyoqini qo'zg'aydigan muammoli savollarni o'rtaga tashlashi maqsadga muvofiq bo'ladi: "Shiroqni muqarrar o'limga o'z ixtiyori bilan borishga undagan tuyg'u nima: irodami, vatanga, ona tuproqqa muhabbatmi yoki farzandlarga mehrmi yoxud erkka sohiblikmi? Nima deb o'ylaysiz, qabilada

Shiroqdan boshqa mard yo'qmidi? Nega vatan himoyasiga u bir o'zi chiqdi?"

Dastlab bolalar o'ylab-o'ylamay, tuyib-tuymay og'zilariga kelgan javobni berib yuboraverishlari mumkin. Shunda tarbiyachi bolalarini Shiroqning fidoyiligi mohiyatini chuqurroq his qilishga yo'naltirish maqsadida ular betob bo'lib qolib ukol olganlarida yoki bexosdan biror joylarini kesib olishganda yoxud kutilmaganda biror falokatga uchrab jarohat olganda tuyganlari – og'riqlarni eslashga undashi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bolalar bir-birlariga so'z bermay, shunday hodisalarni eslab, sanab ketadilar, albatta. Shunda ularga: "O'z xohishingiz bilan o'zingizni ana shunday og'riqqa, azobga sola olasizmi? Shu og'riqni o'zingiz ixtiyoriy ravishda qayta tuyishni istaysizmi?" singari yo'naltiruvchi savollar bilan murojaat qilish kerak bo'ladi. Bu savollar bolalarni ziyrak torttirishi aniq. Ularga ham birov o'ylab, birov o'ylamay, tavakkaliga javob beraverishi mumkin, albatta.

Shundan so'ng qo'yilgan muammoli savolning birinchisi: "Shiroqni muqarrar o'limga o'z ixtiyori bilan borishga undagan tuyg'u nima: irodami, vatanga, ona tuproqqa muhabbatmi yoki farzandlarga mehrmi yoxud erkka sohiblikmi?"ning mohiyatini ochishga yo'naltiruvchi: "O'ylab ko'ring-chi, Shiroq oqsoqollar oldiga kelishdan oldin nimalar haqida mulohaza qilgan bo'lishi mumkin? U tinchgina qo'yini boqib yuraversa bo'lmasmidi? Nega bunday o'y oqsoqollarning yoki qabiladagi boshqa yigitlarning xayoliga kelmadi, sizningcha? Shiroqning oqsoqollar oldiga qo'ygan shartiga munosabat bildiring. Uni o'z quloq-burnini kesib dushmanning oldiga borish g'oyasi to'g'rimi, sizningcha? Buning to'g'riligini nima bilan asoslaysiz? Doroning Shiroqqa ishonishi, sizningcha, asoslimi? O'ylab ko'ring-chi, Shiroqning irodaliligini nimalardan payqash mumkin? Uning farzand va nabiralari muhabbatini qaysi xatti-harakatida ko'rdingiz? Afsona nima haqida yozilgan? "Vatanga muhabbat", "erkka sohiblik" deganda nimani tushunasiz?" va hokazo tarzidagi yordamchi savollar ketma-ket o'rta tashlanib boriladi. Bu bilan bolalar matnga, filmdagi tasvirga xayolan qayta-qayta murojaat qiladilar, asar qahramoni hissiyotlarini tuyadilar, uning timsolida chin insonni ko'radilar, fazilatlarini tahlil qiladilar. Asar qahramoni tuyg'ularini ko'ngillaridan o'tkazadilar.

Bu savollarning barchasiga hamma bolalarning javob berishi shart emas. Ular "bo'ladigan" bolalarning o'rtachalar qurboni bo'lib qolmasliklari uchun zarur. Agar bog'cha opa bolalar bilan avvallari

shunday ishlab yurgan va ularda ko'nikma hosil qilingan bo'lsa, tarbiyalanuvchilarning ko'pchiligi javob berishi aniq. Aksi bo'lgan taqdirda ham bundan cho'chimaslik, bolalarning har birini o'z imkoniyati darajasida javob berishga undash va ularni bunday suhbatlarga tayyorlab borish kerak bo'ladi. Shu tariqa bolalar kichikligidan jiddiy tahlillarga, mazmunli suhbatga o'rganib borishadi. Bu, o'z navbatida, ularni ko'rgan yoki eshitganlarini tushunish, tushunganlari haqida o'ylash, o'ylaganlarini gapirish, o'zgalarni his qilish, ularga munosabat bildirishga o'rgatadi. Tarbiyachi – bolalarda shunday sifatlarni shakllantirishga mas'ul shaxs.

Tarbiyalanuvchilar oldiga qo'yilgan ikkinchi muammoli masala: **“Nima deb o'ylaysiz, qabilada Shiroqdan boshqa mard yo'qmidi? Nega vatan himoyasiga u bir o'zi chiqdi?”** savoli ham bolalarni mustaqil mulohaza yuritishga undaydi. Ma'lumki, maktabgacha yoshidagi bolalarning ko'pchiligi yomon va yaxshi sifatlarning farqiga borishadi. Qilib qo'ygani – yomon ishning oqibatlarini ham, yaxshi ishi uchun kattalardan rag'bat olishini ham juda yaxshi his etishadi. Shu bois yomon xatti-harakatlarini uyda ota-onasi, bog'chada tarbiyachi opasidan yashirishadi. Odamzodda, jumladan, bog'cha bolalarida ham bir xususiyat – o'zini boridan yaxshiroq ko'rsatishga harakat qilish hissi mavjud. Ko'pchilik, hatto bolalar ham, hamisha ruhiyatidagi salbiy hislarni atrofda gilardan pardalashadi va o'zlarida mavjud bo'lmagan fazilatlarini bor qilib ko'rsatishga harakat qilishadi. Ayni fazilatni xatti-harakatda ko'rsatish vaqti kelganda esa sekingina orqaga chekiniladi. Shunday tuyg'ulari rost bo'lgan odamgina murakkab vaziyatlarda o'zligini boridek namoyish qiladi. Uning fazilati tutumlarida aks etadi. Tarbiyachi muammoli savol ustida ishlanayotganda bolalarga Shiroqqa xos bo'lgan mana shu sifatni alohida anglata bilishi kerak bo'ladi. Uning timsolida odam hamisha boriday bo'lishga, ya'ni xatti-harakatida ko'nglidagi rost tuyg'ularga monand ish tutishi kerakligi borasidagi haqiqatni tarbiyalanuvchilar ruhiyatiga singdirib borish maktabgacha adabiy ta'limning maqsadiga muvofiq bo'ladi. Buni amalga oshirish tarbiyachining oliy vazifasidir.

Qabila oqsoqollarini bezovta qilgan narsa shuki, agar Doro yurtini bosib olsa, xalq o'z erkidan, mustaqilligidan mahrum, qullikka mahkum bo'ladi. Bu – erkin yashashga o'rgangan ko'chmanchi qabila ahli uchun o'limdan battar. Buni hamma qatori Shiroq ham yaxshi tushunadi. Doroning bostirib kelayotgani xabarini eshitgan Shiroq

qalbidagi qullikka qarshi isyon tuyg'usi bosh ko'tardi. U o'zining, ayniqsa, farzandlarining qullikda yashashini tasavvur ham qilolmasdi. Vatanga muhabbat tuyg'usi zamirida farzandlarga muhabbat hissi yotadi. Erk uchun kurashish hissi ustuvor kelgan paytda, agar u inson ruhiyatida mavjud bo'lsa, albatta, har qanday kasb-kor yoki amal, martaba yoki lavozim orqaga chekinadi. U chin insonning ruhiyatida top-toza holda mavjud bo'ladi. Qalbida vataniga chinakam muhabbat hissi bo'lgan odam "men vatanni sevaman" deb hayqirmaydi. Chiroyli chaqiriqlar qilmaydi. Muhabbatini xatti-harakatida, tutumlarida namoyish etadi. Shiroqni – oddiy cho'pon yigitni – qabila boshliqlari oldiga yetaklab kelgan tuyg'u mana shu – o'z erki, farzandlari mustaqilligi, qolaversa, xalqi hamda yurtiga bo'lgan muhabbat hissidir. Qo'yilgan muammoli savollarning yechimi jarayonida bolalar mana shu haqiqatlarni his qilib borishadi.

Shuni ta'kidlash joizki, cho'ponning quloq-burnini kesdirish bilan bog'liq og'riqni, uning ortidan keladigan muqarrar o'limni o'z ixtiyori bilan tanlashiga sabab bo'lgan narsa farzandlariga bo'lgan otalik, yurtiga bo'lgan farzandlik burchi edi. Cho'pon bolalari faqat o'z xalqi orasidagina ozod yashashi mumkinligini juda yaxshi bilardi. Shu tariqa tarbiyachi bolalarning javoblarini umumlashtirgan holda muammoning yechimini keltirib chiqaradi. Ya'ni Shiroqni shunday yo'l tutishga undagan uning ruhiyatidagi tuyg'ular: iroda, vatanga, ona tuproqqa muhabbat, farzandlarga bo'lgan mehr va erkka sohiblik hislarining majmuyi, yig'indisi ekanini alohida ta'kidlab aytib beradi.

Mashg'ulot so'ngida tarbiyalanuvchilarga afsona matni asosida surat chizib kelishni uy vazifasi sifatida topshirish mumkin. Chizilgan suratlar go'zal yoki professional asarlarga yaqin bo'lishi shart emas. Buning hojati ham yo'q. Ulardan hech kim rassom bo'lishni talab ham qilmaydi. Muhimi, bolalarning asar matnidagi ma'lum vaziyatni tasavvur qilishlari va uni qog'ozga tushirishi. Keyingi mashg'ulotda bolalarning o'z tasavvurlari asosida yaratgan bitigini o'qib berishi maktabgacha adabiy ta'limning maqsadi amalga oshishi garovidir.

Badiiy matn ustida ishlash shu kabi tahlillar bilan uning mohiyatiga kirish, asarning mantiqiy va badiiy-estetik mazmunini anglash hamda muhokama qilish, asosiy yoki ikkinchi darajali fikrlarni ajrata bilish, ular orasidagi aloqani ilg'ay olish, shu bilan birga, bu jarayonda o'z fikr-mulohazasiga, o'z qarashlariga ega bo'lish demakdir. Adabiy

qahramonlar timsoli ko‘magida bola inson hayotining mohiyatini anglash bilan birga o‘zini o‘zi tarbiyalaydi ham.

Savol va topshiriqlar

1. Muammoli ta‘limning maqsadi va vazifalari, uning o‘zigagina xos bo‘lgan jamiki yetakchi jihatlarni ajrating va yozib oling. So‘ngra ularning har birini alohida sharhlang. Yutuq va kamchiliklarini farqlang.

2. Ta‘limning bu turi bilan maxsus shug‘ullangan olim (V. Okon, M. Maxmutov, I. Ilnitskaya, T. Kudryavsev, A. Matyushkin)larning muammoli ta‘lim bilan bog‘liq qarashlaridagi alohida jihatlarni ajratib yozing va taqqoslang. O‘xshash va farqli tomonlarini aniqlab ularni tahlilga torting.

3. Muammoli ta‘limda “...tarbiyachining asosiy vazifalaridan biri o‘z tarbiyalanuvchilarida intellektual zo‘riqishga ehtiyoj va qiziqish uyg‘otishdir”, degan qarash mavjud. Siz, bo‘lajak tarbiyachi, bunga qanday qaraysiz? Nima deb o‘ylaysiz, inson biror masalani hal etishda o‘zini ixtiyoriy ravishda zo‘riqtirishi, yana bunga qiziqishi mumkinmi? Agar mumkin bo‘lsa, tarbiyachi buni qanday amalga oshiradi, Sizingcha?

4. Oddiy savol bilan muammoli savol orasida qanday tafovut bor? Biror badiiy asar matni yuzasidan oddiy va muammoli savol tuzing. Oradagi farqni misollar asosida sharhlab ko‘rsatib bering.

5. Maktabgacha adabiy ta‘limda muammo yechimini tashkil etish yo‘llariga e‘tibor qarating. Bu jarayondagi muhimlarni ajrating. Har biriga alohida to‘xtalib sharhlang.

6. Badiiy asarlar bilan tanishish mashg‘ulotlarida muammoli ta‘limdan foydalanishning o‘ziga xos jihatlarni ajratib yozing va izohlang. Topildiqlaringizga tayangan holda o‘zingiz tanlagan biror asar ustida muammoli ishlash yo‘lini ishlab chiqing.

7. “Cho‘pon yigit Shiroq” afsonasi mazmuni yuzasidan taqdim etilgan muammoli savollar ustida o‘ylab ko‘ring. Ularning yechimini toping.

8. Asar tahliliga bag‘ishlangan maqoladagi: “Odamzodda, jumladan, maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchida ham, albatta, bir xususiyat – o‘zini boridan yaxshiroq ko‘rsatishga harakat qilish hissi mavjud. Ko‘pchilik hamisha ruhiyatidagi salbiy hislarni

atrofdagilardan pardalaydi va o'zida mavjud bo'lmagan fazilatlarini bor qilib ko'rsatishga tirishadi. Ayni fazilatni xatti-harakatda ko'rsatish vaqti kelganda esa sekingina orqaga chekinadi" tarzidagi iqromni qayta o'qing. Uning mohiyatiga kirishga urining. Undagi yetakchi haqiqatlarni ajratib ko'rsating.

9. Kichik yoshdagi tarbiyalanuvchilar haqida aytilgan: "Bog'cha yoshidagi bolalarning ko'pchiligi yomon va yaxshi sifatarning farqiga borishadi. Qilib qo'ygani – yomon ishning oqibatlarini ham, yaxshi ishi uchun kattalardan rag'bat olishini ham juda yaxshi his etishadi. Shu bois yomon xatti-harakatlarini ota-onasidan, bog'cha opasidan yashirishadi", degan fikrga qo'shilasizmi? Buning, ya'ni bolalar qilgan xatolarini yashirishning sabablari nimada deb o'ylaysiz?

10. Matndagi: "Vatanga muhabbat tuyg'usi zamirida farzandlarga muhabbat hissi yotadi. Erk uchun kurashish hissi ustuvor kelgan paytda, agar u inson ruhiyatida mavjud bo'lsa, albatta, har qanday kasb-kor yoki amal, martaba yoki lavozim orqaga chekinadi. U chin insonning ruhiyatida top-toza holda mavjud bo'ladi" degan haqiqatni tahlilga torting. Unga o'z munosabatingizni bildiring. Har qanday holatda ham qarashlaringizni asoslang.

11. "Odam hamsha o'zini qanday ko'rsatayotgan bo'lsa, shunday bo'lishga intilishi kerak" degan qarashni tahlilga torting. Unga o'z munosabatingizni bildiring. Shu qarash asnosida o'zingizni taftish qiling.

12. "Muammo", "Muammoli savol" "Muammoli topshiriq", "Muammoli vaziyat" va "Muammoli ta'lim" tushunchalariga ta'rif bering. Ularni daftaringizga yozib oling. Har biringiz bergan ta'rifingizni darsda o'qituvchingiz bilan birga tahlilga, muhokamaga torting.

13. "Abdulla Oripov ijodida erk va mustaqillik tarannumi" mavzusida insho yozing. Bir-biringizning inshoingizni tekshiring. Xatolar ustida suhbatlashing.

6-MAVZU. MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI XUSUSIYATLARI VA UNDA BOLALAR BOG'CHALARI ADABIY TA'LIMIDA FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Reja:

1. Tarbiyashunoslik ilmida modulli ta'lim tushunchasi.
2. Modulli o'qitishning mohiyati, xususiyatlari.
3. O'qitish amaliyotida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish.
4. Maktabgacha adabiy ta'limda modulli o'qitish texnologiyasidan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari.
5. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: *modulli ta'lim texnologiyasi, ta'limiy modul, modulli o'qitish, dinamik (o'zgaruvchan)lik, moslashuvchanlik, tenglilik.*

Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilar ma'naviy kamolotini ta'minlashga xizmat qiladigan texnologiyalar orasida modulli ta'lim texnologiyasi ham o'z samaradorligi bilan alohida ajralib turadi. Modul lotincha *modulus* so'zidan olingan bo'lib qism, bo'lak, blok ma'nolarini anglatadi³⁶ va u biror mavzuni o'zlashtirishda undagi yetakchi qarashlarni alohida tarkibiy bo'laklarga ajratib o'rganishni nazarda tutadi. Modulli ta'lim mashg'ulot jarayonini tashkil etishdagi eng kichik ish turlaridan tortib ularning turli miqdordagi to'plamlarini ham qamrab oladi. Bunda eng kichik faoliyat turi eng kichik modul sanalib, boshqalari qancha modulni qamrab olishiga qarab o'ziga mos darajadagi modullar tizimini tashkil etadi.

"Umumiy pedagogika" kursidan mazkur yo'nalishda o'zlashtirilgan bilimlarni eslatib shuni aytish mumkinki, modul ma'lum pedagogik texnologiyani tashkil etuvchi, uning tarkibiy bo'laklarini ifodalovchi tushunchadir. Bunday bo'laklar kichik modul, birlamchi modul, modullar to'plami, modullar darajasi va modullar majmui kabi turlardan iborat bo'ladi. Modullar o'z ko'lamiga ko'ra mayda, o'rtacha va yirik bo'lishi ham mumkin.

³⁶ <https://ru.wikipedia.org>

Tarbiyashunoslik ilmida modul tushunchasi nafaqat ma'lumot va axborot birligi, balki o'quv faoliyatini bosqichli ketma-ketlikda tizimlashtirib o'rganishni ham qamrab oladi. Ya'ni modul tushunchasiga tarbiyalanuvchi tomonidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalar integratsiyasining doimiy harakatdagi mexanizmi sifatida qarash maqsadga muvofiq bo'ladi. Modulning har bir bosqichi muayyan o'quv topshiriqlari tizimidan iborat bo'ladi.

Modulli ta'lim texnologiyasi tushunchasiga dunyo va milliy pedagogika ilmida turli mutaxassislar o'z tadqiqotlari maqsadidan kelib chiqqan holda turfa ta'riflar berishgan:

«Modul – o'quv materialining o'quvchi bilim va ko'nikmalarini nazorat qiluvchi mantiqiy tugallangan bir qismi»³⁷; «Modul – bilimlarni nazorat qilish bilan hamohanglashgan, qandaydir mantiqiy yaxlitlik va tugallanganlikka ega bo'lgan... mantiqiy belgilangan qism»³⁸; «Modul deganda, ma'lum o'quv predmeti bo'yicha aniq maqsadni ko'da tutib, obyektning muhim jihatlari mantiqan tugal va mukammal holda yorituvchi o'quv materialining didaktik birligini tushunamiz»³⁹; «Modulli ta'lim – bu bilimlarni nazorat qilish bilan hamohanglashgan, mantiqiy yaxlitlik va tugallanganlikka ega o'quv axborotidagi mantiqiy belgilangan qism»⁴⁰; «Ta'limiy modul – unga tegishli metodik materiallar bilan birgalikdagi o'quv kursining mazmunli qismi»⁴¹; «Modulli o'qitish nazariyasida modul tushunchasi bir tizimning aniq funksional vazifani bajaradigan mustaqil qismini anglatadi. O'quv moduli – har bir o'quv topshirig'ining bajarilish vaqti, uning nazorati va natijalarini tekshiruv usullari, o'quv materiallari (paragraf, mavzu, bo'lim, fan, integrallashgan kurs)ni o'rganish bo'yicha ko'rsatmalarni qamrab oladi» va hokazo⁴².

Modulli o'qitishning mohiyati shundan iboratki, ta'lim oluvchi o'ziga taqdim etilgan individual o'quv dasturi asosida mustaqil ishlaydi. Bu o'quv dasturida xarakterlar rejasi, axborotlar bloki, o'qitish natijalariga erishish bo'yicha metodik tavsiyanomalar bo'lishi kerak.

³⁷Калдибскова А. С. Модулли таълим технологияси ва унинг ўзига хосликлари. //Сб. научно-методических статей. 24 частях Ч. 6. – С. 45.

³⁸Эгамбердиева Н. М. Маданий-инсонпарварлик ёндашуви асосида бўлажак ўқитувчиларни шахсий ва касбий мазмонийлаштириш. – Т.: "Fan va texnologiya" nashriёти, 2009. – 97-б.

³⁹Нуриддинов Б. С. Касб таълими ўқитувчилари малакасини оширишда фавл ўқитиш методларидан фойдаланиш: Педагогика фанлари номоди. ... дисс. автореф. – Т., 2002. –13-б.

⁴⁰Столеренко Л. Д. Педагогика. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – С. 96.

⁴¹Селевко Г. К. Педагогические технологии на основе дидактического и методического усовершенствования. – М.: НИИ школьных технологий, 2005. – С. 58.

⁴²Подласый И. П. Педагогика. – М.: Высшее образование, 2006. – С. 379.

Maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyachi bu sharoitda kuzatish, maslahat berish, axborotlarni o'zlashtirishda tarbiyalanuvchining harakatlarini muvofiqlashtirish singari vazifalarni bajaradi.

Modulli ta'limda eng kichik bo'lak ham mazkur texnologiyaning o'ziga xos qismi bo'lib, bunday kichik modullar zimmasiga ham o'ziga yarasha "yuk" oriladi. Bunday modullar to'plami o'qitish jarayonining sifati va samarasini ta'minlashga xizmat qiladi. Modullarning o'zgaruvchan, tinimsiz yangilanib turadigan tabiati tufayli ulardan dinamik ravishda foydalaniladi. Modulli o'qitish – tartibli o'qitish demakdir. Modulli ta'lim texnologiyasidan bitta o'quv mashg'uloti doirasida, o'quv predmetining biror mavzusi yoki biror bo'limi darajasida, ba'zan esa o'quv fanining yirik tarkibiy qismida, ya'ni bloklar tarzida ham foydalanish mumkin. Oliy ta'limda bir necha turdosh o'quv fanlarining tarkibiy bo'laklarini hamda ayrim fanlarni o'qitish texnologiyasini tashkil qiluvchi modullar – bloklar tarzida o'qitish keng yo'lga qo'yilgan.

O'quv rejasi va dasturlarning tarkibiy bo'laklarini hamda ularning bajarilishini ta'minlaydigan texnologiyaga xizmat qiluvchi modullar ham mavjud. Ta'lim metodlari, usullari, va vositalari uchun qo'llaniladigan modullar ham yaratilmoqda. Modullar, birinchi navbatda, ta'lim mazmuniga daxldor tushuncha, qoida, nazariya va qonunlar hamda ular orasidagi umumiy bog'lanishni ifodalovchi qonuniyatlarni tushuntirishga samarali xizmat qiladi. Bilim oluvchilarning o'quv-biluv faoliyatida ularning o'zlashtirish darajasini nazorat qilishda ham modullardan foydalanish mumkin.

Modulli o'qitishning nazariy asoslari o'tgan asrning 60–70-yillarida amerikalik mutaxassis Kurch Goldshmidt va Rassellar tomonidan yaratilgan. Bu ilmiy izlanishlarga ta'lim jarayonining ilmiy-texnik taraqqiyotdan orqada qolayotgani, o'quv dasturlari fan-texnika yutuqlari va ishlab chiqarishni tashkil etish taraqqiyotiga mos ravishda takomillashib borolmayotganligi sabab bo'lgan. Bundan tashqari, o'quv-dasturiy hujjatlarni modul qoidalar asosida tuzish ham ta'lim jarayonini jadallashtirishning muhim omillaridan biri deb qaralgan.

Xalqaro Mehnat tashkiloti mutaxassislari ham o'tgan asrning yetmishinchi yillari boshlarida ishlab chiqarishning doimo o'zgarib borayotgan ehtiyojlariga mos keluvchi ishchi kadrlar tayyorlash maqsadida modulli o'qitishni joriy etishni maqsadga muvofiq deb

hisoblashgan. Modulli o'qitish, asosan, ingliz tilida so'zlashuvchi davlatlar ta'lim tizimining barcha yo'nalishlariga tatbiq etilgan.

O'qitish davrida o'rganilayotgan mavzu mazmuniga qarab bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash hamda ularni takomillashtirish har xil didaktik maqsadlarga ega bo'lishi mumkin. O'qitishning har bosqichida tavsiya etilgan har qanday mavzuni o'rganish, mustahkamlash va takomillashtirish reproduktiv (xotira hisobidan ishlaydigan faoliyat) harakatga ega bo'lishi mumkin. Bunda tarbiyalanuvchi topshiriqni tarbiyachi bergan namuna asosida bajaradi, bilimlarni dastlab qanday idrok etgan bo'lsa, o'sha holda xotirasi hisobidan qayta tiklab o'z faoliyatiga tatbiq etadi.

Lekin bunday bilish faoliyati tarbiyalanuvchidan muayyan bilimlar va ularni amalda qo'llashda ma'lum tajribani, sabab-natija bog'lanishlarini chuqur tushunishni, bilganlarini mustahkamlash hamda takomillashtirishni, asosan, ularning mustaqil ishlashini taqozo etmaydi. Tarbiyalanuvchilar maqsadga ongli va faol intilmaydilar, paydo bo'ladigan qiyinchiliklarni o'zgalar yordamisiz bartaraf eta olmaydilar. Bunda "subyekt-obyekt" munosabatlari amal qiladi.

Modulli ta'lim texnologiyasida mana shu ta'lim turiga alternativ tarzda mustaqil ishlash uchun topshiriqlar tuzish va ularning bajarilish tartibi rejalashtiriladi, vaqti-vaqti bilan topshiriqlarning murakkablik darajasi o'zgartirib turiladi, ish vaqtida tarbiyalanuvchilar kuzatilib, zarur hollarda ularga yordam beriladi. Bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash hamda takomillashtirishning to'g'ri yo'lga qo'yilishi tarbiyalanuvchilarda mehnat madaniyatini, o'z faoliyatiga mas'uliyatli munosabatni tarkib toptiradi, har birining o'ziga xos mustaqil, badiiy-estetik fikrlashini rivojlantiradi. Umumlashtirib aytganda, "subyekt-subyekt" munosabatlari yo'lga qo'yiladi.

Modulli o'qitishning umumiy yo'nalishi, maqsadi, mazmuni va tashkil etish metodikasi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- 1) modullilik – o'qitish mazmunidan alohida elementlarni ajratib olish;
- 2) dinamik (o'zgaruvchan)lik – bilimning harakatchanligi (amaliyligi)ga va tezkorligiga erishish;
- 3) moslashuvchanlik – ta'lim mazmunini va unga erishish yo'llarini ta'lim oluvchining individual ehtiyojiga moslashtirish;
- 4) metodik maslahatning har tomonlamaligi – ta'lim oluvchining bilish faoliyatida va pedagog faoliyatida professionallikni ta'minlash;

5) tenglilik – ta'lim oluvchi va pedagog o'rtasida teng huquqli hamkorlikni ta'minlash.

Modul mazmuni invariantda tashkil etish va axborot almashinuvini amalga oshirishga imkon beradi. U insonda yuzaga kelgan ehtiyojlarning qondirilishini kafolatlaydi, yangi yo'nalishda yuzaga keluvchi qiziqishlarni aniqlaydi. Modulning asosiy ahamiyatli tomoni – inson ongi va tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Modulli ta'lim texnologiyasi quyidagi maqsadlarga yo'naltirilganligi bilan ham ahamiyatlidir:

-ta'lim amaliyotida tarbiyachini to'liq axborot berish vazifasidan ozod etish;

-tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar birgalikda ta'limning qulayyo'llarini tanlab olishlariga sharoit yaratish;

-mustaqil o'rganish, ishlash, o'z-o'ziga ta'lim berish ko'nikmalarini shakllantirish;

-tarbiyalanuvchilarning refleksiv qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish;

-ta'lim oluvchilar uchun moslashuvchan rivojlantiruvchi ta'lim muhitini yaratish;

-tanqidiy va mantiqiy fikrlashni shakllantirish;

-avvalgi va yangi o'zlashtirilgan bilimlarni umumlashtirish;

-olam va odam sirlarini idrok etish, voqea-hodisalarni yaxlit qamrab olish ko'nikmasini shakllantirish;

-tizimli ravishda bilimlarga ichki ehtiyojni rivojlantirish;

-bilish va his etishning umumlashgan mexanizmlarini boyitish.

Ta'lim amaliyotida modulli o'qitish texnologiyasidan foydalanilganda quyidagi konseptual qoidalarga amal qilinadi:

-o'quv faoliyatini algoritmlashtirish;

-ta'lim mazmunini alohida tugallangan qismlarga joylashtirish;

-bilish bosqichlarining o'zaro uyg'unligi va tugallanganligini ta'minlash;

-nazariy materiallarni bloklarga birlashtirish;

-differensiallashtirish va individuallashtirish;

-faoliyatning barcha tarkibiy qismlari (maqsad qo'yish, rejalashtirish, tashkil etish, ish jarayoni, nazorati, natijalarni baholash)ni amalga oshirish;

-sinergetik (hamkorlik) yondashuvni tashkil etish va rivojlantirish;

-tarbiyachining tarbiyalanuvchilar bilan hamkorligiga tayanish;

- tarbiyalanuvchilarning o'zaro hamkorligini tashkil etish;
- umumiylikdan xususiylikka – alohidalikka (induksiya) o'tish;
- xususiylikdan umumiylikka (deduksiya) o'tish;
- nazariy materiallarni yo'naltirish asnosida o'rganish;
- o'quv axborotlarini umumlashtirish, yiriklashtirish, tizimga solish;

- o'z munosabatini bildirish va ijtimoiy-pedagogik shart-sharoitning tez o'zgaruvchanligiga moslasha olish;

- jadallashuvning individual sur'atini tanlab olish hamda o'z-o'zini bunga yo'naltira borish va hokazo.

O'qitish amaliyotida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanilganda mavzu mazmuni yuzasidan modullarni shakllantirish uchun asosning mavjudligi faoliyat dasturini tuzib olishga imkon yaratadi. Mavzuning mazmuni bilan tuzilajak o'quv moduli o'zaro chambarchas bog'liq, ya'ni mazmunga modullar shaklida mantiqiy izchillikda tartib beriladi.

Mavzudagi asosiy tushunchalar – o'quv fani, ya'ni maktabgacha ta'lim muassasalari adabiy ta'limi mohiyatini tashkil etuvchi mazmuniy birlik, atamalar, tushunchalar ma'lum qoidalarga asoslangan holda modul shakliga keltiriladi, barcha turdagi ishlarni qamrab oluvchi savol va topshiriqlar tuziladi hamda modul o'rganilganidan so'ng nazorat (odatda test shaklida) o'tkazildi.

Biror o'quv materialini modulli o'rganish uning vazifalari, ta'lim oluvchi egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar tizimini belgilab olish imkonini beradi. Modulli ta'limda butun faoliyat: o'quv materialini o'rganishning ketma-ketligi, asosiy tushunchalar, egallanishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar, o'zlashtirish darajasi va o'zlashtirish sifatini nazorat qilish ishlari oldindan dasturlashtiriladi. Modullarning soni ham mavzuning o'ziga xosliklari ta'limdagi nazoratning istalgan qismlari bilan bog'liqlikda olinadi.

Modul tarbiyalanuvchilarga dastlab umumiy faoliyatga kirishish, so'ng qismlar bo'yicha umumiy maqsad doirasida anglangan o'zaro harakatni ishlab chiqishga imkon beradi. Modul tufayli tarbiyalanuvchi mazmunni chuqur o'zlashtiradi, ma'lum axborot qanday maqsadda muhokama qilinayotganligini tushunib yetadi, bu bilimlarning nima uchun zarurligini anglab boradi. Modul doirasida o'quv axborotlarini tizimlashtirish pedagog va ta'lim oluvchilarning birgalikdagi faoliyatini ajratib olish hamda aniqlashni talab etadi.

Ta'lim amaliyotida qo'llaniladigan modulli texnologiyaning tasnifiy belgilari quyidagilardan iborat:

1. Qo'llanilish darajasi va tavsifi: umumpedagogik.
2. Falsafiy asosi: moslashuvchan.
3. Individ xususiyatlariga yo'nalganligi: bilim, ko'nikma va malakalar.
4. Mazmuni va tuzilish tavsifi: tushunarli, moslashuvchan-variantiv.
5. Ijtimoiy-pedagogik faoliyat turi: ta'limiy.
6. Qo'llaniladigan metodlari: muammoli, evristik.
7. Aniq shakllantirilgan o'quv maqsadi: dastur asosida ishlash.
8. Axborotlar jamg'armasi: dastur, o'quv material, metodik rahbarlik.
9. Zarur ko'nikmalarni shakllantirish: o'quv material, ko'rgazmali qurollar majmuasi; qo'yilgan maqsad bilan mustahkam bog'liq bo'lgan tashxisli topshiriqlar.

O'quv materialini alohida-alohida modullarga ajratishda quyidagi xususiyatlarga e'tibor berish talab etiladi:

birinchidan, har bir modul o'rganilayotgan o'quv materialini o'zlashtirib olishga yo'naltirilgan bo'lishi;

ikkinchidan, modul bir va bir necha didaktik maqsadga erishishni ta'minlashi;

uchinchidan, modullar avtonom bo'lishi va vaqti-vaqti bilan yangilanib, to'ldirilib turilishi;

to'rtinchidan, modullar mazmuni tafakkur mantig'iga va amaliy faoliyatga bo'ysunishi;

beshinchidan, mantiqiy-ijodiy va mustaqil fikrlashni rivojlantirish maqsadida modulning o'quv material mazmunini muammoli tarzda berilishi.

Modulli o'qitishni qo'llashda har bir ta'lim oluvchining individual xususiyatlarini hisobga olish imkoniyati kengayadi. Bu ta'lim shaxsga yo'naltirilgan texnologiya asosida o'qitishni ta'minlaydi.

Maktabgacha adabiy ta'limda modulli texnologiya – badiiy asarlar ustida ishlash mashg'ulotlarida o'rganiladigan badiiy bitiklarni katta-kichik modullar asosida loyihalashtirishni nazarda tutadi. Ajratilgan har bir modul bo'yicha uning o'zigagina xos bo'lgan faoliyat mazmuni va ta'sir doirasi mavjud bo'ladi.

Badiiy asarlar ustida ishlash mashg'ulotlaridagi adabiy matnlarni o'zlashtirish jarayonida modulli ta'lim texnologiyasidan

foydalanilganda o'rganiladigan mavzu bir nechta mantiqiy tugallangan bo'laklarga, ya'ni modularga ajratiladi. Har bir modul tarbiyalanuvchilar mustaqil ishlashlari uchun maxsus topshiriqqa aylantiriladi.

Maktabgacha adabiy ta'limdagi modulli o'qitishda tarbiyalanuvchilar tomonidan amalga oshirilayotgan har qanday faoliyatga o'quv elementi deb qaraladi. O'quv elementi o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- tarbiyalanuvchi faoliyatining aniq elementlarini o'rgatish bilan bog'liq nazariy va amaliy ma'lumot;

- bolaning o'quv faoliyatini ta'minlovchi ma'lumotlar;

- aynan o'xshash maqsadlar yig'indisi;

- tarbiyalanuvchi ishlashi lozim bo'lgan zaruriy materiallar to'plami;

- bolalarning ish faoliyati, nazarda tutgan farazlari, buning uchun zarur bo'lgan shart-sharoit va topshiriqning bajarilganlik darajasini nazorat qiluvchi materiallar.

Adabiy ta'limning dastlabki bosqichi jarayonida modulli o'qitish texnologiyasidan foydalanish uchun avval quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- mazkur yo'nalishning xususiyatlarini ochib beradigan metodik majmualar yaratish;

- ta'lim jarayonini tashkil etish uchun uni zaruriy didaktik ashyolar bilan ta'minlash;

- o'qitish amaliyotini nazariy-metodik va amaliy-tashkiliy jihatdan to'g'ri uyushtira bilish.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida badiiy adabiyotlar bilan tanishishning modulli texnologiyasi – ta'limning belgilangan tamoyillariga muvofiq tarzda rejalashtiriladi va amalga oshiriladi. Bunda motivatsiya (bolaning bilishga bo'lgan ichki ehtiyoji), modullilik, muammolilik, hamkorlikka asoslanish, subyekt-subyekt munosabati, didaktik o'yinlar, audio, vizual texnika va hokazolar nazarda tutiladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida badiiy adabiyotlar bilan tanishish mashg'ulotlarini modulli o'qitish texnologiyasidan foydalangan holda tashkil etishda quyidagi izchillikka amal qilinadi:

- modulli ta'lim uchun zarur shart-sharoitni yaratish;

- modulning maqsadi, vazifalari va mazmunini belgilash;

- nazariy va amaliy ma'lumotlarni ajratish;
- amaliy jarayonni rejalashtirish;
- o'quv hamda didaktik materiallar, texnik vositalarni tayyorlash;
- amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish;
- zaruriy bilimlarni mustahkamlash;
- tarbiyalanuvchilarning bilimlarini aniqlash;
- o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni baholash.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida badiiy adabiyotlar bilan tanishishga bag'ishlangan mashg'ulotlarni modulli ta'lim texnologiyasi asosida tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, avvalo, tarbiyalanuvchilarni ham aqlan, ham ruhan mazkur faoliyatga tayyorlashni nazarda tutadi. Qolaversa, mashg'ulotni tashkil etish uchun zarur bo'lgan shart-sharoit va o'quv materialini vaziyat taqozosiga mos tarzda tizimlashtirish ishlariga ham alohida e'tibor qaratiladi. Biror badiiy asar yuzasidan tayyorlanadigan modullarning mazmunini belgilashda, dastlab adabiy ta'limning bosh maqsadi – ma'naviy barkamol avlodni shakllantirish va bu yo'lda xizmat qiladigan o'quv materiallari (mazmun)ni tayyorlashga e'tibor qaratiladi. Modullar bilan ishlash yakunidagi natija esa, ya'ni tarbiyalanuvchi egallagan bilim, ko'nikma, malaka va shaxslik sifatleri mazkur maqsadga qanchalik erishilganligi darajasini ko'rsatadi. Modulli adabiy ta'limning maqsadi ham barcha ta'lim texnologiyalari singari maktabgacha ta'lim muassasalarida badiiy adabiyotlar bilan tanishish bo'yicha davlat standartiga tayanadi. Modulli ta'lim texnologiyasining maqsadi qancha aniq bo'lsa, unda muvaffaqiyatga erishish shuncha oson bo'ladi. Mazkur bosqichdagi eng muhim ishlar: o'quv materialini mazmuni va undagi muhimni nomuhimdan ajratish; badiiy asardagi bola ko'nglidan o'tsa, u yerda ma'lum ijobiy iz qoldiradigan jihatlarni umumlashtirish; ularni tarbiyalanuvchi hayoti bilan bog'lashga yo'naltirish; tarbiyachi va tarbiyalanuvchi munosabatlari tabiatini belgilab olishdan iboratdir.

Umuman, adabiyot o'qitishda, xususan, maktabgacha ta'lim muassasalarida badiiy adabiyotlar bilan tanishish jarayonini tashkil etishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish – tarbiyalanuvchilarni ma'naviy kamolot yo'liga solishda, buning uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va shaxslik sifatlerini egallashida, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishida, mustaqil fikrlashga odatlanishida, didaktik tahlil malakasini egallashida, o'z

bilimi, qobiliyati va imkoniyatlarini baholay bilishida, o'zining xotkamchiliklarini anglashi hamda ularni bartaraf qila bilishida o'ziga xos o'rin tutadi.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

"Toshbaqa bilan chayon" masali

Hamza Hakimzoda Niyoziy qalamiga mansub mazkur "Toshbaqa bilan chayon" masali⁴³ ustida ish olib borish uchun avval masalning o'zi tarbiyachi tomonidan ifodali o'qib beriladi. Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarni badiiy asar matni bilan tanishtirganda har bir timsolga uning xarakter xususiyatidan kelib chiqqan holda ovoz tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur masalni o'qib berish uchun ham tarbiyachi toshbaqaning ovozi og'ir-bosiq, salobatli chiqishini, chayonning esa yengil, qalbaki ohangda gapirishini ta'minlashni avvaldan mashq qilishi kerak bo'ladi.

Tarbiyalanuvchilarga ikki og'iz masallarga xos bo'lgan xususiyatlar haqida qisqacha ma'lumot berish ham mumkin. Bunda pedagog quyidagi ma'lumotlarga asoslanishi maqsadga muvofiqdir: "Masal (arabcha – namuna, misol) – didaktik (pand, nasihat) adabiyot janri. Ta'limiy xarakterdagi, aksariyat kichik she'riy, ba'zan nasriy shakldagi asar. Masalda insonga xos xususiyatlar, jamiyatga xos ijtimoiy hodisalar, munosabatlar qushlar, hayvonlar orasidagi munosabatlar va tabiat hodisalari vositasida aks ettiriladi. Mazmuni majoz (odamlarga xos bo'lgan sifatlar hayvonlarga ko'chiriladi) asosiga quriladi, komiklik va kinoyaning, ijtimoiy tanqid motivlarining ustunligi masalga hajviy ruh bag'ishlaydi.

Masalning hikoya qismi hayvonlar haqidagi ertaklar, novella yoki latifalarga yaqin bo'lib, xotimasi, ta'limiy xulosasi maqol, hikmatli so'z va iboralar tarzida bo'ladi. Masal materiallari aksariyat ertak, novella, latifa va boshqalarda ham qo'llanilishi mumkin. Ramzli hikoyadan farqli ravishda masalning o'z an'anaviy obrazlar va motivlar doirasi mavjud bo'ladi (hayvonlar, o'simliklar, qushlar, muayyan tizimdagi odamlar va hk.). Masal janri unsurlari juda qadimdan ma'lum. Uning namunalari "Kalila va Dimna" ("Panchatantra", 3-asr) tarkibida ham

⁴³<http://kh-davron.uz/yangiiliklar/muborak-kin/6-mart-hamza-hakimzoda-niyoziy-1889-1929-tugilgan-kun.html>

uchraydi. Masallar Farididdin Attor, Rumiy, Navoiy asarlarida tamsil uchun ishlatilgan. Gulxaniy "Zarbulmasal" asarida masaldan mohirlik bilan foydalangan. Qadimgi yunon adabiyotida Ezop (milodiy 6-5 asrlar), Rim adabiyotida Fedr (miloddan avvalgi 1 asr), fransuz adabiyotida Lafonten (17-asr), rus adabiyotida Krilov bu janrning yetuk namoyandalari sifatida shuhrat qozonganlar. Rus adabiyotida D. Bedniy, S. Marshak, S. Mixalkov masalning ajoyib namunalarini yaratdilar. O'zbek adabiyotida Hamza Hakimzoda Niyoziy, S. Abduqahhor, O. Qo'chqorbekov, Y. Qurbonov va boshqalar masal janrini rivojlantirdilar⁴⁴.

Bolalar bilan birgalikda masaldagi yetakchi fikrlar aniqlab olinadi: "O'ylab ko'ringlar-chi, masal nima haqida ekan?" Bolalar asarning do'stlik va do'st tanlash haqida ekanini aytadilar, albatta. So'ngra tarbiyachi toshbaqa va chayon timsolida odamlarga xos bo'lgan xususiyatlar aks ettirilganini bayon qiladi. Har bir odamning o'ziga xos fazilatlari va illatlari mavjudligini, oqil odam hamisha mukammallik sari intilishi, ya'ni tabiatidagi illatlarga qarshi kurashishi, fazilatlarini orttirishi lozimligini, bu masal ham o'z mazmuni bilan shu maqsadga xizmat qilishini aytib o'tadi. So'ngra bolalar bilan birgalikda toshbaqa va chayonga xos bo'lgan avval fazilatlar, keyin illatlar ajratib olinadi:

Toshbaqa fazilatlari: og'ir-bosiq; o'ziga ishongan; ziyrak; dono; chayonning fe'lini biladi; hammani o'zidek yaxshi deb o'ylaydi; hammaga birdek yaxshilik qiladi; do'stga sodiq; yerda ham yura oladi, suvda ham suza biladi.

Chayon fazilatlari: do'st tanlashni biladi; o'zining zaif tomonlarini biladi; do'stini yo'qotishni istamaydi; o'zining tabiiy xususiyatiga xiyonat qilmaydi.

Toshbaqaning illatlari: do'st tanlashni bilmaydi; hammani o'zidek yaxshi deb biladi; hammaga birdek yaxshilik qilaveradi.

Chayonning illatlari: maqtanchoq; yengiltabiat; do'stlikni asrashni bilmaydi; qilmishlari oqibatini o'ylamaydi; suzishni bilmaydi; ayyor; tor doirada fikrlaydi; vaziyatga qarab ish tutishni bilmaydi.

Ikkala qahramon uchun umumiy bo'lgan sifatlar: do'sti bo'lishini istashadi; safarni xush ko'rishadi.

Mashg'ulotga tayyorlanish asnosida har bir band alohida-alohida modulga aylantiriladi.

⁴⁴ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Masal>

Mashg'ulot boshida avval har bir sifatning mohiyatiga kiriladi. Ya'ni: "Og'ir-bosiq" deganini qanday tushunish mumkin?", "Ziyrak" so'zi nimani anglatadi?", "Ayyor"likni qanday tushunasiz?" va hokazo. Fazilat va illat nima ekani haqida ham tarbiyalanuvchilarning fikrlari so'raladi. Toshbaqa va Chayon obrazlari misolida fazilatlarini ko'p odam – yaxshi odam, tabiatida illatlar ustuvor bo'lgan kishilar esa unchalar ham yaxshi odam emasligi anglatiladi.

Odamzodga xos bo'lgan shunday sifatlar borki, ular barcha uchun umumiy bo'lishi ham mumkin. Toshbaqa bilan chayonga xos bo'lgan umumiy sifatlarga ham tarbiyalanuvchilar diqqati qaratiladi. Shundan so'ng masal matni yuzasidan taqdim etilgan savol va topshiriqlarga murojaat qilinadi:

1. Masalning har ikkala qahramoni fazilatlariga diqqat qiling. Siz bilan biz «yomon» deb bilgan chayonda ham qandaydir fazilatlar mavjudligi haqida o'ylab ko'ring.

2. Toshbaqa bilan chayon timsollariga xos bo'lgan sifatlarni odamlarga ko'chiring. Ideal darajada yaxshi odam bo'lmagani singari, tom ma'noda, yomon odam bo'lmashligi haqida o'ylab ko'ring. Fikringizni masaldagi har ikkala obraz misolida asoslang.

3. Toshbaqaning ziyrakligi, oqilligi va donoligini uning qaysi xatti-harakatida ko'rish mumkin, sizningcha?

4. Toshbaqaning qaysi tutumlarida uning o'ziga ishonchi namoyon bo'lgan deb o'ylaysiz?

5. Toshbaqaning qaysi iborasi uning chayon fe'lidan xabardorligini ko'rsatadi?

6. Toshbaqaning do'stga sadoqati uning qaysi xatti-harakatlarida namoyon bo'lgan, sizningcha?

7. Chayonning do'st tanlashni bilishini nimalardan anglash mumkin deb o'ylaysiz?

8. Chayonning o'z zaifliklarini bilishi masalning qaysi o'rinlarida aks etgan?

9. Chayonga xos bo'lgan "do'stni yo'qotishni istamaslik" fazilatini uning qaysi gaplarida anglash mumkin, sizningcha?

10. Nima deb o'ylaysiz, chayonga xos bo'lgan tabiiy xususiyat nima? O'ylab ko'ring-chi, Alloh tomonidan chayonga berilgan bu sifatning foydali tomonlari ham bormi?

11. Masaldagi: “Dedi chiyon: «Bo‘lmasa o‘z xohishim, Boshqa nasihatga meni yo‘q ishim» satrlarga diqqat qiling. Unda chayonga xos bo‘lgan qanday fazilat aks etgan?

12. Chayonga xos bo‘lgan chaqish va zaharlash sifatining illatlik jihatlari ham bormi? Bor bo‘lsa, u nimalarda o‘z aksini topgan?

13. E’tibor qildingizmi, toshbaqaga xos bo‘lgan: “hammani o‘zidek yaxshi deb biladi; hammaga birdek yaxshilik qilaveradi” tarzidagi ikki sifat unga xos bo‘lgan fazilatlarda ham, illatlarda ham ko‘rsatilgan? Bu haqda o‘ylab ko‘ring. Bu ikki sifatning fazilatligi nimada-yu illatligi nimadan iborat?

14. Toshbaqaga xos bo‘lgan yana qanday illatni angladingiz? Tabiatidagi bu kamchiligidan toshbaqa jabr ko‘rdimi yo‘qmi? Nima uchun shunday deb o‘ylaysiz? Fikringizni matn mazmunidan kelib chiqib asoslang.

15. Chayonga xos bo‘lgan maqtanchoqlik masaldagi qaysi satrlarda o‘z aksini topgan?

16. Chayonning: “tor doirada” fikrlashi, “qilmishlarining oqibatini o‘ylamas”ligi va “vaziyatga qarab ish tutish”ni bilmasligi uning qaysi xatti-harakatlarida o‘z aksini topgan? Unga xos bo‘lgan bu sifatlar nima uchun “illatlar” moduliga kiritilgan, sizningcha?

17. Nima deb o‘ylaysiz, masaldagi har ikkala obrazga xos bo‘lgan umumiy sifatlar: “do‘sti bo‘lishini istash” va “safarni xush ko‘rish” fazilatmi yoki illatmi? Fikringizni asoslang.

18. “Do‘stlik sinovda chiniqadi” ertagi qahramonlari Barg va Kesak do‘stligi bilan Toshbaqa va Chayon do‘stligi o‘rtasida qanday farq bor deb o‘ylaysiz? Xulosalaringizni isbotlang.

19. Mazkur masalda qissadan chiqarilgan hissani tahlilga torting: “Hissa: kimi g‘aymi ulfat etar. O‘z-o‘zicha boshiga kulfat yetar”. O‘ylab ko‘ring-chi, bu o‘rinda “g‘ayr” kim? Chayonning qaysi illatlari uning boshiga kulfat keltirdi? G‘ayrni oshno etgan toshbaqaning boshiga qanday kulfat yetdi, sizningcha?

20. Toshbaqa bilan chayonning har xil holatlardagi suratlarini chizing. Chizgan suratingizni sharhlab bering.

Bu savol va topshiriqlarni tarbiyachi birma-bir, auditoriya imkoniyatlariga moslashtirgan holda o‘qib beradi va tarbiyalanuvchilarning javoblarini eshitadi. Javoblardagi yetakchi, original fikrlar, asosli, mustaqil qarashlar sohibini rag‘batlantirib boraveradi. Bolalarga nasihat qilishni esa masalning o‘ziga qoldirgan

ma'qul. Ya'ni tarbiyachi: "Yaxshi odam bo'lish kerak. Chayonga o'xshab o'rtog'iga yomonlik qilish kerak emas" va hokazo singari "aqli" gaplarni aytishi tabiiy tarbiyaviy jarayonga xalaqit beradi. Ular bolalarning masal tahlili asnosida olayotgan zavqi va o'z-o'zini tarbiyalash ishiga putur yetkazadi. Bolalar savol va topshiriqlarga javob berish uchun bu masalalar haqida o'ylashganda, har ikkala qahramonning xatti-harakatiga munosabat bildirishganda o'zlarini o'zlari tarbiyalab boradilar. Tarbiyachi bu tabiiy jarayonni o'z holiga qo'yishi, badiiy asarning o'z ishini bajarishiga imkon berishi shart.

Masal mazmunidan, timsollarning o'zaro munosabatidan anglash mumkinki, toshbaqa qari, hayotiy tajribasi katta, hech nimadan qo'rqmaydi. Uzoq umri davomida orttirgan tajribasi, Alloh tomonidan berilgan xususiyatlarini yaxshi bilishi uning o'zini tutishdagi og'ir-bosiqqligi, donoligi, har qanday vaziyatda ham o'zini yo'qotmasligida ko'rinib turadi. Toshbaqa o'zining Chayondan kuchli ekanini ham, uning qalqoni oldida Chayonning nishi va zahari hech ekanini ham juda yaxshi biladi. Hech qachon ortiqcha hayajonlanmaydi. Shuning uchun Chayonning "fe'li yomon" ekanini bilsa ham unga do'st sifatida o'z sadoqatini ko'rsatib ustiga minishni taklif etadi.

Chayon esa yosh, hayotiy tajribasi kam, kalta o'ylaydi. Ikki og'iz shirin so'zi: «Boqsam agar o'ylab turib, Mancha sanga suyguli yo'q mehribon, Sen tan-u go'yo anga men misli jon» bilan dono "toshbaqani laqillatdim" deb xayol qiladi. Atrofidagilarni o'zidek befarosat deb o'ylaydi. Toshbaqaning oqil va dono ekanini bilmaydi, bunday sifatni tasavvur ham qilolmaydi. O'zini ustiga chiqarganini toshbaqaning ahmoqligi deb biladi. Chayon o'zini aqli fahmlaydi va hech qachon, hech kimni ustiga chiqarmaydi. Chunki u boshqalarga o'zidan kelib chiqib munosabatda bo'ladi. Chayonning befarosatliligi, bilimsizligi shundaki, u o'zining suzish borasida uquvsizligini bila turib (Suzmoqqa yo'q odatim, Qolmoqqa ajrab yana yo'q toqatim) ham Toshbaqaga nishini uradi. Ko'rib turibdi, Toshbaqa suvda suzib ketyapti, mabodo uni zaharlay olgan taqdirda ham nafaqat Toshbaqa, balki o'zi ham halok bo'lishi mumkinligiga farosati yetmaydi. Hayajonlanib toshbaqaning: "Bu na fosid xayol Qayt bu ishingdan, bali, nishingni ol. Do'st debon, dushmanning qilma ishin! O'yla senam, oqibating kelmishin!" tarzidagi ogohlantirishiga qaramay ishini davom ettiradi. Chayon ozgina mulohaza qila olganda, Toshbaqaning oqilona fikriga quloq solishga farosati yetganda bu ko'rgilik boshiga tushmagan bo'lardi. Shu holatni

“Agar chayon aqlli-farosatli bo‘lganda nima qilgan bo‘lardi?” tarzida savolga aylantirib bolalarning e‘tiboriga havola qilish o‘rinli bo‘ladi. arbiyachi tarbiyalanuvchilarini qissadan masaldagidan boshqacharoq, o‘z tushunchasi doirasida hissa chiqarishga yo‘naltirishi ham maqsadga muvofiqdir. Qissadan muallif: “Hissa: kimi g‘ayrni ulfat etar, O‘z-o‘zicha boshiga kulfat yetar” tarzida xulosa chiqargan. Bu xulosa, mantiqan masal mazmuniga to‘liq mos kelmaydi. U badiiyat taqozosidan chiqarilgan hissa. G‘ayrni oshno etgani uchun Toshbaqaning boshiga hech qanday kulfat yetgani yo‘q. Chayonning kulfati esa g‘ayr Toshbaqani oshno etgani uchun emas, balki o‘z befarosatligi, bilimsizligi, kalta o‘ylashi, yengiltakligi tufayli keldi. Tarbiyalanuvchilar mana shu didaktik va hayotiy haqiqatlarni anglagan holda shu yo‘nalishda o‘z xulosalarini chiqara bilsalar, masal ham, maktabgacha adabiy ta‘lim ham o‘z maqsadiga erishgan bo‘ladi.

Guruhda shunday xulosa chiqara olgan bitta bola bo‘lsa, maktabgacha adabiy ta‘lim o‘sha bola uchun ishlashi, qolganlarni uning ortidan o‘z imkoniyatlari darajasida ergashishini ta‘minlashga xizmat qilishi maqsadga muvofiqdir. Ta‘lim tizimining barcha bosqichlarida adabiyotning bu tarzda o‘qitilishi J. Rodari aytmoqchi: “...so‘zga erkin egalik qilish barchaning san‘atkor bo‘lishi uchun emas, balki **hech kim qil bo‘lmasligi uchun zarur**”dir.

Uyga vazifa sifatida moduldagi 20-topshiriqni berish yoki masalning ikkinchi tugashini ertak shaklida yaratishni topshirish mumkin. Ertak to‘qishga qobiliyati bor bolalar masal matnining qaysi o‘rnidan kesib olib yangi ertak yaratganlari muhim ahamiyat kasb etadi. Tarbiyachi bunga alohida e‘tibor qaratmog‘i maqsadga muvofiqdir. Bu uy vazifalari ixtiyoriy bo‘lib, uni har kim o‘z iqtidori, qobiliyati va imkoniyatidan kelib chiqib bajaradi. Keyingi safar chizilgan suratlar ham, yaratilgan ertaklar ham mualliflari tomonidan “o‘qib” beriladi. Suratlar sharhlanishiga, ertaklar esa mazmun-mohiyatiga va asl matnning qayeridan kesib olib davom ettirilganiga qarab baholanadi, rag‘batlantiriladi.

Savol va topshiriqlar

1. O‘ylab ko‘ring-chi, modulli ta‘lim texnologiyasi mantiqan ta‘limning qaysi metodi xususiyatlariga monand keladi? Xulosalaringizni misollar bilan asoslang.

2. Modulli ta'lim texnologiyasiga xos bo'lgan "o'quv elementi" haqida bilimga ega bo'ldingiz. Aytinch, o'quv elementi o'z ichiga qamrab oladigan jihatlarni qanday tushundingiz? Fikringizni biror asar misolida asoslab bering. Ularning tarbiyalanuvchi faoliyatidagi samaradorligi haqida o'ylab ko'ring.

3. Asarlarning didaktik tahlilida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanganda amal qilinadigan izchillikni "Ilk qadam" dasturidan olingan biror asar misolida ko'rsatib bering. Fikringizni asoslang.

4. Modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanishdagi izchillikka doir o'zlashtirilgan bilimlaringizga tayangan holda kompyuter yordamida biror badiiy asar ustida ishlash modulini yarating. Istang bir guruh bo'lib, xohlasangiz, individual holda. Bu sizning pedagogik amaliyotingizda qo'l keladi.

5. Adabiy ta'limning dastlabki bosqichi jarayonida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanishni amalga oshirishni bir asar misolida ishlab ko'rsating.

6. Avval "Toshbaqa bilan chayon" masalini o'qing. So'ngra uning mazmunini kompyuter yordamida modullashtiring. Bu tarbiyachilik faoliyatingizni zamonaviy tarzda tashkil etishingizda asqotadi.

7. "Adabiyot darslari – ko'ngil darslari" mavzusida insho yozing. Bir-biringizning ishingizni tekshiring. Xato va kamchiliklarini birgalikda bartaraf qilishga kirishing.

7-MAVZU. DIDAKTIK O'YINLAR TEXNOLOGIYASI VA UNING BOLALAR BOG'CHALARI ADABIY TA'LIMIDAGI O'RNI

Reja:

1. Didaktik o'yinlarning turlari va ularning xususiyatlari.
2. Didaktik o'yinlarga xos bo'lgan qonun-qoidalar va ularni tashkil etishga qo'yiladigan talablar.
3. O'yin – maktabgacha ta'lim-tarbiyaning qudratli quroli.
4. Maktabgacha ta'lim amaliyotida qo'llaniladigan didaktik o'yinlar.

Tayanch so'zlar: *passiv o'quvchilarni jamoaga aralashtirish, sofdillik, rostgo'ylik, harakatchanlik, badiiy asarda ko'tarilgan hayotiy muammoni aniqlash, mashg'ulot ssenariysi, rollar va vazifalarni bolalar o'rtasida oqilona taqsimlash, kasb topqirligi.*

Dunyo tarbiyashunoslik ilmidagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yin ekani va o'yinlarning maktabgacha yoshdagi davrda muhim sanalishi har jihatdan asoslab berilgan. O'yinlarning didaktik shakli maktabgacha ta'lim amaliyotida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Didaktik o'yinlar jarayoni zamirida tarbiyalanuvchilarga ta'lim berish, olam va odam sirlarini anglatish, mustaqil mulohaza yuritishga undash hamda shular asnosida ma'naviy to'kislik sari yuz burgan shaxsni shakllantirish maqsadi yotadi. Maktabgacha ta'lim jarayonini o'yinlar ko'magida tashkil etish masalasi ham pedagogika ilmidagi alohida o'rganilgan⁴⁵. Bevosita bolalarning o'yinlariga bag'ishlangan tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, o'yinlar nafaqat maktabgacha yoshdagi bolalarning, balki boshlang'ich sinflar o'quvchilarining ham asosiy ish faoliyatlaridan biri bo'lib, ular ta'limning har ikkala bosqichi tarbiyalanuvchilarining shaxs sifatida shakllanishlariga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim bosqichida tashkil

⁴⁵Аксенова А. К., Якубовская Э. В. Дидактические игры на уроках русского языка в 1–4 классах вспомогательной школы. – Москва: Просвещение, 1991.; Макаревич А. С. Таълим-тарбия жараёнида дидактик ўйинлар роли. –Т.: Ўқитувчи, 1970.; Мирзажонбаев Д. М. Миллий ўйинларда бола шахсини шакллантиришнинг психологик асослари. Пед.-псих. фан. ном. ...дисс. –Т., 1996.

etilgan o'yinlar tarbiyalanuvchilarda bir qator fazilatlarining tarkib topishi garovidir.

Bolalarning yoshlari ulg'ayib mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgan sari ularning atrofidagi narsa va hodisalar ko'magida bilimi ortib, dunyoqarashi kengayib boradi. Maktabgacha yoshdagi bola atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida ular bilan bevosita amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Bu o'rinda shu narsa xarakterliki, bola bilishga tashnaligidan atrofidagi o'zining qo'lidan keladigan ishlar bilangina emas, balki kattalarga mansub bo'lgan, o'zining kuchi yetmaydigan, haddi sig'maydigan voqea-hodisalar bilan ham amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Bu ulardagi tezroq katta bo'lish istagining tashqi ko'rinishidir.

O'yinlar bolalarning jismoniy, aqliy, axloqiy, mehnat va estetik tarbiyasida, ularda mustaqil fikrlash ko'nikmasining shakllanishida katta ahamiyat kasb etadi. O'yinlar maktabgacha ta'limda amalga oshiriladigan mashg'ulotlar, ularning kundalik hayotidagi kuzatishlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyat ham kasb etadi. O'yinlarning rang-barangligi, har birining o'z mazmuni va tashkil etish yo'siniga, bu jarayonda foydalaniladigan jihozlarning turlari hamda o'rniga ko'ra ham xilma-xillik kasb etadi. Bular, o'z navbatida, o'yinlarni turkumlashtirishni taqozo etadi. Didaktik adabiyotlarda o'yinlarni ikki katta guruhga bo'linishi ta'kidlanadi: ijodiy va qoidali o'yinlar.

Ijodiyo'yinlarning mazmunini bolalarning o'zlari o'ylab topadilar va ularda o'z taassurotlari, borliq haqidagi tushunchalari, bilimlari hamda unga munosabatlarini aks ettiradilar. Ijodiyo'yinlarda bolalarning tevarak-atrofdan olgan taassurotlari aks ettiriladi. Ularda bolalarning erkinligi, mustaqilligi, tashkilotchiligi va ijodkorlik qobiliyatlari to'raligicha namoyon bo'ladi. Bunday o'yinlar, asosan, bolalarning maktabgacha yoshdagi faoliyatiga xosdir.

Qoidali o'yinlar esa kattalar tomonidan yaratiladi va bolalar hayotiga tatbiq etiladi. Bunday o'yinlar o'z mazmun-mohiyati va qoidalarining sodda yoki murakkabligi darajasiga asoslangan holda bolalarning yoshlariga qarab taqdim etiladi. Kattalar tomonidan belgilab qo'yilgan qoidalar asosidagi o'yinlarning ko'pchiligini xalq o'yinlari tashkil etadi. Ya'ni avloddan-avlodga o'tib, bugungacha yetib kelgan ko'cha o'yinlaridir. Qoidali o'yinlarning bir qismi didaktik

ahamiyat kasb etadi va ular maktabgacha va boshlang'ich sinflar amaliyotida ham alohida o'rinni egallaydi.

Maktabgacha ta'lim amaliyotida qo'llaniladigan didaktik o'yinlarning har birida o'ziga xos jihatlari, bajarilish shartlari bo'lgani holda, hammasi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar ham bor: maqsad, vazifa va xulosaning mavjudligi hamda rejali harakatlar. Bolalarning rivojlanishi, yosh xususiyatlari, ta'lim turiga qarab o'yinlar oldiga qo'yilgan maqsadlar ham o'zgarib boradi. Didaktik o'yinlarda bolalar maqsadga erishish uchun sheriklar tanlaydilar, zarur jihozlar topadilar, o'yin davomida o'ylanadilar, izlanadilar, ilmiy yoki hayotiy haqiqatlarni kashf etadilar, muayyan harakat va qiliqlar qiladilar. Boshqa faoliyat turlarida bo'lgani singari o'yin jarayonida ham bolalarning shaxsiyati, psixik bilish jarayonlari, irodasi, hissiyoti, ta'sirchanligi, ehtiyoj va qiziqishlari jalb etiladi. O'yinda bolalar faol harakat qiladilar, o'zaro jonli muloqotda bo'ladilar, o'z bilimlaridan o'rni bilan foydalanadilar ham.

Inson tabiatan shundayki, unga nima qiziq bo'lsa, o'sha narsa uning ruhiyati, ongi va jismi uchun ham foydalidir. Shu bois ham odamzod o'ziga yoqqan faoliyat turi bilan shug'ullanishdan charchamaydi. Jumladan, bolalar ham o'zlari yaxshi ko'rgan faoliyati bilan uzoq shug'ullana oladilar. Bu ularga hech malol kelmaydi.

Maktabgacha ta'lim amaliyotida keng foydalaniladigan didaktik o'yinlar bevosita bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, ta'limning takomilga yetishiga yordam beradi. Didaktik o'yinlar maktabgacha ta'lim bosqichidagi tarbiyalanuvchilar yosh va intellektual imkoniyatiga mos texnologiyalardan biri sifatida:

- passiv bolalarni jamoaga aralashtirishga va ularning har xil vazifalarni qo'rqmasdan bajara olishlariga xizmat qiladi;
- tarbiyalanuvchilarning birgalikda o'ynab, o'z manfaatlarini jamoa manfaatlari bilan uyg'unlashtira olishlari, bir-biriga ko'maklashish, muvaffaqiyatidan xursand bo'lish kabi yaxshi sifatlarni tarkib toptirishga yordam beradi;
- shaxsga xos bo'lgan sofdillik, rostgo'ylik, harakatchanlik kabi ijobiy xislatlarning shakllanishiga ko'maklashadi;
- mashg'ulotlarda tarbiyalanuvchilarning imkon qadar erkin va o'zaro do'stona faoliyat yuritishlariga sharoit yaratadi;
- tarbiyalanuvchilarni tevarak-atrof, odam va olam sirlari to'g'risidagi bilimlarini mustahkamlashga yo'naltiradi;

– o‘z shaxsiy tajribalaridan, hayotda ko‘rgan-bilganlaridan, badiiy asarlar tinglash, multfilmlar ko‘rish asnosida o‘zlashtirganlarini amalda foydalanishga uo‘rgatadi;

– ijodiy imkoniyatlarini, kashf etish qobiliyatlarini, yaratuvchanlik iqtidorlarini rivojlantiradi;

– bilim olish jarayonining yengilroq, qiziqarliroq bo‘lishiga, aqliy zo‘riqlarning yoqimli kechishiga turtki beradi;

– aqliy imkoniyatlarining takomillashishiga asos bo‘ladi.

Didaktik o‘yinlar mutaxassislar tomonidan bolalarning aqliy rivojlanishi, bilimlarni puxta o‘zlashtirishi va ularda shaxsiy sifatlarning shakllanishi hamda rivojlanishini ta‘minlash maqsadida yaratiladi. Unda o‘yin elementlari qancha ko‘p bo‘lsa, bolalarga shuncha ko‘p quvonch bag‘ishlaydi. Didaktik o‘yinlarning eng muhim jihati uni o‘tkazishdan ko‘zda tutiladigan maqsaddir. O‘yin o‘z mazmun-mohiyati bilan bolalarda qiziqish uyg‘otadi, ko‘pincha o‘yindagi yetakchi fikr didaktik o‘yinining bosh sababi bo‘ladi. Har bir didaktik o‘yinining o‘z mazmunidan kelib chiqqan qonun-qoidalar mavjud. Bu qoidalar harakat yo‘nalishi, o‘yinining borishini belgilaydi, bolalarning xulq-atvori, xatti-harakatlarini, o‘zaro munosabatlarini boshqarib, kerakli tomonga yo‘naltirib turadi.

Didaktik o‘yinlarga xos bo‘lgan qonun-qoidalar bolalarning harakatini baholovchi mezon hamdir. Didaktik o‘yinlarning qoidalar ishtirokchilar harakatlari yo‘nalishini boshqarib turish bilan birga faoliyatning bolalarga ma‘naviy va axloqiy ta‘sirini ham aniqlaydi. Tarbiyalanuvchilarga fahm-farosati, topag‘onligi, diqqati, harakatchanligi va xotirasini namoyish qilish imkonini yaratadi. Bolalarning o‘z kuchiga ishonchini oshiradi, to‘ldiradi, ularda ma‘naviy qoniqlash hissini paydo qiladi.

Maktabgacha ta‘lim muassasalari tarbiyalanuvchilarining bergan savollari, takliflari va tashabbuslariga qarab o‘yin jarayonini kutilmaganda kengaytirish, mazmunini boyitish ham mumkin. O‘yinni belgilangan vaqtda boshlash va tugatish ham katta mahoratdir. Tarbiyachi har qanday didaktik o‘yinni tarbiyalanuvchilarning qiziqishlari so‘nmay turib tugatishi, bolalar ruhiyatida uni davom ettirish istagi saqlanib qolishi muhim ahamiyat kasb etadi. Didaktik o‘yinlar nafaqat xonalar, balki bog‘cha hovlisi, sport maydonchasida, dala va bog‘larda ham o‘tkazilishi mumkin. Bunday o‘yinlar bolalarning har xil taassurotlarini uyg‘otish bilan birga ularning

faolligini oshiradi, aqlini peshlaydi, tafakkurini charxlaydi. Shunday qilib, didaktik o'yinlar bolalarga nafaqat ta'lim berish vositasi, balki dunyoqrashini kengaytirish, tafakkuri mustaqilligini ta'minlash, tez fikrlash, g'alaba nashidasini tuydirish singari ijobiy fazilatlarining ortishiga ham yordam beradi.

Tarbiyalanuvchilar o'yin faoliyatining yana bir ajoyib xususiyati shundan iboratki, bu jarayonda ularning xatti-harakatlari va bajaradigan ishlari, ko'pincha, umumiy xarakter kasb etadi. Ya'ni bola turli-tuman o'yinlarda umumning faoliyatini aks ettiradi. Albatta, hayotiy tajribasi va faoliyati cheklangan kichik yoshdagi bolalar didaktik o'yinlarda ma'lum shaxslar va ularning harakatlarini aks ettiradilar. Bunday obrazlar umumiylik xarakteriga ega bo'la boshlaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning didaktik o'yinlari atrofdagi narsa va hodisalarni bilish quroli bo'lish bilan birga yuksak ijtimoiy ahamiyatga ham egadir.

Boshqacha aytganda, o'yin ham ta'lim-tarbiyaning qudratli qurolidir. Tarbiyalanuvchilarning o'yinlari orqali ularda ijtimoiy foydali, ya'ni yuksak insoniy xislatlarni ham tarbiyalash mumkin. Bundan tashqari, bolalarning o'yin faoliyati tashqaridan kuzatilsa, bu jarayonda ularning barcha shaxsiy xislatlari (kimning nimaga ko'proq qiziqishi, qobiliyati, irodasi, iqtidori, imkoniyati, fikrlash tezligi darajasi, temperamenti) yaqqol namoyon bo'lishini ham kuzatish mumkin. Ko'rinadiki, bolalarning o'yin faoliyati ularni individual ravishda o'rganish uchun ham juda qulay vositadir.

Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarning o'z ma'naviy kamolotlarini ta'minlashda bevosita ishtirok etishlari, ularning ijodiy fikrlash, bilimlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish, mavjud bilim, ko'nikma, malakalarini yangi vaziyatlarda qo'llay bilishlarida syujetli-rolli o'yinlar ham muhim sanaladi.

Bolalarning jamoa shaklidagi syujetli-rolli o'yinlari aktyorlar faoliyatiga o'xshaydi. Bunday o'yinlarda qatnashayotgan har bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilish bilan birga o'yinning umumiy mazmuni va qoidasidan chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Ma'lum rollarga bo'lingan o'yinlar bolalardan qat'iy qoidalarga bo'ysunishni, o'z vazifalarini o'xshatib bajarishni, butun qobiliyatini ishga solishni taqozo etadi. Bolalarning birgalikdagi o'yinlari psixologik jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Bunday jamoa o'yinlari tarbiyalanuvchilarda irodalilik, belgilangan qoidalarga, tartib-intizomga bo'ysunish kabi ijobiy xislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari "Ilk qadam" dasturidan o'rin olgan adabiy asarlar mazmuni misolida tashkil etiladigan syujetli-rolli o'yinlar badiiy asarlarda ilgari surilgan hayotiy-ijtimoiy masalalarni, inson va tabiat hamda kishilar orasidagi munosabatlarni badiiy ko'rinish tarzida yoritish asosida vujudga kelgan muammolarni bolalarning o'zlaridagi bilim zahiralari tayangan holda, hamkorlikda, bosqichma-bosqich hal etishida yangi bilimlarni egallashga qaratilgan didaktik ish turi hisoblanadi. Bunda o'yinlar syujeti badiiy asarlarda aks etgan jamiyat yoki tabiat tasviridan olinadi. Ba'zan jamiyat va tabiatdagi muammolar uyg'unlashtiriladi. Tarbiyachi bu kabi syujetli-rolli didaktik o'yinlarni tashkil etish uchun quyidagilarni amalga oshirishi nazarda tutiladi:

- badiiy asarda ko'tarilgan hayotiy muammoni aniqlash;
- o'yin ssenariysini tarbiyalanuvchilar bilan hamkorlikda tuzish;
- rollar va vazifalarni bolalar o'rtasida oqilona taqsimlash;
- qo'yilgan muammoni hal etish yo'llarini o'yin asosida amalga oshirish.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilarining ijodiy izlanishi, tafakkur va faoliyatdagi mustaqilligi, mantiqiy mulohaza yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishda, qo'shimcha bilim olishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda ham didaktik o'yinlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ular ta'lim jarayonida sun'iy ravishda vujudga keltirilgan muammolarni bolalar guruhining o'zaro hamkorlikda, avval o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini ijodiy qo'llash asnosida hal etishlariga zamin yaratadi.

Maktabgacha ta'lim tizimi tarbiyalanuvchilarining didaktik o'yinlarini tashkil etishda o'yinlarning sensor (his qilish, tuyish orqali o'zlashtirish) – faoliyatni rivojlantiruvchi va mantiqiy-didaktik (matematik) qobiliyatni oshiruvchi turlaridan ham oqilona foydalanish lozim. O'yinlarning birinchi (sensor) tipi xususiyatlarni ajratish, ya'ni narsa va hodisalarning o'xshash yoki farqli jihatlariga asoslanish hamda mavjud voqea-hodisalardan yaxlit narsa yasash – o'ylab ko'rib, tasavvur qilib parchalardan o'rni bilan foydalanish yaxlit bir butunlik yaratish, umumiy xulosalar chiqarishga asos bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tizimida qo'llaniladigan didaktik o'yinlar o'qitish amaliyotida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Didaktik o'yinlar asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlar dasturda qayd etilgan mavzularning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadini hal

qilishga qaratilganligi, ta'lim amaliyotidagi muhim muammolarni yechishga yo'naltirilganligi, tarbiyalanuvchini ham aqlan, ham jisman, ham ruhan toliqishdan asrashga intilganligi bilan ham ahamiyatlidir.

Quyida maktabgacha ta'lim muassasalari adabiy ta'limini qiziqarli va maqsadga muvofiq tarzda tashkil etishda qo'l keladigan didaktik o'yinlarning bir qator namunalari taqdim etiladi.

* * *

Didaktik o'yinlarning bolalar og'zaki nutqini rivojlantirishga, tafakkurini tiniqlashtirishga yo'naltirilganlaridan biri «Bunday bo'lmaydi» o'yinidir⁴⁶. Bu o'yin maqsadi: kichik tarbiyalanuvchilarda yil fasllariga xos bo'lgan bilimlarni mustahkamlash, notabiiy hodisalarni: payqash ko'nikmasini shakllantirish, fikrni to'g'ri yo'naltirish va ifodalashga, ziyraklik qobiliyatini o'stirishga qaratilgan. O'yin tarbiyachining yil fasllaridan biri xususiyatlarini sanashi bilan boshlanadi. Bolalar esa bu hikoyadagi haqiqiy yoki sun'iy kiritilgan hodisalarni payqashlari hamda «Bunday bo'lmaydi» deya ilg'agan narsa-hodisalarini ajratib ko'rsatib berishlari, nima bo'lishi mumkinligi yoxud nima bo'lishi mumkin emasligini va nima uchun bunday bo'lishi mumkin emasligini asoslab berishlari kerak bo'ladi. Tarbiyachi hikoyasini boshlashdan oldin o'yinning bu qoidalari bilan bolalarni tanishtiradi. Bog'cha opa hikoyasi, taxminan, quyidagi mazmunda bo'lishi mumkin:

«Jazirama yoz kunlaridan birida bog'chamizga kelsam, u yerdagi basseynning suvi muzlab qolibdi. Bolalar unda konki uchishayotgan ekan. Ular bilan salomlashib xonamizga kirsam, u yerda yomg'ir yog'ayotgan ekan. Men darhol soyabonimni ochib oldim. Xonamizdagi akvariumning yoniga borib baliqlarga ovqat bermoqchi edim, qarasam, suvda maymunlar, quyonlar, tulkilar baliqlar bilan birga o'ynashayotgan ekan. Men akvariumga katta go'sht bo'lagini tashladim. Keyin mudira xonasiga bordim. U yerda mudira, metodist Shahlo opa Ayiq polvon bilan bir nimalar haqida jiddiy gaplashib o'tirishgan ekan. Ayiq polvon ularga bolalardan shikoyat qilayotgan ekan. Men ular bilan xayrlashib oldilariga bordim. Ayiq polvon noto'g'ri gapirayotganini, bolalar hammasi kosmosga uchib

⁴⁶Аксенова А. К., Якубовская Э. В. Дидактические игры на уроках русского языка в 1-4 классах вспомогательной школы. - Москва: Просвещение, 1991.

ketishganini aytdim va hokazo» (bu yog'i tarbiyachining fantaziyasiga, xayolparastligiga bog'liq).

Tarbiyalanuvchilar ilg'ashlari va e'tiroz bildirishlari kerak bo'lgan masalalar: bog'chada basseyn yo'q; yozda suv muzlamaydi, yozda konki uchilmaydi; xonada yomg'ir yog'maydi; bog'chada akvarium yo'q; maymun, quyon va tulkilar akvariumda emas, o'rmonda yashashadi; baliqlarga go'sht berilmaydi; maymun bilan quyon go'sht yemaydi; ayiq polvon gaplashmaydi; u bolalar haqida hech narsa bilmaydi; xonaga kirilganda xayrlashilmaydi, balki salomlashiladi; bolalar kosmosga ucholmaydilar va hokazo. Mazkur didaktik o'yinda tarbiyalanuvchilarning har bir kashfiyoti savol yoki topshiriq ko'magida o'z asosini topishi kerak. Ya'ni tarbiyachi tarbiyalanuvchilar topgan bo'lishi mumkin bo'lmagan narsalarni nima uchun bo'lishi mumkin emasligini asoslashga qaratilgan savol-topshiriqlar berishi kerak bo'ladi.

So'ngra tarbiyalanuvchilardan hikoya matnidagi bo'lishi mumkin bo'lgan narsa-hodisalarni topishni talab qilish kerak bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tarbiyachi ta'limning dastlabki oylarida o'z hikoyasida faqat bitta yoki ikkita bo'lishi mumkin bo'lmagan hodisani kiritishi, keyinchalik ularni ko'paytirishi, qiyinlashtira borishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday didaktik o'yinlarning mutaxassislar tomonidan belgilab berilgan tartib-qoidalari ma'lum maqsadni – tarbiyalanuvchilarning zehnini o'tkirlash, ziyrakligini oshirish, mustaqil tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirish, og'zaki nutqini o'stirish, fikrini izchillikda bayon etish va qarashlarini asoslay bilishlarini nazarda tutgan.

* * *

Maktabgacha ta'lim yoshidagi tarbiyalanuvchilarning adabiy tafakkurini o'stirishga yo'naltirilgan navbatdagi didaktik o'yin «Jamo» deb nomlanadi. Bu o'yinning maqsadi sabzavotlarni har xil belgilari bo'yicha saralashga yo'naltirish orqali tarbiyalanuvchilar bilimini oshirish, tafakkuri mustaqilligini ta'minlashdan iborat. Sabzavotlar yoki ularning rangli suratlari mazkur o'yinning ko'rgazmali materiali bo'la oladi. O'yin quyidagi tartibda amalga oshiriladi: bolalarga har xil sabzavotlar yoki ularning rangli rasmlari yoxud o'yinchoqlari tarqatiladi. Dastlab tarbiyachining o'zi boshlovchi bo'ladi. U pomidorni ko'rsatadi va uning sharbati (suvi) borligini

aytadi. Pomidor o'z jamoasini «tuzadi». Ya'ni uning safiga sharbati bo'lgan barcha sabzavoti bor tarbiyalanuvchilar kelib qo'shiladilar. Har bir qo'shilgan bola qo'lidagi sabzavotning nomini va uning xususiyatlarini aytadi: menda tarvuz bor, uning ham suvi-sharbati bor; menda qovoq bor. Qovoqning ham sharbati bor. U juda foydali va hokazo.

Keyingi navbatda boshqa bir tarbiyalanuvchi boshqaruvchilik qiladi: «Menda lavlagi bor. U qizil». Endi bolalar qo'llaridagi qizil sabzavotlar bilan alohida jamoa hosil qiladilar va o'zlaridagi sabzavotning nomi va rangini aytib uyushmaga qo'shiladilar. Navbatdagi boshlovchi: «Menda kartoshka bor. Uni ovqatga soladilar», deydi. Kimning qo'lida ovqatga ishlatiladigan sabzavotlar bo'lsa, shu jamoaga sabzavotining nomi va u ovqatga solinishini aytib qo'shilaveradi. Boshqa uyushmalar ham «u shirin», «u achchiq», «uni pishirmasdan yesa bo'ladi», «uni albatta pishirib yeyish kerak» singari belgilari bilan sabzavotlarni ajratadilar va hokazo. Bu o'yin bolalarning sabzavotlar va ularning xususiyatlari haqidagi bilimlarini mustahkamlaydi, mustaqil tafakkuri bilan birga sinchkovligini orttiradi. Sabzavotlarni mevalar bilan almashtirib yangi bir o'yin yaratish ham mumkin.

* * *

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanayotgan bolalarning dunyoqarashini kengaytirish, bilimlarini mustahkamlash, ijodiy tafakkurini shakllantirish, tasavvurini kengaytirishga yo'naltirilgan didaktik o'yirlardan biri «Nima qilyapti?» deb nomlanadi. Bu o'yin jihozi uy hayvonlarining harakatdagi suratlaridir. Tarbiyachi tarbiyalanuvchilarga harakatdagi birorta uy hayvoni suratini ko'rsatadi. Ular uy hayvonining nomi va harakatini topib aytishadi. Masalan, bu ot. U chopyapti. Bu it. U huryapti. Bu mushuk. U yotibdi va hokazo. So'ngra bolalar shu surat mazmuni asosida ot qayoqdan kelayotgani, qayoqqa chopayotgani, nega chopayotgani, u chopyaptimi yoki yo'rg'alab ketyaptimi va hokazolarni, it kimga, nima uchun hurayotgani, ya'ni tasvirdagi holatdan oldingi va keyingi hodisalarni tasavvur qilgan holda kichik hikoyachalar tuzishga yo'naltirilishi talab qilinadi. Kichik hikoyachalarda suratdagi hayvonlarning bir-biri bilan suhbatini ham tashkil etish mumkin. Suhbatlarning mazmunini bolalarning o'zlari belgilashadi. Shu tariqa ularda tafakkur mustaqilligi, ijodkorlik va yaratuvchanlik hissi shakllana boradi.

* * *

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarning nutqini o'stirish yoki badiiy asarlar mohiyatiga chuqurroq kirishlarini ta'milash, ularga bilim berish, dunyoqarashini kengaytirish, aqliy faoliyati va ijodiy tafakkurini rivojlantirish maqsadiga qo'l keladigan didaktik o'yinlardan yana biri «**Odam va hayvonlar**» deb nomlanadi. Bu o'yin tarbiyalanuvchilarning dialogik nutqini, suhbat uchun mazmun tanlash imkoniyati taraqqiyotini ham ta'minlaydi. Bu o'yinda uy hayvonlarining odamlarga keltiradigan foydasi kashf etiladi. Tarbiyachi avval tarbiyalanuvchilarning har biriga uy hayvonlari va parrandalarining suratini tarqatib chiqadi. So'ngra quyidagi hikoyani boshlaydi: «Qadim-qadim zamonda odam yolg'iz o'zi yasharkan. Tabiatda qattiq qurg'oqchilik bo'libdi va hayvonlarning ko'pi qirilib ketibdi. Shunda tirik qolgan hayvonlar va qushlarning bir qismi odamning oldiga kelishibdi va:

- Bizni boq. Bizni boqsang, sening barcha ishlaringni yengillatamiz, senga yordam beramiz, - deyishibdi.

- Sizlar nima qilishni bilasizlar? – deb so'rabdi Odam...».

Shundan keyin bog'cha opa bolalardan birma-bir javob berishni talab qiladi. Ular qo'llaridagi suratda aks etgan uy hayvonining nomini va u bajarishi, foyda keltirishi mumkin bo'lgan jihatlarini gapirib beradilar. Qaysi bola qo'lidagi uy hayvonining xususiyatlarini to'liq ochib bera olmasa, tarbiyachi boshqalarni ko'makka chaqiradi. Shu tariqa ularda bilganlaridan amalda foydalanish, bilmaganlarini o'rtoqlari ko'magida bilib olish, ayni zamonda, ularda mustaqil fikrlash va izlanish ko'nikmalari shakllanadi.

* * *

Shaxs shakllanishida muhim ahamiyat kasb etuvchi, tarbiyalanuvchida ijodiy izlanish ko'nikmasini takomillashtirishga yo'naltirilgan navbatdagi didaktik o'yin «**Tug'ilgan kun**» deb nomlanadi. Bu o'yinda mashg'ulot jihozlari yovvoyi hayvonlar, ularning uyalari va yeydigan taomlari tasviri tushirilgan kartochkalar bo'ladi. Tarbiyachi bugun quyoning tug'ilgan kuni ekanini, u o'rmon hayvonlarini mehmonga chaqirmoqchiligini aytadi. Mehmon kutish uchun ko'pgina taomlar pishirganini ta'kidlab, darstaxtaga har xil oziq-ovqatlar rasmini qo'yadi. So'ngra bolalarga murojaat qilib deydi:

«Qani, shu taomlarga qarab topinglar-chi, quyon o'z tug'ilgan kuniga kimlarni taklif qilibdi?» Bolalar bochkachadagi asal, likopchadagi yong'oq, ko'zachadagi sut, savatchadagi pichan, kosachadagi qurt-qumursqalar va hokazo taomlarga asoslangan holda ularni iste'mol qiladigan hayvonlarning nomlarini aytadilar. So'ngra bolalarga o'sha ovqatlarning oldiga qo'llaridagi hayvonlar suratini yopishtirishni taklif qiladi. Keyin so'raydi: «O'ylab ko'ringlar-chi, quyon kimlarni tug'ilgan kuniga chaqirmabdi? Nima uchun?» Tarbiyalanuvchilar qarashsa, quyon bo'ri bilan tulkini tug'ilgan kuniga chaqirmagani ayon bo'ladi. Ular buning sabablarini bilganlaricha aytadilar. Fikrlar tugagach, tarbiyachi hikoyasini davom ettirib: «Hayvonlar tug'ilgan kunda maza qilib ovqatlanishibdi, o'ynashibdi va kech bo'lganda uylariga qaytishibdi», deydi va har xil uyalarning suratini darstaxtaga yopishtirib, bolalarga topshiriq beradi: «Har bir hayvonning suratini o'z uyasi oldiga yopishtiring». Tarbiyalanuvchilar birma-bir chiqib ayiqni o'z uyasiga, olmaxonni daraxtga, quyonni butalar ostiga, qushlarni daraxt shoxlariga va hokazo joylashtirishadi. Shundan so'ng hikoya yana davom ettiriladi: «Ertalab turib barcha hayvonlar quyoning tug'ilgan kuni qanday o'tganini gapirib berishibdi». Tarbiyachi shu o'rinda tarbiyalanuvchilarga savol bilan murojaat qiladi: «Qani, o'ylab ko'ringlar-chi, qaysi hayvon qanday hayvonchalarga quyoning tug'ilgan kuni haqida gapirib beribdi?» va barcha hayvonlarning bolalari suratları tushirilgan ko'pgina kartochkalarni chiqaradi. Tarbiyalanuvchilar har bir hayvon bolasining nomini aytib kichik jonivorlarni o'z onalari atrofiga yopishtirib chiqadilar. To'g'ri javoblar oldiga tarbiyachi har xil baholarni aks ettiruvchi belgilarni yopishtirib qo'yadi. To'g'ri bajarilgan topshiriqlarning yulduzcha yoki «smayli»lari ko'payaveradi. Shu tariqa bolalar ham o'ynaydilar, ham bilim oladilar, ham mustaqil mulohaza yuritib kashfiyotlar qiladilar.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilarini bilim olishga, mustaqil fikrlashga, ularda shaxslik sifatlarini shakllantirishga yo'naltiruvchi bunday didaktik o'yinlarning barcha jihozlari avvaldan tayyorlab qo'yilishi, o'yinlarning chegarasi belgilab olinishi maqsadga muvofiqdir. Aks holda tarbiyalanuvchilar charchab qolishlari yoki ularning imkoniyatlaridan tashqari topshiriqlar bo'lsa, qiziqmay qolishlari mumkin. Shu bois bolalarni bilimlarni yengil va qiziqarli o'zlashtirishlariga yo'naltiruvchi bunday didaktik o'yinlarning dastlab bir yoki ikkitasi bilan cheklanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Asta-

sekinlik bilan bolalarning qiziqishlariga tayangan holda o'yinlar mazmuni boyitilib, kengaytirilib, takomillashtirilib borilaveriladi.

Ko'rinadiki, mazkur o'yinlarda tarbiyachining roli juda chegaralangan va u tarbiyalanuvchilarni faqat yo'naltirib turishi o'rinli bo'ladi. Didaktik o'yinlarning samaradorligi, natijalarning ijobiyligi butun o'yin davomida tarbiyachining emotsional munosabatiga bog'liq. Bunday didaktik o'yinlar bolalarning bilish, mustaqil fikrlash ko'nikmalarining shakllanishi va rivojlanishiga, bilimlarini amaliyotga tatbiq etishlariga ko'mak beradi. Maktabgacha ta'lim tizimida barcha o'yinlarning nafaqat qiziqarli, balki ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etishi ham maqsadga muvofiqdir.

* * *

Navbatdagi didaktik o'yin bolalarda tez fikrlash ko'nikmasini shakllantiradi. U «Tez aytish» deb nomlanadi. Bunda tarbiyachi har xil mavzularni o'rta tashlaydi. Bolalar shu mavzuga doir so'zlarni sanab beradilar. O'yinning sharti shundayki, har yo'nalish bo'yicha kim ko'p so'z topsa, u yulduzcha olaveradi. Oxirida yulduzchalari ko'p bo'lgan bola g'olib bo'ladi. Masalan, tarbiyachi: «Uy hayvonlari» deydi. Bolalar: «Sigir, echki, buzoq» va hokazo; bog'cha opa: «Multfilmlar» deydi. Bolalar: «Maugli», «Alisa ajoyibotlar mamlakatida», «Masha va ayiq» va hokazo; tarbiyachi: «O'quv qurollari» deydi. Bolalar: «Ruchka, qalam, sirkul» va hokazolarni sanab boraveradilar. Tarbiyachi qushlar, yovvoyi hayvonlar, multiklarning qahramonlari, osmon jismlari va hokazolarni navbat bilan o'rta tashlayveradi. Bolalar javob topaveradilar. Bu jarayonda tarbiyalanuvchilarning fikrlashi tezlashadi, so'z boyligi ko'payadi, xotirasi charxlanadi, bilimi ortadi.

* * *

Bundan tashqari, maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya olayotgan bolalarning adabiy savodxonligini orttiruvchi so'z o'yinlaridan: tarbiyachi aytgan so'zning oxirgi harfi bilan boshlanadigan so'zlardan topib aytish: kitob – bahor – rasm – mashina – anjir ... va hokazo; bir mavzu doirasida jamlangan so'zlarni toppish: baliq – bolalar boshqa suv hayvonlarini sanaydilar; bo'ri – bolalar boshqa yovvoyi hayvonlarning nomlarini sanaydilar; laylak – bolalar boshqa qushlarning nomlarini xotirlab aytib beradilar; tovuq – bolalar uy parrandalarini sanaydilar; it – uy hayvonlari sanaladi va hokazo.

Mazkur soʻz oʻyinlari ham tarbiyalanuvchilarning tafakkuri mustaqilligini taʼminlash bilan birga ularni topqirlikka, vaziyatga va savolga mos yoʻnalishda tez fikrlashga oʻrgatadi. Ayni zamonda, bilim ham beradi. Yaʼni bilimlarni tarbiyalanuvchilar tarbiyachidan tayyor holda olmay, oʻzlari kashf etadilar. Mehnat qilib oʻzlashtirilgan bu bilimlar bolalarning ruhiyatiga oʻrnashib boradi.

Bu kabi didaktik oʻyinli mashgʻulotlarda hamma tarbiyalanuvchilar hamkorlikda ishlaydilar, avval oʻzlashtirgan bilimlarini yangi vaziyatlarda qoʻllab yangi bilimlarni egallaydilar. Bu, oʻz navbatida, bola ruhiyatida bilimi va iqtidoriga ishonch uygʻotadi, har bir tarbiyalanuvchini masʼuliyatga undaydi, javobgarlik hissini shakllantiradi.

Badiiy asar bilan tanishish mashgʻulotlarida didaktik oʻyinlardan foydalanilganda tarbiyachidan mashgʻulotning maqsadi, vazifalari, borishi, mantiqiy ketma-ketligi, tarbiyalanuvchilar bajarishi lozim boʻlgan topshiriqlar tizimini aniq rejalashtirib olish talab qilinadi. Didaktik oʻyinlar tarbiyalanuvchilar oldiga qoʻyiladigan oʻquv-biluv xarakteridagi topshiriqlar koʻmagida muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish yoʻllarini aniq bilish va oldindan loyihalashtirishni taqozo etadi. Bundan tashqari, bolalarni didaktik oʻyinning maqsadi va vazifalari bilan tanishtirish, oʻyin taqozo etadigan vazifalarni toʻgʻri taqsimlash, ularga aniq yoʻllanma, koʻrsatmalar berish mashgʻulotning samarali natijasini taʼminlaydi. Didaktik oʻyin asosiga qurilgan oʻquv-biluv xarakteridagi muammolarni hal etishda ham bolalardagi mavjud bilim, koʻnikma va malakalarni yangi, kutilmagan vaziyatlarda qoʻllash imkoniyatlari shakllanadi, asta-sekinlik bilan qatʼiylasha boradi.

* * *

Maktabgacha taʼlim muassasalari nutq oʻstirish va badiiy asarlar bilan tanishish mashgʻulotlarida tarbiyalanuvchilarni ijodga undovchi didaktik oʻyinlarning turlari juda koʻp. Masalan, "Ilk qadam" dasturidan oʻrin olgan "Donishmand yigit"⁴⁷ ertagi matni oʻrganilganidan bir oz vaqt oʻtgach, uning nomini aytmasdan bolalarga asardagi beshta tanish soʻz va iboralar: "toʻngʻich oʻgʻil", "oʻrtancha oʻgʻil", "kenja oʻgʻil", "doʻstlar", "uyalar" hamda begona oltinchi soʻz "vertolyot" koʻmagida yangi ertak tuzish vazifasini topshirish mumkin.

⁴⁷<https://ertak.uz/page/4>

Yoki “Ochko‘z boy”⁴⁸ ertagi matnidan olingan “o‘tinchi chol”, “o‘rdak”, “savobi tegar”, “ochko‘z boy”, “tarvuz urug‘i” va oltinchisi begona so‘z “uchar gilam” ko‘magida yangi asar yaratishga undash mumkin. Tarbiyachi bunday o‘yin-topshiriqlar yordamida shakllanayotgan shaxsning yangi narsaga munosabatini o‘rganadi, bola shaxsida tanish so‘z va iboralardan o‘rinli foydalanib yangi badiiy matn yaratish qobiliyatini shakllantiradi. Tarbiyalanuvchi ijodkorlikka yo‘naltiriladi.

* * *

Bolalardan tugagan ertakni davom ettirishni talab qilish ham didaktik o‘yinlarning samarali turlaridan biridir. Masalan, “Qimmat bilan uning onasini ajdar yeb ketdi. Zumrad otasi bilan hayotini davom ettiryapti. Xo‘sh, uning hayoti qanday kechadi?” Ertak qahramonlarining keyingi hayotini tasavvur qilishga qaratilgan bunday o‘yin tarzidagi didaktik topshiriqlar bolalar uchun o‘ta foydali ijod turi hisoblanadi.

Ertak qahramonlari xarakterini o‘zgartirish bilan bog‘liq didaktik o‘yinlar ham bolalarni ham aqlan, ham ruhan yoqimli zo‘riqishga undaydi. Masalan, Zumradni injiq, cholni johil, Qimmat bilan o‘gay onani esa oqil, mehribon odam obrazi sifatida tasavvur qilib yangi asar yaratishni talab qilish ham bolalarni ziyraklikka o‘rgatadi. Ertaklar, ularni kim to‘qishidan qat‘i nazar, ko‘pincha inson mantiqiy fikri emas, xayoloti (fantaziyasi)ning mahsuli bo‘ladi. Bolalarning esa fantaziyasi o‘ta kuchli. Bundan maktabgacha adabiy ta‘limni oqilona tashkil etishda foydalana bilish kerak, xolos.

Bundan tashqari, maktabgacha ta‘lim tizimi mashg‘ulotlarida: tanish ertak syujeti asosida yangi ertak yaratish, ya‘ni o‘sha qahramonlar ishtirokida boshqa ertak to‘qish; mavjud qahramonlarning nomlarini almashtirib yangi matn yaratish; xotira bilan o‘ynash – badiiy matnlardagi kalit so‘zlar va hodisalarni eslash va ular ko‘magida yangi asar yaratish; xonada hikoyachi rolini bajarish – o‘ylab topilgan voqealarni aytib berish; ko‘zlarini yumib tush ko‘rish va ko‘rgan “tush”ini gapirib berish singari didaktik o‘yinlar ham mazkur bosqich adabiy ta‘limining maqsadiga muvofiq keladi.

Bunday ertak to‘qish, hikoyachi o‘rmini egallash singari mashg‘ulotlar jarayonida tarbiyachilar tarbiyalanuvchilarning ijodini, u

it.

---

⁴⁸<https://ertak.uz/page/7>

qanday bo'lishidan qat'i nazar, yozib borishi katta samara beradi. Bola ustozining biror narsani o'zgartirib yozmaganligi, tushirib qoldirmaganini nazorat qiladi. Bu unga o'z so'zi, yaratig'i e'tiborsiz qolmaganini anglatadi. Bolalarning yaratilqlarini ota-onalarga o'qib berish, bu jarayonga kattalarni ham jalb etish bolalarning adabiy savodxonligi ortishi garovi hamdir.

* * *

Bulardan tashqari, darstaxtaga birini ko'rsatib, ikkinchisini ko'rsatmay ikkita rasm qo'yish va shu suratlar asosida hikoya tuzishni talab qiluvchi "Topqirlar" o'yinidan ham mashg'ulotlar samaradorligini ta'minlashda foydalanish mumkin. Tarbiyachi bu o'yindan foydalanganda bolalardan: yorug'lik-(qalam), shkaf-(it), yomg'ir-(mushuk), jo'ja-(kalxat), shar-(qizcha) va hokazo suratlar juftligi ishtirokida hikoya tuzishni talab qiladi. Bunday topshiriqni olgan yosh ijodkorlar teskari qarab turgan suratda nima tasvirlanganini bilmaydilar. Bolalar shu yashirin suratni qidirib dunyo-dunyo voqealarni aytib yuborganliklarini o'zlari ham sezmay qoladilar. Kimning ertagida mana shu ikkinchi yashirin suratdagi timsol tasodifan ishtirok etib qolgan bo'lsa, tarbiyachi belgilab boradi va o'yinning oxirida buni yuzaga chiqaradi. Bu o'yindan maqsad berkitilgan suratning nima ekanini topish emas, balki bolalarni ijodga, ular uchun o'ta foydali bo'lgan mashg'ulotga undashdan iboratdir.

* * *

Maktabgacha adabiy ta'limda bolalarni xayolparastlikka yo'naltiruvchi didaktik o'yinlardan yana biri "Siz nima qilgan bo'lardingiz?" ijodiy o'yinidir. Unda tarbiyachi har mashg'ulotda tarbiyalanuvchilariga har xil mazmundagi: "dunyoda pul bo'lmasa; dunyoni pul bosib ketsa; Toshkent (Guliston) boshqa planetaga tushib qolsa; dinozavr bilan to'qnashib qolsangiz; suv osti shaharchasiga tushib qolsangiz; parilar mamlakatiga borib qolsangiz; sehrgar bo'lib qolsangiz; bog'cha opa bo'lib qolsangiz; bog'cha mudirasi bo'lib qolsangiz; prezident bo'lib qolsangiz va hokazo – nima qilgan bo'lardingiz?" tarzidagi g'ayrioddiy, xayolparastlikka undaydigan savollar bilan murojaat qiladi va bolalarni ijodga, yangi badiiy matn yaratishga yo'naltiradi.

Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotini maqsadga muvofiq tashkil etishda tarbiyachining biror ertak mazmunini o'zgartirib qayta aytib berishni tashkil eta bilishi ham ancha jiddiy didaktik o'yin hisoblanadi. Bu o'yinda minbar tarbiyachiniki bo'ladi. Faqat buning uchun undan avval zarur vaziyat, ijodiy muhitni yaratib olish talab qilinadi. Ma'lumki, bolalar tabiatan ertaklar aslining tarafdori bo'ladilar. Ular ertaklarning ayni o'sha birinchi marta eshitgan so'zlar bilan aytilishni istaydilar. O'sha tanish so'zlarni, ular dastlabki holatida eslab qolgan iboralarni, o'sha hayajonni qaytadan tuyish, voqea-hodisalar rivojidan qayta hayratlanish, shodlanish ularga xush yoqadi.

Psixologlarning aytishicha, har qanday bola dunyoning o'zi o'zlashtirib olgan holatidan tez-tez o'zgarib turishini xushlamaydi. Uning boshqacha yo'nalishga qo'yilishi, ya'ni tanish ertakni o'zgararoq shaklda eshitish bolaga yoqmaydi. U tinimsiz ravishda so'zlarni tuzatishga, ertakchiga voqealarning aslini eslatishga urinadi. Bu jarayon bolani o'ylantiradi, bezovta qiladi, ziyraklantiradi, izlantiradi, hushyorlikka undaydi, aqli va xotirasini peshlaydi. Bola o'sha lazzat, hayajon, qo'rquvni qayta his qilgisi keladi. O'sha tuyg'ularni qidiradi. Agar u ertakning o'zgarigan holati bilan kelishgan taqdirda ham, undagi o'zgarishlar bolani yangi tuyg'ularni his qilishga majbur qiladi. Ular endi ertak bilan emas, o'z-o'zlari bilan o'ynaydilar. O'zlariga javobgarlikni oladilar. Bu hol bolani yomon kuchlardan qo'rqmaslikka, yaxshiliklardan zavqlanishga, go'zallikdan hayratlanishga o'rgatadi. Umuman, bolaning qahramonlarga munosabatida o'zgarish bo'ladi.

Bunday yangilangan ertaklar ko'magida bolalar haqiqiy hayot bilan o'ylab topilgan hodisalar orasidagi farqni anglab boradilar. Bu didaktik o'yinning ikkinchi jihati shundaki, ular yangi ertakni o'zlaricha tahlil qiladilar. Uning dastlabki varianti bilan yangisini taqqoslaydilar. Bir vaqtning o'zida ertakning har ikkala shakliga o'ziga yarasha munosabat bildiradilar. Tarbiyachi tarbiyalanuvchisi xayolidagi mana shu munosabatni, tahlilni, taqqoslashni so'zga aylantira olishi, yuzaga – tilga chiqara bilishi kerak. Uning tarbiyachilik vazifasi mana shuni taqozo qiladi. Bu ijodkorlikning yozma ko'rinishi keyinchalik, boshlang'ich va yuqori maktabda yozilajak insholarda o'z aksini topadi.

Ertak to‘qish bolaga inson uchun o‘ta zarur bo‘lgan ko‘p haqiqatlarni taqdim etadigan vositadir. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ertak eshitishga, aytishga, o‘ylab topilgan har xil hodisalarni tizimli hikoya qilishga o‘rgatish adabiy ta‘limning keyingi bosqichlarida katta samara beradi. Masalan, bolalar bilan “Ertakchi bobo (momo)” didaktik o‘yinini tashil qilish mumkin. Odatda, bolalar nazarida, bobo-buvilari ertaklar xazinasiga o‘xshaydi. Tarbiyachi bolakaylarga ertakchi bolani bobo yoki buvi kiyimida ko‘rish kuchliroq ta‘sir qilishini yaxshi biladi. Nutq o‘stirish va badiiy adabiyot bilan tanishish mashg‘ulotlarida tashkil etilgan bunday didaktik o‘yinlarda bolalar navbat bilan ertakchi momo yoki bobo kiyimida o‘rtoqlariga o‘zlari o‘ylab topgan voqealarni, eshitgan yoki to‘qigan ertaklarini hikoya qiladilar. O‘zining o‘rtog‘i, tengdoshi aytayotgan ertak, u to‘qigan hikoya atrofdagilarga ham qiziqarli bo‘ladi. Tarbiyachi esa “ertakchi”ning “asar”ini so‘zma-so‘z yozib borishi kerak. Tarbiyalanuvchilar esa ertak to‘qishga jiddiy yondashishga, ertagini qiziqarli qilishga, sarguzashtlar bilan boyitishga harakat qilishadi. Tarbiyachi bolalarga to‘qilajak ertak mavzularini tavsiya qilishi ham mumkin. Bolalarning yaratmalarini guruhdagi “Ijodkorlar burchagi”ga yopishtirib qo‘yish, uni ota-onalarga ham ko‘rsatib turish bolalarda faxr hissini shakllantiradi. Bu tuyg‘u uni ruhiy kamolot sari yetaklashi tayin.

Badiiy asarlar ustida ishlash mashg‘ulotlarini adabiy ta‘limning maqsadiga muvofiq tarzda tashkil etishda tarbiyalanuvchilarga “assalomu alaykum”, “rahmat”, “marhamat”, “iltimos”, “kechirasiz” singari “sehrli” so‘zlar ko‘magida ertaklar yaratish bilan bog‘liq topshiriqlarni berishi ham kutilgan natijani ta‘minlaydi. Albatta, bolalar aytgan ertaklarda chuqur ma‘no, puxta mantiq bo‘lmasligi tabiiy. Bu yoshda ma‘no-mantiq muhim emas. Eng muhimi – jarayon. Bola bu ijodiy jarayonda mustaqil ravishda o‘ylanadi, izlanadi. Aqlini, xotirasini o‘z ixtiyori bilan zo‘riqtiradi. Chunki bu o‘yin uning uchun qiziq, unga yoqadi. Odamning ruhiyatiga yoqimli bo‘lgan har qanday narsa uning o‘zi uchun foydalidir.

* * *

Maktabgacha adabiy ta‘limni maqsadga muvofiq tarzda tashkil etishda tarbiyachining ertak qahramonlari o‘rniga bolalarning o‘zlari, ularning ota-onalari va qarindoshlari nomini qo‘yib aytib berishi ham bolalarda shaxslik belgilarining paydo bo‘lishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ertak qahramonlari o‘rnida ajdar bilan olishish,

dushmanlarga qarshi kurashish, o'g'rilarni yengish, zaiflarni himoya qilish uning ruhiyatida o'ziga ishonch hissini shakllantiradi. Ichidagi tushunarsiz va sirli qo'rquvni yengishga ko'maklashadi. Faqat hammasi real bo'lishi, rostakam, jiddiy ifodalanishi kerak. Voqealar markazida esa real bola bo'lishi kerak. Shunda bolalarning ayrimlari o'zlarini qorong'ilik yoki hayvonlardan qo'rqmaydigandek his qiladilar. Bu bilan tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning hayotda o'z o'rnini topishiga ko'maklashgan bo'ladi. O'zini voqealar markazida tasavvur qilish bolaga o'zligini anglash uchun yordam beradi. Faqat tarbiyachi bu o'yinga jiddiy tayyorgarlik ko'rishi, har bir ertakka sinfdagi bir bolani qahramon qilib kiritishi va ertakning matnini oldindan tayyorlab qo'yishi kerak bo'ladi.

Odatda bolalar o'z imkoniyatlaridan baland masalalarni hal etishni xush ko'radilar. Qo'llaridan kelmaydigan ishlarni qilishga tirishadilar. Tarbiyachi tarbiyalanuvchilariga xos bo'lgan mana shu tabiiy xususiyatdan ularning o'zlari uchun oqilona foydalana bilishi shart. Chunki ta'lim jarayonidagi har qanday tarbiya boladagi tabiiylik bilan uyg'un bo'lgandagina unga foydali bo'ladi. "Bu bolaga og'irlik qiladi" degan qarashni birinchi planga chiqarmaslik kerak. Ayni zamonda, beriladigan topshiriq bolaning intellektual imkoniyatlaridan o'ta baland bo'lishi ham mumkin emas. Bu uning shashtini qaytarib qo'yishi mumkin. Topshiriq shunday tanlanishi kerakki, bola bir oz qiynalib, izlanib, aqli, xotirasini zo'riqtirib, vazifani bajarsin. Bolalarni bunday ishlata bilish tarbiyachining mahoratiga bog'liq.

Shu bilan birga, didaktik o'yinlar jarayonida o'yin qoidasidan tashqari ta'qiqalar bo'lmasligi kerak. Ijod paytida, ertakchilik daqiqalarida hamma xohlaganday o'tirsin. Kim eshitadi, kim eshitmaydi, buning ham unchalik ahamiyati yo'q. Bordi-yu, tanbeh berilsa ham uni tarbiyachi emas, bolalarning o'zlari qilganlari ma'qul.

Tarbiyalanuvchilar tabiatan ertaklarning qahramoni bo'lishni, hech qursa, ertakda nomi tilga olinishini juda-juda xush ko'rishadi. Ertak aytish jarayonida asardagi geografik nomlarni bolalarga tanish joylar bilan o'zgartirish ham ularning diqqatini o'ziga tortadi. Bolaning qiziqish va e'tiborini kuchaytiradi, unga tegishli nom bolaning ruhiy shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Mana shu tanish narsa yoki hodisa bola biror kino yoki sahna asarini ko'rayotganda ham alohida vazifani bajaradi. Bu jarayon «men»ning shakllanishiga, farzandlik burchi, vatan tuyg'usi, daxldorlik hissi singari insoniy fazilatlar

rivojlanishiga bevosita o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bolalikda kattalar shaxsiyatidagi insoniy sifat-fazilatlar hech qanday zo'riqishlarsiz ular tomonidan aytilayotgan hikoya yoki ertakning ifoda ohangi, aytuvchining munosabatlaridan tabiiy ravishda bola ruhiyatiga o'tadi, o'mashadi. Bu jarayonga hech qanday tashqi kuch aralashmaydi.

* * *

Bundan tashqari, badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida bir necha kishi birgalikda biror badiiy asardagi ma'lum narsa-hodisa va timsollar rasmini chizish ham bolalarning ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bolalar ixtiyoriy ravishda 3-4 kishilik guruhlariga bo'linishadi. Rasmni biri boshlaydi, ikkinchisi davom ettiradi — ularning har biri rasmni o'z tasavvuri bilan davom ettiradi. Chizgilar biri birini to'ldirishi ham, uchinchisi rasmga butunlay boshqa, begona narsani yopishtirishi ham mumkin. Natijada tushunarsiz bir shakl paydo bo'ladi. Oxirida bu chizilgan "yaratiq"ni o'qish, ya'ni tasvirni ta'riflab, sharhlab berish so'raladi. Har bir bola o'zidan oldin chizilgan narsani qanday tasavvur qilgani va o'zi qo'shgan tasvir nimani ifodalashini aytib beradi. Shu tariqa ma'nosiz narsadan mantiq sari boriladi. Bolalar bir-birlarining suratlarini ko'rib kulishlari, undan mantiq topishga intilishlari, nom qo'yishga tirishishlari mumkin. Bu jarayonda kechilgan tuyg'ular samimiy va tabiiydir. Tarbiyachining vazifasi adabiy mashg'ulotlarda tarbiyalanuvchilarni shunday holatlarga sola bilishdan iborat. Bolalar bu didaktik o'yinning havosini bir qadar olganlaridan keyin o'ylab chiza boshlashadi.

Maktabgacha adabiy ta'lim bolaga xos bo'lgan tabiiylikka hamohang ravishda oqilona tashkil etilishi, tarbiyachi ruhiyatidagi onalik mehri, insonlik sifatleri uning xatti-harakatlarida, gap-so'zida aks etib turishi kerak. Tarbiyalanuvchilar tarbiyachilarning har bir narsa-hodisaga, o'zlariga munosabatdagi qirralarni, ustozga xos samimiyligni, rostlikni ichki bir tuyg'u bilan ilg'ab oladilar. Ular o'zlari anglamagan holda katta psixolog. Shunga tayanib tarbiyachi opalariga o'z munosabatini bildiradilar. Qaysidir tarbiyachini hurmat qiladilar, kimnidir o'z idealiga aylantiradilar, qay biriga laqab qo'yadilar yoki ortidan mazax qiladilar va hokazo. Ularda bu jarayon faqat aql bilan boshqarilmaydi. Bu ma'lum darajada aqlning, asosan, tuyg'uning, hissiyotning ishi. Hech bir bog'cha opa buni unutmasligi kerak.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bo'lajak tarbiyachining didaktik o'yinlarni tashkil etish bilan bog'liq bu bilimlardan xabardor bo'lishi nafaqat uning professional yutug'i, balki millat va mamlakat kelajagi taqdirini belgilash garovi hamdir.

Savol va topshiriqlar

1. O'qiganlaringiz asosida didaktik o'yinlar bilan ijodiy o'yinlar orasidagi tafovutni aniqlang. Har ikkisiga tegishli xulosalaringizni biror o'yin misolida isbotlang. Bolalarga xos bo'lgan ijodiy va didaktik o'yinlardan o'zingiz bilganlaringizni sanang. Bilganlaringizni kursdoshlaringiz bilan bo'lishing.

2. Badiiy asarlar ustida ishlash mashg'ulotlarini didaktik o'yinlardan foydalangan holda tashkil etish uchun amalga oshiriladigan ishlar sirasida "rollar va vazifalarni bolalar o'rtasida oqilona taqsimlash" degan tushuncha mavjud. Sizingcha, bu muhim ishni qanday mezonlarga tayangan holda amalga oshirish maktabgacha adabiy ta'limning maqsadiga muvofiq bo'ladi? Fikringizni asoslang.

3. Yuqoridagi badiiy asar bilan tanishish mashg'ulotlarida foydalanish uchun tavsiya etilgan didaktik o'yinlarning har biridan tarbiyachining ustozlik mahorati bilan bog'liq fikrlarni ko'chirib yozing. Bu o'yinlarni qanday tashkil etish mumkinligini tasavvur qiling. Ulardan amalda foydalanish yo'llarini tavsiya eting.

4. Bolalarning o'rniga o'zingizni qo'yib ko'ring: biror ertakning mazmunini o'zgartirib yangi ertak yarating; ertak qahramonlari xarakterini o'zgartirib o'zgacha bir asar biting; biror ertakdagi tanish so'zlar va bitta begona so'z ko'magida ijod qiling. Ijodingiz mahsulini asrab qo'ying. Amaliy faoliyatingizda asqotishi mumkin.

5. "Ilk qadam" dasturidan o'rin olgan ertaklarning asliyatidan tashqari ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi, hatto beshinchi tugashini o'ylab toping. Yaratilganlaringiz amaliy faoliyatingizda foyda keltirishi aniq.

6. Kursdoshlar birgalashib "Ilk qadam" dasturidagi birorta asar mazmuni yuzasidan birgalikda rasm chizing. Chizilgan rasmni birgalikda o'qing.

7. "Sehrlil" so'zlar ko'magida badiiy matn yarating. Unga maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nazari bilan yondashing.

8. Narsa va hodisalarning xususiyatlari asosida kichik she'r va hikoyachalar yarating. Ularni bir-biringizga taqrizga bering, birgalikda muhokamaga torting. Shu tariqa yaratish mashaqqatini tuyasiz, ertangi

tarbiyalanuvchilaringizni ham his qilasiz. Bularning barchasi sizni pedagogik amaliyotga tayyorlaydi.

9. "Adabiyot mening taqdirimda" mavzusida insho yozing. Tekshirish uchun ishingizni bir-biringizga bering. Xato va kamchiliklarini darsda o'qituvchingiz bilan birgalikda muhokamaga torting, birgalashib ishlang.

8-MAVZU. MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI ADABIY TA'LIMIDA ERKIN TARBIIYA TEXNOLOGIYASINING AHAMIYATI

Reja:

1. Erkin tarbiya texnologiyasining paydo bo'lish tarixi.
2. Erkin tarbiya texnologiyasining shaxs shakllantirish jarayonidagi o'rni va ahamiyati.
3. Maktabgacha adabiy ta'limni tashkil etishda erkin tarbiya texnologiyasidan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari.
4. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: maktabgacha adabiy ta'lim, erkin tarbiya, bola mustaqilligi, faoliyatdagi erkinlik, sog'lom ma'naviyat, mustaqil fikrlash, mantiqli tafakkur, munosabat, xulosa chiqarish, fikrini asoslash.

Dunyo pedagogika ilmida tan olingan erkin tarbiya texnologiyasi insonga yo'naltirilganligi, insoniylikka asoslanganligi bilan alohida ajralib turadi. Unda Odamga mustaqil ravishda tashqi dunyo bilan aloqadorlikka mas'ul bo'lgan, o'z ma'naviyatini toza saqlash va uni rivojlantirish javobgarligi zimmasiga yuklangan, o'z hayotiga o'zi egalik qiladigan shaxs tarzida qaraladi. Dunyoqarashi insoniylikka yo'naltirilgan shaxs botinida o'z ma'naviyatini sog'lomlashtirish ustuvorlik qiladi. Chunki bugun «ma'naviyat» nomini olgan bu tushuncha Odamdagi Allohning mulkidir. Odam tiynatida sog'lom ruhiyat, mukammallik sari intilish hissi yetakchilik qiladi. U – Alloh tomonidan shunday yashash buyurilgan yaratiq. Erkin tarbiya texnologiyasi, mana shu haqiqatlarga asoslangan holda, har qanday bolaga o'ziga buyurilgan yo'ldan og'ishmay taqdiri sari borish huquqi hamda imkoniyatini bergan holda bu yo'lda unga hamkorlik qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan o'qitish tizimidir.

«Erkin tarbiya» tushunchasi – insoniylik g'oyasining pedagogik talqini. Bu tarbiya an'anaviy oilaviy tarbiyaga alternativ shaklda bino bo'lgan va bolada shaxsiy, ijodiy mustaqillikni rivojlantirish asosiga qurilgan. Bolaning mavjud tabiiy xususiyatlarini kashf etish, uning ijodiy imkoniyatlarini tabiiy sharoitlarda ochish va rivojlantirish «Erkin tarbiya texnologiyasi» nomi bilan dunyo miqyosida juda ko'p

mutaxassislarning e'tiborini tortgan. Bu tarbiyada bolalarning ichki dunyosini muntazam o'rganish, ta'lim-tarbiya jarayonini mana shu bilimlar asosiga qurish va ularni tabiiy ravishda rivojlantira borish nazarda tutiladi.

Ma'lumki, har qanday bola faqat sof tuyg'ular bilan dunyoga keladi. Hayot, muhit va kattalar ularning ruhiyatini kirlantiradi. Bolalarni "aqli", "ahmoq", "axloqli", "odobsiz", "saxiy", "qizg'anchiq", "kuchli", "zaif" deya keskin baholash o'ta noto'g'ri yondashuv bo'lib, ularning har biri odam tiynatida u yoki bu darajada mavjud bo'lgan hislardir. Har bir inson cheklanmagan imkoniyatlarga ega va uning ham axloqan, ham ruhan, ham jismonan kamolot sari intilishi tabiiy ravishda, hech kimga, hatto uning o'ziga ham bog'liq bo'lmagan holda amalga oshib boradi.

Erkin tarbiya tizimi uchun bolaning ko'ngli, tarbiyashunoslik ilmida ilgari surilganidek, istagan narsani yozish mumkin bo'lgan oq qog'oz emas. Har qanday sog'lom bola dunyoga kelishda haqiqat, go'zallik, halollik, adolat singari bir qator ijobiy tuyg'ulari bilan birga tug'iladi va u hayoti davomida bu hislarni faoliyati, xatti-harakatida namoyish etib boradi. Erkin tarbiya texnologiyasi odamdagi mana shu tabiiy sifatlariga uyg'un holda ish ko'rishga monandligi, ularni takomillashtirishga yo'naltirilganligi bilan ahamiyatlidir. Bunday tarbiya insonning tabiiy axloqiy-ruhiy taraqqiyotiga hamohang bo'lib, har qanday bola tabiiy muhit va erkin faoliyat natijasidagina o'zligini boridek namoyish qilishi mumkin. Pedagogika ilmida belgilab qo'yilgan ta'limiy-tarbiyaviy qonun-qoidalar sharoitida faoliyat olib borayotgan bola tutumlari bilan ko'chada, o'z ixtiyori-la nimalarnidir bilishga intilgan bola faoliyati tubdan farq qiladi. Ta'lim-tarbiyadagi intizom talablari, shu asosda bolaga qilinadigan bosim salbiy natijalarni keltirib chiqarishi ham mumkin. Maktabgacha ta'lim tizimida ham, maktab bosqichida ham ta'lim-tarbiya jarayoni mutlaq erkinlikka asoslanishi, bu jarayon bolalar tiynatiga singdirilgan tabiiy xususiyatlarga, qiziqishlari va imkoniyatlariga monand bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Erkin tarbiyaga asoslangan maktabgacha ta'lim tizimi ham, maktab ham bilimlarni bolalarga yetkazishda ularning bu bilimlarni qabul qilish yoki qilmaslik ixtiyori bilan hisoblashishga majbur bo'ladi. Erkin tarbiya texnologiyasida ta'lim-tarbiya jarayonini tarbiyalash maqsadida emas, balki bilishga bo'lgan

ehtiyojni qondirish maqsadiga yo'naltirish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Erkin tarbiya texnologiyasining bosh konsepsiyasi dunyo miqyosida XVI asrda paydo bo'lgan. Bu texnologiya tarafdorlari insonning bilish, pedagogik muloqot jarayonida maksimal samaradorlikka o'qituvchi-o'quvchi, tarbiyachi-tarbiyalanuvchi munosabatlarini tubdan yangilash orqali erishish mumkinligini ta'kidlaganlar. Ya'ni o'qituvchi-tarbiyachining rahbarlik, hokimlik mavqeyini yordamchilik, hamkorlik asosiga qurishni ilgari surganlar. Har bir bolaning individual va takrorlanmas yaratiq ekani nazarda tutilsa, bundan tashqari, bolalarning o'zlarini rivojlantirishlari kutilmagan holatlar bilan tez-tez almashinib turishi inobatga olinsa, har qanday pedagog o'z faoliyatini oldindan rejalashtirib olish imkoniyatidan mahrum bo'lishi tabiiy. Shu ma'noda, erkin tarbiya tizimiga o'tilganda tarbiyachi-o'qituvchilar yuz yillar davomida o'rganib qolgani ta'lim-tarbiya jarayoni algoritmini buzishga, bolalarning tinimsiz o'sib-o'zgarib turuvchi ehtiyojlari va imkoniyatlarini nazarda tutgan holda faoliyatini muntazam ravishda yangilab turishga majbur bo'ladilar.

Erkin tarbiya texnologiyasida tarbiyachi-o'qituvchining shaxsiyati, iste'dodi va kasbiy kompetentligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Mazkur texnologiyadagi pedagogik jarayonning mohiyati tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar munosabatlarining aniqligi, samimiyligi va chuqurligi, o'zaro bir-birlarini tuyishi darajasi bilan belgilanadi. Erkin tarbiya texnologiyasi amaliyotida tarbiyachi-o'qituvchining bosh vazifasi bilimlarni har bir tarbiyalanuvchiga imkon qadar to'liq yetkazish emas, **balki har bir bolaning bu bilimlarga o'z yo'li bilan kelishini kuzatish va buni ta'minlashdan iboratdir.**

Erkin tarbiya texnologiyasi o'ziga xosligining yana bir jihati shundaki, unda pedagog didi, fikrlari va haqiqatlarining tarbiyalanuvchilarga tiqishtirilmasligi, qat'iy jadvalga amal qilinmasligi, majburiy vazifalarning yo'qligi, ya'ni bola tabiiy taraqqiyoti jarayoniga xalaqit bermaslik g'oyasining qonuniylashtirib qo'yilganligidir. Ya'ni maktabgacha ta'limda **bolalar faoliyatini qat'iy qonunlarga bo'ysundirilmasligining qonuniylashtirilganligi** bu texnologiyaning o'ziga xos yetakchi xususiyatidir.

Bu tarbiya texnologiyasiga xos bo'lgan mazkur yetakchi qarashlarning an'anaviy ta'limga zid bo'lgan yana bir jihati – unda

o'qituvchi-tarbiyachi rolining pasaytirilganligi, uning butun ta'lim tizimini, ayniqsa bolani boshqarib turishiga yo'l qo'ymasligidir. Mana shular milliy pedagogikada mazkur texnologiyaning bugun ham qabul qilinmayotganligi va keng yoyilmayotganligiga asos bo'lishi mumkin. Aslida, erkin tarbiya texnologiyasida ham o'qituvchi-tarbiyachining roli va o'rni rad etilmaydi. Faqat shakl-shamoyili o'zgaradi. Ya'ni erkin tarbiya texnologiyasida pedagogning vazifasi bola shaxsining tom ma'noda o'zligini namoyish qilishiga va bilish imkoniyatlarining maksimal darajada ishlashiga sharoit yaratishdan iborat bo'ladi. Pedagogning bu tizimdagi ishtiroki bola ma'naviyatidan salbiy sifatlarning chiqib ketishi va ruhiyatida shunday tuyg'ularga ongli ravishda qarshi tura olish ko'nikmasi shakllangunga qadar saqlanib qoladi.

Erkin tarbiya texnologiyasi tarafdorlari bu jarayonda pedagogning vazifasi bolaning o'zidagi bor qobiliyat va iqtidorini namoyish etishiga xalaqit bermaslik, har xil talablar va sun'iy mehribonliklar bilan bu jarayonga to'siq bo'lmaslik, ayni zamonda, har bir bolaga erkin va keng miqyosda, o'ziga xos va mos ravishda individual tarzda ko'maklashishdan iborat, deb hisoblaydilar.

Erkin tarbiya texnologiyasi o'qituvchi-tarbiyachining tarbiyadagi bevosita emas, balki bolaning tarbiyalanishida bilvosita ishtiroki tarafdoridir. Chunki erkin tarbiya texnologiyasining bosh maqsadi bolaning ijodiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarishdan iborat. Pedagogning bu jarayonga bilvosita ta'siri bolaning tabiiy taraqqiyotiga, xatti-harakatlarining faollashuviga, undagi shaxslik sifatlarning shakllanishiga to'siq bo'ladigan xislatlarni bartaraf etishga ko'maklashishdan iboratdir.

Ma'lumki, ta'lim jarayonining tashkilotchilari – tarbiyachi va o'qituvchilar haligacha erkin tarbiya texnologiyasiga xos bo'lgan bu kabi vazifalarini qabul qilolmayaptilar va bu muammoning yechimini ham topa olmayaptilar. Gap shundaki, erkin tarbiya texnologiyasi bo'yicha hech bir tarbiyachi bolani tarbiyalash maqsadini belgilashga haqli emas. Bu da'vosi bilan u o'zi bilib-bilmay, istab-istamay bolaning tabiiy taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Erkin tarbiyaga xos bo'lgan ta'lim jarayonini san'at ta'limiga xos bo'lgan xususiyatlar misolida aniqroq tasavvur qilish mumkin. Ya'ni bolaning musiqa bilan muloqotga kirishishi bola-musiqa tamoyili asosida va pedagogning bola bilan muloqoti esa ustoz-musiqa-

bolatamoyili tarzida amalga oshadi. Ya'ni pedagog musiqa bilan bola orasiga aralashmaydi. San'at ta'limida faqat musiqiy kommunikatsiya qonuniyatlariga amal qilinadi. Ko'rinadiki, musiqa muallimi va talabgor bir-biri bilan individual shug'ullanishi, tuyg'ularining o'zaro monandligi, ta'lim jarayonidagi hamkorligi bolaning faqat musiqiy bilimga bo'lgan ehtiyojini qondirish asosida qonuniylashtirib qo'yilgan. Erkin tarbiyada ham ta'lim subyektlarining o'zaro munosabati tarbiyalanuvchi subyekt ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tenglik, bir-biriga ishonch, biri ikkinchisini his qilishi va ikkinchisi birinchisini taqozo etishiga asoslaniladi.

Milliy tarbiyashunoslik amaliyotidan haligacha chiqib ketolmayotgan tarbiyalanuvchi ongi, aqli, jismi va faoliyati ustidan hokimlik qilish, uni har tomonlama mukammal qilib tarbiyalashga intilish tizimi o'z aqlliligi bilan bola ruhiyatidagi tabiiy fazilatlar: go'zallikka, soflik va samimiyatga intilish hissini nazardan qochirib qo'ymoqda.

Umumlashtirib aytganda, erkin tarbiya texnologiyasi ta'lim tizimida bolalarga bolaligini qaytarib berish, tarbiyalanuvchilarga Alloh tomonidan berilgan tabiiy sifatlarni saqlab qolish va ularning rivojlanishiga zarur shart-sharoitni yaratish asosiga qurilgan. Bolalarning bolaligini ularni hayotga tayyorlashga emas, balki shu bosqichdagi hayotni qadrlash, hayotning mazkur bosqichidagi eng qadrli damlarni kelajakda nima berishi mumkinligiga sarflamaslik, bolalik va o'smirlik davrini ham hayotning tuhfasini sifatida qabul qilishdir. Bolaga: kelajakning odami emas, balki shunchaki buguni bilan yashayotgan; erkin, tushunilishi, boridek qabul qilinishi kerak bo'lgan; kattalarning ularga teng huquqli hamkor, ularning hozirgi qarashlari, g'oyalarini kelajakda amalga oshishi mumkin bo'lgan haqiqatlar deb qabul qila oladigan sherik sifatida qarashlarini istaydigan shaxs deb qarash erkin tarbiya texnologiyasi tarafdorlarining aksiomasi, asosiy qoidasidir.

Dunyo miqyosida erkin tarbiya fenomeni M. Montень, M. Montessori, J. J. Russo, Rossiyada L. N. Tolstoy, V. A. Suxomlinskiy, Ye. S. Venttsel singari bir qator mutaxassislar tomonidan o'rganilgan⁴⁹.

Erkin tarbiya tushunchasi shaxsning o'zligini anglashi, o'z-o'zini rivojlantirishi shaklida Sokrat (eramizdan oldingi 470–399) falsafasida

⁴⁹<https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия>. Свободная энциклопедия.

ham markaziy g'oyalardan biri bo'lgan. U ta'lim-tarbiyada bola erkinligi masalasiga uning o'zligini anglashi, unda faollikni uyg'otish va oshirish usuli deb qaragan. U bolalarni o'zining hamkorlari deb bilgan. Sokrat: «Men hech qachon hech kimning o'qituvchisi bo'lmaganman. Lekin kimdir mening suhbatimga moyil bo'lsa, bunga hech qachon monelik qilmaganman», degan ekan⁵⁰. Ta'lim-tarbiyaning maqsadi Sokratning nazarida ham jismoniy, ham ruhiy barkamol shaxsni shakllantirishdir. Bola o'zining kamoloti uchun intilsagina bu maqsad amalga oshishi mumkin.

Bu g'oya Monten pedagogikasida ham o'z aksini topgan. Mishel de Monten (1533–1592) o'zining “Tajribalar” nomli kitobida: “Bolaga tayyor haqiqatlarni hali ularning mohiyatini bilmaydigan vaqtdan uqtira boshlaydilar. Haqiqatlar haqida boshqalarning bilganlariga asoslanib xulosa chiqarish mumkin emas”,- deb yozgan edi⁵¹. Ko'rinadiki, tarbiyashunoslikda har qanday bilimni o'zlashtirishning o'z o'rnini va vaqti bor. Vaqtida berilmagan har qanday bilim bolaning yoshi o'tgach, uning uchun keraksiz va ahamiyatsiz bo'lib qolgani singari, vaqtdan oldin tiqishtirilgan tarbiya ham samarasiz qolaveradi.

Fransuz yozuvchisi Jan-Jak Russo (1712–1778): “Inson mukammal bo'lib tug'iladi, ammo jamiyat o'zining tarbiyasi bilan uni mayib qiladi”,- degan ekan⁵². Russo bolaning erkiga daxl qilmaslikni, uni hech qachon, hech narsaga majburlamaslikni taklif qilgani holda, bolaga nisbatan qat'iyatli va talabchan bo'lishni unutmazlikni, ayni zamonda, har qanday inijliklarini qondiravermazlikni ham ta'kidlaydi. U odamni o'z ixtiyori bilan yaxshiliklarga yo'naltirish shu ishni kuch bilan qilishga majburlashdan ko'ra yaxshiroq samara beradi, deb hisoblaydi.

O'ziga xos pedagogik qarashlarga ega bo'lgan L. N. Tolstoy (1828–1910) ta'lim mazmuni va maktabning ichki tuzilishini bolalarning xohishlari asosida amalga oshirish, bilimlarni ixtiyoriy tarzda o'rganish kutilgan samarani berishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, bola xohlagan narsasini xohlagancha eslab qoladi. Bolani tarbiyalash, unda qandaydir axloqiy fazilatlarini shakllantirishga urinishni Tolstoy kattalar tomonidan bolaga o'tkaziladigan zug'um deb

⁵⁰Нерсисян В. С. Сократ. – Москва: «Наука», 1977. – 151-с.

⁵¹Монтень Мишель. Смысл. Избранные произведения в 3-х томах. Том 2. Пер. с фр. – Москва: «Педагогика», 1992. – 560-с.

⁵²Руссо Ж. Ж. «Эмиль или О воспитании». – Москва: 1995. – 62-с.

biladi. Uningcha, tarbiya bolada mavjud bo'lgan axloqiy fazilatlariga maksimal darajada uyg'un bo'lmog'i lozim, xolos. Ortiqcha hech qanday zo'riqishlarga hojat yo'q⁵³.

Mariya Montessori (1870–1952)ning erkin tarbiyaga qaratilgan texnologiyasi pedagogning har bir bolaga individual yondashuviga asoslangan. Uning fikricha, har bir bola o'quv materiali va shug'ullanish uchun zarur bo'lgan vaqtni o'zi tanlaydi, ya'ni o'zi istagan mavzuda qancha xohlasa, shuncha (joniga tekkunicha yoki charchagunicha) shug'ullanaveradi. Bu jarayonda u o'z xususiy ritmi va yo'nalishida tabiiy ravishda rivojlanib boradi. Montessori ham bolaga avtoritar ta'sir ko'rsatishga qarshi bo'lgan. U o'z amaliy faoliyatida xotira hisobidan ishlashdan ko'ra bola shaxsi uchun zarur bo'lgan muammolar ustida mulohaza yuritishga imkon beradigan ta'limiy muhitni yaratishga harakat qilgan. Bunda bola o'ziga qanday vaziyat qulay bo'lsa, shuni tanlashiga imkon berilgan.

Montessori qarashlarini amaliy tarzda shunday ko'rsatish mumkin. Masalan, bola o'zining e'tiborsizligi bilan guldon, stul (yoki boshqa biror predmet)ni turtib yuborsa, u sinadi yoki shovqin-suron bilan polga ag'anaydi va bolaga uning bee'tiborligini namoyish etadi. Har qanday bola bu ishining yaxshi emasligini ichdan his qiladi va o'zini aybdor sanaydi. Agar barcha ashyolar biror narsaga qotirib qo'yilgan bo'lganda, bola hayoti davomida o'z tabiatiga xos bo'lgan bunday shoshqaloqlik va beparvolik sifatini payqamay katta bo'ladi. Ma'lum bo'ladiki, bola o'z faoliyatini to'g'ri boshqara bilganida guldon yoki stul (yoki shu beparvolikning qurboni bo'lgan boshqa biror buyum) shovqin-suronsiz o'z joyida turgan bo'lardi. Shunday haqiqatlarni ilg'agan, o'z xatti-harakatlarini kuzata va boshqara bilgan bolada ziyraklik va mas'uliyat hissi shakllanib boradi⁵⁴.

Bu jo'ngina misolga singdirilgan haqiqat shundan iboratki, bola jim turgan ashyolardagi yaxshilik bilan o'zining beboshvoq faoliyati natijasida yuz bergan yomonlikni aralashtirib yubormasligi, ularni farqlashi yoki bu kabi hodisalarga beparvo bo'lmasligi kerak. Bu bolaning kattalarga bo'ysunuvchanligi, itoatkorligi yoki passiv bo'lishi uchun emas, balki o'z faoliyatida, mehnati jarayonida ichki ziyraklikni shakllantirish uchun zarurdir.

⁵³Руссо Ж.Ж. «Эмиль или О воспитании». – Москва: 1995. – 62-с.

⁵⁴Монтессори М. Дом ребенка: Метод научной педагогики. Пер. с итал. – Гомель. 1993. – 230-с.

Taniqli fransuz pedagogi – gumanist S. Frene (1896–1966): «Jamiyatning demokratlashuvi maktabning demokratlashuvidan boshlanadi. Avtoritar maktab demokratik jamiyatning bo‘ljak fuqarolarini shakllantira olmaydi», - degan ekan⁵⁵. Ko‘rinadiki, millatning, mamlakatning taqdiri va kelajagi maktabgacha ta‘limi tizimi, maktab va pedagogning qo‘lida. Tarbiyachi-o‘qituvchi ko‘tarilmas ekan, millat ko‘tarilmaydi. Millat ko‘tarilmas ekan, mamlakat ko‘tarilmaydi. Shu ma’noda, bo‘ljak pedagoglarning bugun o‘zlashtirayotgan bilimlari ertaning buyukligi garovidir.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, erkin tarbiya g‘oyasi zamirida tabiat, jamiyat va madaniyat singari faktorlar mavjud. Bu uchlikning markazida erkin shaxs turadi. Ta‘lim jarayonida erkin tarbiya tamoyillariga tayanilganda pedagog va tarbiyalanuvchilar orasidagi o‘zaro muloqot jarayoni tenglik asosiga ega bo‘ladi. Tarbiyalanuvchi olam va odamni kuzatishga, ularni o‘rganishga, kuzatganlariga tayangan holda mulohaza yuritish, taqqoslash, xulosalar chiqarish va baholashga o‘z ixtiyori bilan kirishadi, to‘g‘rirog‘i, erkin tarbiya asosiga qurilgan ta‘lim jarayoni uni shunga yo‘naltiradi.

Rus pedagogi Ye. S. Ventsel (1907–2002) ham ta‘limda erkin tarbiyani targ‘ib qilgan. Uning fikricha, axloqiy fazilatlar tarbiyalanuvchilarning “miyasiga joylab qo‘yish” bilan emas, balki bolada ma’naviy sifatlarga ixtiyoriy moyillik uyg‘otish yo‘li bilan singdirilishi lozim⁵⁶.

Ventselning qarashlari bo‘yicha erkin tarbiya tamoyillariga tayangan pedagog hech qachon asabiylashmaydi, biror narsadan xafa bo‘lmaydi, o‘z hissiyotlarini boshqara biladi, o‘ziga ishonadi, o‘z egosentrizmini yenga oladi, o‘zgalarga va ularning fikriga sabrli bo‘ladi, o‘z agressiyasini ushlab turishga o‘rganadi, tarbiyalanuvchilarni xolis baholaydi, bolalardagi bezovtalik, qo‘rquv hamda asabiy zo‘riqishlarni kamaytiradi.

V. A. Suxomlinskiy (1918–1970)ning pedagogik qarashlari zamirida ham erkin tarbiyaning belgilarini ko‘rish mumkin: bolalarga ishonish; nomajburiy ta‘lim; hech qanday jazolarsiz tarbiyalash; kattalar va bolalar hamkorligi; ijodiy mehnat va axloqiy erkinlik; bolaga turmush tarzi, xatti-harakati va o‘zini qanday tutish ixtiyorini

⁵⁵Монтессори М. Дом ребёнка: Метод научной педагогики: Пер. с итал. – Гомель, 1993. – 230-с.

⁵⁶Вейтцель Е. С. Теория свободного воспитания и идеальный детский сад. Антология гуманной педагогики. – Москва, 1999. – С. 30–216.

berish; o'zi tanlagan narsalar uchun mas'uliyatni zimmasiga olish va hokazo ⁵⁷.

Suxomlinskiyning bu prinsiplarini amalda rus pedagoglari Sh. A. Amonashvili, Ye. N. Ilin va boshqalar, o'zbek pedagoglari M. Abdurasulov, A. Boyirbekova, K. Qodirovalar faoliyatida kuzatish mumkin ⁵⁸.

Mustaqil mamlakatimizning o'z fikriga ega bo'lgan fuqarolarini shakllantirish uchun butun ta'lim tizimini bugun jamiyat talab qilayotgan avlodni tarbiyalashga qaratish, xususan, maktabgacha adabiy ta'limni erkin tarbiya texnologiyasiga tayangan holda tashkil etish davr talabidir.

Albatta, har qanday ta'lim-tarbiya tizimini shaxsga u yoki bu darajadagi bosimsiz amalga oshirish qiyin. Ammo bugungi milliy pedagogika ilmida buni imkon qadar minimal darajaga tushirish yo'llari qidirilayotgan ekan, bu jarayonda erkin tarbiya texnologiyasiga tayanish, maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyachilardan maksimal darajada natija beradigan metod va usullardan foydalanish talab etiladi.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

Zumrad va Qimmat (o'zbek xalq ertagi) ertagining matni⁵⁹ yoki multfilmi bilan tanishtirilgach, bolalarning taassurotlari sovimay ularga dastlab jo'ngina javob talab qilinadigan savol va topshiriqlar bilan murojaat qilinadi: "Sizga qaysi obraz ko'proq yoqdi? Zumrad timsolimi yoki Qimmat obrazimi? Nimasi bilan yoqdi? Qay jihatlari yoqmad? Bu haqda o'ylab ko'rib javob bering" va hokazo.

Albatta, o'g'il bolalar ham, qizlar ham Zumrad va cholga ijobiy, kampir va Qimmatga salbiy munosabat bildirishadi. Zumrad yoqqanini, u yaxshi qiz ekanini aytishadi. Qimmatni dangasa, ishyoqmas va qo'pol bo'lgani uchun yoqtirishmaydi va hokazo shunga o'xshash gaplar. Chunki, avvalo, savolning o'zi bolalardan shu javoblarni talab qilyapti, qolaversa, ular bundan boshqacha javob bo'lishi mumkinligini tasavvur ham qilolmaydilar. Ular aytishlari kerak bo'lgan gaplarni, ota-ona, bobo-buvi va tarbiyachilari ularning ruhiyatiga singdirib yuborgan

⁵⁷ Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. — Киев. 1972. — 243 с.

⁵⁸ Илдошев К. Янгича педагогик тафаккур ва адабиёт ўқитишнинг илмий-метodik асослари. Пед. фан. док... дисс. — Т.: 1997.

⁵⁹ ertaklar.uz.Zumrad va Qimmat.

fikrlarni aytadilar, o'zlari o'ylaganlarini emas. O'zlari hali boshqacha o'ylashga o'rgatilmagan. Ularni boshqacharoq mulohaza yuritishga o'rgatishni hali tarbiyachining o'zi ham bilishmaydi.

Ma'lumki, har bir inson Allohning alohida yaratig'i va ertaklarning qahramonlari ham shu yaratilarning tipik obrazi. Kimlardadir ijobiy fazilatlarining, yana birovlar tabiatida salbiy sifatlarning ortiqroq bo'lishi ular shakllangan va yashab o'tayotgan muhitning, tomirlarida oqayotgan qon va tarbiyaning mahsuli. Tom ma'noda yomon odam bo'lmagani singari ideal darajada yaxshi odamning o'zi yo'q. Har kimning tabiatida o'ziga yarasha «plus»lar va «minus»lar mavjud.

Bolalarni bu haqiqatlarni farqlashga yo'naltirish uchun ularning oldiga savolni boshqacharoq shaklda: «Zumradning fe'lida qanday yaxshi fazilatlar mujassamlangan? Avvalo, shularni sanab bering. Ular Zumradda qachon, qanday qilib shakllantirilgan? Diqqat bilan o'ylab ko'ring-chi, Zumradning fe'lida ham salbiy jihatlari bormi? Ularni nimalarda ko'rish mumkin? Qimmatning fe'lida qanday ijobiy sifatlari nazarga tashlanadi? Ular nimalarda ko'rinadi, sizningcha? Qimmatdagi erinchoqlik, qo'pollik, ishyoqmaslik sifatlari qachon, qanday qilib paydo bo'lgan? Buning sababchisi kim yoki nima deb o'ylaysiz?» tarzida qo'yish lozim bo'ladi. Shunda bolalar ularning ongida avtomatlashib qolgan javoblarni emas, balki vaziyatga boshqacharoq yondashgan holda, o'zlari kashf etgan javoblarni berishga majbur bo'lishadi.

Bu savollar mohiyatidagi g'oyalar nafaqat bolalar, balki «bog'cha opa»larning o'zlari uchun ham qiziq, albatta. Ular bu savollarga birgalikda javob topadilar.

Navbatdagi savol: «Gullar, qushlar va hayvonlar nima uchun Zumradni yaxshi ko'rishadi? Nega Qimmatni yoqtirishmayapti?»ga ham bolalarning javobi jo'ngina va avtomatlashib ulgurgan javoblar – qizlarning biri gullarni yaxshi ko'rib parvarish qilgani uchun va ikkinchisi ularni payhon qilgani uchun ekanligi aytiladi. Bu savollarga bolalar o'z mustaqil javoblarini aytishlari uchun ularni: «Nima uchun Zumrad gullarni yaxshi ko'radi-yu Qimmat ularni yoqtirmaydi? Buning sabablari nimada, sizningcha? Nima deb o'ylaysiz, gullarni yaxshi ko'rmaslik aybmi? Yaxshi odam bo'la turib gullarni yaxshi ko'rmaslik mumkinmi yoki gullarni yoqtirmaydigan odamlarning hammasi yomon odamlar bo'ladimi? Nega shunday deb o'ylaysiz? Umuman, gullar, qushlar, hayvonlarda yaxshi ko'rish xislati bormi, nima deb o'ylaysiz?»

Bor bo'lsa, bularni siz nimalarda ko'rishingiz mumkin?" shaklida berish kerak bo'ladi. Bu kabi mustaqil mulohazani talab qiladigan savollarga bolalarning ko'pchiligi javob bera olmasligi mumkin va ularning yoshida bu tabiiy hol. Ammo maktabgacha ta'lim muassasalari adabiy ta'limi uchun, bolalarni kichikligidan mustaqil fikrlashga yo'naltirish uchun javobning o'zi unchalik ham muhim emas, balki, bolalarning shu kabi alohida hodisalar haqida o'ylay boshlashi yetakchi ahamiyat kasb etadi.

Juda ko'pchilik tarbiyachilar, ota-onalar, maktabgacha tarbiya pedagogikasi bilan shug'ullanayotgan mutasaddilar «bunday savollar bolalarga og'irlik qiladi» deb o'ylashlari tabiiy, albatta. Lekin shunday haqiqat ham mavjudki, bugunning bolalari, axborotlar oqimi tezlashgan jamiyatda yashayotgan bolalarning dunyoqarashi bizning bu davrdagi saviyamiz, bilimlilik darajamizdan ancha keng va yuqori. Ta'lim-tarbiya jarayonidan davlat va jamiyat bolalarning bor darajasiga moslashishni emas, balki hozirgi intellektual imkoniyatlaridan ularning o'zlari uchun oqilona foydalanib, erishgan darajalaridan yuqoriga ko'tarishni talab etmoqda. Ta'lim-tarbiya jarayoni bolalarning hozirgi erishgan darajalaridan oldinroqda bo'lishi, ularni yanada olg'a yetaklashi maqsadga muvofiqdir. Mashg'ulotdan mashg'ulotga shu tarzda mushohada yuritishga undalgan tarbiyalanuvchilar asta-sekinlik bilan mustaqil fikrlashga, har qanday masalaga o'z munosabatini bildirishga o'rganib boradilar, o'zlarida shaxslik sifatlarini shakllantirishda faol qatnashadilar.

Bolalar: "Sehrgar kampir Zumradni nima uchun mukofotladi? Uning sehrgarligini siz nimalarda ko'rdingiz? Sandiqlarning biriga zeb-u ziynat, ikkinchisiga ajdarlarni solib qo'yish, sizningcha, sehrmi? Qimmatni dangasaligi va ishyoqmasligi uchun shu darajada jazolash o'rinlimi, nima deb o'ylaysiz? Sizningcha, Zumradga o'xshash osonmi yoki qiyinmi? Buni qanday bildingiz? Nega Qimmatga o'xshashni istamayapsiz? Unga o'xshash osonmi, qiyinmi? Buni qanday bildingiz? Bu osonlik (yoki qiyinlik)ni qanday tushunasiz, gapirib bering. Qimmatning dangasa, ishyoqmas, erinchoq va injiq qiz bo'lib qolishiga nima sabab bo'lgan deb o'ylaysiz? Zumradning aqlli, mehribon, mehnatsevar qiz bo'lishiga nimalar sabab bo'lgan bo'lishi mumkin? O'g'il bolalar, Qimmatga o'xshagan o'rtog'ingiz bo'lishini istaysizmi? Nima uchun?" kabi savollarga javob berisharkan, tarbiyachi ularning matn mazmunini takrorlashga chalg'ib ketishlariga yo'l qo'ymasligi,

har bir bolani, iloji boricha, o'z fikrini aytishga, bir-birini takrorlamaslikka yo'naltirishi, alohida fikr aytgan bolalarni rag'batlantirib turishi maqsadga muvofiqdir.

Savollar asosida suhbat tugagach, ma'lum bo'ladiki, hamma qizlar Zumradga o'xshashni istashadi. O'g'il bolalar ham Zumradga o'xshagan o'rtoqlari bo'lishini xohlashadi. Endi bolalarning diqqati Zumradga o'xshash ularning hayotlarida nimalardan iborat ekanini aniqlashga qaratiladi va bolalarga Zumradga o'xshashning zamirida nimalar yotishini aniq tasavvur qilishlari uchun ularni bunga yo'naltiruvchi savollar o'rta tashlanadi: "Qani, menga ayting-chi, kim ertalab bog'chaga borish uchun oyisi uyg'otmasdan avvalo'zi turadi? Kim yotgan o'rnini o'zi yig'ishtiradi? Kim nonushta tayyorlashga oyisiga yordam beradi? Bu yordam nimalardan iborat bo'ladi? Kim oyisiga xarxasha qilmay nonushta qiladi? Kim oyisi bergan kiyimni injiqlik qilmay kiyadi? Kim oyisining yordamisiz o'zi kiyinadi? Kim sovg'a so'ramay, ertalabda oyisi va adasining asabini buzmay bog'chaga keladi? Bog'chadan borgandan keyin kimning multfilm ko'rgisi kelmay, uylarni yig'ishtirgisi keladi? Kimning ko'chada o'rtoqlari bilan o'ynagisi kelmay, oyisiga idishlarni yuvishga yordam bergisi keladi? Kim telefonda har xil o'yinlarni o'ynamay, ukasi (yoki singlisi)ga qarab turgisi keladi?" va hokazo savollar bolalarni ziyrak torttirishi aniq.

Bu kabi savollarga javob berish asnosida bolalar o'zlariga tashqaridan nazar tashlaydilar, kundalik hayotlarini kuzatadilar, xatti-harakatlaridagi yaxshi va yomon sifatlarni taftish qiladilar. Shu tariqa qahramonlar shaxsi tahlili asnosida o'zlarini o'zlari tarbiyalab boradilar. Zumradga o'xshagan yaxshi qiz bo'lish oson emasligini, buning uchun anchagina huzur-halovatdan kechishga to'g'ri kelishini, mehnat qilish kerakligini anglaydilar. Dangasalik, erinchoqlik, ishyoqmaslik, injiqlik yoqimli sifatlar ekanini, ular qanchalik yoqimli bo'lsa, shunchalik zararli ekanligini bolalarga anglatish kerak bo'ladi. Qimmatning yomon qiz bo'lib qolishiga, guruhlaridagi hamma bolalar uni yomon ko'rib qolgani sabablariga bolalarning diqqatini qaratish o'rinli bo'ladi.

Ertak mazmunidagi bolalarning diqqatini qaratish lozim bo'lgan obrazlardan yana biri – bu chol timsoli. Xo'sh, chol qanday odam? Oilada uning o'rni, roli qanday? Tarbiyalanuvchilar, ayniqsa, o'g'il bolalar bu haqda mulohaza yuritib ko'rishlari kerak. U shunday

qilmasligi, ya'ni qizini adashtirib kelmasligi mumkinmidi? Chol nima uchun bu ishni – keyin o'zi xafa bo'ladigan ishni qildi? Bu uning xarakteridagi qanday sifatlardan dalolat beradi? O'g'il bolalar bu haqda o'ylab ko'rishining o'zi, garchi javob bera olmasalar ham, ularda shaxslik, erkaklik sifatlarining ilk kurtaklari paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Taraqqiyotning mazkur bosqichida adabiy qahramonlarning shaxsi, xatti-harakati, fe'l-atvorini shu tariqa tahlil qilib o'rgangan bolalar ta'limning keyingi bosqichlarida badiiy asarlar ustida ishlaganda ham, o'z hayotlari davomida yuz bergan voqea-hodisalarga ham o'zlaricha yondashadilar. Asta-sekinlik bilan oq-qorani, to'g'ri-noto'g'rini, halol-haromni farqlab, yaxshilarini o'ziga singdirib, yomonlardan qochib shakllanadilar. O'z ma'naviy kamolotlari yo'lida o'zlari bevosita ishtirok etadilar.

Savol va topshiriqlar

1. Erkin tarbiyaning maqsad va vazifalarini aniqlang. Uni an'anaviy ta'lim maqsad va vazifalari bilan taqqoslang. Yutuq va kamchiliklarni farqlang.

2. Tarbiyachi-o'qituvchining erkin tarbiya va an'anaviy ta'limdagi vazifalarini aniqlang va qiyoslang. Qay birini yoqlaysiz va nima uchun?

3. Erkin tarbiya texnologiyasiga xos bo'lgan: "...bolalar faoliyatini qat'iy qonunlarga bo'ysundirilmasligining qonuniylashtirilganligi"ni qanday tushundingiz. Bu jumladagi fikrni o'z so'zlaringiz bilan izohlab bering.

4. Erkin tarbiyadagi: "...bolalarga bolaligini qaytarib berish, tarbiyalanuvchilarga Alloh tomonidan berilgan tabiiy sifatlarni saqlab qolish va ularning rivojlanishiga zarur shart-sharoitni yaratish"ni bo'lajak tarbiyachi sifatida qanday tushundingiz?

5. Mazkur texnologiyaga xos bo'lgan: "Bolalarning bolaligini ularni hayotga tayyorlashga emas, balki shu bosqichdagi hayotni qadrlash, hayotning mazkur bosqichidagi eng qadrlil damlarni kelajakda nima berishi mumkinligiga sarflamaslik, bolalik va o'smirlik davrini ham hayotning tuhfasi sifatida qabul qilish"ni o'z amaliy faoliyatingizdan kelib chiqib sharhlang. Unga munosabat bildiring.

6. Bolalarga: "...ularning hozirgi qarashlari, g'oyalarini kelajakda amalga oshishi mumkin bo'lgan haqiqatlar deb qabul qila oladigan

sherik sifatida qarash” qo‘lingizdan keladimi? Yaxshilab o‘ylab javob bering.

7. Erkin tarbiya texnologiyasiga xos bo‘lgan yetakchi xususiyatlarni adabiy ta‘lim bilan bog‘lang va bu qanday ko‘rinishda bo‘lishini dalillang.

8. Siz, talabalar, o‘zlarinigizning ta‘lim olishdagi erkinligingizni qanday tasavvur qilasiz? Qanoatlaringizni, albatta, o‘z asosi bilan ayting.

9. Sizga taqdim etilgan badiiy asar – “Zumrad va Qimmat” ertagi tahliliga o‘z munosabatingizni bildiring. Undan nimalarni o‘rgandingiz? Nimalarga qo‘shilasiz? E’tirozlaringiz nimadan iborat? Kursdoshlar bilan fikrlaringizni o‘rtoqlashing. Munozara uyushtiring.

10. “Odil Yoqubov qissalarida muhabbat mavzusi” nomi ostida insho yozing. Adibning bir yoki bir nechta asari misolida muhabbatning kuylanishini tavsifga torting. Ishlaringizni birgalikda muhokama qiling.

9-MAVZU. TA'LIM METODLARI VA BOLALAR BOG'CHALARI ADABIY TA'LIMIDA ULARDAN FOYDALANISH

Reja:

1. Ta'lim metodlari va ularning yetakchi xususiyatlari.
2. MTMLar adabiy ta'limiga xos bo'lgan metodlar.
3. Badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida ta'lim metodlaridan foydalanish yo'llari.
4. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: suhbat metodi, evristik metod, taqqoslash metodi, induktiv va deduktiv metodlar, fikriy hujum, "6x6" metodi.

Ta'lim metodlari va ularning har biriga xos bo'lgan yetakchi xususiyatlar bilan "Umumiy pedagogika" kursida batafsil tanishiladi. Shu bois mazkur darslikda, talabalarni takrorlardan qo'rg'ash maqsadida faqat maktabgacha ta'lim tizimi samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladigan mantiqiy metodlar va ulardan foydalanish yo'llari haqida fikr yuritiladi. Maktabgacha ta'lim muassasalari nutq o'stirish va badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlarida tarbiyalanuvchilar ma'naviyati sog'lomlashuviga xizmat qiladigan mantiqiy – suhbat, evristik, tadqiqot, taqqoslash, induktiv, deduktiv metodlar bilan birga "fikriy hujum", "6x6" nomli interfaol metodlardan ham samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Maktabgacha adabiy ta'limni to'g'ri tashkil etish bu jarayonning bolalar ishtirokida tarbiyachi tomonidan emas, balki bolalarning o'zlari tomonidan tarbiyachi ishtirokida amalga oshirilishini nazarda tutadi. Shu asosga qurilgan zamonaviy suhbat metodi tarbiyalanuvchi ma'naviyatini sog'lomlashtirish, dunyoqarashini kengaytirish, bilimlarni o'zlashtirish, mantiqiy va mustaqil tafakkurini ta'minlashda qo'l keladigan metodlardan biridir. A. Tojievning "Adabiyot darslarida suhbat" kitobida bu metodning o'ziga xos xususiyatlari haqida batafsil so'z yuritilgan ⁶⁰.

Nutq o'stirish va badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlaridagi suhbatlarda ishtirok etgan tarbiyalanuvchi o'z

⁶⁰ Тожиёв А. Адабиёт дарсларида суҳбат. –Т.: «Уқитувчи», 1997.

fikrlarini muhokama qiladi, qarashlarini soʻz bilan ifodalashga tayyorlanadi. U fikrning aniq va muayyan maqsadga yoʻnaltirilishini taʼminlaydi. Suhbat jarayonida bolada oʻz fikrini aytish, uning toʻgʻriligiga hamsuhbatlarini ishontirish ehtiyoji tugʻiladi. Bolani oʻz fikrini isbotlash uchun asar matnidan dalillar topa bilish, misollar keltirish koʻnikmasini egallashga yoʻnaltirish, uni eʼtiroz bildirishga, qarshi fikrlar ayta olishga odatlantira borish suhbat metodining talablaridan biridir. Bu metod kichik tarbiyalanuvchilarni hamsuhbatni eshitish, munozarada ishtirok etishga oʻrgatadi, oʻz bilimini chuqurlashtirishga ehtiyoj paydo qiladi, qiziqishlari doirasini kengaytiradi.

“Ilk qadam” dasturidan oʻrin olgan adabiy asarlar tahliliga yoʻnaltirilgan suhbatlar bolaga nafaqat bilim beradi yoki tarbiyalaydi, balki uni aqliy faoliyatga ham yoʻnaltiradi. Toʻgʻri tashkil etilgan suhbatlar xotirani, kuzatuvchanlikni, tasavvur va hissiyotni faollashtirishga sharoit yaratadi. Oqilona tashkil etilgan suhbatlar davomida har bir bolaning individual jihati namoyon boʻladi. Mashgʻulotlarda tashkil etilgan bunday suhbatlarda bitta masala boʻyicha bir nechta bola, baʼzan butun guruh fikr aytishi mumkin. Bu jarayonda tarbiyachi barcha tarbiyalanuvchilarning faoliyatini kuzatib boradi, suhbatni maqsad sari yoʻnaltiradi, bu bilan bolalarning oʻzlari mustaqil ishlashlari uchun sharoit yaratadi.

Bolalar bogʻchalari adabiy taʼlimini maqsadga muvofiq tarzda tashkil etishda qoʻllaniladigan suhbat metodining asosiy talablaridan biri – savollarning shakl tomonidan ham, mazmun jihatidan ham har xil boʻlishi. Kichik tarbiyalanuvchiga bir xil narsa bilan uzoq shugʻullanish oʻta salbiy taʼsir qiladi. Suhbat uchun savollar tayyorlayotganda tarbiyachi tarbiyalanuvchini oʻylantiradigan, mustaqil ravishda mulohaza yuritishga undaydigan jihatlar yetakchilik qilishini, guruhdagi barcha bolalarning rivojlanganlik darajasini nazardan qochirmasligi lozim boʻladi. Bundan tashqari, suhbat uchun tuzilgan savollar bola ruhiy faoliyatining xilma-xilligini ham taʼminlashi kerak. Bolaning savollarga javob berish uchun oʻylanishi, eslashi, tasavvur qilishi, izlanishi unda shaxslik sifatleri shakllanishida juda foydalidir. Suhbat uchun tuzilgan savollar orasida oʻzaro kuchli mantiqiy aloqa boʻlishi kerak. Savol koʻmagida asardan bola tomonidan kashf qilingan mantiq bilan asar muallifi fikrlari murakkab yaxlitlikni tashkil etishiga eʼtibor qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida badiiy asarlar ustida ishlaganda tashkil etilgan suhbatlar davomida kichik tarbiyalanuvchi asar haqidagi dalillarni aniq bilgandagina o'z qarashlarini aytishi mumkin. Lekin ko'pincha bunday vaziyatlarda bilimning, dalilning o'zi kamlik qiladi. Bola asarni tarbiyachisi ko'magida tahlil qila bilishi, o'ziga xos jo'ngina xulosalar chiqara olishi kerak bo'ladi. Asar matni yuzasidan izlanishga undaydigan savol-topshiriqlar ham shunga qaratilishi lozim. Yaxshi savol ahamiyatli, keng qamrovli, o'ylashga, his qilishga, izlanishga majbur etadigan, kashfiyotlar qiladigan, tasavvur uyg'otadigan bo'ladi. Jaloliddin Rumiy hazratlari: "Yaxshi savol yarim bilimdir",- deb bejiz aytmagan.

MTT mashg'ulotlarida tashkil etiladigan suhbatlarda bilim berish ustuvorlik qilmaydi. Balki kichik tarbiyalanuvchilarda olingan bilimlar, o'zlashtirilgan fazilatlarini mustahkamlash, munosabat bildirish, tuyg'ularni so'z bilan ifodalash, uni asoslash, o'z fikrida tura bilish sifatlari tarbiyalanadi. "Bog'cha opa"dan birinchi savoldan keyin tarbiyalanuvchilar kayfiyatini ilg'ab olish, savol tushunarli bo'lganini his qilgan holda suhbatni yangi-yangi yo'nalishlarga burish talab qilinadi. Suhbat metodi asosida tashkil qilingan mashg'ulotlarning ichki tartibi shu tariqa yaratiladi.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida badiiy bitiklar tahliliga qaratilgan suhbatni muvaffaqiyatli tashkil etishning shartlaridan yana biri – bolalarning javoblariga e'tibor va hurmat bilan yondashishdir. Javob berayotgan bolaning fikrlari ba'zan chalkashib ketishi yoki noaniq bo'lishi tabiiy. Tarbiyachining vazifasi uni butun guruhga tushunarli qilib aytib berish emas. Bu adabiy ta'lim metodikasida mutlaqo noto'g'ri yo'l hisoblanadi. Bola aytmoqchi bo'lgan fikrini qiynalib, izlanib, munosib so'zlarni topib, o'zi ifodalashi kerak. Uni boshidan shunga o'rgatish lozim. Bolaning o'z fikrini aytishiga o'rinsiz ko'maklashish uni o'ylamaslikka o'rgatib qo'yadi. Agar yordam berish kerak bo'lsa, qo'shimcha savollar bilan uning o'z fikrini aniqroq ifodalashiga ko'maklashish mumkin.

Badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida tashkil etilgan suhbat jarayonida tarbiyachi va tarbiyalanuvchi munosabatlari samaradorligi nafaqat savolning to'g'ri qo'yilishi, balki tarbiyachining har xil xarakterdagi javoblar orasida o'zini yo'qotmay suhbatni boshqara bilishiga ham bog'liq. Yaxshi tashkil qilingan suhbatlarda bog'cha opa va bolalar bir-birining fikr va qarashlari bilan

hisoblashadigan teng huquqli suhbatdoshlarga aylanadilar. Tarbiyachi bola javoblaridagi silliqlikni birinchi o'ringa ko'tarmasligi kerak. Uning bola javoblarini muntazam ravishda tuzatib, to'ldirib borishi ham noto'g'ri. Albatta, bolaning xulosasi kattalarning fikridek to'kis bo'lmaydi. U to'mtoq, jo'n, jaydari, tarqoq bo'lsa ham adabiy ta'lim amaliyoti uchun olimnikidan qadrliroq, tarbiyachinikidan qimmatliroqdir. Chunki bola hech kimni – muallifni ham, bog'cha opasini ham takrorlayotgani yo'q. Bu uning o'z mustaqil fikri, o'z xulosasi. Tarbiyachining vazifasi bolaning fikr ifodalashida mantiq, madaniyat va bilimni ta'minlash, boshqalarning fikriga munosabatda aytganlari uchun javob bera olish hissini tarbiyalashdan iboratdir.

Maktabgacha ta'lim tizimida badiiy asarlar ustida ishlash jarayoniga olib kirilayotgan zamonaviy suhbatlar – bu ovoz chiqarib mulohaza yuritish, bir savol atrofida birgalikda o'ylash, ovoz chiqarib his etishdir. Bolalar hamisha ham tuyg'ularini so'z vositasida ochiq ifodalay olmaydilar. Asl tuyg'ularning tabiati shunaqa, ularni hamisha ham so'zga ko'chirib bo'lmaydi. Buni, ba'zan, kattalar ham eplolmaydilar. Tortishuvlar uchun vaziyat yaratish suhbat jarayonida bolalarni faollashtirishning muhim shartlaridan biridir.

Badiiy matnlar mazmuni yuzasidan tashkil etiladigan suhbat jarayonida tarbiyachining diqqati faqat bir nechta bolaga qaratilib qolsa, jamoa suhbat buziladi. Qolgan bolalar tezgina "tinglovchi"lik mavqeyiga o'tib oladilar. Guruhda "suhbatda faqat "zo'r" bolalar qatnashadi" degan qarash shakllanib qoladi. Chinakam suhbat tarbiyachi savol berib, birinchi bo'lib javob bergan bolaning fikri bilan chegaralanib qolmay, boshqa bolalarning mulohazalari bilan ham qiziqish, barcha bolalarning fikrlarini eshitib bo'lgachgina, javoblar sifatini baholash bo'lgan joyda amalga oshadi. Suhbatlarda bolalar o'zlarini teng huquqli suhbatdoshlar darajasida his qilgandagina maktabgacha adabiy ta'limning maqsadiga erishish mumkin bo'ladi. Suhbatdagi tenglik, shu bilan birga, undagi tabiiylik, samimiylilik, erkinlikni tarbiyachi tashkil etadi. Matndagi muhimlarni anglashga yo'naltirilgan umumiy savol ba'zan ayrim yo'naltiruvchi qo'shimcha savollarni ham taqozo etadi. Buni tarbiyachi vaziyatga qarab ilg'ab olishi va yo'naltiruvchi qo'shimcha savollarni tashkil eta bilishi lozim bo'ladi.

Asarlar tahliliga bag'ishlangan suhbat yakuni savolning kun tartibidan tushib qolishi degani emas. Aksincha, tarbiyachi tomonidan

yaxshi tashkil qilingan suhbatning yakunlanishi guruhda muhokama qilnadigan yangi-yangi savollar tug'ilishiga sabab bo'ladi. Suhbat o'zining tabiiy kuchi, samimiy insoniy muloqotga asoslanganligi bilan ahamiyatlidir.

Maktabgacha ta'lim muassasalari nutq o'stirish va badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlarini adabiy ta'limning maqsadiga muvofiq tashkil etishda suhbat metodini qo'llash bola tafakkuri va bilim olishdagi mustaqilligining nisbatan baland darajasini ta'minlashi lozim. Mazkur metodda tarbiyachining vazifasi o'zlashtirilgan axborotlarni yodga soladigan, ma'lum maqsadga xizmat qiladigan, ayni zamonda, qiziqarli, bilimlarni yangi vaziyatga muvofiqlashtirish va qayta ishlashga yo'llaydigan, xulosa chiqarishga undaydigan, chiqarilgan xulosalarni asoslashni talab qiladigan tarzda savol va topshiriqlarni tuzishdan iboratdir. Tarbiyalanuvchining faoliyati esa vaziyatni tahlil etish, o'zlashtirilgan axborotlarni yodga soladigan savollarni qayd etish, ularga javob izlash, javob berish, yarim mustaqil va mustaqil xulosalar chiqarish, fikrlarini asoslashdan iborat bo'ladi.

"Ilk qadam" dasturida tavsiya etilgan badiiy matnlarni o'rganishda qo'llanadigan suhbat metodi nafaqat tarbiyachining tarbiyalanuvchilar jamoasi bilan, balki bolalarning o'zaro dialogik hamkorligini ham nazarda tutadi. Bu metodning mohiyati bog'cha opa tomonidan o'quv materialidagi yetakchi, bola ko'nglidan o'tsa, u yerda o'zidan ijobiy iz qoldirishi mumkin bo'lgan qarashlarni qiziqarli tarzda savol yoki topshiriqqa aylantira bilish, tarbiyalanuvchilarni javob topish yo'llarini izlashga, bilim va ma'naviy sifatlar, xulosa, qonuniyat va qoidalarning ular tomonidan qayta kashf etilishiga, tarbiyalanuvchilarni yaratish lazzatini tuyishga jalb qilishdan iboratdir.

Maktabgacha ta'lim tizimi adabiy ta'limida bola ma'naviyatini tozalashga xizmat qiladigan metodlardan yana biri **evristik metod**dir. Bu metodning nomi yunoncha izlayman, topaman degan ma'nolarni anglatadigan "heurisko" so'zidan olingan bo'lib, mahsuldor ijodiy fikrlash jarayonini, hayotiy va badiiy haqiqatlarni bolalar mustaqil kashf etishlarini tashkil qila bilishni nazarda tutadi. Kichik tarbiyalanuvchilar ma'naviy kamolotini ta'minlashda qo'llaniladigan evristik metod bolalarning oldiga yo'naltiruvchi masalalar qo'yish, tekshirish, hal etish, aks savollar vositasida o'qitish usuli hisoblanadi. Nutq o'stirish va badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlarida evristik metoddan foydalanganda tarbiyachi o'quv materialining suhbat

metodida foydalangan tizimini to'liq qo'llashi mumkin. Faqat uning tarkibi qo'shimcha bilim olishga, kashfiyotlar qilishga yo'naltiradigan savollar bilan to'ldiriladi.

Evristik metod suhbat metodida bo'lgan barcha usullarning birgalikda qo'llanilishini taqozo etadi. Bu metodda yetakchilik qiladigan savol va topshiriqlar qo'zg'atuvchi ahamiyat kasb etadi. Bunday asosdagi suhbat tizimi jarayonni kuzatish, savollarga javob berish, ma'lumot olish, topshiriqni bajarish, xulosa chiqarish va xulosalarni taqqoslash yo'lga qo'yilganda bolalarning fikrlash hamda bilimlarni mustaqil egallash ko'nikmasi rivojlanib boradi. Tarbiyalanuvchilar taqqoslash, tahlil qilish, dalillar keltirish bilan birga o'zlariga xos ravishda ma'lum umumlashmalar qiladilar, farazlarni ilgari suradilar, zarur ashyolar, materiallar to'playdilar, xulosalar chiqaradilar, o'z faoliyatini rejalashtiradilar. Bu bolalarning bilimlarni o'zlashtirishdagi faolligini oshiradi. Bu jarayonda bolalarning vazifasi faqat bog'cha opasi topshiriqlarini bajarish va savollariga javob berishdan iborat bo'ladi. Evristik metodning yuqoridagi shartlarini tarbiyachi kuzatib boradi.

MTT adabiy ta'limida evristik metoddan foydalanib belgilangan maqsadga erishish uchun tarbiyachi:

- tarbiyalanuvchilardan xabardorlikni talab qiluvchi savol va topshiriqlar qo'yishi;
- taqqoslab o'zlashtirish uchun materiallar taqdim etishi;
- belgilangan maqsadga yo'naltiruvchi farazlarni ilgari surishi;
- ularni tasdiqlovchi tajribalar qilishi;
- kuzatishga yo'naltirilgan savol va topshiriqlar berishi;
- badiiy asarning didaktik tahliliga yo'naltirishi;
- muammoli savol yoki topshiriqlar qo'yishi;
- savol va topshiriqlar ko'magida muammoli vaziyatlar hosil qilishi kerak bo'ladi.

Bu metodda tashkil qilingan mashg'ulotlarda bolalarning faoliyati bilimlarni vaziyatga muvofiq qo'llash, taqqoslash, farazlarni ilgari surish va asoslash, kuzatish, farazning to'g'riligini tekshirish, tajriba tahlili, bilimlarni o'zgargan vaziyatlarda qo'llash, dalillar keltirish, umumlashtirish, mustaqil amaliy ishlar tahlilini amalga oshirish, muammoli masalani hal etish kabilarni o'z ichiga oladi. Bu talablar tarbiyachi tomonidan tashkil etiladi va bolalar faoliyatida kuzatiladi.

Evristik metodda tashkil etilgan mashg'ulotlarda bolalarga taqdim etilgan savol, topshiriq va ko'rsatmalar ogohlantiruvchi xususiyat kasb etishi ham maqsadga muvofiqdir. Ya'ni bunday savol va topshiriqlarning bajarilishi oldindan mazkur bosqichga moslab qo'yiladi yoki uning yechimi davomida o'rtaga tashlanadi. Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida qo'llanilgan evristik metod tarbiyalanuvchida mustaqil mulohaza yuritish, muhokama qilish, xulosa chiqarish singari ko'nikmalarning dastlabki belgilarini shakllantiradi.

Maktabgacha adabiy ta'lim samaradorligini ta'minlaydigan **tadqiqot metodi** ham o'quv jarayonida bir muncha qiyin bo'lgan badiiy va hayotiy masalalarni hal qilishni nazarda tutadi. Bu metoddan bolalar bog'chalarining yuqori bosqichi – maktabga tayyorlov guruhlarida ta'limning samarali izlanish yo'llarini mustaqil ravishda tashkil etish maqsadida foydalaniladi. Bunda tarbiyalanuvchilar dalil to'plash va ularni tahlil qilish, tizimga solish, umumlashtirish va qat'iy xulosalar chiqarish kabi amaliy ishlarning dastlabki shaklini bajaradilar. Tadqiqot metodining evristik metoddan farqi shundaki, unda "kashfiyot" avvaldan ajratilgan materiallar tahlil qilinib, faktik materiallar umumlashtirilganidan so'ng, amaliy ish jarayonida bolalarning o'zlari tomonidan sodir etiladi. Bunda o'quv-biluv faoliyatining to'liq turkumini tarbiyalanuvchilar tarbiyachi rahbarligida o'zlari bajaradilar. Ya'ni ma'lumot to'plashdan tortib, uni tahlil qilish va yangi bilimlarni amaliyotda qo'llashgacha bo'lgan ishlarning barchasini bolalar tarbiyachi rahbarligida o'zlari, mustaqil ravishda amalga oshiradilar.

Maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilari tomonidan badiiy yoki hayotiy faktik materiallarni to'plash tadqiqot metodining zaruriy qismidir. Mustaqil ravishda tajribalar o'tkazish bolaning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Tarbiyachi tarbiyalanuvchilar ixtiyoriga dalillarni topish, ularni taqqoslash, tizimga solish, umumlashtirishni topshirgani bilan uning muammolilik darajasi kamaymaydi. Tadqiqot metodini qo'llashda topshiriqlarning bolalar tomonidan bajarilishi muhim hisoblanadi. Topshiriqlarni bajarishda ularning biror bosqichi tushib qolsa, topshiriq o'z tadqiqiyligini yo'qotadi.

Kichik tadqiqotchilarning rivojlanganlik darajasi mustaqil ravishda tadqiqot ishlarini olib boradigan darajaga yetganda, ya'ni maktabga tayyorlov bosqichiga o'tilganda **tadqiqot metodidan** foydalanish

mumkin. Bunda o'quv materiali evristik metoddagiday tuzilishi kerak bo'ladi. Savollar, ko'rsatmalar, topshiriqlar tartibi ham shunday bo'ladi. Tadqiqot metodini qo'llaganda savol-topshiriqlar bosqichning so'ngida, tarbiyalanuvchilarning ko'pchiligi muammoni hal qilib bo'lgandan keyin qo'yiladi. Bu kuchli tarbiyalanuvchilar uchun mo'ljallangan metod bo'lib, muammolarni hal etishda o'z-o'zini nazorat qilish va tekshirish usuli sanaladi. Rivojlanishi nisbatan sustroq bo'lgan bolalarga ularning o'zlari darajasidagi topshiriqlar beriladi. Topshiriqlar har bir bolaning individual imkoniyatlariga qarab taqsimlanadi. Tadqiqot metodidan nafaqat yangi asarni o'rganish, balki uni mustahkamlash va didaktik tahlil bosqichida ham foydalanish mumkin.

Maktabgacha ta'lim bosqichi tarbiyalanuvchilarining ijodiy imkoniyatlarini aniqlash uchun o'quv ishlarining asosiy usullarini didaktik tahlilga tortilgan matnni o'zlashtirish imkoniyatlari darajasiga qarab aniq belgilash zarur. Nutq o'stirish va badiiy adabiyot bilan tanishtirish mashg'ulotlarida tadqiqot metodidan foydalanilganda ham tarbiyalanuvchi bilimlarni o'zlashtirish jarayonida qo'llaniladigan tahlil, sabab-oqibat orasidagi aloqadorlikni belgilash, taqqoslash, birlashtirish, o'z farazlarini keltirish, isbotlash, rejalashtirish singari usullarni istifoda etish mumkin. Tahlil va sabab-oqibat orasidagi aloqadorlikni belgilash usuli adabiy ta'limning dastlabki bosqichida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ijodiy jarayonda, bilmaslikdan bilishga o'tish yo'lidagi qiyinchiliklarga yo'liqqan bolalarning analiz-sintez faoliyatida ularning ruhiy holati nazarda tutilmog'i zarur.

Adabiy ta'limning dastlabki bosqichida tarbiyalanuvchilarning ma'naviy sog'lomligini ta'minlash, ularga olam va odamga xos bo'lgan fazilatlarining mohiyatiga kirish sirlarini o'rgatishda ta'limning taqqoslash metodi ham juda qo'l keladi. Bu metoddan yangi bilim va tushunchalarni o'zlashtirishda keng foydalaniladi. Maktabgacha adabiy ta'limda yangi o'zlashtiriladigan bilimlar va axloqiy sifatlarni avval o'zlashtirilganlari bilan taqqoslash usuli, o'z navbatida, yangi tushunchalarni mustaqil ravishda tadqiq qilishning bir ko'rinishidir. **Taqqoslash metodi** asosida bolalarda, o'zlari anglamagan holda, o'rtoqlarining isbot va dalillariga o'zlarining mantiqiy qarashlarini qarshi qo'yishga ijtihodlari yotadi.

Mavzularni taqqoslash asosida isbotlashning tarbiyachi tomonidan o'quv materialini tanlash ham, uning bolalar tomonidan egallanishi ham nisbatan qiyin kechadi. Bu metoddan hamisha, har xil vaziyatlarda, holatlarda foydalanish mumkin emas. Qiyin mavzularni taqqoslab o'zlashtirish bilim egallashda unchalar qiynalmaydigan boladan ham anchagina fikriy zo'riqishni talab qiladi. Maktabgacha adabiy ta'limda bu metoddan foydalanilganda tarbiyachi tarbiyalanuvchilardan matnda mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklarni taqqoslash bilan isbotlab ko'rsatishni talab qiladigan savol va topshiriqlar tuzishi kerak bo'ladi. Tarbiyachi tomonidan shunday savol yoki masalaning qo'yilishi, farazlarning ilgari surilishi, ulardan birining to'g'riligini isbotlash fikrlar to'qnashuvi asnosida amalga oshiriladi.

Adabiy ta'limning ilk bosqichi – maktabgacha ta'lim tizimida kutilgan samaraga erishishda qo'l keladigan metodlar sirasiga **induktiv** va **deduktiv** metodlarni ham kiritish mumkin. Badiiy matn ustida ishlash mashg'ulotlarini maqsadga muvofiq tashkil etishda induktiv, deduktiv metodlarning ham o'ziga xos o'rni bor. So'nggi yillarda deduktiv ta'limga e'tibor kuchaydi. Lekin tafakkurning induktiv usulini shakllantirmay turib ta'limda muvaffaqiyatga erishish mumkin emas. Induktiv yoki deduktiv metodlarni qo'llash o'rganilayotgan o'quv materialining mantiqini ajratishda, ya'ni xususiydan umumiyga yoki umumiydan xususiya o'tishda ahamiyat kasb etadi:

Y. Babanskiy induktiv metodni qo'llaganda o'qituvchi va o'quvchi, bizning holatimizda tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchi faoliyatining quyidagi ikki varianti mavjudligini ko'rsatadi: birinchi variantda tarbiyachi avval faktlarni keltiradi, tajribani, ko'rgazma materialini namoyish etadi, topshiriqlarni bajarishni tashkil etadi, tarbiyalanuvchilarni asta-sekinlik bilan tushunchalarni aniqlashga, qonuniyatlarni o'zlashtirish va fikrlarni umumlashtirishga olib boradi. Bolalar xususiy faktlarni o'zlashtiradilar, so'ngra o'quv xarakteridagi umumlashma xulosalarni chiqaradilar. Ikkinchi variantda tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning oldiga xususiy jihatlardan umumiy holatlarga etaklovchi, umumiy xulosalarga olib keluvchi muammoli masalalar qo'yadi⁶¹.

Bugungi adabiy ta'limda, u o'qitishning qaysi bosqichida bo'lishidan qat'iy nazar shaxs ma'naviy kamolotini ta'minlash

⁶¹Аз. Babanskiy Ю. К. Методы обучения современной общеобразовательной школе. – Москва: «Просвещение», 1985. – С. 150–151.

maqsadida erkin faoliyatga undash yetakchilik qilayotgan ekan, induktiv metodning birinchi varianti istalgan samarani bermaydi. Ikkinchi variant, ya'ni bog'cha opaning xususiy jihatlardan umumiy holatlarga yetaklovchi, umumiy xulosalarga olib keluvchi muammoli masalalarni qo'yishi va tarbiyalanuvchilarning haqiqatlar ustida mustaqil ravishda mulohaza yuritib, xulosalar chiqarib, umumlashmalar qilishi – ko'proq foydalidir.

Induktiv metodning zaif tomonlari shundan iboratki, unda yangi mavzuni o'zlashtirishda ko'proq vaqt talab qilinadi. Bu metod bolaning mavhum tafakkurini o'stirishga xizmat qiladi. Dastlabki bosqich adabiy ta'limida bola ma'naviyatini sog'lomlashtirish yo'lida induktiv metodidan foydalanib, guruhlar yuqorilab borgan sari asta-sekinlik bilan deduktivga o'tish o'rinliroq bo'ladi. Chunki kichik guruhlarda narsa, hodisa va bilimlarning ko'proq xususiy tomonlari o'rganiladi.

Maktabgacha ta'lim tizimining "Ilk qadam" dasturida tavsiya etilgan uy hayvonlari, qushlar, baliqlar bilan bog'liq mavzularni induktiv metoddan foydalangan holda o'tish mumkin. Masalan, uy hayvonlari bilan tarbiyalanuvchilarni tanishtirish uchun ularga tayyor ma'lumotlar berilmay, mavzu va manbalar uy vazifasi sifatida topshiriladi. Mashg'ulotda esa ko'plab uy hayvonlarining rasmi darstaxtaga qo'yiladi. So'ng tarbiyalanuvchilardan ular to'plagan bilimlar asosida hayvonlarning har biriga xos bo'lgan individual xususiyatlar so'raladi: "Otning o'zigagina xos xususiyatlari nimalardan iborat?" savoli bolalardan ot haqida bilganlarini aytishni talab qiladi. Ma'lumki, biya sutidan qimiz olinadi, tuyog'iga taqa qoqiladi, uning go'shtidan qazi qilinadi, ot kishnaydi, otdan sportda, uloqda, urushlarda foydalaniladi va hokazo, bolalar shulardan bilganlarini sanab beradilar. "Eshakning faqat o'ziga xos xususiyatlaridan nimalarni bilasiz?" savoli bolani qo'lidagi eshak suratini kuzatishga, u haqda eshitganlari-bilganlarini eslash va aytishga yo'naltiradi. Boshqa barcha uy hayvonlarining shunday individual xususiyatlari bolalar tomonidan to'liq ochib bo'lingach, ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan jihatlari haqida so'raladi.

Kichik topag'onlar uy hayvonlarining hammasi odam uchun xizmat qilishini, hammasi tirik tug'ishi, hammasi odamlar tomonidan boqilishi, hammasi o't-yem bilan oziqlanishi, hammasining oyog'i to'rttaligi, hammasining tuyog'i borligi va hokazolarni bilganlaricha sanaydilar. Bu jarayonda bilim bilan xotira birgalikda faoliyat

ko'rsatadi. Bolalar bilimlarni tarbiyachidan tayyor holda olmaydilar, o'zlari bilganlarini namoyish etadilar. Bilmaganlarini esa o'rtoqlari va bog'cha opalari ma'lumotlaridan o'zlashtirib boradilar.

Maktabgacha ta'lim muassasalari mashg'ulotlarini samarali tashkil etish maqsadida ta'limning deduktiv metodini qo'llaganda tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning faoliyati quyidagi tarzda bo'ladi: tarbiyachi avval qoida, qonun yoki narsa-hodisaning umumiy jihatini so'raydi, asta-sekinlik bilan uning xususiy tomonlariga o'tadi, so'ng birgalikda ma'lum masalani yechishga kirishiladi. Bolalar bog'cha opalari rahbarligida avval umumiy holatni o'zlashtiradilar, so'ng ulardan kelib chiqadigan xususiy jihatlarni o'zlari kashf etib o'rganadilar.

Tarbiyachi maktabgacha adabiy ta'limda deduktiv metodni qo'llaganda bolalarga yo'nalish berishi, yo'l-yo'riqlarni taqdim etishi maqsadga ko'proq muvofiq keladi. Ko'rsatilgan yo'ldan bolalarning o'zlari umumiylikdan xususiy jihatlarni ajratishi, ularni farqlashi, asoslashi va xulosalar chiqarishi lozim bo'ladi.

Deduktiv metod o'quv materialini nisbatan tez o'tish imkonini beradi. Tarbiyalanuvchini tez fikrlashga o'rgatadi. Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida sharoitdan kelib chiqib, induktiv va deduktiv metodlarni birgalikda qo'llash ham katta samara beradi. Bir mashg'ulotning o'zida bir masala yuzasidan avval xususiyni aniqlab, undan umumiyga o'tish va ikkinchi bir muammo bo'yicha avval umumiyini ajratib, so'ng xususiyya, mayda tafsilotlarga o'tish jarayoni ham bolalar tasavvuri tiniqlashuvi, xulosalari qat'iylashuviga ko'mak beradi.

Bugun milliy pedagogikada keng qo'llanilayotgan metodlar bola va tarbiyachidan ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarflamay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishish maqsadini nazarda tutadi. Qisqa vaqt mobaynida zarur bilimlarni bolaga yetkazish, unda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma, malaka hosil qilish, shu bilan birga, bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat qilish hamda baholash tarbiyachidan yuksak pedagogik mahoratni talab qiladi. Bugun qator rivojlangan mamlakatlarda qo'llanilayotgan "Fikriy hujum", "6x6x6", "Klaster", "Qarorlar shajarasi" singari metodlarning ayrimlaridan maktabgacha adabiy ta'lim jarayonidagi badiiy matnning didaktik tahlilida ham foydalanish mumkin. Aslini olganda, bu metodlarning ta'limdagi mantiqiy metodlardan farqi uncha katta emas. Ularning barchasi zamirida muammoli metodning unsurlari mavjud.

Masalan, **“Fikriy hujum”** metodining maqsadi mashg‘ulotlar jarayonida tarbiyalanuvchilarning faolligini oshirish, ularni erkin, mustaqil mulohaza yuritishga undash, hammani bir xil qolipda fikrlashdan qutqarish, ma’lum mavzu yuzasidan har xil fikrlarni to‘plash va masalaga ijodiy yondashuvni ta’minlashdan iborat. Bu metoddan maktabgacha adabiy ta’limda foydalanilganda favqulodda, kutilmagan savol yoki topshiriqlar bilan bolalar loqaydlikdan, muvozanatdan chiqariladi va ular bezovta ruhiyat bilan badiiy muammoga, o‘quv topshirig‘iga **“hujum”** qiladilar. Ya’ni har bir bola o‘z bilimi, qobiliyati, iqtidori, dunyoqarashi va imkoniyatlari darajasida uni hal etishga kirishadi. Maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyalanuvchilari o‘z imkoniyatlari doirasida oldilariga qo‘yilgan muayyan masala bo‘yicha mulohaza yuritadilar. Bu metoddan foydalanilganda tarbiyachidan masala atrofida ishlayotgan, mulohaza yuritayotgan har bir bola tomonidan aytilgan fikrni qayd etib borish, har bir ishtirokchining erkinligini ta’minlash, aytilgan fikrlarning asoslanishini talab qilish, toki fikrlar tugamaguncha bahsni davom ettirish talab qilinadi. Bolalar tomonidan aytilayotgan fikrlarni alohida baholash, ularni tanqid qilish yoki fikrlardan kulish ta’qiqlanadi.

“Fikriy hujum” – o‘quv muammolarini hal qilishda keng qo‘llaniladigan metod. U qatnashchilarning tasavvurlari, bor bilimi va imkoniyatlaridan unumli foydalanishga yo‘naltirilgan. Mazkur metod bolaning oldiga qo‘yilgan har qanday muammoli masalaga ko‘p sonli yechimlar topishga imkon yaratadi. Maktabgacha adabiy ta’limni samarali tashkil etish maqsadida **“Fikriy hujum”**dan foydalanilganda quyidagi qoidalarga amal qilinadi:

1. Har bir bola bitta masala yuzasidan o‘ta xilma-xil mulohazalar aytishiga yo‘l qo‘yiladi. Bolalarda kutilmagan fikr, favqulodda g‘oyalar tug‘ilmasa, qatnashchilar bir-birlarini takrorlashga majbur bo‘ladilar.

2. G‘oya va fikrlarning soni rag‘batlantiriladi. Ma’lumki, miqdor odatda o‘sib, sifatni keltirib chiqaradi. Qatnashchilarga tasavvurga erk berish imkoniyati yaratilishi kerak. Bu erkinlik natijasida betakror va kuchli g‘oyalar tug‘ilishi mumkin.

3. Har bir bola o‘zгалar g‘oyasiga asoslanishi va ularni o‘zgartirishi mumkin. Chunki fikrdan fikr tug‘iladi. Oldin taklif etilgan g‘oyalarni o‘zgartirish, ko‘pincha, birlamchi fikrdan kuchliroq, yaxshiroq qarashlarni keltirib chiqaradi.

4. Bu metodni qo'llash jarayonida baholashlarga yo'l qo'yilmaydi. Agar jarayonning o'zida g'oyalar baholanadigan bo'lsa, qatnashchilar o'z fikrlarini himoya qilishga berilib ketib, yangi fikr aytishdan chalg'iydilar⁶².

Maktabgacha adabiy ta'limda "Fikriy hujum" metodidan foydalanish jarayoni quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

- tarbiyalanuvchilar erkin tartibda joylashtiriladi;
- ularning fikrlarni yozib borish uchun darstaxta yoki varaqlar tayyorlab qo'yiladi;

- hal etilishi lozim bo'lgan muammo aniqlanadi;
- ish jarayoni belgilab olinadi: a) g'oyalar baholanmaydi; b) fikrlashga to'liq erk beriladi; v) fikrlar ko'p bo'lishiga (miqdorga) intilinadi; g) bolalar faoliyati "ilg'ab oling", "bilib oling", "g'oyalarga asoslaning", "qo'shing", "kengaytiring", "o'zgartiring" singari chaqiriqlarga asosan uyushtiriladi;

- qo'yilgan muammo yuzasidan fikrlar so'raladi va yozib boriladi;
- o'zgalarning fikrlaridan kulish, kinoyali sharhlar va mayna qilishlarga aslo yo'l qo'yilmaydi;

- varaqlar g'oya va fikrlar bilan to'lganda ular ko'rinarli yerga osib qo'yiladi;

- g'oyalar tugamaguncha ish davom ettirilaveriladi;
- shundan so'ng yangi, kuchli, asosli va original g'oyalar tarbiyachi tomonidan rag'batlantiriladi, baholanadi⁶³.

Bu kabi ish jarayoni tarbiyalanuvchilarni ruhiy loqaydlikdan chiqaradi, ularning har birini o'zicha o'ylashga, o'z munosabatini bildirishga majbur qiladi. Yana shu narsa haqiqatki, bu metoddan foydalanilganda qo'llaniladigan savol-topshiriqlarning hammasiga guruhdagi barcha bola javob berishi shart emas. Aqli yetgan, fikri bor bolalar javob beraveradilar, qolganlar ular haqida mulohaza yuritadilar, javob berolmagan taqdirda ham, fikriy loqaydlikdan chiqadilarki, bu maktabgacha adabiy ta'lim uchun katta hodisadir.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan metodlarning yana biri "6x6" metodidir. Maktabga tayyorlov guruhlarning rejasidan o'rin olgan adabiy asarlar tahlili jarayonida mazkur metoddan foydalanishda tarbiyachidan pedagogik mahorat va ziyraklik, guruhlarini oqilona shakllantira bilish talab qilinadi. Bu

⁶² <https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия>. Свободная энциклопедия.

⁶³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия>. Свободная энциклопедия.

metoddan foydalanilganda guruhdagi bolalar teng kichik guruhlariga taqsimlanadi. Bog'cha opa istasa, guruhlariga muayyan nomlar berishi ham mumkin. Mavzu e'lon qilinib, ma'lum vaqt belgilanadi. Bolalar mavzu atrofida fikr aytadilar, o'z munosabatlarini bildiradilar. Mavzu bo'yicha belgilangan vaqt yakunlangach, tarbiyachi guruhlarining a'zolarini almashtiradi. Yangi guruhda avvalgi guruhdan bitta vakil qoladi va u o'z guruhining mavzu yuzasidan chiqargan xulosalarini yangi guruhga bayon etadi. Yangi guruh a'zolari avvalgi guruhning fikr va xulosalarini o'rganadilar, unga o'z munosabatlarini bildiradilar. Shu tariqa qisqa vaqt oralig'ida bolalar tomonidan ham mavzu yuzasidan fikr bildiriladi, ham bu fikrlar ularning o'zlari tomonidan tahlil qilinadi. Maktabgacha adabiy ta'limda mazkur metodning qoidalariga to'liq amal qilish ancha murakkab kechadi. Shuning uchun vaziyatga qarab undan ma'lum darajada jo'nlashtirilgan holda foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tizimi tarbiyalanuvchilaridan kichik guruhlar tashkil etishda quyidagilarga amal qilinadi: 1. Guruhlar tarbiyachi tomonidan belgilanadi. 2. Guruhga rahbarlik qila oladigan bola va guruh a'zolari oldindan aniq belgilab olinadi. 3. Har bir guruhga zehni va qobiliyatli hamda bo'shroq o'zlashtiradigan bolalar, imkon qadar, teng taqsimlashga harakat qilinadi. Guruhlar bir-biriga munosib a'zolar bilan to'ldiriladi va vazifalari belgilanadi. 4. Guruh rahbari va a'zolariga vazifalari tushuntiriladi. 5. Har bir guruh doira shaklida o'tirishi, guruhning har bir a'zosi bir-birini ko'rib turishi shart. 6. Ish jarayonida har bir guruhning faoliyatiga, g'oyalariga e'tibor berib boriladi. Yaxshi g'oya egalari rag'batlantiriladi⁶⁴.

Bunday guruhlarini tashkil etishdan avval bolalarning shu ishni bajarishga bilim va malakalari etarligiga ishonch hosil qilish; guruhlar a'zolariga aniq yo'l-yo'riqlar ko'rsatish; vazifaning bajarilishi uchun yetarli vaqt ajratish; o'z vazifasini vaqtdan ilgari bajargan guruhning bandligini ta'minlashga tayyor bo'lish; qo'yiladigan masala murakkab bo'lganda guruh a'zolari sonini kengaytirish; baholash va mukofotlash jarayonining guruh a'zolariga ta'siriga tayyorlanish; kuchli guruhlarini mukofotlash; bajarilgan ish natijasini qanday topshirish yo'llarini ma'lum qilish; jamoaning erkinligiga imkoniyat yaratish kerak bo'ladi.

⁶⁴<https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия>. Свободная энциклопедия.

Bu metoddan maktabgacha adabiy ta'limni tashkil etishda foydalanilganda bolalar guruhini bunday aralash tarzda tashkil etishning salbiy tomonlari ham mavjud. Ma'lumki, aralash guruhlarda ko'proq kuchli bolalar ishlaydi. O'rtacha va sekin fikrlaydigan bolalar ularning oldida "yumilib" qoladilar. Chunki vaqt tig'iz bo'ladi. Demak, hamma bolalar masalaning yechimi jarayonida faol qatnasha olmaydilar.

Shuning uchun guruhdagi tez fikrlab, tez ishlaydigan, mazkur ish turini yaxshi ko'radigan bolalarni alohida, yaxshilarni alohida, o'rtachalarni alohida va sekin fikrlaydiganlarni alohida guruhlashtirib, har bir guruhga o'zining imkoniyati doirasidagi vazifani berish ham mumkin. Ma'lumki, bolalar o'zlariga o'xshagan, bilim darajasi bir xil bo'lganlar bilan yaqinlashishadi va o'z davralarida "ochiladi"lar. Bu ochilish ularda shaxslik sifatlarining shakllanishiga ko'maklashadi. Guruhlarning bilimi baholanayotganda urg'u berilgan topshiriqning qiyinlik darajasiga qaratiladi. Hamma uchun ajratilgan vaqt bir xil, lekin topshiriqlarning darajasi har xil. Gap shundaki, hamma bolalar belgilangan vaqt oralig'ida o'z imkoniyatlari doirasidagi vazifani muvaffaqiyatli uddalaydilar va g'alaba nashidasini suradilar. Bu nashida insonning ruhiy kamolotini ta'minlaydi.

Maktabgacha adabiy ta'limda badiiy asarlarni har xil metodlar ko'magida didaktik tahlilga tortishda, ular bilan ishlashda bolalarning tasavvurlarini uyg'otadigan, mantiqiy mulohaza yuritishga undaydigan, faqat o'z fikri va xulosasini aytishda qo'l keladigan savol-topshiriqlar yetakchilik qiladi. Ular shaklan muammo ko'rinishida bo'ladimi, birgalikda ishlashga undovchi vazifalar bo'ladimi, yakka ishlash tartibiga qaratilganmi ekanidan qat'i nazar, barchasi zamirida bolaning ma'nan sog'lomlashuvi, ruhiy erkinligi, fikr mustaqilligini ta'minlash yotishi maqsadga muvofiqdir.

Bolada tuyg'ularning junbushga kelishi aqlning jim turishi degani emas. Tarbiyachi tarbiyalanuvchining tafakkuri faoliyatsizligiga yo'l qo'ymasligi kerak. Tahlil qilmay, mohiyatiga kirmay, o'ylamay, badiiy asarni o'zlashtirib bo'lmaydi. Aynan shunday vaziyatda, aql va tuyg'ular hamkorligida bola tafakkurining mustaqilligi, dunyoqarashining kengligi, bilimlarni mustaqil o'zlashtirish jarayoni kechadi. Mustaqil ishlash asnosida mantiqiy va obrazli tafakkur ham rivojlanadi. Ta'limning mantiqiy metodlari ham, interfaol metodlari ham tarbiyalanuvchilar erkin fikrini o'stirish, mustaqil faoliyatga

yo'naltirish va shu asnoda ma'naviy komillik yo'lini tutish maqsadiga xizmat qiladi.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

A. Obidjon.Bo'rining tabib bo'lgani haqida ertak

Maktabgacha adabiy ta'limni samarali tashkil etishda Anvar Obidjon qalamiga mansub "Bo'rining tabib bo'lgani haqida ertak" asari ustida ishlash namunasini quyidagicha taqdim etish mumkin. Mazkur adabiy ertak mazmuniga diqqat bilan yondashilsa, unda bugungi chinakam hayotiy haqiqatlar aks etganini ko'rish mumkin. Ertak o'z mazmun-mohiyati bilan nafaqat bolalar, balki kattalarni ham hayratga soladi. Jamiyatdagi illatlar ertak shaklida, hayvonlar timsolida yoritilgan.

Adabiy ertakni tarbiyalanuvchilar guruhining iqtidoriga qarab "6x6" metodidan foydalangan holda o'rganish mumkin. Ya'ni kuchli bolalar jamlangan guruh bo'lsa, bu metoddan foydalanish kutilgan samarani berishi mumkin. Aks holda, oddiy didaktik tahlil metodidan foydalanib ham tashkil etiladi. Har qanday holatda ham matndagi yetakchi fikrlarni bolalar oldiga murakkab, mustaqil mulohaza va munosabat talab qiladigan savol-topshiriqlar shaklida qo'yish, bolalarni umumlashgan holda bu haqiqatlarning mohiyatiga o'zlari kirishlariga yo'naltirish maqsadga muvofiqdir. "6x6" metodidan foydalanish quyidagicha amalga oshiriladi.

Avval bolalar uch yoki to'rt guruhga taqsimlanadi. Bir guruhga eng kuchli, saviyasi nisbatan baland, badiiy so'zga moyilligi bor bolalar, ikkinchisiga o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan, barcha mashg'ulotlarda muvaffaqiyatga erishadigan, uchinchi guruhga o'rtacha bilimga ega bo'lgan o'g'il-qizlar va to'rtinchisiga o'yinqaroq tarbiyalanuvchilar jamlanadi. So'ngra tarbiyachi matnni ifodali qilib o'qib beradi ⁶⁵. U mashg'ulotlarga tayyorlanish asnosida har bir obrazning gapirish ohangini uning tabiati, adabiy ertakdagi holatidan kelib chiqib belgilab olgani ma'qul. Har bir timsolni o'z ovozi bilan ifodalash asarning ta'sir kuchini oshirishini tarbiyachi bilishi kerak.

⁶⁵<https://ru.wikipedia.org/wiki/Википедия>. Википедия. Свободная энциклопедия.

Birinchi kuchli guruhga: “Har bir obraz: bo‘ri, quyon, to‘ng‘iz va sherga xos bo‘lgan xarakter-xususiyatlarni odamlarga ko‘chiring. Ular qanday odamlar timsoli ekani va har birining tabiatini tahlilga torting. O‘zingizni kuzating. Tabiatigingizdagi yetakchi sifatlarni aniqlang”.

Ikkinchi guruhga: “Quyon bilan to‘ng‘izchani bo‘ri changalidan qutulib qolishlari sababi haqida o‘ylab ko‘ring. Ularni bo‘ridan qutqarib qolgan sifatini topishga urinib ko‘ring. Har ikkala hayvonga xos bo‘lgan bu sifat nima? U fazilatmi yoki illatmi? Fikringizni asoslang”.

Uchinchi guruh a‘zolariga: “Shuncha ayyorligi bilan tulkinging bo‘riga yem bo‘lgani sabablari haqida matnga tayanib mulohaza qiling. U doktor bo‘riga yem bo‘lishdan qutulib qolishi mumkinmi? Qanday qilib va qaysi holatda?” Bu jarayonga yordamchi tarbiyachi ham jalb etiladi.

To‘rtinchi, o‘yinqaroq bolakaylar guruhiga: “Sher bilan Bo‘ri suhbatidagi boshqalardan farqli jihatlarni toping. Buning sabablarini ochib bering” singari murakkab, avvaldan tayyorlab qo‘yilgan savol va topshiriqlar tarqatiladi. Har bir guruhga matndagi ularga tegishli bo‘lgan band qayta o‘qib beriladi. Zarurat bo‘lganda, ish jarayonida yana qayta o‘qib eshittirilishi mumkin. Bu jarayonga yordamchi tarbiyachi ham jalb etiladi.

Birinchi, kuchli bolalar guruhiga berilgan topshiriqlar umumlashgan holda ulardan ham aqliy, ham ruhiy zo‘riqishni talab qiladi. Bu topshiriq ustida ish boshlashdan avval bolalar har bir obrazga xos bo‘lgan xarakter-xususiyatlarni aniqlab olishlari kerak bo‘ladi. Buning uchun bog‘cha opa matnga qayta murojaat qiladi: Bo‘ri:

*“Yer go‘yo ters aylandi.
Tabiblikka o‘rmonda
Yirtqich Bo‘ri saylandi.
Ana, qarang, tish qayrab
O‘tirar shum shifokor.
Yo‘lga boqar jovdirab,
Tezroq kelsa deb bemor”*

satlari hamda har bir bemor bilan suhbatdagi bilimsizligi bilan bog‘liq xulosalari, ayniqsa, tulkinging kasallik varaqasiga:

*«Qo‘lin tirnab bo‘zitan,
Tulki keldi notetik.*

deb yozib qo'rganlari zamiriga kasbiy "savodxon"ligi sifatleri berkitilganini; Quyonga xos bo'lgan sifatlar:

*"Keldi ingrab Quyonvoy,
Shalvirab ding qulog'i.
Qadamlari poyma-poy,
(Balki, tortmas oyog'i)"*
va
*"Dikkaytirib dumini,
Qochib qoldi tez Quyon"*

satrlarida aks etganini; To'ng'izcha tabiatiga singdirilgan sifatlar – "Keyin og'rib tomog'i, Keldi yig'lab yosh To'ng'iz" va "Fursat poylab To'ng'izcha, Rostlab qoldi juftagin" satrlarida ifodalanganini; va nihoyat, Sherga xos bo'lgan so'zlashuv ohangi hamda buning zamirida aks etgan xarakter-sifatlar kashf etiladi.

Guruh a'zolari mana shu masalalar atrofida o'z saviyalari doirasida o'zaro mulohaza yuritadilar, fikr-munosabatlarini aytib, o'zlariga topshirilgan loyihani bog'cha opasi va o'rtoqlariga namoyish qiladilar.

Tarbiyachi guruh a'zolarining faoliyatini muhim nuqtalarga yo'naltirish maqsadida: "O'ylab qo'ringlar-chi, Bo'ring tabib bo'lishiga yer teskari aylanishining nima aloqasi bo'lishi mumkin? Bo'ring bemor kutib javdirab o'tirishini, sizningcha, nimalarga o'xshatish mumkin? Bo'ring bilimsiz shifokor ekanini uning qaysi gaplaridan anglash mumkin, sizningcha? Har biringiz o'z tabiatingizni taftish qiling: kimga o'xshaysiz? Nimangiz bilan?" va hokazo yordamchi savol yoki topshiriqlarni o'rtaga tashlab turadi.

Ikkinchi guruh a'zolari yuqoridagi satrlardan Quyoning xarakteriga xos bo'lgan xususiyatlarni aniqlaydilar. So'ngra bilimsiz Bo'ring:

*"Biqin qolib, tekshirdi
Quyoning chap ko'zini.
– Kechikamiz, dingquloq,
Ko'rmasak tez chora gar.
Oshqozoning sal chatoq,
Buni... «tumov» deydi.
Biz tabiblar bu dardni*

Muolaja qilamiz” tarzidagi tibbiy xulosalari Quyonna qo‘rqitib yuborganini yoki tomog‘i og‘rib kelgan To‘ng‘izchanning: “Ushlab ko‘rib oyog‘in, Bo‘ri dedi: – Voh, essiz!.. Tomoq og‘riq boshlanar O‘ng oyoqning payidan. Kesib olsak soz bo‘lar, Go‘shlikkina joyidan” tarzidagi “muolaja”lari asosida paydo bo‘lgan qo‘rquv Quyon va To‘rg‘izchani Bo‘ringning changalidan qutqarib qolganligini aytadilar.

Tarbiyachi guruh a‘zolarini maqsad sari yo‘naltirish uchun ularga: “Qo‘rqoqlik fazilatmi yoki illatmi? Quyon va To‘rg‘izchanning holatida har ikkalasiga xos bo‘lgan qo‘rqoqlik kimga foydali bo‘ldiyu kimga zarar bo‘ldi? Nima uchun? Sizning tabiatigizda qo‘rqoqlik bormi? Siz ham doktorlardan qo‘rqasizmi?” singari qo‘shimcha savol va topshiriqlarni o‘rtaga tashlaydi.

Uchinchi guruhdagi sheriklar ish boshlaganlarida Tulkining ayyorligiga qaramay, Bo‘riga yem bo‘lganining sabablari haqida birgalashib mulohaza yuritadilar. Asarni qayta o‘qib Bo‘ring:

*“Shoshmay turgin, muttaham!”
Der Bo‘rivoy ichida.
– Ko‘z tegmasin,
O‘zing ham yetilibsan-da juda...
Dardingni bilay tishlab,
Beri kel-chi, jon inim”*

tarzidagi fikrlari, “...Shunday qilib, dil xushlab, Bo‘ri yedi Tulkini” shaklidagi axborot-xabar aks etgan satrlar mazmunidan kelib chiqib o‘z oldilariga qo‘yilgan masalani hal etish ustida birgalikda izlanadilar.

Tarbiyachi: “O‘ylab ko‘ring-chi, nega Bo‘ri Tulkini “muttaham” deb atadi? Uning muttahamligini nimalarda ko‘rish mumkin? Nima deb o‘ylaysiz, nega Tulki Quyon yoki To‘ng‘izchaga o‘xshab qochib qolmadi? U botirmidi yoki buning boshqa sabablari bormidi? Nima deb o‘ylaysiz, nega tulki har doimgi ayyorligini ishga solib o‘zini qutqarmadi?” singari yordamchi savollar bilan guruh a‘zolarini asosiy masaladan chalg‘ib ketmaslikka yo‘naltirib turadi.

To‘rtinchi guruhdagi o‘yinqaroq bolakaylar Sher timsolida o‘zlarini ko‘radilar. Ularning mana shu o‘yinqaroqliklari zamirida Sherga xos sifatlarning ma‘lum belgilari yashiringan bo‘lishi ham

mumkin. Bundan tashqari, asardagi eng kuchli qahramonni kashf etish vazifasining ularga topshirilganligi guruh a'zolarining g'ururini uyg'otadi. Ular o'zlarini boshqalardan ortiqroq his qiladilar. Mana shu tuyg'ular ularni masalaning yechimini topishga undaydi. Ular barchasi birgalikda Bo'ri bilan Sher o'rtasidagi suhbatni xayolan qayta «o'qiydi»lar yoki bog'cha opa o'qib beradi. Bo'rining laganbardorlik bilan qilgan futumlari va muomalasi, Sherning:

*“– Yaxshi emas, har holda,
Quvvatdorni izlasam.
Shoh bo'lsam-u,
Shoqolday o'rmonda giz-gizlasam.
Qo'ldan berib imkonni,
So'ng yurarman armonda
Sendan semiz hayvonni
Topish mushkul o'rmonda.
Qadr layman men har chog'
Tabiblarning so'zini,
Totmoqchimam hoziroq
Quvvatdori tuzini”*

shaklidagi iqrori asosida har ikkala qahramonning fazilat va illatlarini, Bo'rining asl basharasini kashf etadilar. Tarbiyachi: “O'ylab ko'ringchi, nega Bo'ri Quyon, To'ng'izcha va Tulkiga boshqacha, Sherga boshqacha muomala qildi? Sher Bo'rini yeb qo'ygani haqida ertak matnida hech narsa deyilmagan. Buni nimadan payqash mumkin, sizningcha?” singari yordamchi savollar bilan bolalarga yo'nalish berib yuborishi mumkin.

Har bir guruh a'zolari o'z oldilariga qo'yilgan masalalarni o'z saviyalari darajasida ochishga harakat qiladilar, chiqarganlari xulosalarini, kashf etgan haqiqatlarini bog'cha opasi va o'rtoqlari oldida birgalikda namoyish etadilar. Har bir guruhning asar matnidan topganlari – haqiqatlar – o'zlarining yutuqlari. Ular o'z topildiqlariga o'zaro hamkorlikda, o'zlarini ham aqlan, ham ruhan zo'riqtirib erishdilar. Bu har bir guruh a'zolarining hamkorlikda topgan o'z haqiqati, o'z kashfiyoti. Tarbiyachisidan tayyor holda eshitgandan ko'ra o'zlari izlanib, mehnat qilib topgan badiiy haqiqatlari, hayotiy xulosalari samarasi yuqori bo'lishi, o'zlariga yuqumli bo'lishi aniq. Bundan tashqari, bolalarning har biri o'zini ertakdagi qahramonlar

bilan taqqoslab ko'radi, doktorlardan, ayniqsa, tish doktordan qo'rqishlarini tan oladilar, ruhiyatlari qa'rida Sherga o'xshashga, doktorlardan qo'rqmaslikka havas qiladilar. Bu havas ularni yuqoriga yetaklashi aniq.

Agar bu ish turi yaxshi natija berishiga ishonmasa, tarbiyachi asarni bolalar bilan oddiy didaktik tahlil asosida o'rganishi ham mumkin.

Kengaytirilgan mashg'ulot so'ngida bolalarga uy vazifasi sifatida har bir guruh a'zosi o'zlari tahlil qilgan adabiy ertak qahramoni suratini chizishni, qo'llaridan kelsa, ertakdagi epizodlarni tasvirlashni topshirish mumkin. Keyingi mashg'ulotda surat chizib kelgan bolalarni o'z yaratmalarini «o'qib» berishga undash lozim.

Savol va topshiriqlar

1. Suhbat metodiga xos bo'lgan zamonaviy talab va talqinni ajratib yozing. Ularni avvalgi xususiyatlari bilan taqqoslang. O'xshash va farqli tomonlarini ko'rsating.

2. Suhbat metodining asosiy ashyosi bo'lgan savollar haqida aytilgan: "Yaxshi savol ahamiyatli, keng qamrovli, o'ylashga, his qilishga, izlanishga majbur etadigan, kashfiyotlar qiladigan, tasavvur uyg'otadigan" singari sifatlarning har birini alohida tahlilga torting. Badiiy asarlar misolida ularni ifodalab beradigan savol-topshiriqlar tuzing. Yaratmaqlaringizni kursdoshlar bilan baham ko'ring.

3. Jaloliddin Rumiy hazratlarining: "Yaxshi savol yarim bilimdir",- degan hikmatini sharhlang. Yaxshi savolning bilimga qanday ahamiyati bor, deb o'ylaysiz?

4. Suhbat metodiga xos bo'lgan quyidagi: "Asar ustida ishlash jarayonida bo'ladigan suhbatlar nafaqat ovoz chiqarib fikrlash, balki ovoz chiqarib his etish hamdir", degan fikrga diqqat qiling. O'ylab ko'ring-chi, "ovoz chiqarib his etish"ni qanday tushinish mumkin, Sizningcha?

5. Suhbat metodidan foydalanganda tarbiyachi yo'l qo'yishi mumkin bo'lmagan jihatlarni ajratib yozing. Ularning nima uchun ta'qiqlanganligi sabablarini aniqlang, izohlashga urinib ko'ring.

6. Matndagi: "Albatta, tarbiyalanuvchining xulosasi tarbiyachining fikridek to'kis bo'lmaydi. U to'mtoq, jo'n, jaydari, tarqoq bo'lsa ham

adabiy ta'lim amaliyoti uchun olimnikidan qadrliroq, bog'cha opanikidan qimmatliroqdir" degan fikrga munosabat bildiring.

7. Evristik metodning suhbat metodidan farq qiladigan asosiy jihatlarni topib ajratib yozing. Bu farqlarni qanday anglaganingizni biror badiiy asar misolida savol-topshiriqlar tuzib tushuntirib bering.

8. Tadqiqot va evristik metodlarning o'xshash hamda farqli tomonlarini aniqlang. Metodlarga xos bo'lgan umumiylik va xususiyligni bittama-bitta izohlang. Xulosalaringizni biror asar misolida asoslay bilsangiz, go'zal ish bo'lardi.

9. Istalgan bir badiiy asar misolida induktiv va deduktiv metodlarning xususiyatlarini butun kurs birgalikda aniqlashga urinib ko'ring. Bu sizning pedagogik amaliyotingizga zamin tayyorlaydi.

10. "Fikriy hujum" metodidagi yetakchi g'oyalarni, ya'ni "hujum" qilinishi kerak bo'lgan muhimlarni ajrating. Har bir savol va topshiriqqa o'z munosabatingizni bildiring.

11. Sizga taqdim etilayotgan "6x6x6" metodi har ikkala variantining afzalliklari va kamchiliklari haqida o'ylab ko'ring.

12. "Shaxs" deganda qanday odamni tushunasiz? "Shaxslik sifatlari", sizningcha qanday sifatlarni qamrab oladi? Siz o'zingizni shaxs deb hisoblaysizmi?

13. Taniqli bolalar shoiri Anvar Obidjon qalamiga mansub "Bo'ringning tabib bo'lgani haqida ertak" asari tahlili va uning ustida ishlash namunasini tahlilga torting. Qarashlaringizni asoslang.

14. Adabiy ertak muallifi ilgari surgan haqiqatlarni bugungi meditsina va ayrim shifokorlarning faoliyati bilan bog'lagan holda o'zingiz tahlilga torting. Shoirning mahoratiga o'z munosabatingizni bildiring.

10-MAVZU. MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMI MASHG'ULOTLARIDAO'QITISH USULLARI VA MASHG'ULOT SHAKLLARI. ULARNING O'ZARO ALOQADORLIGI

Reja:

1. Maktabgacha ta'lim amaliyotida o'qitish usullari.
2. Tarbiyalanuvchilarni mustaqil faoliyatga yo'naltiruvchi usullar.
3. Savollar tuzish, savol bilan bolalarga murojaat qilish usuli.
4. Maktabgacha ta'lim amaliyotida mashg'ulot shakllari.
5. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: *mantiqiy metodlar, o'zlashtiriladigan axborotni mantiqiy bo'laklarga bo'lish, taqqoslash, materialni saralash, tayanch so'z va tushunchalarni topish, asosiy fikrni aniqlash, o'quv materialini guruhlariga ajratish, asosiy fikr haqida xulosa berish.*

Ta'lim amaliyotida usul ko'pincha metod bilan almashtirib yuboriladi. Usullar farqlanib-farqlanmay "metod" deb ketilaveriladi. Aslida, usullar metodlarni yuzaga keltiruvchi, uni tashkil qiluvchi unsurlardir. Masalan, ta'limning muammoli metodi: muammoli savol-topshiriq tuzish, muammoli vaziyat yaratish, o'quv farazlarini shakllantirish, muammoning yechimini topish, fikrlarni isbotlash, xulosa chiqarish, xulosalarni umumlashtirish singari usullarni qamrab oladi. Tarbiyalanuvchilarni mustaqil faoliyatga yo'naltiruvchi muammoli, suhbat, evristik, tadqiqot, taqqoslash, induktiv, deduktiv singari ta'limning mantiqiy metodlarida ham o'rganilayotgan o'quv materialidan muhimni ajratish, o'rganilayotgan hodisaning umumiy yoki xususiy jihatlarini topib tasnif qilish, tizimga solish, aniqliklar kiritish, didaktik tahlilga tortish, isbotlash singari bir qator umumiy usullardan foydalaniladi. Mantiqiy metodlar qo'llanilganda o'zlashtiriladigan axborotni mantiqiy bo'laklarga bo'lish, ularni taqqoslash, materialni saralash, tayanch so'z va tushunchalarni topish, asosiy fikrni aniqlash, o'quv materialini guruhlariga ajratish, asosiy fikr haqida xulosa berish singari ishlar ham usullar hisoblanadi. Faoliyat usullarni, usullar metodlarni, metodlar esa texnologiyalarni tashkil etadi.

Maktabgacha ta'lim tizimi nutq o'qirish va badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlarida yuqoridagi metod va usullardan xoslarini tanlab amalda foydalanish mumkin. Bu bosqichda badiiy matnning didaktik tahlilini ongli ravishda amalga oshirish, timsollardagi muhim jihatlarni ajratishda matnni qismlarga bo'lish yoki undagi muhim tizimli belgilarni topish, sintez aloqalarni anglash va tushuntirib berish ishlari ham samarali usullardan hisoblanadi. Masalan: **"Aniqlik kiritish"** usuliga umumnazariy fikrdan xususiysiga o'tish, uni qo'llash yoki mavhumlikdan aniqlikka, ko'pchaliklikka o'tish ishlari kiradi. **"Isbotlash"** usuliga esa tezislarini aniqlab olish, isbotlashning yo'llarini belgilash, zarur dalillarni to'plash, xulosalarni bir tizimga solish, sababiy aloqalarni aniqlash ishlari kiradi. Mashg'ulot jarayonida ta'lim usullari qo'llanilganda bolalar tomonidan bajariladigan ishlarning ma'lum qismi takrorlanadi. Bu hol, o'z navbatida, bilimlarning mustahkam o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Bo'lajak tarbiyachilar bu nazariy bilimlarni amalda qo'llay olish ko'nikmasini mustahkam egallab olishlari taqozo etiladi.

Maktabgacha ta'lim tizimi so'z bilan ishlash mashg'ulotlarida bolalarni mustaqil faoliyatga yo'naltirishda yuqorida sanalgan mantiqiy metodlarning barchasidan samarali foydalanish mumkin. Ularda u yoki bu darajada ishtirok etuvchi usullar mazmunini belgilovchi didaktik ashyo savollar hisoblanadi.

Ta'limning har qanday bosqichida o'quv materiallari o'zlashtirilishini ta'minlovchi matndan tashqari materiallardan biri uning mazmun-mohiyatini ochishga qaratilgan savol va topshiriqlar tizimidir. Professor A. Zunnunov bu didaktik ashyolarni uch guruhga bo'ladi:

- bilimlarni mustahkamlash vazifasini bajaruvchi;
- mantiqiy fikrlash ko'nikmasini egallashga imkoniyat beruvchi;
- o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llash imkonini beruvchi⁶⁶.

Bunga qo'shimcha qilib maktabgacha ta'lim muassasalari mashg'ulotlarini samarali tashkil etishda va "Ilk qadam" dasturidagi kommunikativ kompetensiya talablarini amalga oshirishda qo'l keladigan:

- o'rganilajak asar mazmunining mohiyatini ochishga;
- uning badiiy jozibasini, qimmatini, ta'sirchanlik jihatlarni topishga;

⁶⁶Zunnunov A. *Ўзбек тили ва адабиёти дарсликлари мезони*. – Т.: ЎзПФТИ, 1994. 13-б.

- matnda aks etgan milliy ruhni ilg'ashga;
- mustaqil va mantiqli fikrlashga hamda mustaqil faoliyatga;
- shaxsiy munosabat bildirishga yo'naltiruvchi mazmundagi savol va topshiriqlar tizimini ham kiritish maqsadga muvofiqdir.

Savollar tuzish, savol bilan tarbiyalanuvchilarga murojaat qilish usullari bolalarni mustaqil faoliyatga yo'naltiruvchi evristik, taqqoslash-qiyoslash, tadqiqot, induktiv, deduktiv metodlarning asosini tashkil etadi. Murabbiy-pedagogning o'rtaga tashlagan har qanday savoli, u ritorik bo'ladimi yoki bolalardan bevosita javob talab qiladimi yoxud biror muammoning yechimiga yo'naltiriladimi, tarbiyalanuvchi aqliy faolligini oshirishga xizmat qilishi lozim. Savollar ritorik tarzda qo'llanilganda ular ko'magida o'rganilayotgan obyektning muhim jihatlariga urg'u berish, bolalarning diqqatini shunga qaratish nazarda tutiladi. **Ritorik savollar** bolalarni mana shu muhimni yaxshiroq ko'rishga va xayolan avval o'rganilganlari bilan yangi o'zlashtirilayotgan bilimlar orasidagi aloqani tiklashga yo'naltiradi va shu tarzda keyingi ma'lumotlarni diqqat bilan chuqurroq egallashga e'tibor qaratiladi.

Mashg'ulotlar davomida tarbiyachi tomonidan tarbiyalanuvchilar ishtirokini talab qiladigan savollar o'rtaga tashlanmasa, ularning mavzuga ijodiy yondashishlariga erishib bo'lmaydi. Tarbiyachi tomonidan qo'yilgan ritorik savollar bolalarning aqlini zo'riqtirib, e'tiborini kuchaytira borib, ularni nisbatan kuchliroq aqliy faoliyat – mustaqil fikrlash asosida umumlashmalar qilishga, xulosalar chiqarishga tayyorlaydi. **Javob talab qilinadigan savollar** esa bolada zaruriy faktlarni aniqlab, isbotlab berish bilan birga o'z mulohazalarini mustaqil ravishda bayon etish ko'nikmasini ham tarbiyalab boradi.

Tarbiyalanuvchilar ularning oldiga mustaqil ravishda mulohaza yuritish va baholash talab qilinadigan savollar qo'yilganda faollashadilar. Masalaning bunday yechimiga izchil va uncha murakkab bo'lmagan muhokamalar bilan erishiladi. Demak, asosiy masala muhokamasida bolalarga ma'lum talablar qo'yadigan har qanday qo'shimcha savollar ham ularning aqliy faoliyatini tezlashtiradi. Diqqatini ma'lum nuqtaga yo'naltiradi. Tarbiyalanuvchilarni u yoki bu dalilni to'ldirishga yoki tuzatishga undaydigan savollar, albatta, ularning mustaqil fikrlashi va mustaqil faoliyatini ta'minlamaydi. Bu masala bola o'zlashtirayotgan yangi bilimlarning o'ziga xos jihatlarini

ochishga yo'naltirilgan, aqliy zo'riqishlar talab qilinadigan qo'shimcha savollar berish orqali hal etiladi.

Maktabgacha yoshidagi bolalar, odatda, biror hodisani xotirlashga qaratilgan savollarga yengil va erkin javob beradilar, chunki bu xotiraning hisobidan bajariladi. Bolalarda esa xotira juda kuchli. Ularning oldiga nisbatan murakkab, mustaqil munosabat talab qilinadigan savollar qo'yilganda esa ma'lum qiyinchilikni his qilishadi. Bu qiyinchilik masalani hal etishning dastlabki bosqichida kuzatiladi. Keyinchalik, tarbiyachining ko'magida bunday vaziyatlarni o'zlaricha hal etadigan bo'lishadi. Demak, murakkab topshiriqlarni qo'yish bolani aqliy va ruhiy muvozanatdan chiqaradi. Tafakkur va xotirani faol ishlashga undaydi. Murakkab mantiqli savollardan ular bilan bolani murakkab vaziyatga solib qo'yishda, u yoki bu yangilikni kashf etish yoxud topish nazarda tutilganda foydalaniladi. Tarbiyachining savoliga mustaqil ravishda javob izlab topish jarayonida bolalar ma'lum murakkabliklarni boshdan kechirishadi, bir qadar qiynalishadi.

Savollar ko'magida murakkab vaziyatlarni tashkil etish bilan tarbiyachi tarbiyalanuvchilarining bilimi, fikriy faolligini oshiradi, hodisaning chuqur o'zlashtirilishiga ko'maklashadi, ularning tajribasini boyitadi, murakkab masalalar yechimiga mustaqil ravishda erishishlariga yordamlashadi. Bunday favqulodda ta'limiy vaziyat yaratish, savol bilan bolani hayratga solish usuli unda mavjud avvalgi tasavvurlarga qarama-qarshi bo'lganidan kuchli hissiyot uyg'otadi. Hayrat tushunishning boshlanishi va bilishga olib boradigan yo'ldir. Savollarga javob berishda bolalar ko'pincha umumiy qonuniyatni to'g'ri topadilar, biroq buni o'zlari asoslab berolmaydilar. Ulardan nega shundayligini tushuntirish yoki aytganlarini isbotlash talab qilinganda, mazkur holatga tegishli ko'pgina faktlarni bilsalar ham, o'zlarini yo'qotib qo'yadilar. Bola o'zi bilgan dalillarni, bilimlarni yangi tizimga, bog'cha opasining savoli talab qilayotgan yangi yo'nalishga solishi kerak bo'ladi. Dastlab uni ayni shu narsa qiynaydi, keyinchalik, faktlar aniqlangach va berilgan topshiriq uning aqliy imkoniyatlari darajasidan uncha uzoq emasligi ma'lum bo'lgach, tafakkuri faollashadi, qiyinchiliklarni o'zi bartaraf etib, masalaning yechimini mustaqil topishga urinadi.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarini mustaqil faoliyatga yo'naltirishga intilgan tarbiyachi savollarni mavzuga mos tarzda shakllantiradi. Shuning o'zi bola aqliy faoliyati

uchun qulay sharoit yaratadi. Bu bilan tarbiyachi tarbiyalanuvchini kichik yoshidan tayyor qoliplardan qochishga, materialni shunchaki qayta bayon qilmay, qarashlarini ma'lum tayanch fikr atrofiga umumlashtirishga, undan javob uchun zarurini ajratib olishga, fikrini qolipdagi siyqa iboralar orqali emas, o'z so'zlari bilan bayon qilishga o'rgatib boradi. Bunday faoliyat tarbiyalanuvchilardan ma'lum hodisaning sabablarini tushuntirish, fikrlarini qat'iy asoslarga qurish, voqea-hodisalarni xolis baholash, kuzatganlarini umumlashtirishni talab qiladi. Bunday vaziyatlarda tarbiyachining qo'shimcha savollari juda qo'l keladi.

Qo'shimcha savollarning kuchi shundaki, ular avval o'rganilgan bilimlarga tayanadi, bolalarning aqliy faoliyatini ma'lum darajada yengillashtiradi va ish faoliyatining yo'nalishini eslatib turadi. Qo'shimcha savollar avval o'zlashtirilganlarni takrorlash emas, balki o'rganilgan bilimdan yangi vaziyatda, o'zgacha yo'nalishda foydalanishni talab etadi. Bu bolalarni yangilik qidirishga, noma'lumni aniqlashga yo'naltiradi. O'z bilganlaridan unumli foydalana olish va umumlashmalar talab qiluvchi savollarga javob berish tarbiyalanuvchilarni aqlini ishlatishga majbur qiladi.

Milliy tarbiyashunoslikda savolga aqliy faoliyat ko'rinishi tarzida yondashuv S. Matjonov, Q. Husanboyeva va H. Suyunovlarning tadqiqotlarida bo'y ko'rsatgan. S. Matjonov o'z tadqiqot ishida g'oyalarini maktab darsliklaridagi savol-topshiriqlar misolida ochib berishga harakat qilgan. Unda savollar ma'lum guruhlariga ajratilgan, savollarning o'quvchi faoliyatini tashkil etishdagi, ijodiy tafakkurini o'stirishdagi o'rni va ahamiyati xususida so'z yuritilgan⁶⁷. Q. Husanboyeva va H. Suyunovlar savollar tafakkurning mantiqiy shakliga daxldorligi, ularning bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi o'rni va roli, bu borada savollarning vazifalari tadqiq qilingan. Savollarning bilimlarni orttirish borasidagi vazifalari nimalardan iborat ekanini ochib berishga harakat qilingan⁶⁸.

Savollar tuzish va ulardan o'rni bilan foydalanishning ta'lim usullaridan biri sifatidagi vazifasini ularning aqliy hodisa sifatidagi talqinisiz belgilab bo'lmaydi. Shu narsa ayonki, savol individual

⁶⁷Matjonov S. Umumta'lim tizimida adabiyetdan mustaqil ishlarini tashkil etishi. Ped. fan. doktori ...diss. avtoref. - T., 1998.

⁶⁸Husanboyeva Q. Adabiyet - ma'naviyat va mustaqil fikr shakllantirish omili. - T.: Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxona nashriyati, 2009.; Suyunov H. Adabiyet darslarida o'quvchilarni savol-topshiriqlar ustida ishlatishga birlashtiruvchi usullari. Ped. fan. nomzodi ...diss. avtoref. - T., 2005.

tafakkur bilganlari bilan bilmaganlari orasida turgan, ayni vaqtda, yangi tushuncha hamda bilimlarni o'zlashtirishga yo'llaydigan maxsus shaklidir. Pedagogning savol berishdan maqsadi uning o'zi uchun noma'lum bo'lgan narsani aniqlash emas. Muallim yoki tarbiyachi o'z savoli bilan tarbiyalanuvchining tafakkurini qitiqlaydi, uni yangi bilimlarni o'zlashtirishga undaydi. Savol tafakkurning bilmaslikdan bilishga, bilishning chalaligi yoki noaniqligidan to'liq va mukammal shakliga o'tkazadigan samarali vositasi hisoblanadi.

Bola tafakkuri mustaqilligi darajasi uning bilim olishga qiziqishi, bilimlarning mohiyatiga kirishga intilishi, biror hodisa bo'yicha hosil qilingan yuzaki bilimdan qoniqmaganidan bergan savollarida ham namoyon bo'ladi. Tarbiyalanuvchining bilmaganlari yuzasidan o'ylari, savollari qancha ko'p bo'lsa, mazkur masalaga bo'lgan qiziqishi shuncha baland ekanidan dalolat beradi. Shunday qilib, savollar qiziqishning chuqurligi o'lchovi hamdir.

Har qanday yoshdagi bolaning bilmaganini bilishga, yangi ma'lumot olishga qaratilgan savollari uning dunyoqarashini kengaytiradi, bilimlarini boyitadi. Bunday savollar, ko'pincha, o'z ortidan faol harakatlarni yetaklab keladi. Yangi axborot olgan bola faol amaliy ishga o'tadi, javobda ko'rsatilganlarga o'zicha murojaat qiladi. Bolalarni bir-biriga o'xshamagan savollar tuzishga, o'z fikrlarini savol shaklida to'g'ri shakllantirishga yo'naltirish ham ularni mustaqil faoliyatga undashning bir ko'rinishidir. Bolalarning savollari o'quv materialidagi asosiy g'oyalar, yangi bilimlar va muammolar qay darajada o'zlashtirilganligini ham ko'rsatadi.

Maktabgacha ta'lim tizimi mashg'ulotlarida rasmlar asosida o'ziga xos, yo'naltiruvchi savol va topshiriqlar tuzish ham bolalarga materialni ko'z bilan ko'rish orqali chuqurroq o'zlashtirish imkonini beradi. Bunday topshiriqlar hamisha muvaffaqiyatli bajariladi, muvaffaqiyat esa, o'z navbatida, keyingi bilimlarni egallash omili bo'ladi.

Tarbiyachi savollarining o'rganilgan shakllardan boshqacha, o'zgargan holda qo'yilishi ham tafakkur va faoliyat mustaqilligining shakllanishida katta ahamiyat kasb etadi. Bunday vaziyatlarda bolaning tafakkuri mustaqil tarzda ishlay boshlaydi. Negaki, uning oldiga javob berishni talab qiladigan vazifa qo'yilgan. O'z navbatida, bu usul fikrlarni o'z so'zlari bilan ifodalashni ham talab qiladi. Bu holat nafaqat ta'limiy, balki tarbiyaviy ahamiyat ham kasb etadi. Asosiy savollarga

berilgan javoblar hamisha ham yetarli darajada to'liq va o'zlashtirilayotgan hodisani har tomonlama aniq, tizimli, umumlashgan tarzda qamrab olmasligi mumkin. Shunda qo'shimcha savollar kerak bo'ladi. Ular eslashga qaratilgan, o'ylashga undaydigan savollar bo'lib, ma'lum maqsad uchun xizmat qiladi va shuning uchun aniq qo'yiladi.

Eslashga qaratilgan savollar bolaning javobini ma'lum izchillikda, o'rganilgan materialni to'liq va aniq ifodalash maqsadida bo'lishini ta'minlaydi. Bunday qo'shimcha savollarning qo'yilishi har qanday holatda aqliy faollikni oshiradi. Bu faollik bolalarning qo'yilgan savolga javob berishga intilishida ko'rinadi. Qo'shimcha savollar tarbiyalanuvchilarni materialning unutilib qoldirilgan jihatlarini tiklashga yoki xatoliklarni to'g'rilashga yo'naltirilganda ham ahamiyat kasb etadi. Ammo bu kabi qo'shimcha savollarning bola tafakkuri va faoliyati mustaqilligini ta'minlashdagi roli cheklangan bo'ladi.

Qiyin vaziyatlarni vujudga keltiradigan savollar nafaqat tarbiyalanuvchilar tomonidan ularga to'g'ri yechim topilganida, balki yechim topilmagan taqdirda ham foydali bo'ladi. Murakkab masala yechimini bolalarning o'zlari topishlari hodisaning qonuniy aloqalari ular tomonidan anglashilganidan dalolat beradi. Mashg'ulotlar davomida istalgan natijaga erishilmagan taqdirda ham, bu masala o'rganilgan bilimlar doirasida ekanligi anglansa, bolalar o'rganilayotgan material ustida ongli va faol ishlay boshlaydilar. Eng muhimi, bu jarayonda mustaqil va tanqidiy fikrlash, erkin faoliyat ko'nikmalari shakllana boradi. Agar uzoq muddat davomida tarbiyalanuvchilarga tafakkur va faoliyati tezkorligini talab qiluvchi pedagogik ta'sir ko'rsatib borilsa, unda mustaqillik shakllanishiga erishiladi.

Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida tarbiyalanuvchilar faoliyatida o'zgarish qilishga erishish yetarli darajada uzoq muddatni va bu xususiyatlarni o'zgartirishga qaratilgan qator maxsus pedagogik ishlar, zarur shart-sharoitlarni talab qiladi, albatta. Bu jarayonda bolaga yordam berish ta'limning har qanday bosqichida pedagogning muhim vazifasi. Bu vazifa tarbiyachidan katta kuzatuvchanlik, ziyraklik va bolaning tafakkuri darajasini bilishni talab qiladi. Shu bilan birga, tarbiyalanuvchining qobiliyatiga, mustaqilligiga daxl qilmaydigan yordam darajasini aniqlay olish, unga qiyinchiliklarni mustaqil ravishda bartaraf qilishni o'rgatadigan yo'llarni bilish taqozo etiladi. Tarbiyachi bolalarga yordam berar ekan, ular ta'lim jarayonining har bir

bosqichida mustaqil ishlash tajribasini o'rganib borishlari lozimligini nazardan qochirmagani ma'qul. Agar bu talab nomiga bajarilsa, bola o'zi hal etish tajribasiga ega bo'lmagan holda qiyin muammo bilan uzoq vaqt yolg'iz qolsa, uning qobiliyati va tafakkurining mustaqilligi taraqqiyotiga putur yetadi. Shuningdek, tarbiyachining qiyinchilikni tamomila bartaraf qiladigan yordami ham tarbiyalanuvchining faoliyat mustaqilligi rivojiga halaqit berishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha adabiy ta'limda bolalarni mustaqil faoliyatga yo'naltirishda o'qitishning mantiqiy metodlari zamirida aks etgan: savollar berish, namoyish etish, ko'rgazmali, tajriba, amaliy, aqliy harakatlar, masalani o'rganish, topshiriq berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish, xulosa chiqarish singari bir qator usullaridan o'rni bilan foydalanish, bu jarayonda samaradorlikka erishish garovidir.

Maktabgacha adabiy ta'limni maqsadga muvofiq tarzda to'g'ri tashkil eta bilishda tarbiyachining **mashg'ulot shakllari** (turlari)dan to'liq xabardor bo'lishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy adabiy saboqlarga tegishli mashg'ulot turlari haqida fikrlashishdan oldin mashg'ulotning o'zi nima ekanini aniqlab olish va bu tushunchani yana bir marta mustahkamlab olish zarur qilmaydi. **Mashg'ulot** – ta'limning tarbiyalanuvchilar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim, shakllantirilishi zarur bo'lgan ko'nikma, malaka, dunyoqarash va axloqiy-estetik sifatlarni o'zlashtirish maqsadida tashkil etiladigan shakli. Ta'limning bunday shakli doimiy shug'ullanadigan tarbiyalanuvchilar jamoasi uchun mo'ljallangan bo'lib guruhviy mashg'ulotlar tizimida qo'llaniladi ⁶⁹. Mashg'ulotlar maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'limiy-tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning asosiy shakli bo'lib, bir xil guruhdagi bolalar bilan qat'iy jadval asosida o'tkaziladi. Unda ta'limiy-tarbiyaviy maqsadlar amalga oshiriladi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida mashg'ulotlar tizimi jamoaviy o'qitish shakli sifatida alohida ijtimoiy ahamiyatga ega. Chunki u bog'cha yoshidagi bolalarga ommaviy ta'lim berishga, ularni jamoaviy va ijtimoiy faollik, milliy qarashlarga uyg'un, vatansavarlik, insonparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Mashg'ulotlardan maqsad–tarbiyalanuvchilargabilim berish va ular olgan bilimni amalda qo'llay oladigan darajaga yetkazishga erishish, har bir bolada komil shaxsga xos fazilatlarini shakllantirishdir.

---

⁶⁹<https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Mashg'ulotning maqsadiga ko'ra turlari quyidagicha:

- 1) mavzuni o'rganish, umumiy ma'lumotlar bilan tanishish, yangi bilimlarni o'zlashtirish va ularni amaliyotda qo'llash;
- 2) o'tilgan mavzuni mustahkamlash;
- 3) tarbiyalanuvchilar bilim va ko'nikmalarini tekshirish;
- 4) ikki yoki undan ortiq mashg'ulot turlarining birga qo'llanilishidan yuzaga kelgan aralash mashg'ulotlar.

Mashg'ulotlar tuzilmasini uning maqsadi va mazmuni belgilaydi. Har bir mashg'ulot ma'lum dasturga mos tarzda o'tiladi. Mashg'ulotlar maktabgacha bosqichda davlat ta'lim standarti va dasturi talablaridan kelib chiqqan holda tashkil etiladi.

Maktabgacha ta'lim amaliyotida badiiy asarlar bilan tanishish va nutq o'stirish mashg'ulotlarining shakliga ko'ra quyidagi turlari mavjud:

1. Matn bilan ishlash mashg'ulotlari. Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida tarbiyachining matnga tayangan holda munosabat bildirishga yo'naltiruvchi savollariga javobni bolalar asar matni mazmuniga xayolan qayta-qayta murojaat qilgan holda topadilar. Javoblar tahlil qilinib, baholanadi. Mashg'ulot oxirida tarbiyachi mavzuni qisqacha umumlashtirib, yakunlaydi. Bu ish turi bolalarni badiiy matn mazmuni ustida ishlab, mustaqil bilim olishga o'rgatadi.

2. Mustaqil fikrlashga yo'naltiruvchi mashg'ulotlar. Bu kabi amaliy mashg'ulotlarda bolalarga yangi materialning ayrim qismlari beriladi. Berilgan voqea, hodisaning kelib chiqish sabablarini izlab topish bolalar tomonidan amalga oshiriladi. Bunday mashg'ulotlar tarbiyalanuvchilarni mustaqil tafakkur qilishga o'rgatadi, tarbiyachi material tanlashda uni qiziqarli va bolalarning hissiy-intellektual ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan bo'lishini ta'minlaydi. Savol va topshiriqlari bilan bolalarni bunga yo'naltiradi.

3. Sinov mashg'ulotlari. Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida tashkil etiladigan bu tipdagi saboqlar ikki turli bo'ladi. Sinov mashg'ulotlarining birinchi shaklida tarbiyachi yirik mavzular bo'yicha o'quv materiali mazmunini umumiy tarzda qamrab oluvchi savollar beradi. Mashg'ulot davomida shu savollariga javob oladi. Mashg'ulotning bu turi hamma tarbiyalanuvchilarni barcha savollarga javob topish uchun izlanishga chorlaydi. Yaxshi o'zlashtiradigan bola bilan qo'shimcha ishlash va past o'zlashtirganlarga yordam berish uchun sharoit yaratiladi. Sinov mashg'ulotlarining ikkinchi turi katta

mavzu (rukn)lar yakunidan so'ng o'tilgan materiallar mazmunidan kelib chiqqan holda jamlovchi savol-topshiriqlar berish, birgalikda suratlar chizish singari umumlashtiruvchi ishlarni uyushtirish bilan farqlanadi. Sinov mashg'ulotlari bolalarning o'tilgan materialni imkon qadar to'liq o'zlashtirishiga qaratiladi.

4. Muloqot mashg'ulotlari. Maktabgacha adabiy ta'limdagi muloqot mashg'ulotlarida guruhdagi tarbiyalanuvchilarni ikkiga bo'lib, yumaloq stol atrofida davra suhbat tashkil etiladi. Muloqot mashg'ulotlarida oldindan hech qanday vazifa berilmaydi. Mashg'ulot jarayonida tarbiyachi har ikkala guruh a'zolariga turli shakllarda vazifalar beradi va javoblarga qarab bilimlar baholanadi. Bunday mashg'ulotlar bolalarni tashabbuskorlik, ijodkorlikka yo'naltiradi.

5. Muammoli mashg'ulotlar. Mashg'ulotlar jarayonida bolalar oldida ularning intellektual imkoniyatlari darajasidagi muammoli vaziyatlar vujudga keltiriladi. Tarbiyalanuvchilar muammoning yechimini yakka holda yoki guruh bo'lib topishga harakat qiladilar. Mashg'ulot davomida bir necha muammoli savol va topshiriqlar o'rta tashlanadi hamda javoblar asosida bog'cha opa umumiy xulosani chiqaradi. Muammoli vaziyat bolalarda aqliy izlanish ko'nikmalarini shakllantiradi.

6. Ko'rgazma mashg'ulotlari. Maktabgacha adabiy ta'limdagi ko'rgazmali mashg'ulotlarda bolalar ilgaridan berilgan vazifalar bo'yicha o'rganilgan badiiy asarlarga chizilgan rasmlar albomi, o'z qo'llari bilan yasagan maketlari singari materiallaridan ko'rgazmalar tayyorlaydilar. Ko'rgazma materiallaridan foydalangan holda o'tilgan mavzu mazmuni yoritiladi. Ko'rgazma mashg'ulotlari tarbiyalanuvchilarda o'z mehnatini namoyish qilish, hikoya qila bilish, qarashlarini himoya qila olish va emotsional holatlarini boshqarish ko'nikmasini shakllantiradi.

7. Multimedia mashg'ulotlari. Adabiy ta'limning ilk bosqichida tashkil etiladigan bunday saboqlarni tarbiyachi, asosan, kompyuter yordamida har xil multfilmlar, tasviriy san'at namunalarni tomosha qilish asnosida amalga oshiradi. Hamkorlar ko'rgan filmlari, tomosha qilgan suratlar syujeti asosida suhbatlashadilar, o'tilgan mavzulardagi yetakchi g'oyalar haqida mulohaza yuritadilar. Multimedia mashg'ulotlarida bolalarni ikki guruhga taqsimlab, bitta mantiqiy mulohaza talab qiladigan o'yinlarni kompyuter yordamida musobaqa shaklida o'ynashini ham tashkil etish mumkin. Bunday musobaqalar

amaldagi talablar asosida o'tkaziladi. Lekin ularning natijasi juda yuqori bo'lishi tabiiy.

Bundan tashqari, multimedia shaklida o'rganilgan o'quv materiallarini ota-onalari, aka-opalari yordamida internet orqali topishlari, bunday faoliyat turlarini uyda davom ettirishlari ham ularning xohish-istaklari va qiziqishlari bilan monand keladi. Yoki tarbiyachi bilan hamkorlikda kompyuterda ma'lum mavzu va timsollarning xarakteristikasi, asar qahramonlarining umumiy va farqli jihatlari bo'yicha jadvallar chizishlari, sayohatnomalarning xaritalarini tuzishlari, ruknlar modullarini yaratishlari ham mumkin va hokazo. Bunday mashg'ulotlar bolalarda AKTlardan to'g'ri, oqilona va maqsadga muvofiq tarzda foydalanish ko'nikmasini shakllantiradi hamda rivojlantiradi. Ta'lim jarayonini multimediali tarzda tashkil etish tarbiyalanuvchilarning qiziqishlari bilan hamohang bo'lib, kutilganidan ko'ra ko'proq samara beradi, bolalar ham topshiriqlarni sidqidildan, zavq bilan bajaradilar.

8. Sayohat mashg'ulotlari. O'lkashunoslik maqsadida tashkil etiladigan mashg'ulotlar sayohat mashg'ulotlari sanaladi. Bunday mashg'ulotlar mahalliy shoir yoki yozuvchilarning uy muzeylariga, adabiyot va tarix bilan bog'liq tarixiy joylarga, muzeylarga, tabiat qo'yniga sayohat asosida tashkil etiladi. Sayohatdan so'ng taassurotlar asosida suhbatlar tashkil etiladi. Sayohat mashg'ulotlari yilning to'rt faslida tabiatni kuzatish asnosida ham tashkil etiladi. Sayohatdan so'ng bolalar peyzaj tasvirining og'zaki ifodasi bilan shug'ullanadilar. Sayohatlari asosida kichik hikoyalar yaratadilar.

9. Musobaqa mashg'ulotlari. Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida tashkil etiladigan musobaqa mashg'ulotlari bolalar uchun eng qiziqarli va samarali faoliyat turi hisoblanadi. Bunday mashg'ulotlarda har bir alohida shaxslar yoki tarbiyalanuvchilar guruhlari bir-biri bilan bellashadilar. Ma'lumki, har qanday bola bellashishni, bellashuvda g'olib bo'lib g'alaba nashidasini tuyishni istaydi. Mazkur musobaqa mashg'ulotlari bolalarni topqirlikka, tez fikrlashga yo'naltiradi, musobaqa jarayonida ular o'zlarini ixtiyoriy ravishda ham aqlan, ham ruhan zo'riqtiradilar. Bu bolalarning ma'naviy kamolotiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Musobaqa so'ngida mag'lub bo'lingan taqdirda ham mag'lubiyat alami o'zining qilishi kerak bo'lgan ishini bajaradi. Bolani hayotga tayyorlaydi.

10. Nazm mashg'ulotlari. Adabiy ta'limning dastlabki bosqichida she'riy asarlar ustida ishlashga qaratilgan bunday mashg'ulotlar bolalarda nazmiy asarlarni tushunish, ularni ifodali yodlay bilish ko'nikmalarini shakllantirish, badiiy so'zga, she'riyatga muhabbat uyg'otish maqsadida tashkil etiladi. Nazm mashg'ulotlarida ham tarbiyalanuvchilar she'riy asarlar tahlili ustida u yoki bu darajada ish olib boradilar. She'riyatning sir-sinoatlari bilan tanishadilar. Badiiy so'zga moyilligi bor bolalar, bunday holat juda kam bo'lsa-da, uchrab turadi, o'zlarining ish namunalaridan aytib berishlari ham mumkin.

Muhimi shundaki, ushbu mashg'ulot shakllarining barchasi zamirida matnlarning didaktik tahlili yotadi. Maktabgacha adabiy ta'limni samarali tashkil etishda o'qitishning bu shakllaridan aralash holda foydalanish mashg'ulotlarning turfaligini va tarbiyalanuvchilarning zerikmasligini, bilimlarni qiziqib o'zlashtirishlarini ta'minlaydi.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

Nazm darsi

Tarbiyachi bugun "Nazm darsi" bo'lishini e'lon qiladi va uning mohiyatini ochib beradi. Ma'lumki, bolalar bugungacha bir qator she'rlar bilan tanishishgan, ko'pchiligini yod olishgan. Shularni ma'lum qilgandan keyin: "Adabiyotda hikoyalar, ertaklar va she'rlar bor. She'rlar hikoya va ertaklardan nimasi bilan farq qiladi?" degan ritorik savolni o'rta tashlaydi va unga o'zi javob beradi. Tarbiyachiga talabalikda o'zlashtirgani adabiyotshunoslik kursidan ma'lumki, "She'r ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqdir. She'riy nutqni ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so'zlar) hisoblanadi"⁷⁰.

Tarbiyachi mana shu nazariy ma'lumotni tarbiyalanuvchilarga jo'n, tushunarli yo'sinda ma'lum qiladi. Hamma badiiy asarlar so'zlar ko'magida yaratilishini, she'rda shu so'zlar ma'lum tartibga, qoidaga solinishini va belgilangan ohangda o'qilishini tushuntiradi. Shu tartibga

⁷⁰Хомидий Х. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. - Т.: Уқитувчи, 1997. 92-бет.

solingan so'zlar yig'indisida ham xuddi ertak va hikoyalarga, rivoyatlarga o'xshab shoirning fikri, hayotda muhim deb bilgan qarashlari aks etishini anglatadi. She'rning mazmunidan u nima haqida ekanini bilish mumkinligini ham aytadi. So'zni shunday tartib-tizimga solib yozadigan odam «Shoir» deyilishini, hikoya, ertak va rivoyatlar bituvchi esa «Yozuvchi» deyilishini ham eslatib o'tadi.

Shundan so'ng Erkin Vohidov qalamiga mansub "Kamtarlik haqida" she'rining tartibi ustida birgalikda ishlashlarini xabar qilib, bolalarning diqqatini asar matniga qaratadi. She'rni ifodali qilib o'qib beradi:

*Garchi shuncha mag'rur bo'lsa ham
Piyolaga egilar choynak.
Shunday ekan, manmanlik nechun,
Kibr-u havo nimaga kerak.*

*Kamtarin bo'l, hatto bir qadam
O'tma g'urur ostonasidan.
Piyolani inson shuning chun
O'par doim peshonasidan ⁷¹.*

So'ngra bog'cha opa mazkur she'rdagi so'zlar tartibini buzib, uning mazmunini oddiy hikoya shaklida aytib beradi: "Choynak shuncha mag'rur bo'lsa ham piyolaga egiladi. Shunday ekan, mag'rurlik, kibr-u havo nimaga kerak. Kamtarin bo'l, g'urur ostonasidan hech qachon o'tma. Inson shuning uchun har doim piyolaning peshonasidan o'padi".

Va tarbiyalanuvchilaridan quloqlariga, ruhiyatlariga qaysi matn yoqimli eshitilganini, xush tuyilganini ularga tushunarli yo'sinda so'raydi. Bolalar, albatta, she'r yoqimli eshitilganini, she'r eshitish ruhiyatlariga xush yoqqanini o'z so'zlari bilan, o'zlari darajasida, haq ekanliklariga ishongan holda aytib berishadi. Shundan so'ng ma'lum qoidalarga bo'ysundirilib, tartibga solingan so'z tinglovchiga yoqishini, uning kayfiyatini ko'tarishini, tuyg'ulantirishini ma'lum qiladi. Odam mana shu yoqimli hislarni tuyish uchun hamisha she'r o'qiydi. She'r eshitadi. Yoqimli bo'lgan har qanday yaratiq inson ma'naviyati tozarishi va sog'lomlashishi garovidir. Bolalarga mana shu haqiqatlarni ochib berganidan so'ng tarbiyachi she'rni yana bir marta qayta o'qib

⁷¹<http://behzodfziddin.uz/erkin-vohidov-yoshlik-navqironlik-va-yetuklik-sherlari/>

beradi. So'ngra bolalarni she'rdagi so'zlarning tartibi, uning o'qilish ohangi ustida kichkinagina, kamtargina kashfiyotga yo'naltiradi.

Tarbiyachi she'rning dastlabki bandini qayta o'qiydi:

*Garchi shuncha mag'rur bo'lsa ham
Piyolaga egilar choynak.
Shunday ekan, manmanlik nechun,
Kibr-u havo nimaga kerak.*

U bolalar diqqatini bir xil ohangda ifodalanayotgan so'zlarni topishga yo'naltiradi. Ziyrak bolalar "choynak" va "kerak" so'zlarini topishlari mumkin. Mabodo, hech kim topolmasa, tarbiyachi tarbiyalanuvchilarni diqqat bilan tinglashga chaqirib to'rtlikni qofiyadosh so'zlarga alohida urg'u bergan holda qayta o'qib beradi. Aslo o'zi ko'rsatib bermaydi. Qofiyadosh so'zlarni topgan bolani rag'batlantiradi va mana shu ohangdosh so'zlar she'r yozish qoidalaridan biri ekanligi ta'kidlab o'tadi. So'ngra ikkinchi band qayta o'qib eshittiriladi:

*Kamtarin bo'l, hatto bir qadam
O'tma g'urur ostonasidan
Piyolani inson shuning chun
O'par doim peshonasidan.*

Tarbiyalanuvchilar bu safar qofiyadosh so'zlarni osongina topadilar: "ostonasidan", "peshonasidan". Ularning o'zlari uchun qilgan bu kichik kashfiyotlari ko'ngillarini ko'taradi. Shu ko'tarinki kayfiyat bilan asarning mohiyatiga kirish boshlanadi.

Tarbiyachi avvaldan matn mazmuni yuzasidan bolalarning yosh xususiyatlari va intellektual imkoniyatlari doirasida alohida savol va topshiriqlar tuzadi. Tarbiyachining tarbiyalanuvchilariga taqdim etadigan dastlabki savollari taxminan: "O'ylab ko'ring! Mag'rurlik nima, sizningcha? U qanday bo'ladi?" tarzida aks etadi. Ular bolalarni anchagina aqliy zo'riqtiradi, albatta. Bolalar javob aytolmasliklari ham mumkin. Shunda bog'cha opa darhol tushuntirib berishga, savollariga o'zi javob berishga shoshilmay, choynakni stol ustiga qo'yadi va: "Qarang! Choynakni egish yoki bukish mumkinmi? Nima uchun choynakni egib yoki buklab bo'lmaydi?" singari qo'shimcha savollari

bilan bolalarni mantiqiy mulohaza yuritishga majbur qiladi. Bolalardan biri bo'lmasa biri choynak qattiq jismdan yaratilganini, shuning uchun uni egib yoki bukib bo'lmashligini, u hamisha tik turishini, o'z saviyasi va so'z boyligi ko'magida aytadi. Bu haqiqatni kashf etgan va javob aytgan bola juda katta rag'batga munosib ekanini tarbiyachi unutmashligi kerak. Shundan so'nggina bunday sifatga ega bo'lgan yaratilqlar qanday atalishini qayta so'rash mumkin bo'ladi. Bolalar mana shu sifat mag'rurlik ekanini, albatta, anglaydilar va aytadilar. Bog'cha opasidan rag'bat oladilar.

Shu o'rinda kichkinagina chekinish qilinib, asar matni yuzasidan tug'ilgan: "Mag'rurlik qanday sifat? U odamga xos bo'lgan illatmi yoki fazilatmi?" tarzidagi muammoli savollar bilan ertangi tarbiyachilar – talabalarga murojaat qilish o'rinli bo'ladi. To'rtlikda "manmanlik" va "kibr-u havo" "mag'rurlik"ning sinonimlari tarzida keltirilgan. O'ylab ko'ringchi, Bu to'g'rimi? Odamga xos bo'lgan har uchala sifat bir-biriga sinonim bo'la oladimi? Talabalar shular haqida o'zlari o'ylab ko'rishgani maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ko'rinadiki, mazkur she'rdagi mag'rurlik illat sifatida taqdim etilgan. Shoir Muhammad Yusufning "O'g'il bo'lsang..." she'rida esa: "Shamoldek yel, suvdek tosh, Hech kimsaga bukma bosh..." tarzida fazilat shaklida ulug'langan. Demak, bu sifat o'rniga qarab fazilat, o'rni kelganda illat ko'rinishida talqin etilishi mumkin ekan. Insoniy fazilatlar sirasida ham mag'rurlik ijobiy xarakter kasb etadi. Talabalar, avvalo, o'zlari odamga xos bo'lgan bu sifatning mohiyatiga kirib olishlari, uning fazilat yoki illat ekanini o'z ruhiyatlariga "mo'ralab" aniqlab olishlari shart. Aks holda amaliy faoliyatda qiyinchiliklarga duch kelib qolishlari mumkin.

"Nazm darsi"ni davom ettirib, tarbiyachi tarbiyalanuvchilar diqqatini she'ring ikkinchi bandiga qaratadi. Tarbiyalanuvchilar to'rtlikning birinchi misrasidagi "kamtarlik" tushunchasining mohiyatiga kirishlari uchun ularga: "To'rtlikning mazmunidan kelib chiqib "kamtarlik"ning fazilat yoki illatligini aniqlang" topshirig'i beriladi. Albatta, bolalar yoshlariga xos ziyraklik bilan kamtarlik yaxshi ekanini payqaydilar va fikrlarini aytadilar. So'ngra tarbiyachi choynakning yoniga piyolani qo'yadi va navbati bilan: "Piyolaga xos bo'lgan fazilat nima? Nima uchun odamlar uning "peshonasidan o'p"ishadi? Piyolaning "peshonasidan o'p"ishni qanday tasavvur qilaisiz? "Shuning chun" deganda nima nazarda tutilgan, deb o'ylaysiz?"

Piyolaning kamtarligini siz nimada ko'ryapsiz?" tarzidagi savollar bilan bolalarga murojaat qiladi. Tarbiyalanuvchilar bu savollarga ham o'z imkoniyatlari doirasida, o'zlarini ortiqcha zo'riqtirmay javob berishadi. Barcha bolalarning javoblari eshitilgach, batafsil va asosli javob berganlar o'z rag'batlarini oladilar.

So'ngra ulardan "mag'rurlik" va "g'urur" tushunchalari anglatgan ma'nolarni ochib berish so'raladi. Bolalar bilganlaricha javob berishsin. Agar mantiqli javob chiqmasa, bu masalani uyda ota-onalari, aka-opalari bilan maslahatlashib mohiyatiga kirish topshiriladi. Bolalarning ma'lum qismi kun bo'yi bu ikki so'z anglatgan tushuncha haqida o'ylab yuradilar. Uyg'a borib kattalarni bezovta qiladilar. Bu izlanish va xatti-harakatlar bolalar tabiatida shaxs shakllanishi jarayoniga, albatta, o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

"Nazm mashg'uloti" shu tariqa yakunlanadi. Bolalarga uy vazifasi sifatida "choynak" va «kerak» so'zlariga alohida, «ostonasidan» va «peshonasidan» so'zlariga alohida ohangdosh (qofiya) bo'la oladigan so'zlar topishni yoki o'z bilganicha choynak va piyola suratini chizib kelishni topshirish mumkin. Keyingi mashg'ulotda bolalarning topqirligi va ijodkorligi namunalarini o'rganishga alohida vaqt ajratilishi ular uchun foydadan xoli bo'lmaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Ta'lim metodlari va usullari orasidagi tafovutni ajratib yozing. Ta'lim usullarining o'qitish metodlaridagi o'rmi va ahamiyatini aniq bir metod misolida (matndagidan boshqa) sanab bering. Qarashlaringizni bir asar ustida ishlash misolida asoslang.
2. Texnologiya, metod va usullarning o'zaro aloqadorlik jihatlari haqida mulohaza yuriting. Fikringizni dalillar bilan asoslang.
3. Nima deb o'ylaysiz, mashg'ulotlarning an'anaviy kechimi nimasi bilan bugungi talablarga javob bera olmay qoldi, Sizningcha?
4. Taqdim etilgan har bir mashg'ulot turining o'zigagina xos bo'lgan yetakchi jihatlarni ajratib yozing. Ularni izohlang.
5. Har bir mashg'ulot turini avval o'zlashtirgan bilimlaringiz asosida kengroq tavsiflashga urinib ko'ring.
6. Tavsiya etilgan mashg'ulot turlarini biror asar misolida amalda ko'rsatib bering. Yutuq va kamchiliklarni birgalikda muhokama qiling.

7. Bir tarbiyachi sifatida “Sinov mashg‘uloti” va “Muammoli mashg‘ulot”ni birgalikda tashkil eting. Ulardan amalda foydalanish ko‘nikmalarini egallang.

8. “Sayohat” va “Multimedia” mashg‘ulotlarini bir-biri bilan taqqoslang. Alohida farqli jihatlari nimalardan iborat ekanligini aniqlang.

9. Mazkur mashg‘ulot turlarining qaysi biri sizga ma’qul keldi? Buning sabablari nimalardan iborat ekanini asoslang.

10. Mavzuga taqdim etilgan maqoladagi “kichkina chekinish”ga diqqat qiling. Undagi qarashlarni tahlilga torting. “Mag‘rurlik” sifatining qaysi talqini sizning ruhiyatingizga ma’qul keldi? Buni asoslashga urinib ko‘ring.

11. “Men tanlagan kasb: unga muhabbatim, uning mashaqqatlari va mas’uliyati” mavzusida esse yozing. Ijod mahsulini auditoriyada birgalikda muhokama qiling.

11-MAVZU. BOLALAR BOG'CHALARI ADABIY TA'LIMIDA TARBIYALANUVCHILARNI MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISHNING ZARURATI

Reja:

1. Kishi fikri mustaqilligining belgilari.
2. Fikrning mustaqilligi uning sermahsulligiga bog'liqligi.
3. Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida bola tafakkuri mustaqilligiga erishish.
4. Tarbiyalanuvchilarda o'z fikri va qarashlarini ifodalash ko'nikmasini shakllantirish.
5. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: *mustaqil fikrlash, tashabbuskorlik, pishqlik, sog'lom ma'naviyat, tanqidiylik, ma'naviy kamolot, tafakkur jarayoni, ijodiy fikrlash, mantiqiy fikrlash.*

Har qanday jamiyatning taqdiri unda yashaydigan insonlar tomonidan belgilanadi. Jamiyatni nurli kelajak sari yetaklash ham, tubanlik qa'riga tortish ham odamning qo'lida. Shuning uchun ham jamiyat a'zolari, ayniqsa, o'sib kelayotgan avlodning ma'naviy kamoloti bugungi kunda o'ta dolzarb masalaga aylangan. Davlat miqyosida ta'lim bilan bog'liq qaror va farmonlarning qabul qilinishi ham, maktabgacha ta'lim tizimi uchun "Bolajon" va "Ilk qadam" dasturlarining ishlab chiqilishi ham odam omilining hal qiluvchi ahamiyat kasb etganidan dalolatdir.

Davlat ahamiyatiga molik bu hujjatlarda ta'lim tizimidagi barcha tarbiyalanuvchilar shaxsining aqliy, jismoniy va ma'naviy kamoloti birinchi o'ringa chiqarilgan. Mamlakat ta'lim tizimining barcha bosqichlari uchun yaratilgan konsepsiyalar, standartlar, dasturlar, darslik, o'quv hamda metodik qo'llanmalar insonparvarlik yo'nalishiga solindi. Ular mutaxassis tayyorlashga emas, balki sog'lom ma'naviyatli odam shakllantirishga xizmat qila boshladi. Milliy pedagogika ilmi ham ta'limning har bir bosqichida ma'naviy barkamol avlod tarbiyalash yo'llarini tadqiq etmoqda. Yosh avlod aqliy-ma'naviy kamolotini ta'minlashda ularning mustaqil fikrlashi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bois, avvalo, «mustaqil fikrlash» tushunchasi nima ekanligi hamda uning barkamol insonni shakllantirishdagi ahamiyati qandayligini aniqlab olish muhimdir. Tafakkur jarayoni, xususan, uning mustaqil fikrlash turi haqida psixologlar, pedagoglar turli daraja va miqyosda o'z qarashlarini bayon etganlar.

Psixologlarning ta'biricha, fikrlash, ya'ni tafakkur – odam miyasida sodir bo'ladigan jarayon. Sezgi organlari yetarli bo'lmay qolgan o'rinlarda odam va olamning xususiyatlari uning tafakkuri orqali o'rganiladi. Tafakkur – aqliy faoliyatning, ongli xatti-harakatlarning majmui. U tevarak-atrof, voqelik hamda ijtimoiy muhitni bilish quroli, inson faoliyatini to'g'ri va samarali amalga oshirishning asosiy sharti hisoblanadi. Kishi fikrlash jarayonida o'zi ko'rgan, idrok qilgan, sezgan, tasavvur etgan narsa va hodisalarning to'g'riligi, aniqligi, haqiqiyliги hamda ularning borliqqa munosabatini aniqlaydi ⁷².

Tafakkur orqali kishi odam va olam sirlarini o'rganishda o'zidan oldingi qarashlar, tushunchalar, farazlar, chiqarilgan xulosalar hamda qabul qilingan qarorlarning qanchalik to'g'ri yoki noto'g'riligini belgilab oladi. Mulohaza yuritib, narsa-hodisalar o'rtasidagi munosabatlar, xossalar, xususiyatlar, ularni bir-biri bilan bog'lab yoki ajratib turuvchi jihatlar hamda ularning faoliyati mexanizmlarini anglab yetadi. Bu haqiqatni hazrati Navoiy bundan necha yuz yillar ilgari: “Har ishni qilmish odamizod, Tafakkur birla bilmish odamizod” ⁷³, - deya ifodalagan.

Tafakkur jarayoni insonning ruhiyati bilan uzviy bog'liqlikda kechadi. Fikrlayotgan odamning ichki dunyosi qanchalik boy, dunyoqarashi nechog'lik keng, bilimi qay darajada chuqur bo'lsa, fikrlari, xulosalarining saviyasi ham shuncha baland bo'ladi. Teranlik, tiniqlik, mantiq, erkinlik, mustaqillik, badiiylik, ijodiylik inson tafakkuri darajasini ko'rsatuvchi ijobiy xususiyatlardir. Odam dunyoni tafakkur orqali anglaydi, fikr va ruhiyat yordamida undan o'ziga xos tarzda ta'sirlanadi, xulosalar chiqaradi.

⁷²Гозиев Э. Тафаккур психологияси. – Т.: “Ушугувчи”, 1990; Боголюбинский Д. Н., Мельникова Н. А. Психология усвоения знаний в школе. – Москва: АПН РСФСР 1999; Боголюбинский Д. Н. Развитие самостоятельности мышления школьников как основа активных методов обучения. //Сб. “Пути повышения качества усвоения знаний в начальных классах”. – Москва, АПН РСФСР, 1992; Психология мышления. //Под ред. Матюшкина А. М. –Москва: “Прогресс”, 1985; Тюкозюров О. К. Психология мышления. – Москва: МГУ, 1984.

⁷³Алишер Навоий. Таълиқиятисарлар. 20 жилдик. 8-жилд. Хамса: Фарҳодов Ширин. – Т.: “Фан”, 1991. –122-бет.

Odam ruhiyati muammolari bilan shug'ullanadigan mutaxassislarning dalolat berishlaricha, inson fikrlash jarayonini yuzaga keltirishning asosiy sharti undagi borliq sirlarini bilishga bo'lgan intilish, ichki ehtiyoj, ya'ni motivatsiyadir. Usiz insonda fikrlash paydo bo'lmaydi ⁷⁴.

Fransuz faylasufi Dekart: "Men fikrlayapman, demak men mavjudman"⁷⁵, - degan g'oyani ilgari surgan. Bu fikr inson hayotida tafakkurni odamning odamligi belgisi sifatida yetakchi o'ringa chiqaradi. Uning fikricha, hech narsa insonning odam ekanligini fikrlashchalik aniq asoslab berolmaydi. Demak, mustaqil ravishda muhokama qilish, tahlil etish, ijodiy-mantiqiy fikrlash asosiy insoniy xususiyatlaridan biridir. Fikrlash insonning aqlan va ruhan sog'lomligining asosiy belgilaridan. Uning mustaqilligi tushunchalar, mantiqiy birikmalar, mavjud til vositalaridan oqilona foydalanish bilan tavsiflanadi.

"Fikrlash jarayoni, - deb yozadi L. Vigotskiy, - bolaning ota-onasi bilan muloqotidan boshlanadi. Mustaqil fikrlash esa bu suhbatlarni bola "yutib", o'zicha "hazm qila" boshlaganidan so'ng shakllanadi"⁷⁶. Bu qarashga tayanib, shunday xulosa chiqarish mumkinki, fikrlash bevosita o'z yo'naltiruvchi kuchi, maqsadi, usullariga ega bo'lganda, bola 5-6 yoshlarga yetganda mustaqil faoliyatga aylanadi. Fikrlashning mustaqilligi uning yuqorida sanalgan shakllaridan biri sifatida kishi shaxsiyati va siyrati, ichki "men"i bilan bog'liqdir.

Demak, umuman, fikrlanganda narsa-hodisalarning boshqalar tomonidan kashf etilgan jihatlari bilib olinadi. Mustaqil fikrlanganda esa odam olam hodisalari va hayotiy vaziyatlar mohiyatini o'zgalarnikiga o'xshamagan yo'sinda, o'ziga xos yo'l bilan bilib oladi. Olib borilgan kuzatishlarga tayanib, mustaqil fikrlash tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: **mustaqil fikrlash** – insonning o'z oldida turgan muammoni aniq belgilangan maqsad va vazifalarga muvofiq holda bilimi hamda hayotiy tajribalariga tayanib, o'z intellektual imkoniyati darajasida turli yo'l, usul, vositalar yordamida, mustaqil ravishda hal qilishga qaratilgan aqliy faoliyatidir.

⁷⁴Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1991; Выготский Л. С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика, 1991; Выготский Л. С. Психология искусства. – Москва: Педагогика, 1987.

⁷⁵Узбекистон Миллий энциклопедияси, 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 242-бет.

⁷⁶Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1991. – С. 90.

Ma'lum bo'lishicha, fikr mustaqilligi darajasi inson aqliy faoliyatining tashabbuskorligi, pishiqligi va tanqidiyligida aks etadi. Kishi fikri mustaqilligining belgilaridan biri – **tashabbuskorlik** insonning o'z oldiga aniq maqsad va vazifalar qo'yishi, ularni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan usul hamda vositalarni qo'llashida namoyon bo'ladi. Bu faoliyatning **pishiqligi** vazifalarni tez bajarish, bu jarayonda qo'l keladigan usul va vositalarni tezkorlik bilan izlab topish, ularni farqlashda ko'rinadi. Aqliy faoliyat **tanqidiyligi** esa mustaqil fikrlovchining voqea-hodisaga munosabati, uning xususiyatlarini ajrata bilishida namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, tafakkur faqat ta'lim jarayonida shakllantirilmaydi. Inson faqat ta'lim-tarbiya muassasalarida fikrlashga o'rgatilmaydi. U har bir ruhan sog'lom insonda tabiatan mavjud bo'lgan aqliy-jismoniy hosiladir. U har kimda o'ziga xos tarzda, o'z intellektual darajasida mavjud. Ta'lim-tarbiya jarayonida tafakkurning shakli, sifati, darajasini tarbiyalash, ma'lum yo'nalishini belgilash, uni sayqallash va rivojlantirish mumkin. Bola fikrining ta'sirchanligi, ehtiyotkorligi, harakatchanligi yoki faoliyatsizligi, o'sish-rivojlanishi uning ta'lim jarayonida shakllantiriladigan sur'ati va sifatiga bog'liq. Inson fikrlashining hissiy, obrazli, mantiqiy salmog'i tafakkur jarayonining rivojlanish sur'ati bilan qanchalik aloqador bo'lsa, uning sifat yo'nalishlari bilan ham shunchalik bog'liqdir.

“Maqsad, vazifalari o'zga shaxslar tomonidan belgilab qo'yilgan, tayyor usul va vositalarga tayangan holda boshqalarning bevosita yordami bilan amalga oshiriladigan jarayonda ishtirok etgan tafakkur fikr qaramligini anglatadi. Mustaqil tafakkurga ega bo'lmagan kishilar tayyor qarashlar quliga aylanadilar. Ularning tafakkuri ...o'sish-rivojlanishdan orqada qoladi. Mustaqil fikrlash rivojlanmagan hollarda kaltabin, aqlan erinchoq, behafsala, loqayd odam shakllanadi. Tafakkurning qaramligi, muteligi jamiyat rivojiga, millat taraqqiyotiga to'siq bo'lib, alohida odam uchun fojiodir”⁷⁷ , - deydi psixolog E. G'oziev.

Fikrning mustaqilligi uning sermahsulligi, samaradorligi bilan uzviy bog'liq. Agar inson tomonidan muayyan vaqt ichida ma'lum soha uchun qimmatli va yangi fikrlar, g'oyalar, tavsiyalar yaratilgan, nazariy hamda amaliy vazifalar hal qilingan bo'lsa, bunday fikr sermahsul,

⁷⁷ Гозиев Э. Тафаккур психологиси. – Т.: «Уқитувчи», 1990. 60-бет.

samarali hisoblanadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, ma'lum vaqt oralig'ida mustaqil ravishda bajarilgan aqliy ish ko'lami va sifati (fikrning pishiqligi, asoslarning kuchliligi) – tafakkur mustaqilligi darajasini o'lchash mezoni bo'lib xizmat qiladi.

Ish jarayonida inson aqlining faoliyati uning o'zi tomonidan kuzatilmaydi. Maktabgacha yoshidagi bolalarda ham fikrlashning mustaqilligi darajasini nazorat qilish, uni farqlash hamda rivojlantirish tarbiyachining vazifasi hisoblanadi. Buning uchun tarbiyachidan ziyraklik, har bir bola shaxsi, intellektual imkoniyatlari, intilish va qiziqishlarini bilish talab qilinadi.

Har bir bola yosh bosqichlariga ko'ra turfa qiziqishga ega bo'ladi, o'ziga xos fikrlaydi va his qiladi. Har yoshida turlicha faoliyat ko'rsatadi, borliqqa munosabati ham har xil bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tizimi faoliyati jarayonida mashg'ulotlarga tegishli bo'lmagan biror qiziqarli hayotiy mavzu va hodisalar, multfilmlar yoki kompyutero'yinlari muhokama qilinganda bolalarning yoshlariga nisbatan ko'proq narsalarni bilishlari ayon bo'ladi. Bu mazkur hodisalar tarbiyalanuvchilarning o'zlari uchun bevosita qiziqarli ekanidan dalolatdir. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, maktabgacha ta'lim amaliyotida badiiy asarlarning didaktik tahlili amalga oshirilganda matnlar yuzasidan taqdim etilgan savol-topshiriqlar har bir bola uchun qiziqarli bo'lishi, biri ikkinchisiga o'xshamaydigan tarzda tuzilishi, ularning mantiq asosiga qurilishi, tarbiyalanuvchilardan mustaqil fikr-mulohazalar talab qilishi bolalarni faollashtiradi.

Maktabgacha ta'lim davrining bir bosqichidan ikkinchisiga o'tish jarayonida bolalarda sifat jihatidan bir yangilanish yuz beradi. Bu jarayonda bola taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi jihatlarni umumlashtirgan holda quyidagicha ko'rsatish mumkin: har xil guruhlar tarbiyalanuvchilari aqliy rivojlanishi bilan bog'liq holda beriladigan bilim, ko'nikma va malakalarning nomutanosibligi; bilimlarning hamisha ham mantiqqa asoslanmagani; oila bilan bog'cha tarbiyasi o'rtasidagi tafovut bolalarga xos bo'lgan harakatchanlik bilan intizom tizimining nomutanosibligi; ishtiyoqning zo'rliigi, mustaqillikka moyillik, erkinlik, mustaqillik sari intilishning balandligi bilan ta'lim-tarbiya jarayonidagi bir xillik, sustlik; odamlarga, atrof-muhitga tanqidiy nazar bilan qarashning kuchayishi bilan ta'lim jarayonida bunday intilishlarni qondirish imkoniyatining yetishmasligi; tabiiy

taraqqiyot bilan ta'limiy-tarbiyaviy jarayon orasidagi nomutanosiblik singari jihatlar ko'zga tashlanadi.

Ma'lumki, bolalar maktabgacha bo'lgan davrida favqulodda ijodkorlik xususiyatiga ega bo'ladilar. 5-6 yoshda ona tilini to'liq o'zlashtirib oladilar, o'zlarining amaliy faoliyatlari va borliqni anglashlari uchun zarur bo'lgan har xil ma'lumotlarga ega bo'ladilar. Ularning bu davrdagi taraqqiyoti, odatda, muntazam o'qitish ishlarisiz, kattalar va tengdoshlari bilan tabiiy muloqoti jarayonida amalga oshadi. Bolalar majburiy ta'lim jarayoniga kirib kelganlarida, ularning faoliyati dasturlar asosida tizimli bilim olishga o'tganda, bir qadar o'zgaradi. Bu o'qish-o'rganish jarayonida tabiiylikning buzilgani, unga sun'iylik aralashuvi tufayli sodir bo'ladi. Bola maktabga kirgach, uning mustaqilligi, o'z intellektual darajasidagi fikrlashi va ixtiyoriy faoliyati ma'lum darajada cheklanadi. U bog'cha va tarbiyachining talablariga muvofiq ravishda ish yuritishga majbur etiladi.

Afsuski, maktabgacha ta'lim tizimi faoliyatida bu tarzda singdirilgan bilim, ko'nikma, malaka va ma'naviy sifatlarni bolalarni doimiy ma'rifiy xizmat ko'rsatilishga muhtoj iste'molchiga aylantirib qo'yadi. Bunday ta'lim boladan bilimlarni mustaqil ravishda ijodiy o'rganishni talab qilmaydi. Bir necha yillik shunday o'qitish natijasida bola mustaqil fikrlamaydigan kimsaga aylanadi. U har qanday aqliy zo'riqishdan o'zini tortib, bunday yumushlarni yaqinlari bo'lmish tarbiyachi, ota-ona va nisbatan tirishqoq o'rtoqlarining zimmasiga orta boshlaydi. Bunday bolalar, tabiiyki, biror ishni bajarishdan zavq, lazzat yoki qoniqish tuymaydilar.

Bolalarni maktabgacha ta'lim davridan boshlab mustaqil fikrlashga o'rgatishda adabiy ta'lim o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ma'lumki, maktabgacha ta'lim amaliyotida tashkil etiladigan bir qator mashg'ulotlardagi izlanishlar natijasida bolalar avvaldan ayon bo'lgan, bog'cha opasi, ota-onasi, bobo va buvilari ularga singdirgan yagona haqiqat-xulosalarni o'zlashtiradilar. Masalan, ertalab turganda yuz-qo'lini yuvish yoki ikki qo'shuv ikkining to'rt ekanligi haqida dunyoning hamma burchagida, qaysi tilda, qanday yo'nalishda bo'lishidan qat'i nazar, talab ham bir xil, natija, to'g'ri javob ham bir xil. Bu ota-onalar, mutaxassislar tomonidan qat'iy belgilab qo'yilgan ma'naviy va ilmiy haqiqat-xulosa. Yoki maktabgacha ta'lim muassasalari nutq o'stirish mashg'ulotlarida "kim?", "nima?" so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlar bilan bog'liq haqiqatlar ham bir

xil qabul qilingan, ilmiy asoslangan. Bolalarga bu mavzu bilan bog'liq qanday topshiriq berilishidan qat'iy nazar, bu so'roqlarga javob beradigan so'zlarni aniq aytib beradilar. Bu ham avvaldan aniqlab qo'yilgan yagona ilmiy haqiqat. Ammo badiiy adabiyotning ta'lim bosqichlaridagi o'ziga xosligi shundaki, u har bir bola o'z oldiga qo'yilgan muammoni tegishli maqsad va vazifalarini belgilagan holda bilimi, qisqagina hayotiy tajribasiga tayanib turli yo'l, usul, vositalar yordamida mustaqil ravishda hal qilib, faqat o'zining badiiy haqiqatini chiqarishga yo'naltiradi. Faqat hamma gap ta'limning turli bosqichlarida badiiy asarlar ustida ishlashni to'g'ri tashkil qila bilishdadir.

O'rganilayotgan badiiy matn, undagi qahramonlar, tasvirlangan biror hodisa yoki vaziyat borasida har bir bolaning asar muallifi va bog'cha opasinikidan farq qiluvchi o'z xulosasi bo'lishi mumkin va bu mantiqqa zid bo'lmaydi.

Maktabgacha, boshlang'ich maktab, umumiy o'rta va oliy adabiy ta'lim metodikasi ilmida adabiy qahramonning shaxs sifatidagi o'ziga xos ruhiy olami va axloqiy sifatlarini anglash tarbiyalanuvchi, o'quvchi va talaba oldiga qo'yilgan muhim didaktik talablardan hisoblanadi. Ma'lumki, har qanday bilimni o'zlashtirish ma'lum darajada fikriy zo'riqish asosida kechadi. Mashg'ulotlarda asar ustida ishlash mobaynida adabiy qahramon shaxsi va hayoti tahlili asnosida shaxsning o'zi ham hayotga faol kirib boradi. O'zgalarni o'rganish orqali o'z shaxsiyatiga xos sifatlarni shakllantiradi. Asar qahramonlariga munosabatiga qarab, bola shaxsini belgilash mumkinligi ham haqiqatdan yiroq emas.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning qiziquvchanligi, bilishga bo'lgan intilishi kuchli bo'lgan davrida ulardagi mavjud imkoniyatlardan unumli foydalanib shaxsiyatida ijobiy fazilatlar shakllantirishga, mustaqil fikr egasini tarbiyalashga erishish ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy vazifasidir. "Agar bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatmoqchi bo'lsak, eng avvalo, ularni kichik yoshidan ertaklar to'qishga, sarguzashtlar tuzishga undash kerak. Fikrni faqat yangi, avval uchramagan, tortishuvlarga sabab bo'ladigan masalalarga sarflash lozim. Zerikish – fikrning dushmanidir"⁷⁸, - degan edi italiyalik ertakchi J. Rodari.

⁷⁸ Rodari Ж. Грамматика фантазий. Перевод с итальяни. Ю.А. Добровольский. – Москва: "Прогресс", 1978. – С. 190.

Ko'pincha, ta'lim amaliyotida bolalarga tayyor bilimlarni "yig'ib oluvchi"lik roli topshiriladi. Ta'limning bunday bir yoqlama tashkil etilishi xotiraning mexanik faoliyatiga tayangan bo'lib, unda tuyg'ular, fikrlar ishtirok etmaydi, binobarin, bunday ta'lim bolani faol ijodiy ishlashga o'rgatmaydi.

Inson psixologiyasi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlardan ma'lumki, odamlarning ko'pchiligi bir narsani ikki marta eshitishni xushlamaydi. Vaholanki, ta'lim tizimida, hatto, bugun ham bog'cha bolalari va maktab o'quvchilari bitta ma'lumotga kamida to'rt marta – o'quv materialini yangi mavzu sifatida tushuntirilganda, u mustahkamlanganda, uy vazifasini bajarish mobaynida va keyingi safar javob berish jarayonida to'qnashadi. Hamma mashg'ulot va darslarning uy vazifasini so'rash, yangi mavzu bayoni, uni mustahkamlash va uyga topshiriq berish tarzida bir xil tizimda olib borilishi boladagi qiziquvchanlikni susaytirib, ta'lim-tarbiya jarayonini zerikarli qilib qo'yadi. Maktab hayotidagi bir xillik va takrorlar o'quvchilarni o'qishdan, bog'cha bolalarini bilim olishdan bezdirib qo'yayotgani ham haqiqat. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, maktabgacha ta'lim muassasalari ta'limiy faoliyatidan boshlab mashg'ulot va darslar bolalarning qiziqish va istaklariga muvofiq tashkil qilingandagina ma'lum samaraga – istalgan va kutilgan natijaga erishish mumkin.

Tarbiyachi tarbiyalanuvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish maqsadida tashkil qilingan nutq o'stirish va badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlarida ularga ma'lum vaqt ichida bajarilishi lozim bo'lgan topshiriqni beradi. Kichik yoshdagi tarbiyalanuvchilar oldiga har xil adabiy timsollarni mustaqil taqqoslash talabini qo'yish ularda qat'iy qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi. Maktabgacha ta'lim tizimi tarbiyalanuvchilarida bunday ko'nikmani hosil qilish uchun, avvalo, ularni konkret shaxs yoki hodisani kuzatish, taqqoslab o'xshash va farqli tomonlarini ko'ra bilish, umumiy va xususiy jihatlarni, ikkinchi darajali narsalarni ajrata bilishga yo'naltirish talab qilinadi.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarni narsa-hodisalarni taqqoslashga o'rgatish – tafakkurning oddiy, shu bilan birga favqulodda ahamiyatli turi hisoblanadi. U muayyan umumiylikka ega bo'lgan har xil hodisalarni qiyoslashdan yuzaga keladi. Umumiy belgilarga ega bo'lgan predmetlar solishtirilganda ularning farqli tomonlari ham ko'rinadi. Ikki yoki bir nechta timsol tabiatidagi

o'xshash va farqli tomonlarni aniqlash uchun inson fikran ularning o'ziga xos xususiyatlarini ajratadi, belgilarini aniqlaydi (analiz qiladi) va ularni taqqoslagan holda umumiy tomonlarini tayin etadi (sintez qiladi). Shundan so'nggina o'z mustaqil fikrini aytadi.

Adabiy ta'limning dastlabki bosqichi jarayonida bola tafakkuri mustaqilligiga erishish uchun tarbiyachidan tarbiyalanuvchilarni har xil tushuncha-yu xulosalarning to'g'riligini tekshirish va dalillashga, bu yo'lda eng qulay usul va metodlardan foydalanishga, har bir narsahodisa yuzasidan mustaqil fikr yuritishga, vaziyatga ijodiy yondashishga, birovlariga, hattoki bog'cha opasiga ham, yoqish-yoqmasligidan qat'iy nazar, o'z fikrini aytishga o'rgatish talab qilinadi. Pedagog tarbiyalanuvchilarni mantiqiy fikr yuritishning dastlabki belgilarini shakllantirish usullari bilan tanishtirib borishi; qolipda fikrlashlariga yo'l qo'ymasligi; nafaqat asar muallifi yoki tarbiyachining, balki o'rtoqlari fikr-mulohazalarini ham takrorlamaslikka, ijodiy izlanishga etaklashi; tarbiyalanuvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olib, ularning aqliy imkoniyatlarini ishga sola bilishi; har bir bola oldiga o'ziga xos, uning intellektual imkoniyatlariga mos muammo, savol yoki topshiriq qo'ya olishi va uni yechishga yo'naltirishi; bu yo'lda uchraydigan qiyinchiliklarni yengishga odatlantirishi maqsadga muvofiqdir.

Maktabgacha ta'lim tizimi badiiy matnlar bilan tanishish mashg'ulotlarida: topshiriqlarning noto'g'ri qo'yilishi; bolalarni muntazam ravishda erkin faoliyatga undamaslik; mustaqil faoliyatning rivojlanishi darajasiga e'tibor bermaslik bola fikrlashidagi mustaqillikning rivojlanishiga to'siq bo'ladigan asosiy sabablardandir. Tarbiyalanuvchilarda tanqidiy tafakkur va mulohazaning yetarli darajada taraqqiy etmaganligi, estetik did hamda madaniy saviyaning pastligi badiiy asar qimmatini yuzaki baholashga olib keladi. Asar to'g'risida chuqur fikr yuritmasdan turib unga baho berishga shoshilish hollari asl turmush bilan badiiy asar o'rtasidagi farqni anglay olmaslikka olib keladi.

Bugungi maktabgacha adabiy ta'lim metodikasi bolaning u yoki bu badiiy asarni eshitib, tushunishining o'zini yetarli emas deb hisoblaydi. Bola asarga har xil rakursdan yondashishga yo'naltirilishi kerak. Bu maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachisining saviyasi va bilimdonlik darajasiga bog'liqdir. Shunda bolaning kichik yoshidan narsa va hodisalar, odamlar haqida mustaqil nuqtai nazari shakllana

boradi. O'z-o'zidan ma'lumki, bu fazilat o'zgalarning tashqaridan bergan ko'rsatmalari mahsuli emas, kichik tarbiyalanuvchining shaxsiy fikri, mustaqil o'ylashi va bir qarorga kelishining natijasi bo'ladi. Maktabgacha ta'lim tizimi tarbiyachisi tarbiyalanuvchilarining tortinchoq bo'lishiga, fikrini ochiq aytmay, dilida saqlab qolishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

Maktabgacha ta'lim muassasalari mashg'ulotlarida bolani faqat o'zi yaxshi bilgan, uni qiziqtiradigan masalalar haqida fikrlashga undash kerak bo'ladi. Bola uchun o'zi yaxshi bilmagan, o'ylamagan mavzu haqida gapirishdan azobliroq yumush yo'q. Bunday topshiriqlar uning shaxsida yuzakilikni keltirib chiqaradi, o'zgalar fikrini takrorlashga majbur qiladi. Shakllanib kelayotgan shaxsda bezovta, uyg'oq qalbni tarbiyalash uchun, avvalo, unda atrof-muhitga, tabiatga, hayvonot va nabotot olamiga, insonga kuchli qiziqish uyg'otish, har bir narsaning mohiyatiga kirishga yo'naltirish lozim bo'ladi.

L. Tolstoyning fikricha, bolalarda tafakkur erkinligini o'stirish uchun ularni ijodga undovchi hayotiy omil va kerakli material bilan ta'minlash zarur. Bolaga erkinlik berish, "uni o'qitishni bas qilish" shaxs shakllantirishida juda katta samara beradi. "Agar mening bolalarga berganlarimni usul deb atash mumkin bo'lsa,- degan ekan L. Tolstoy, - u usullar quyidagilardan iborat: a) ularga eng katta va xilma-xil mavzularni taklif etish va tanlash ixtiyorini berish. Bu mavzular bolalar uchun maxsus tanlangan bo'lmay, tarbiyachining o'zi uchun ham o'ta jiddiy va qiziq bo'lishi; b) bolalarga namuna sifatida faqat tengdoshlarining ishlarini ko'rsatish va o'qib berish; v) eng muhimi, bolalarning ishlarini tekshirayotganda ishining sifatiga, yo'l qo'ygan xatolariga va, ayniqsa, uning ifoda tarziga, aytish joiz bo'lsa, uslubiga hech qachon tanbeh bermaslik kerak"⁷⁹. Ana shunda maktabgacha adabiy ta'lim oldiga qo'yilgan maqsad kutilgandek amalga oshishi mumkin.

Tarbiyalanuvchilarning mehnati oson bo'lishi kerak emasligi, ularni kichik yoshidan mustaqil bilim olish, ko'nikma shakllantirish, malaka hosil qilish, mehnatga qiziqtirish, o'zida muayyan ahloqiy sifatlarni qaror toptirishga odatlantirish zarurligi, bu esa qiyinchiliksiz amalga oshmasligi taniqli pedagoglar tomonidan ko'p bor ta'kidlangan. Faqat qiyinchiliklarning me'yorini bilish muhim ahamiyat kasb etadi.

⁷⁹ Стоюнин В. Я. Избранные педагогические сочинения. - Москва, «Педагогика», 1991. - С. 361.

Toki, bu mehnat bolaning yosh xususiyatlariga mos, o'zlashtiriluvchan bo'lishi, uni bajarish bolaga huzur va zavq bag'ishlashi lozim. Insonga nisbatan bo'lgan talabchanlik uni kamolot sari yetaklashi va o'zini o'zi rivojlantirishiga undashi kerak.

Tarbiyalanuvchilarda o'z mustaqil fikrini ifodalash ko'nikmasini shakllantirishga maktabgacha ta'lim bosqichining ilk davridan boshlab katta e'tibor berish lozim bo'ladi. Ta'lim amaliyotidan ma'lumki, bolalar maktabga o'tgach, ularning boshlang'ich sinf va kichik o'smirlik davrida diktant yoki bayon yozishda yaxshigina natijalarga erishganlari yuqori sinflarga borganda adabiy yoki erkin mavzularda ijodiy ishlar yozishga qiynalib qoladilar. O'zgalarning fikrini juda chiroyli qilib takrorlab beradigan "savodli" bolalar ham, ko'pincha, o'z fikrlarini ifodalab berolmaydilar. Ular yo asar mazmunini qayta hikoya qiladilar yoki darslik mualliflari yoxud o'qituvchisining darsda aytganlarini takrorlaydilar. Ko'pchilik o'quvchilar maktabni o'z fikr va qarashlaridagi originallikni keraksiz deb bilgan holda bitirib ketadilar. Shuning uchun ham fikrni ifodalash ishini fikr aytishga uyalmaydigan davrdan, ya'ni maktabgacha ta'lim bosqichidan boshlash, bu faoliyatni boshlang'ich sinflarda, ta'limning yuqori bosqichlarida izchil davom ettirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Adabiy ta'limga yo'naltirilgan mashg'ulotlarda badiiy asarlar bilan ishlash ijodkorlarning asarlari zamiriga singdirgan yuksak insoniy g'oyalarni tarbiyalanuvchining ko'ngil mulkiga aylantirish demakdir. Bu bolalar ularni faqat eshitishi yoki o'qishi bilan emas, balki tom ma'noda uqishi, o'rganishi va bilganlari, tuyganlarini og'zaki ravishda ifodalashi orqali amalga oshiriladi. Badiiy asar bilan tanishish mashg'ulotlarida asosiy ish asarni o'qish, matn haqida bolalar bilan suhbatlashish, uni didaktik tahlilga tortishdan iboratdir. Badiiy asarlar orqali tarbiyalanuvchining hayotga yaqin, qiziqarli masalalar bilan doim band bo'lgan aqli o'quv materialini o'zlashtiradi. Kuzatishga, mantiqiy asoslar va xulosalarga o'rgatilgan bola asta-sekinlik bilan qachonlardir o'zi uchun mavhum bo'lgan fikrlarni ham ilg'aydi, ularda ham qiziqarli narsalarni ko'ra biladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari maktabga tayyorlov guruhlarida tarbiyalanuvchilarning o'qilgan badiiy asarni tarbiyachining savol va topshiriqlari ko'magida o'rtoqlari bilan birgalikda "tahlil qilish"lari, asar matnidagi hayotiy muammolarga munosabat bildirishlari ularda tanqidiy nuqtai nazarni shakllantiradi. Bu hol tarbiyalanuvchilarni biror

ishga yuzaki yondashmaslikka, puxta o'rganmay, asoslar topmay turib fikr aytmasslikka o'rgatadi. Aslida tanqid bir ishdan kamchilik topish emas, balki to'plangan qator ma'lumotlar asosida tahliliy muhokama qilishdir. Bolani kichik yoshidan shunday belgilarni qidirishga va ularni topib tahlil qilishga o'rgatish uni jiddiy fikrlashga, ehtiyotkorlik bilan mulohaza yuritishga moyil qilib shakllantirib boradi.

Badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda ular bilan asar haqida suhbatlashish, asar matnidani javob izlashga (matnni aynan takrorlashga emas) majbur etadigan savollar berish, savollar yordamida bolani asar mohiyatiga olib kirish, undagi tasvir haqida ongli ravishda, to'la ishonch bilan ma'lum xulosalarga kelishga ko'maklashish bugungi ta'lim tizimi uchun juda muhimdir. Badiiy asarning ilk tahlili jarayonida tarbiyachi uning mazmuni va shakli orasidagi aloqani nazardan qochirmasligi, unda aks etgan shaxs bilan jamiyat orasidagi munosabatga e'tibor qaratishi maktabgacha adabiy ta'lim mashg'ulotlarining samaradorligini ta'minlaydi.

Maktabga tayyorlov guruhlarida badiiy asar bilan tanishish mashg'ulotlarida badiiy matnni ijodiy o'rganish tarbiyalanuvchilardan ko'p tomonlama, murakkab faoliyatni talab etadi. Bola o'z tasavvuri, tuyg'u va tafakkur kuchi bilan, o'z imkoniyatlari doirasida asar timsollarini o'rganadi, muallifning axloqiy-estetik qarashlarini anglaydi, bulaming barchasini o'z hayotiy olami bilan taqqoslaydi. Shu yo'l bilan matn mohiyatiga imkon qadar kirib boradi. Badiiy asarlar va ular haqidagi qarashlarni o'zlashtirish jarayoni tarbiyalanuvchining tushuncha-yu tuyg'ulari hamda dunyoqarashining shakllana borishi bilan tabiiy ravishda bog'liq bo'ladi. Badiiy asar tahlili muallif obrazli tafakkurining mohiyatini anglatadi. Bu jarayondagi bilish inson tafakkurining olamni anglashga bir umr, to'xtovsiz intilishi demakdir.

Badiiy asar bilan tanishish mashg'ulotlarida badiiy asarni to'laqonli o'zlashtirish tuyish va fikrlashning birligi orqali amalga oshadi. O'zlashtirish uchun fikrlash lozim. Har qanday matn zamirida uning tahliliga asos bo'ladigan jihatlar ifodalangan bo'ladi. Hamma gap kichik tarbiyalanuvchining asar ustida ishlash jarayonida hayotiy va badiiy mantiq asosida mana shu jihatni ilg'ab borishidir.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarning mustaqil fikrlash asosida bilim olishlarini ta'minlashda ta'lim maqsadini to'g'ri belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha

adabiy ta'lim metodikasi ilmi ham har bir mashg'ulot oldiga tarbiyaviy, ta'limiy, yo'naltiruvchi va rivojlantiruvchi maqsadlar qo'yilishi lozimligini ko'zda tutadi. Bu xil maqsadlar to'g'ri belgilab olinsa, mashg'ulot jarayoni shu asosda tashkil etilsa, tarbiyalanuvchilarning mustaqil fikrlashlari uchun ulkan imkoniyatlar paydo bo'ladi. Afsuski, hozir ham maktabgacha ta'lim muassasalari badiiy asar bilan tanishish mashg'ulotlari jarayonida tarbiyachining diqqat markazida bolalarning mustaqil faoliyatini ta'minlash emas, balki o'z faoliyatini tashkillashtirish masalasi ustuvorlik qilib kelmoqda. Ya'ni tarbiyachi mashg'ulotga tayyorlanish jarayonida bolalar emas, o'zi qilishi kerak bo'lgan ta'limiy-tarbiyaviy ishlarni birinchi o'ringa qo'yadi. Butun diqqat-e'tiborini ana shunga qaratadi. Tarbiyalanuvchilar ikkinchi planga tushib qoladilar.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda mashg'ulot shaklini oldindan aniqlab olish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda: o'quv materialining mazmuni, hajmi, mashg'ulotning o'z oldiga qo'ygan maqsadlari va qiyinlik darajasini belgilash; materialning tarbiyalanuvchi hayotiy tajribasi, ilgari o'zlashtirgan bilimi va aqliy-amaliy faoliyati bilan aloqasini o'rnatish; bolaning mustaqil ishlari va o'quv topshiriqlari tizimini aniqlash; mashg'ulot jihozlarini, axborotlarning asosiy va qo'shimcha manbalarini o'rnatish ko'zda tutiladi.

Nutq o'stirish va badiiy adabiyotlar bilan tanishish mashg'ulotlarida guruhdagi bolalar bilan yalpi ishlash, ayni vaqtda har bir bolaning mustaqil faoliyatini birgalikda qo'shib olib borish ko'zda tutilgan holda, ta'limning jamoa, guruh yoki individual shakllarida tashkil etilishi mumkin. Bundan tashqari, badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarining maqsad va vazifalariga, mazmun va metodlariga mos keladigan tizim ham zarur.

Maktabgacha ta'lim tizimi pedagoglari tarbiyalanuvchilarini badiiy asarlar ustida ishlash asnosida mustaqil fikrlashga odatlantirish uchun ularning ota-onalarini bolalariga kitob o'qib berishga majbur qilishi lozim. Buning uchun bog'chada bolalar va ota-onalarning kitob o'qishiga bag'ishlangan birgalikdagi majlislarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday majlislarda ota-onalarga farzandlariga o'qib berishi lozim bo'lgan badiiy asarlar ro'yxatini yozdirish, avvalo, oilaviy kutubxonalarini zarrriy adabiyotlar bilan boyitish, sotib yoki ijaraga olish mumkin bo'lgan kutubxonalar yoxud

internet sahifalari haqida ma'lumot berish kerak bo'ladi. Kitoblarning o'qilish muddatini belgilash va ota-onalarni bundan xabardor qilish zarur. Bolasining ertasi uchun qayg'uradigan ota-onalar bu ishlarni bajarishadi. Tarbiyachi belgilangan muddatda o'qilgan badiiy asarlar ustida ishlash mashg'ulotlarini tashkil qilishi, suhbat asnosida tarbiyalanuvchilariga matn mazmunini qayta hikoyalashni, shu bilan birga, munosabat bildirishni talab qiluvchi savol-topshiriqlar bilan murojaat qilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari maktabga tayyorlov guruhleri a'zolarining kompyuterga qiziqishlari baland ekani hammaga ayon. Tarbiyachi tarbiyalanuvchilardagi shu tabiiy xususiyatdan oqilona foydalana bilishi kerak. Ya'ni ular tanishishlari lozim bo'lgan badiiy asarlarni ota-onalar elektron kutubxonalardan topib o'qib berishlarini tavsiya qilish ham maqsadga muvofiq bo'ladi. Yoki kompyuter orqali ko'rilgan multfilmlar, bolalarbop kinolar bilan ularning kitob variantini solishtirish borasida ham suhbatlar tashkil etish mumkin. Bunday taqqoslash mashg'ulotlarida tarbiyalanuvchilar kitobda ifodalangan, kino yoki multfilmda aks ettirish aslo mumkin bo'lmagan muhim jihatlarni topishga yo'naltirilishi, buning sabablari haqida o'ylab ko'rishga undalishi, qahramonlar shaxsini ochishda kitobda aks ettirilgan baland tuyg'ular tasviri, iztiroblar ifodasining qanchalar muhim ekanini anglashga yo'naltirilishi maqsadga muvofiqdir. To'g'ri, bunday ishlar maktabga tayyorlov guruhleri nutq o'stirish va badiiy adabiyotlar bilan tanishish mashg'ulotlarida tarbiyachi va tarbiyalanuvchini anchagina zo'riqtirishi mumkin. Lekin bunday faoliyat qancha erta boshlansa, samarasi ham shuncha pishiq va mustahkam bo'ladi.

Maktabgacha yoshidan boshlab tarbiyalanuvchilarni kitob o'qishga yo'naltirishning yana bir yo'li ularni rag'batlantirishdir. Bolalar maktabgacha ta'limning ma'lum bir bosqichini muvaffaqiyatli tamomlasalar, ularga taniqli bolalar shoirlari va yozuvchilarining kitoblari sovg'a qilinsa, foydali bo'ladi. Qolaversa, taniqli bolalar shoirlari yoki yozuvchilari bilan tarbiyalanuvchilar uchrashuvlarini tashkil etish, ular bilan yosh kitobxonlar xabardor bo'lgan asarlar yuzasidan suhbatlar uyushtirish ham bolalarning badiiy so'zga muhabbatini oshirishi tabiiy.

Xullas, yosh avlod ma'naviy takomilini ta'minlashda, ularni mustaqil fikrlashga yo'naltirishda kitobdan oqilona foydalanish, buni

to'g'ri tashkil eta bilish oilada ota-onaning, ta'lim muassasalarida o'qituvchi-tarbiyachining burchidir.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi:

T. Adashboyev. Qish

E'tibor qilinsa, taqdim etilayotgan barcha mashg'ulot ishlanmalari yoki badiiy matnlarning tahlili, asosan, tarbiyalanuvchilarning mustaqil faoliyati va tafakkuri taraqqiyotiga yo'naltirilganligini payqash mumkin. Bolalarni mustaqil fikrlashga yo'naltirishni maktabgacha tarbiya muassasalari mashg'ulotlaridan boshlab amalga oshirish maqsadga muvofiq ekani ayon, albatta. Hamma gap bu jarayonni qanday tashkil etish bilan bog'liq bilimlarning qanchalik egallanganligi darajasiga bog'liqdir. Ta'lim-tarbiyaning dastlabki bosqichida bu yo'nalishda erishilgan muvaffaqiyatlar boshlang'ich sinflarning dastlabki bo'g'inidan izchillikda davom ettirilishi bu boradagi samaradorlik garovidir. Shu ma'noda Tursunboy Adashboyevning "Qish" she'rini kichik tarbiyalanuvchilarning mustaqil tafakkuri va faoliyatini amalga oshirishga yo'naltirilishini ta'minlashni quyidagicha tashkil etish mumkin. Avval tarbiyachi she'rni ifodali qilib o'qib beradi:

*Shudgor uzra uvullar
Ayoz bobo bo'roni.
Mehmon bo'ldi qish fasli
Oq choyshabga o'ranib.*

*Bundan buyon ko'cha-ko'yda
Piyma, etik g'archillar.
Tinim bermas chanalarga
Shokir, Ra'no, Barchinlar⁸⁰.*

So'ngra tarbiyalanuvchilarni matn mohiyatiga olib kirishga, ularni mustaqil mulohaza yuritib fikr aytishga undash maqsadida asarning didaktik tahliliga kirishiladi. Agar she'r tahlilga tortilmas, uning matni ustida ishlanmas ekan, u o'qilgan joyida qolib ketaveradi. She'rning tarbiyalanuvchi shaxsiga hech qanday ta'siri bo'lmaydi. Bu she'r ham

⁸⁰<https://erikatoy.uz/uzb/kutubxona/shearlar?start=7>

bolalar uchun ma'lum maqsad asosida yozilgan. U shu maqsadga xizmat qilmog'i uchun tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar birgalikda uning muhitiga kirmoqlari lozim. Buning uchun bog'cha opa bolalarga quyidagi savol va topshiriqlar bilan ularga tushunarli tilda murojaat qilishi maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Shudgor nima ekani haqida o'ylab ko'ring. Uni qachon va qayerda ko'rgansiz?

2. "Ayoz bobo" kimligini bilasizmi? Uning bo'roni nimadan boshlanadi, sizningcha?

3. Ayoz boboning bo'roni shudgorda uvullashini qanday tasavvur qilasiz? Fikringizni tushuntirib bering.

4. Nima deb o'ylaysiz, nega she'rda qish fasli "mehmon" deyilyapti? Sizningcha, uning mehmonligi nimalardan iborat?

5. Qishning "oq choyshabga o'ranib" kelishini siz qanday tushundingiz? "Oq choyshab", sizningcha nimani anglatadi?

6. She'rda: "Piyma, etik g'archillar" degan gapni, sizningcha, qanday tushinish mumkin?

7. Piyma nima ekanini bilasizmi? Bilganlaringizni o'rtoqlaringizga ham aytib bering.

8. Yaxshilab o'ylab ko'ring-chi, qishda piyma va etiklar nima uchun g'archillaydi? Bu g'archillagan narsa oyoq kiyimlarimi yoki boshqa narsami?

9. Shokir, Ra'no va Barchinlarning chanalarga tinim bermasligini qanday tushundingiz? Bu tinim bermaslikning sabablarini tushuntiring.

10. She'rga nima uchun "Qish" deb sarlavha qo'yilganini bilasizmi? Bilganlaringizni bizga ham aytib bering.

Ko'rinib turibdiki, "Qish" she'ri mazmuni yuzasidan bolalarga taqdim etilgan savol va topshiriqlarning birortasiga matnda tayyor javob yo'q. Tarbiyalanuvchilar o'zlari mustaqil mulohaza yuritib fikr aytadilar. Shu tariqa badiiy asarning mohiyatiga kiradilar. Undagi go'zalliklarni ilg'aydilar, tasavvur qiladilar. Mustaqil mulohaza yuritib munosabat bildiradilar. Shu tariqa badiiy matnlarning mohiyatiga kirib so'zdan, tabiat tasviridan zavq oladilar. Bu zavq ularning ma'naviy kamolotiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Uyga vazifa sifatida guruhdagi chizishga qobiliyati bor bolalarga qish bilan bog'liq suratlar chizib kelishni topshirish ham o'rinli bo'ladi. Keyingi mashg'ulotda suratkashlar chizganlarini o'rtoqlariga o'qib berishlarini talab qilish shart. Bu bilan tarbiyachi qobiliyat egalarini

rag'batlantirgan va ayni zamonda, ularning iqtidorini qo'llab-quvvatlagan, yangi-yangi ijodga yo'naltirgan bo'ladi. Qolgan bolalar uyda she'rni yod olishlari, o'zlari qish haqida she'r to'qishlari mumkin. Har ikkala uy ishi turiga ham keyingi mashg'ulotda, albatta, vaqt ajratilishi shart.

Savol va topshiriqlar

1. Mustaqil fikrlash tushunchasiga berilgan quyidagi ta'rifga diqqat qiling: "Insonning o'z oldida turgan muammoni aniq belgilangan maqsad va vazifalarga muvofiq holda bilimi hamda hayotiy tajribalariga tayanib, o'z intellektual imkoniyati darajasida turli yo'l, usul, vositalar yordamida, mustaqil ravishda hal qilishga qaratilgan aqliy faoliyatidir". Uni qanday tushunganingizni birorta badiiy matnga tayangan holda asoslab bering. Mashg'ulotlarda bolalarni mustaqil mulohaza yuritishga yo'naltirish borasida fikrlashing.

2. Inson tafakkuri mustaqilligi darajasining belgilari – tashabbuskorlik, pishqlik va tanqidiylik haqida o'ylab ko'ring. Ularni o'z qarashlaringiz asosida, hayotiy yoki badiiy haqiqatlar misolida tahlil qiling.

3. Quyidagi fikrni o'qing: "Maqsad, vazifalari o'zga shaxslar tomonidan belgilab qo'yilgan, tayyor usul va vositalarga tayangan holda boshqalarning bevosita yordami bilan amalga oshiriladigan jarayonda ishtirok etgan tafakkur fikr qaramligini anglatadi. Mustaqil tafakkurga ega bo'lmagan kishilar tayyor qarashlar quliga aylanadilar. Ularning tafakkuri ...o'sish-rivojlanishdan orqada qoladi. Mustaqil fikrlash rivojlanmagan hollarda kaltabin, aqlan erinchoq, behafsala, loqayd odam shakllanadi. Tafakkurning qaramligi, muteligi jamiyat rivojiga, millat taraqqiyotiga to'siq bo'lib, alohida odam uchun fojidiir". Undagi kalit so'zlarni alohida ajratib yozing. Har bir so'zning mazmun-mohiyatini ochib bering. Olingan ko'chirmadagi har bir jumlaning alohida-alohida tahlilga torting. Mustaqil fikrga ega bo'lmagan fuqarolar jamiyatining, alohida shaxsning fojiasi darajasi haqida birgalashib mulohaza yuriting.

4. Inson tafakkurining mustaqilligi darajasini o'lchash mezoniga e'tibor qiling: "Ma'lum vaqt oralig'ida mustaqil ravishda bajarilgan aqliy ish ko'lamini va sifatini". Siz buni qanday tushundingiz? Bo'lajak pedagog sifatida tarbiyalanuvchilar bilimi mustaqilligi darajasini

nimalarga asoslanib baholash to'g'risida o'ylab ko'ring. Kursdoshlar o'zaro muhokama qilib, bir asar misolida qarashlaringizni asoslang.

5. Quyidagi fikrga diqqatingizni qarating: "Ammo adabiy ta'limning o'ziga xosligi shundaki, unda har bir bola o'z oldiga qo'yilgan muammoni tegishli maqsad va vazifalarini belgilagan holda bilimi, hayotiy tajribasiga tayanib turli yo'l, usul, vositalar yordamida mustaqil ravishda hal qilib, faqat o'zining badiiy haqiqatini chiqarishi mumkin". Bunga nima deysiz? Ona tili yoki matematika mashg'ulotlarida kelinadigan yagona haqiqat-xulosa bilan badiiy asarlar ustida ishlash asnosida qabul qilinadigan turfa haqiqatlar bir-biridan mazmunan qanday farq qiladi? Ularning mohiyatida, Sizningcha, nima yotadi? Ko'chirmaning mazmunini sharhlang.

6. Italiyalik mutaxassis J. Rodarining: "Agar bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatmoqchi bo'lsak, eng avvalo, ularni kichik yoshidan ertaklar to'qishga, sarguzashtlar tuzishga undash kerak. Fikrni faqat yangi, avval uchramagan, tortishuvlarga sabab bo'ladigan masalalarga sarflash lozim. Zerikish – fikrning dushmani", degan qarashlariga asoslanib buni amaliyotga tatbiq etish yo'llari haqida o'ylab ko'ring. Siz, bo'lajak tarbiyachi, mazkur holatni qanday tashkil etgan bo'lardingiz?

7. Yuqorida: "Tarbiyachi tarbiyalanuvchilarni mantiqiy fikr yuritish usullari bilan tanishtirib borishi; qolipda fikrlashga yo'l qo'ymasligi, nafaqat darslik mualliflari, balki o'rtoqlarining fikr-mulohazalarini takrorlamaslikka, ijodiy izlanishga etaklashi; o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olib, ularning aqliy imkoniyatlarini ishga sola bilishi; har bir o'quvchi oldiga o'ziga xos muammo qo'ya olishi va uni yechishga yo'naltirishi; uchraydigan qiyinchiliklarni yengishga odatlantirishi zarur", degan fikr bor. Siz buni, bo'lajak tarbiyachi sifatida, qanday tasavvur qilasiz? Tarbiyachi zimmasiga qo'yilayotgan har bir talabni alohida ajratib yozing. So'ngra ularni tahlilga torting. Amalda qanday bajarish kerakligi haqida birgalashib mulohaza yuring.

8. Lev Tolstoyning "bolani o'qitishni bas qilish kerak"ligi haqidagi fikriga qanday qaraysiz? Unda pedagog, ya'ni Siz, mashg'ulotlar jarayonida nima qilasiz? Bu haqda mazkur o'quv qo'llanmadan o'qib o'rganganlaringiz bilimlarga tayanib mantiqli mulohaza yuring. Tolstoyning qanchalar haq ekaniga o'zingiz qanoat hosil qiling. Xulosalaringizni kursdoshlar bilan o'rtoqlashing.

9. Bo'limda alohida ta'kidlangan: "Tarbiyalanuvchining mehnati oson bo'lishi kerak emas" degan fikrga o'z munosabatingizni bildiring. Bu haqiqatga qo'shilasizmi, yo'qmi? Har ikkala holatda ham fikringizni asoslang.

10. Zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimiga xos bo'lgan: "tarbiyalanuvchidagi ichki imkoniyatlarni uyg'otib, uni o'zini o'zi tarbiyalaydigan qilish, bu jarayonda o'zi tashabbuskor, ehtiyojmand bo'lishiga erishish lozimligi hamda butun kuchni shunga yo'naltirish" tarzidagi vazifalarning mohiyatiga kirishga urinib ko'ring. Bularni maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida qanday tashkil etish mumkin deb o'ylaysiz? Fikrlaringizni o'rtoqlashing.

11. Bolalarni kitob o'qishga jalb qilish borasidagi taklif va mulohazalarga diqqat qiling. Ularni yana qanday tavsiyalar bilan boyitgan bo'lardingiz?

12. T. Adashboevning "Qish" she'ri mazmuni yuzasidan tuzilgan savol va topshiriqlarga diqqat qiling. Ularni tahlilga torting. Munosabat bildiring.

13. "Mashrab g'azallarida ilohiy ishq tavsifi" mavzusida tahlil-insho yozing. Insholarni birgalikda muhokama qiling. Xatolar ustida suhbatlashing.

12-MAVZU. BOLALAR BOG'CHALARI ADABIY TA'LIMIDA BADIY ASARLARNING DIDAKTIK TAHLILI HAQIDA TUSHUNCHA

Reja:

1. Adabiy asarlarni didaktik tahlil etishda tarbiyachi-tarbiyalanuvchi faoliyati.
2. Dastlabki didaktik tahlilning xususiyatlari.
3. Badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida matnni didaktik tahlilga tortish bosqichlari.
4. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: *didaktik tahlil, filologik tahlil, tekstual tahlil, timsolli tahlil, muammoli tahlil, matnni tasvirlash.*

Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, ta'lim tizimida yoshlar, xususan, maktabgacha yoshidagi bolalarning umumiy rivojlanishi – axborotlar oqimi asnosida bilimi, texnika va texnologiyalar ko'magida intellektual imkoniyatlari, dunyoqarashining nisbatan tez boyib-kengayib borishi umumiy pedagogika, ayni zamonda, xususiy metodika sohalarida ham ko'tarilish yuz berishini, o'qitish mazmuni hamda metodlariga o'zgartirishlar kiritilishini taqozo etmoqda. Shularga bog'liq holda maktabgacha adabiy ta'lim metodikasini yaratish va uni muntazam takomillashtirib borish ham davr talabidir.

Maktabgacha ta'lim muassasalari adabiy ta'limida takroriy bayon qilish mashqlarini kamaytirish, ijodiy va o'qib eshittirilgan matn yuzasidan o'z fikrini bayon qilish ko'nikmasini o'stiradigan mashqlarni ko'paytirish, asar qismlari va yaxlit matn ustida ishlanadigan jarayonni kengaytirish, badiiy bitik mazmuni va obrazlari ustida ishlashda tarbiyalanuvchilar mustaqilligini oshirish, matnlarning dastlabki didaktik tahlilida xilma-xil topshiriq turlarini yaratish, ta'limda texnika vositalari va ilg'or pedagogik texnologiyalardan maksimal darajada foydalanish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun avval "didaktik tahlil" tushunchasining mohiyatiga kirib olish o'rinli bo'ladi.

Professor Q. Yo'ldoshev o'zining "Badiiy tahlil asoslari" nomli monografik tadqiqotida asarlar tahlili turlari haqida so'z yuritarkan, didaktik tahlilga shunday ta'rif beradi: "O'quv (didaktik) tahlili jamoa shaklida amalga oshirilib, badiiy asarning hozirgi hayotiy va badiiy

mantig'i hamda estetik o'ziga xosligini anglash orqali o'quvchilarda ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan estetik-pedagogik faoliyatdir" ⁸¹ deydi va o'quv tahlili belgilab qo'yilgan vaqt davomida, muayyan joyda, yosh hamda intellektual darajasi bir-biriga yaqin bo'lgan tarbiyalanuvchilar o'rtasida, ularning intellektual imkoniyatlari doirasida, jamoaviy tarzda amalga oshirilishi ko'zda tutilishini aytadi.

Olim adabiy asarlarni didaktik tahlil etishda pedagog va tarbiyalanuvchilarning birgalikdagi faoliyatini quyidagi uch usulda uyushtirilishini ma'um qiladi:

- a) muallifga ergashib yoki matn doirasidagi tahlil;
- b) badiiy obrazlar asosidagi tahlil;
- v) muammoli o'quv tahlili.

Monografiyada didaktik tahlilning birinchi usulida pedagog badiiy matnning estetik mohiyatigagina emas, balki uning qurilish tartibiga ham amal qilishi va matn mantig'ini, uning ichki tartibini aslo o'zgartirmagan holda asar zaminidagi ma'noni, badiiy jozibani bolalar bilan birgalikda kashf eta borishni ta'kidlaydi. Buni tekstual tahlil, ya'ni asar matniga tayanib tashkil etiladigan tahlil usuli deyish ham mumkinligini va bunday tahlil kechimida pedagog yo'naltiruvchi faoliyat ko'rsatishini aytadi.

Ikkinchi yo'nalish, ya'ni obrazlarga tayanib tahlil qilishda pedagogning e'tibori asardagi timsollarga qaratilishi va asarning badiiy ma'nosi, jozibasi obrazlar ruhiyatini anglab borish asnosida ochilishini ma'lum qiladi. Bu usuldagi tahlilni muallif "timsolli tahlil" deb atashni ma'qul ko'radi va bunday tahlilda tarbiyalanuvchilarning ancha faol ishtirok etishlariga imkoniyat tug'ilishini aytadi.

Asarlar didaktik tahlilining uchinchi usuli – muammoli tahlil haqida monografiyada tahlil, asosan, tarbiyalanuvchilar tomonidan olib borilishi ko'zda tutilishi ta'kidlanadi. O'qituvchi-tarbiyachi tarbiyalanuvchilari oldiga badiiy asar matnidan kelib chiqqan holda badiiy yoki hayotiy muammo qo'yishini va ularga bu muammoni yechish yo'llarini ko'rsatib, bu kechimda foydalanish mumkin bo'lgan qo'shimcha adabiyotlar bilan ta'minlashi kerakligi aytiladi. Asar tahlili jarayonida tarbiyalanuvchilar faqat o'zlari bilgan tushunchalaridangina foydalanib qolmay, bir qator yangi estetik-mantiqiy bilimlarni mustaqil

⁸¹Йўлдош Қ. ва Бқ. Бадний таҳлил асослари. – Т.: "Камалак" нашриёти, 2016. – 264-б.

o'zlashtirib olishga ham majbur bo'lishlari ma'lum qilinadi. Jamoaviy muammoli tahlil kechimida bolalarning ma'naviy olamida ham, aqliy dunyosida ham muayyan o'zgarishlar sodir bo'lishi, muammoli tahlil faqat jamoaviy shaklda emas, balki individual yo'sinda ham amalga oshirilishi mumkinligi, biror asar yuzasidan qo'yilgan hayotiy-estetik muammoni yechish uyg'a vazifa qilib berilganda, individual muammoli o'quv tahlili yuzaga kelishi aytiladi.

Bu fikrlarning barchasiga qo'shilgan holda aytish mumkinki, maktabgacha adabiy ta'limda didaktik tahlilning bu muammoli turi bolalarning yosh xususiyatlari va intellektual imkoniyatlari hisobga olinganda ham ba'zan kutilgan natijani bermay qolishi mumkin. Chunki didaktik tahlilning muammoli turi tarbiyachidan ham, tarbiyalanuvchidan ham anchagina aqliy va ruhiy zo'riqishni taqozo etadi. Tarbiyachining kasbiy kompetentiligi badiiy matnning muammoli o'rganishni tashkil etishda katta ahamiyat kasb etadi. Shu kabi qiyinchiliklardan cho'chigan bog'cha opalar, asosan, asarning matniy tahlili bilan shug'ullanadilar. Hatto timsolli tahlildan ham kam foydalanadilar.

Monografiyadagi didaktik (o'quv) tahlilda tarbiyalanuvchilar adabiy timsollarni o'z taqdiri va o'ziga xos tabiatiga ega tirik kishilar tarzida qabul qilishlariga erishish kerakligi, shundagina, bu timsollar tuygan tuyg'ular tarbiyalanuvchilarga ham yuqishi, ta'sir qilishi, ya'ni tarbiyalashi haqidagi qarashlarga ham qo'shilish mumkin. Bu qarashlar adabiy ta'limning barcha bosqichi uchun birdek daxldordir.

Olimning badiiy asarlar didaktik tahlili mobaynida timsollarning ijobiy va salbiy kabi bir-biriga zid guruhlariga ajratilishiga yo'l qo'ymaslik, har bir badiiy timsolni o'zi qarama-qarshi tabiatli kishilar nuqtai nazaridan to'g'ri baholashga erishish lozimligi haqidagi qarashlari ham diqqatga sazovor.

Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi kichik tarbiyalanuvchilarga atrofdagi odamlarni jo'ngina yaxshi yoki yomonga ajratish mumkin emasligi, har bir kishi tabiatida ijobiy va salbiy sifatlar mavjudligi, mukammallik faqat Yaratganga xosligi badiiy timsollar misolida, ularning xatti-harakatlari, tutumlari tahlili asnosida anglatib boriladi.

Mustaqillik tufayli ta'lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar – maktabgacha ta'lim bo'yicha Davlat ta'lim kontsepsiyasi va standartining yaratilishi, o'quv dasturlarining davr talablaridan kelib chiqib muntazam yangilanib borishi, davlat ahamiyatiga molik bu

pedagogik hujjatlarning takomillashtirilishi sohada ma'lum taraqqiyot bo'layotganidan dalolat beradi, albatta.

Mazkur davlat ahamiyatiga molik pedagogik hujjatlarning takomili va "Ilk qadam" dasturi talablaridan kelib chiqqan holda maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotini ham to'g'ri yo'lga solish, bu jarayonda badiiy asarlarning didaktik tahlilini amalga oshirishda:

– asarlarni mazmuniy tahlilga tortish ko'nikmalarini egallashni bir tizimga solishga;

– asarlarning g'oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, syujet chizig'i bo'yicha tahlilga tortish tarbiyalanuvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga yaxshi xizmat qilishiga, shuningdek, bog'lanishli nutqining o'sishiga;

– tarbiyalanuvchilarning kichkinagina hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti ekaniga;

– mashg'ulotlar jarayonida tarbiyalanuvchilarning bilish faoliyatini takomillashtirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish asosida tahlil qilinishiga samarali vosita sifatida yondasha boshlandi.

Lekin dunyo miqyosidagi taraqqiyotning tezligi tufayli bu usullar bugun maktabgacha adabiy ta'lim oldiga qo'yilayotgan talablarga to'liq javob berishga qodir bo'lmay qolmoqda. Maktabgacha adabiy ta'limda badiiy asar didaktik tahlilining muhim omillaridan biri uning tarbiyalanuvchilarga hissiy ta'siridir. Kichik tarbiyalanuvchilar muallifning asarda nazarda tutgan yetakchi fikrini tushunibgina qolmay, uni hayajonlantirgan haqiqatlar, voqea-hodisalarni tuyishlari, hayajonlanishlari, badiiy asar eshitish va uning ustida ishlashdan zavq ola bilishlari ma'naviyatlarining sog'lomlashuvida muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida badiiy asarlar bilan tanishishda matnlarning didaktik tahlili asnosida bolalarda mustaqil fikr paydo bo'lishi, munosabat uyg'onishi, muallif qayd etgan yoki bog'cha opa nazarda tutgan dalillarga to'g'ri kelish-kelmasligidan qat'i nazar, o'z qarashlari bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Garchi, maktabgacha yoshdagi bolalarda bog'cha opaning haqiqati mutlaq qabul qilinsa-da, baribir, mustaqillik sari intilish davr talabidir.

Maktabgacha adabiy ta'limning badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlari jarayonida yo'naltiruvchi savol va topshiriqlar ko'magida matnning didaktik tahlili, asarning estetik qimmati, badiiy

go'zalligiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Shu asnoda tarbiyalanuvchilarning badiiy savodxonligi, badiiy didi shakllanib boradi. Badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlari tarbiyalanuvchilarda badiiy asarlarning bir-biridan farqini ajrata bilish, asarni eshitish va bog'cha opaning yo'naltiruvchi savol-topshiriqlari ko'magida tahlilda ishtirok etish ko'nikmasini hosil qilishi maqsadga muvofiqdir. Bolalar adabiy ma'lumotlarni o'zlashtirish, badiiy asarni tahlilga tortish asnosida uning mazmuni, undagi yetakchi fikrlar ahamiyatini ham tabiiy ravishda anglab boradilar.

Maktabgacha yoshidagi bolalarning og'zaki, o'rninga qarab yozma nutqini o'stirishda, yuqoridagilar bilan birga, adabiy tushunchalar (ertak, she'r, topishmoq, tez aytish va hokazo)ni shakllantirish ham muhim o'rin tutadi. Tarbiyalanuvchilar adabiy tushunchalarni o'rganish natijasida badiiy adabiyot san'atning bir turi ekanligini, uning hayot bilan aloqadorligini bilib oladilar. Maktabgacha adabiy ta'limda bolalar adabiy janr turlari – ertak, hikoya, masal, she'r, doston, maqol, topishmoq, tez aytish kabilar bilan ham amaliy ravishda tanishib boradilar. Badiiy asar tilini tahlil qilish orqali ularda o'z ona tiliga muhabbat hissi ham shakllana boradi.

Ertaklardagi o'xshatishlar, jonlantirish va mubolag'alar bolalarning tafakkur, tasavvur olamini boyitadi, adabiy savodxonligini oshiradi. Ularni asarlarning didaktik tahlili mobaynida matndagi shu kabi xususiyatlarni topishga yo'naltirish, savol-topshiriqlarga javob berish asnosida ulardan foydalanishga o'rgatish ham og'zaki nutqi, ayni zamonda, bog'lanishli nutqining shakllanishi, boyishi, ham adabiy savodxonligining takomillashuviga asos bo'ladi. Masallardagi allegoriyani ochishda ham ko'chma ma'noli so'zlardan ko'p foydalaniladi. Ular bolalarga masal mazmunini tushunishga xalal bergani uchun ayrim ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlar asarni o'qishdan oldin tushuntiriladi.

Maktabgacha adabiy ta'lim metodikasi adabiyotshunoslik, psixologiya va pedagogikada belgilab qo'yilgan nazariy qoidalarga tayanishi maqsadga muvofiq, albatta. Maktabga tayyorlov guruhlarida badiiy matn didaktik tahlilining samarali tashkil etilishi uchun tarbiyachi badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlarini, ta'limning turli bosqichlarida o'qish jarayonining psixologik asoslarini, kichik tarbiyalanuvchilarning matnni idrok etish va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Maktabgacha adabiy ta'limda

bolalarni faqat asar matni bilan tanishtirish asosida dastur talablariga javob berib bo'lmaydi. Negaki, matn tagzaminidagi tarbiyaviy ta'lim uni tushunish, idrok qilish natijasidagina o'z ta'sirini ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, har qanday asardagi sehr-joziba matn zaminidagi yashirin mazmun-mohiyatni anglab yetilganda tinglovchi yoki o'qirman diqqatini o'ziga jalb etishi, uning ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Bunga maktabgacha adabiy ta'limda asarlarning didaktik tahlili asnosida bolalarda adabiy-nazariy tushunchalarni o'zlashtirish, tahlilning ilk ko'nikmalarini shakllantirish orqali erishiladi.

Maktabgacha adabiy ta'limda badiiy asar ustida ishlash va uning asosiy bosqichlarini belgilashda tarbiyachi badiiy bitikning san'at asari sifatida o'ziga xos xususiyatlari va tarbiyalanuvchilarning tayyorgarlik darajasini nazarda tutishi lozim bo'ladi. Badiiy asar syujeti rivojida qahramonning yangi-yangi qirralari ochila boradi. Bu xususiyatlar matn ustida ishlashda uni yaxlit o'qish-eshitish va idrok qilishni talab etadi. Bolalarni badiiy asar ustida ishlashga o'rgatish ularda adabiy-estetik tahlil malakalarini shakllantirish va rivojlantirish orqali ta'lim-tarbiya berishni nazarda tutadi.

Asar matnini didaktik tahlil qilish kichik tarbiyalanuvchilarga muallif fikrini, hissiyoti va xulosalarini tushunishga yordam beradi, asarda ifoda etilgan voqealarga mustaqil munosabatini uyg'otadi. Asar tahlili tarbiyachidan tarbiyalanuvchilar faoliyatini ma'lum maqsadga yo'naltirishni taqozo qiladi. Bola asar mazmuni bilan bog'cha opa mutolaasi paytida tanishsa, uning didaktik tahlili jarayonida bog'cha opa savollariga javob berish asnosida, o'zi anglab-anglamay asarning poetik vositalariga murojaat qiladi. Mutolaa hissiyotni boyitib, aqlni peshlasa, tahlil asar zamiridagi ma'noni chuqur anglashga yordam beradi.

Maktabgacha adabiy ta'limda, xususan, maktabga tayyorlov guruhlarida badiiy asar bilan tanishish mashg'ulotlarida badiiy asarlarni didaktik tahlilga tortish uch asosiy bosqichda amalga oshiriladi:

1. Birinchi bosqich (sintez). Bu bosqichda kichik kitobxonlar matni yaxlit idrok etadilar, asar mazmuni va undagi yetakchi mavzu bilan tanishiadilar.

2. Ikkinchi bosqich (analiz)da tarbiyalanuvchilar asardagi voqealar rivojining izchilligini belgilash, qahramonlar xulq-atvori va tabiatiga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarini aniqlash (qahramonning mazkur

vaziyatda nega shunday qilgani va buning sabablari o'rganiladi), asarning aniq mazmunini tahlil qilish va qahramonlar xulq-atvorini baholash (muallif nimani, qanday tasvirlagani, nima uchun u yoki bu dalilni tanlagani)dan iborat.

3. Uchinchi bosqich (ikkinchi sintez). Bu bosqichda asar qahramonlarining muhim xususiyatlarini umumlashtirish, qahramonlarni bir-biri bilan taqqoslash va baholash, asardagi yetakchi qarashlarni aniqlash, badiiy asarni hayotni bilish manbai va san'at asari sifatida baholash (qanday ma'lumotlarga ega bo'linadi, asar nimaga o'rgatadi, muallif o'z fikri va taassurotlarini qanday qilib aniq, ravshan hamda ta'sirli tarzda yetkaza oldi va hokazolar)dan iboratdir.

Mashg'ulotlarda bu faoliyatni tashkil eta bilish uchun tarbiyachi mahorati katta ahamiyat kasb etadi. Asarning didaktik tahlili maktabgacha adabiy ta'lim maqsadiga muvofiq tarzda tashkil etilsa, tarbiyalanuvchilarning mustaqil faolligi ham ortadi. Chunki asarni tahlil qilish asnosida ular ijodiy jarayonni boshlaridan kechiradilar, bir qator noma'lumni kashf etadilar. Buning uchun kichik kitobxonlarni badiiy matn mazmunini uqishga tayyorlash lozim bo'ladi. Bolalar matn mazmunini to'g'ri idrok etishlari uchun unda tasvirlangan badiiy hayot bilan haqiqiy hayot haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishlari taqozo etiladi. Buning uchun mutolaadan oldingi tayyorgarlik ishlari amalga oshiriladi.

Tayyorgarlik bosqichida yozuvchi yoki shoirning bolalik xotiralari haqida gapirib berish, tarbiyalanuvchilarning asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni idrok qilishlari va asar pafosini his etishlari, undagi notanish yoki ko'p ma'noli so'zlar, murakkabroq tarzda obrazli ifodalarni anglab olishlari uchun izohlash ishlari amalga oshiriladi. Agar asar yil fasllari haqida bo'lsa, tabiat qo'yniga sayohat uyushtirish ham didaktik tahlilning muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi. Tayyorgarlik shakllaridan biri bo'lgan bunday sayohatlardan tabiat tasviriga bag'ishlangan, ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga, kasbga doir mavzular va tarixiy asarlar o'rganilganda foydalanish mumkin. Ishlab chiqarish korxonalariga, muzey va boshqa tarixiy joylarga sayohatlar tashkil etish ham tarixiy voqealarning to'g'ri idrok etilishini ta'minlaydi, kattalar mehnati bilan tanishtiradi, bolada mehnatga muhabbat uyg'otadi, kasbga yo'naltiradi va hokazo.

Tarixiy materiallarni o'rganishdan oldin ham u bilan bog'liq film namoyish qilinsa, bolalarning asarni idrok qilishlari faollashadi,

mazkur tarixiy hodisa haqidagi tasavvurlari tiniqlashadi. Tarbiyachining muallif shoir va yozuvchilar haqidagi asarning yozilish tarixi bilan bog'liq qisqacha ma'lumotlari ham badiiy bitikning o'zlashtirilishiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Bog'cha opa so'zlab berayotganda ularning portretlari, bolalar uchun yozgan asarlarini namoyish etishi, ular haqidagi hujjatli filmlar bilan tanishtirishi ham tarbiyalanuvchilarning muallif ijodiga qiziqishlarini orttiradi. Kichik kitobxonlar asarlarini o'rganmoqchi bo'lgan adiblar haqida, ayniqsa, ularning bolalik xotiralari haqida ko'p va xo'p bilishlari maktabgacha adabiy ta'lim samaradorligining garovidir.

Asarning didaktik tahliliga tayyorgarlik davridan so'ng 1-bosqich, ya'ni bolalarni asar mazmuni bilan tanishtirish ishlari boshlanadi. Maktabgacha adabiy ta'limda badiiy asarni yaxlit idrok etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun mazkur jarayon tajribasida asar ustida ishlash shu asar yoki uning bir mashg'ulotda o'rganishga mo'ljallangan parchasini yaxlit o'qish tarzida amalga oshiriladi. Hikoya, masal, she'rlarning mazmunini to'g'ri idrok etish, shuningdek, matnning hissiy ta'sirini oshirish uchun tarbiyachining ifodali o'qishi katta ahamiyat kasb etadi.

Kichik kitobxonlarni asar matni bilan tanishtirishning ham o'ziga xos turlari mavjud:

1. Matn tarbiyachi tomonidan ifodali o'qib beriladi (ba'zan asar matni audioapparatlar orqali eshittirilishi, multfilm shaklida ko'rsatilishi mumkin). Tarbiyalanuvchilar matn mazmuni bilan tanishtirilgach, bog'cha opa ularga boshlang'ich taassurotlarini aytishni talab qiladigan savol-topshiriqlar bilan murojaat qiladi. Masalan, «Hikoyadagi qaysi qahramon sizga yoqdi? Nimasi bilan ma'qul keldi?», «Qaysi qahramonga qay bir xatti-harakati yoki tutumi sizni hayajonlantirdi?», «Hikoya o'qilganda siz qaysi o'rinda juda xursand bo'ldingiz yoki xafa bo'ldingiz?» va hokazolar kabi. Bu kichkinagina kirish suhbatlari asarning kichik o'qirmanlarga ta'sir quvvatini bilish, bolalarni matnning didaktik tahlilini amalga oshirishga qiziqtirish, mashg'ulotda ularning mustaqil faoliyatini oshirish maqsadini ko'zda tutadi.

2. Guruhdagi she'ri yoddan biladigan bolalarga aytirish. Bunda tarbiyachi bir bolani oldindan matn bilan tanishtiradi va uning ifodali yod olinishini o'zi kuzatadi, xato va kamchiliklarini bartaraf etadi. Shundan so'ng tayyorlangan bola jamoaga asarni yoddan, ifodali qilib

aytib beradi. Umuman olganda, asarning janriy xususiyati hisobga olingan holda u bilan tanishtirishning o'ziga xos usullarini ham belgilab olish lozim.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni har qanday matnni to'g'ri, tez, ongli o'zlashtirishlariga erishish ularda asarni didaktik tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bilan birgalikda amalga oshiriladi. Tahlil ko'nikmalarini shakllantirish bilan matn ustida ishlashning o'zaro bog'liqligi asarni didaktik tahlil qilishga qanday yondashishni ham belgilab beradi. Badiiy asar ustida ishlashning ikkinchi bosqichi, bevosita asarning didaktik tahlilidir. Asarni tahlil qilishning asosiy yo'nalishi matnning aniq mazmuni (voqea-hodisalar va ularning rivojlanishi)ni, qahramonlarning axloqi va xarakterli xususiyatlarini, asardagi yetakchi qarashlarni aniqlash, ularni muhokamaga tortish asnosida kichik tarbiyalanuvchilarning ma'naviy kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishni ta'minlash hisoblanadi. Bu jarayon, bevosita, asar matni yuzasidan tayyorlangan savol-topshiriqlar ko'magida tashkil etiladi. Badiiy bitiklarni didaktik tahlilga tortishning metodik shartlaridan yana biri asar mazmunini uning tasviriy-ifodaviy vositalari bilan bog'liq holda o'zlashtirish va matn ustida ishlash jarayonida ta'limiy-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo'nalishini belgilaydi, shuningdek, matnni tahlil qilish jarayonida bolalar bajaradigan topshiriqlarni, muhokama qilish uchun ularga beriladigan savol va topshiriqlarning xarakterini aniqlab olishga ham yordam beradi. Asarlarning didaktik tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Tanlab o'qish. Bunda bog'cha opa matnning berilgan vazifaga mos qismini ajratib olib o'qib beradi. Vazifa asarning mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin.

2. Tarbiyalanuvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o'z so'zlari bilan javob berishi. Badiiy matn tahlilida bolalarning bu faoliyati ham ularda o'qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko'nikmasini o'stirishga, asar qahramonlarini baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan yetakchi fikrlar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda

bo'lishi, tarbiyalanuvchilarni mustaqil fikrlash bilan birga erkin faoliyatga ham undashi lozim.

3. Bolalarni savol berishga o'rgatish. Tarbiyalanuvchilarni savol berishga yo'naltirish ham matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. Bolalar matnni ongli o'zlashtira olsalargina, matn yuzasidan savol bera oladilar. Ularni bilganlari orasida anglanmay qolgan o'rinlar yuzasidan savollar berishga o'rgatish maqsadga muvofiqdir. Bolalarni ongli ravishda savol tuzishga o'rgatish uchun bog'cha opa matnga o'zi tuzgan savollarni tahlilga tortadi. Savol va topshiriqlar tahlili uchun tarbiyachi tarbiyalanuvchilari oldiga u yoki bu savol qanday maqsadda qo'yilganini, unda kim yoki nima haqida gap borayotganini, savol ko'proq qaysi so'zlar bilan boshlanayotganini aniqlashga, savol va topshiriqlarning mohiyatiga kirishga yo'naltiruvchi savollarni qo'yadi hamda matndan foydalangan holda bu savollarga javob berishni o'rgatadi.

4. Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, tarbiyalanuvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to'g'ri foydalanish esa asarda muallif tasvirlagan badiiy va hayotiy manzaralarni bolalar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. Matnni ikki xil tasvirlash mumkin: 1) so'z bilan tasvirlash; 2) grafik tasvirlash. So'z bilan tasvirlash o'ziga xos murakkab ish turi bo'lib, unda manzarani so'z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. So'z bilan tasvirlash, shuningdek, grafik tasvirlash uchun ham bola matnni, undagi voqea sodir bo'lgan vaziyatni, qahramonlar tashqi ko'rinishini, xarakterli xususiyatlarini yaxshi bilishi taqozo etiladi. So'z bilan tasvirlashda so'zlarni aniq tanlash talab qilinadi, bu esa bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi. Badiiy matnni tasvirlash ishlaridan tarbiyachi turli maqsadlarda, chunonchi, reja tuzishga asos sifatida, qayta hikoyalashga tayyorlashda, voqea yuz bergan sharoitni aniqlashda foydalanishi mumkin. Maktabgacha adabiy ta'limda tasvirlashdan mustaqil ish sifatida ham foydalanish mumkin: tarbiyachi matnning ma'lum qismidan bolalarga juda ma'qul bo'lgan manzarani so'z bilan yoki grafik tasvirlashni, unga muallif so'zini tanlashni hamda turli tabiat manzaralarini, qahramonlar tashqi ko'rinishini, voqea sodir bo'lgan joylarni tasvirlashni topshiriq qilib berishi mumkin.

Grafik tasvirlash ham maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ancha murakkab ish turlaridan biri bo'lib undan xos tarbiyalanuvchilarning

qobiliyat va iqtidorlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida foydalaniladi. Buning uchun tasvirlanadigan matndan ma'lum bir qism ajratib olinadi. Bog'cha opa uni o'qib beradi, bolalar mazmunini o'zlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar. Bunda tarbiyalanuvchilar bilan qanday ranglardan foydalanish, ranglar ifodalaydigan ma'nolar bo'yicha suhbat o'tkazish maqsadga muvofiq bo'ladi. Matnni tasvirlashda rasmlar ko'rgazmasini tashkil etish ham adabiy ta'lim maqsadiga muvofiqdir. Har bir rasm muallifi o'zi chizgan rang-tasvir namunasini izohlab, «o'qib» beradi. Kompyuterlashtirilgan xonalarda grafik tasvirlash ishlarini guruhda bajartirish ham mumkin. Bunda bolalarning vaziyatga ijodiy yondashuvlariga, erkin faoliyatiga imkon beriladi. Tarbiyalanuvchilar asar voqealari rivojini seriyali rasmlar asosida muayyan izchillikda tasvirlashlari ham, har bir rasm seriyasi ostida shu qismda ifoda etilgan muhim fikrlarni aytishi ham mumkin. Bog'cha opa buni darhol qayd etib qo'yishi bolalar faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bular asar matnini to'liq qayta hikoyalash, shuningdek, o'qilgan matnning mazmunini, tasviriy vositalarini bilib olishga yordam beradi.

Shunday qilib, maktabgacha adabiy ta'limda badiiy asar matnini didaktik tahlilga tortishda, umuman, badiiy asarlarni o'rganishda bola shaxsiga kuchli ta'sir qiluvchi, ularning saviyasiga mos, bilimlarning o'zlashtirilishini ta'minlovchi metod va usullardan oqilona foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Badiiy matn tahlili namunasi:

T. Adashboev. Merch shaftoli va rezina nok hangomasi

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni mustaqil mulohaza yuritishga yo'naltirish uchun Tursunboy Adashboevning «Merch shaftoli va rezina nok hangomasi» nomli she'ridan foydalanish mumkin. Tarbiyachi avval bolalarni badiiy matn bilan tanishtiradi. So'ngra bu qushlar majlisi ekanini, unda majlis raisi Olahakka ekani, Qorayaloq uning kotibi, asosiy ma'ruzachi esa Olaqanot bilan Hakka ekani aytiladi. Har bir qushning rasmini xattaxtaga yopishtirib qo'yadi. Yoki kompyuter orqali ekranda namoyish etadi. Bu asarni ta'limning induktiv metodidan foydalanilgan holda o'rganish yaxshi samara beradi.

Merch shaftoli va rezina nok hangomasi⁸²

Mevali bog',
Shinam pakka.
Davra boshi –
Olahakka.
Qorayaloq
Bo'ldi kotib.
Olaqanot
Butun notiq:
– Turnaqator
Kelar moshin,
Yetolmaydi
Unga Lochin.
Tar mevalar,
Har mevalar,
Lol qolasan
Ko'rib chindan.
– Yuklar qaydan?
– Chin Mochindan.
Olma, noklar,
Shaftolilar
Tatib ko'rmay
Shart olinar.
Dorilangan,
Tovlanadi,
Xaridorlar
Dovlanadi.
Rizvon xola
Olgan nok ham,
Shaftolilar
Edi ko'rkam.
Hasanboyning
Ko'zi yondi,
Bittasini
Sekin oldi.
Juda qiziq
Bo'ldi ishlar:
Nokka o'tmas
Kurak tishlar.
Chandirlikda
O'zinar nok,

Rezinaday
Cho'zilar nok.
So'ng irg'itdi
Olaparga,
Cho'qimadi
Hatto qarg'a...
Don to'kilar
Saragidan,
Qovun, tarvuz
Palagidan.
Shaftoli merch,
Ko'chmaydi hech
Danagidan.
Husan shartta
Otdi tomga,
Mo'ljal og'ib,
Tushdi jomga.
To'qol echki
Qaramadi,
Hatto uni
Yalamadi.
Hakka so'zlar:
– Aziz do'stlar,
Dehqon bobom
Omon bo'lsin,
Dorulomon
Zamon bo'lsin.
Bog'da o'tar
Har chog'imiz,
Yoziladi
Charchog'imiz.
Bilmaymiz-da
Hammamiz ham,
Qurtlar yegan
Olmamiz ham
Chetdan kelgan
Asallardan
Juda shirin
Azallardan.

Bolalarda she'r mazmuni haqida ozgina tasavvur paydo qilgach, tarbiyachi birinchi «ma'ruzachi» Olaqanotning so'zlarini qayta o'qib eshittiradi: «Turnaqator Kelar moshin, Yetolmaydi Unga Lochin. Tar

⁸²<http://ijod.uz/?p=11485>

mevalar, Har mevalar, Lol qolasan Ko'rib chindan. — Yuklar qaydan? — Chin Mochindan. Olma, noklar, Shaftolilar Tatib ko'rmay Shart olinar. Dorilangan, Tovlanadi, Xaridorlar Dovlanadi. Rizvon xola Olgan nok ham, Shaftolilar Edi ko'rkam. Hasanboyning Ko'zi yondi, Bittasini Sekin oldi. Juda qiziq Bo'ldi ishlar: Nokka o'tmas Kurak tishlar. Chandirlikda O'zinar nok, Rezinaday Cho'zilar nok. So'ng irg'itdi Olaparga, Cho'qimadi Hatto hakka... Shaftoli merch, Ko'chmaydi hech Danagidan. Husan shartta Otdi tomga, Mo'ljal og'ib, Tushdi jomga. To'qol echki Qaramadi, Hatto uni Yalamadi».

So'ngra ba'zi so'zlarning izohi beriladi: tar – ho'l, sara, sarxil; Chin Mochin – Xitoy; dovlanmoq – xursand bo'lmoq, kayfiyati ko'tarilmoq.

Shundan keyin bolalarga quyidagi yo'naltiruvchi savollar bilan murojaat qilinadi: «Turnaqator mashinalar qayoqdan kelayotgan ekan? U yuk mashinalarida nimalar olib kelinayotganini bildingizmi? Odamlar Xitoydan keltirilgan bu mevalarni tatib ham ko'rmay nimasiga qiziqib olishyapti? Rizvon xola olgan nok, olma va shaftoli qanday ekan? Buni kim aniqladi? Nega shunday «ko'rkam» mevalarni Olapar ham, Hakka ham, hatto To'qol echki ham yemadi?» har bir savolga bolalar matndan anglaganlari, o'z tushunchalari asnosida javob beradilar.

So'ngra tarbiyachi ikkinchi ma'ruzachi Hakkaning «ma'ruza»sini o'qib beradi: «— Aziz do'stlar, Dehqon bobom Omon bo'lsin, Dorulomon Zamon bo'lsin. Bog'da o'tar Har chog'imiz, Yoziladi Charchog'imiz. Bilmaymiz-da Hammamiz Qurtlar yegan Olmamiz ham Chetdan kelgan «asal»lardan Juda shirin Azallardan...».

Endi Hakkaning gaplaridagi haqiqatlar savol-topshiriqqa aylantiriladi: «Nima deb o'ylaysiz, mevalarning asilini kimlar yaxshi bilarkan? Rizvon xolami yoki qushlarmi? Ular buni qayoqdan bilishadi? «Chetdan kelgan «asal»lar» deganda siz nimani tushundingiz? Juda shirin Azallardan...» deganda nimalar nazarda tutilyapti deb o'ylaysiz?».

Sirtidan qaraganda bu hazil she'rdek, bolalar uchun bitilgandek ko'rinadi. Shu kabi savol-topshiriqlar bilan uning mohiyatiga kirilsa, she'rda katta hayotiy mummo o'z aksini topganligini payqash mumkin. Bolalar ularga javob berish asnosida she'rdagi haqiqatlarni anglab oladilar.

1. Badiiy asarlar didaktik tahlilining maktabgacha adabiy ta'limdagi zarurati haqida o'ylab ko'ring. Munosabatingizni asoslang.

2. Maktabgacha adabiy ta'limdagi didaktik tahlil tushunchasiga berilgan ta'rifni tahlilga torting. Undagi yetakchi belgilarni ajratib yozing va mohiyatiga kiring.

3. Professor Q. Yo'ldoshev tomonidan taqdim etilgan adabiy asarlar didaktik tahlilini tashkil etishning: tekstual, timsolli va muammoli turlariga xos bo'lgan yetakchi xususiyatlarni ajratib yozing. Ularni tahlilga torting. Munosabat bildiring.

4. Olimning: "badiiy asarlar didaktik tahlili mobaynida timsollarning ijobiy va salbiy kabi bir-biriga zid guruhlariga ajratilishiga yo'l qo'yimaslik" haqidagi qarashlariga o'z munosabatingizni bildiring. Qarashlaringizni asoslang.

5. Maktabgacha adabiy ta'limda badiiy asarlarni didaktik tahlilga tortishning yetakchi xususiyatlarini ajrating. Ularga munosabat bildiring. Qarashlaringizni asoslang.

6. Bolalar bog'chalari mashg'ulotlarida badiiy asarlarni didaktik tahlilga tortishning uch asosiy bosqichiga xos bo'lgan jihatlarni ajratib yozing. Ularni tahlilga torting. Xulosalaringizni asoslashga urinib ko'ring.

7. Kichik tarbiyalanuvchilarni asar matni bilan tanishtirishning o'ziga xos turlaridagi xususiyatlarni ajratib ularni sharhlang. Munosabatingiz hech qachon quruq bo'lmasin. Ularni hamisha asoslashga o'rganing.

8. Maktabgacha adabiy ta'limda asarlarning didaktik tahlili jarayonida matn ustida ishlash turlarining xususiyatlarini ajratib oling. Ularni tahlilga torting. Munosabat bildiring. Munosabatingizni asoslang.

9. Maktabga tayyorlov guruhlari badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlarida badiiy matnlar didaktik tahlilini tashkil etishda tarbiyachi amalga oshirishi lozim bo'lgan ishlarni belgilab oling. Ularga o'z munosabatingizni bildiring.

10. "Ilk qadam" dasturidagi birorta mavzuning didaktik tahlilini amalga oshiring. Bunda pedagog sifatidagi faoliyatingizni to'liq ishga soling.

11. O'zingiz yaxshi ko'rgan biror badiiy asarning filologik tahlilini amalga oshiring. Har ikkala tahlil xususiyatlari haqida o'ylab ko'ring.

12. Mazkur mavzuga birlashtirilgan "Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi" nomli maqolaga asos bo'lgan she'rning didaktik tahlilini davom ettiring. She'rning mazmuni yuzasidan mantiqli savol va topshiriqlar tuzing. Ularga o'zingiz javob bering va javoblaringiz asnosida mashg'ulot ishlanmasi tayyorlang.

13. "Muhammad Yusuf she'riyati va Men" mavzusida insho yozing. Yozma ishingizni guruhda birgalikda muhokama qiling.

13-MAVZU. MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA NASRIY VA SHERIY ASARLAR USTIDA ISHLASHDAGI O'ZIGA XOSLIKLAR

Reja:

1. Mashg'ulotlarda badiiy asarni janriy xususiyatlariga ko'ra o'rganish.
2. Badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida ertaklar matni ustida ishlash yo'llari.
3. Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosidagi ishlar.
4. Boshqa janrlardagi badiiy matnlar ustida ishlash yo'llari.
5. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: *ertak janri, hikoya janri, she'r, masallar ustida ishlash, she'riy matnlar, ma'naviy sog'lomlik, ruhiy mukammallik.*

Maktabgacha ta'lim muassasalari badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida badiiy asarlarni janriy xususiyatlariga ko'ra o'rganish amaliy jihatdan turli asarlar misolida tashkil etiladi. "Ilk qadam" dasturida, asosan, hikoya, she'r, ertak, masal, maqol, doston, rivoyat, topishmoq va tez aytish kabi janrlardagi asarlar maktabgacha ta'lim amaliyotida o'rganish uchun taqdim etilgan. Bulardan tashqari, ilmiy-ommabop matnlar ham o'rganiladi. Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi va uslubi jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning bolalarga ta'siri ham har xil bo'ladi. Masalan, she'riy asarlar matni ertak va hikoya matnidan, ilmiy-ommabop maqola matni masal janriga taalluqli asarlar matnidan tubdan farq qiladi. Topishmoqlar predmet, voqea-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni taqqoslash orqali o'zlashtirilsa, maqollar mazmuni hayotiy misollar vositasida sharhlashni taqozo etadi. Shunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda tarbiyachidan unga mos o'qish usullarini tanlab olish talab etiladi.

Maktabgacha adabiy ta'limda xalq og'zaki ijodiga xos bo'lgan ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishi yoki eshutilishining sabablaridan biri tilining ta'sirchanligi, o'tkirligi, ma'nodorligi va so'zlashuv tiliga yaqinligidadir. Ertaklarning ko'pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlari bilan qo'shilib ketadi. Ertakning o'tkir, maroqli syujeti, voqealar rivojidadagi favqulodda

ajoyib vaziyatlar bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g'oyaviy yo'nalishi, unda ezgulik-yaxshilikning doimo g'alaba qilishi ularni o'ziga tortadi. Ertaklarning qabul qilingan bayon uslubi, bir xil so'z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta'sirchanligi, ifoda vositalarining jonlilik ularning qiziqarliligiga asos bo'ladi. Ertak qahramonlari, ko'pincha, rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo'lgan yovuz, baxil va ochko'z kishilar timsoli bo'ladi. Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, tarbiyalanuvchilar unda to'g'rilik, halollik g'alaba qilganidan, kambag'al kishilar qiyinchilikdan qutulganidan, ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo'lishini istaydilar.

Maktabgacha adabiy ta'limda ertaklar ustida ishlashda bolalarni ertakni eshitishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqni, xususan, bog'lanishli nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi. Ertaklarda keltirilgan maqollar ustida ishlash, ularda ilgari surilayotgan g'oyalarning ertak matniga qanchalik monandligiga e'tibor qaratish va buni bolalar ongiga yetkazish, ularni yod oldirish yo'li bilan bog'lanishli nutqini o'stirish, nutqning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida ertaklar matni bilan ishlash jarayonida unda qo'llangan badiiy vositalar: jonlantirish, metafora, mubolag'a singari nazariy tushunchalar haqida ertakdagi timsollar misolida dastlabki, jo'ngina tasavvurni paydo qilish ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi barcha fikrlarni hisobga olganda, ertaklarni o'rganishga bag'ishlangan mashg'ulotlarning qurilishini quyidagicha belgilash mumkin:

1. Ertak bilan tanishtirish: a) bolalarni ertakni idrok etishga tayyorlash; b) tarbiyachining ertakni ifodali o'qishi, yoddan aytib berishi va hokazo.

2. Ertakni tarbiyalanuvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish.

3. Ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish, undagi ayrim tasviriy vositalar, ma'nodosh so'zlarni topish, lug'at ishi (ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish).

4. Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish) va hokazo.

Maktabgacha adabiy ta'limda hikoya janriga mansub kichik hajmli badiiy asarlarda odamlar hayotida yuz berishi mumkin bo'lgan ma'lum voqea-hodisalar, hayotning muhim jihatlari umumlashtirib tasvirlanadi. Hikoyalarda, odatda, biror kishi hayotida bo'lgan bir epizod tasvir obyeksi qilib olinadi. Hikoyalarning mazmun-mohiyati ertaklardagiga nisbatan hayotiyroqdir. Hikoya mazmunan ham, shaklan ham maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi bolalarni qahramonlarning xatti-harakati, tashqi ko'rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalar haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. Bolalarni hikoya matni bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi. Maktabgacha ta'limning o'rta, yuqori va maktabga tayyorlov bosqichlarida hikoya ustida ishlashga bag'ishlangan izohli o'qish bosqichida o'qilgan hikoyalar mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savol va topshiriqlar asosida tahlil qilinadi. Savol va topshiriqlardan: hikoya mazmunini tahlil qilish; dalil, mulohaza hamda xulosalarni taqqoslash; voqea-hodisa va xatti-harakatlar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash hamda umumlashtirish; tarbiyalanuvchilarni mustaqil fikrlash va erkin faoliyatga yo'naltirish; o'z ma'naviy kamoloti yo'lida o'zining ishtirokini ta'minlash; ularga kashf etish lazzatini tuydirish va shu asnoda badiiy asarlar o'qishga qiziqish uyg'otish maqsadida foydalaniladi. Ma'lumki, bu ish turlarining barchasi tarbiyachining savol va topshiriqlari asosida amalga oshiriladi.

Maktabgacha adabiy ta'limning badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida hikoyalarni o'qib berishda bolalar tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirib berish ham muhim usullardan biri sanaladi. Aks holda, tarbiyalanuvchilar hikoya mazmunini to'liq o'zlashtirmay qolishlari mumkin. Bu, o'z navbatida, o'qilgan matnning didaktik tahlili samaradorligiga ham putur yetkizadi. Maktabgacha ta'limning dastlabki bosqichida hikoyalar ustida ishlashda ularning mazmunini tahlil qilish asnosida bolalar nutqini o'stirish markaziy o'rinni egallaydi. Hikoya o'qib bo'lingach, bolalar uning mazmuni haqida o'ylashlari, taassurotlarini tiniqlashtirib olishlari, o'z mulohazalarini aytishga tayyorlanishlari uchun ma'lum vaqt berish va tanishuv suhbatini o'tkazish taqozo etiladi.

Maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilariga o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan beriladigan dastlabki savollar hikoya yosh

kitabxonlarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri kimga qanday ta'sir etganini aniqlash maqsadida beriladi. Shundan keyingina hikoya syujeti, voqealarning rivojini ochishga, qahramonlar xarakterini tushunishga, asardagi yetakchi qarashlarni bilib olishga, ular haqida mulohaza yuritib oq va qorani, to'g'ri va noto'g'rini, halol va haromni farqlashga, o'z ma'naviyatining sog'lomlashuvi jarayonida bevosita ishtirok etishga yo'naltiradigan savol va topshiriqlardan foydalaniladi. Badiiy asarni tahlil qilishda syujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, hodisalarning sabablarini aniqlash, ijobiy va salbiy sifatlarni farqlash ishlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Hikoya janridagi bitiklar hayotiyliigi bilan o'ziga xosdir. Unda voqealar tez rivojlanib boradi. Hikoyada inson shaxsi va hayoti bilan bog'liq lavhalar bayon etiladi. Tarbiyalanuvchilar qahramonlarning xarakteri, ularga xos bo'lgan xususiyatlar bilan qiziqadilar. "Ilk qadam" dasturida taqdim etilgan hikoyalar mavzu jihatdan xilma-xil bo'lib, qahramonlarning xarakter-xususiyatlari bilan ham bir-biridan farqlanadi. Odatda, har qanday hikoya matni biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi. Bolalar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning nurli va qorong'i tomonlari xususida ham muayyan tushunchaga ega bo'la boradilar. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi.

Dasturda taqdim etilgan hikoyalar tahlili adabiy tur sifatida o'ziga xos xususiyatlari va vazifalaridan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Hikoyadagi har bir so'z, gap va ibora yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi. Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, balki tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi mumkin. Maktabgacha ta'lim muassasalarida o'rganish uchun dasturda taqdim etilgan hikoyalar syujeti va qahramonlarini o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda tarbiyalanuvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

1. Matn mazmuni yuzasidan savollarga javob berish.
2. Hikoya matni asosidagi topshiriqlarni bajarish.

3. Hikoya mazmuni yuzasidan bolalarning savollar tuzishi.
4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.
5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish (yuqori bosqichda).
6. Har bir qismga sarlavha topish (tarbiyachi ko'magida).
7. Hikoyaga reja tuzish (tarbiyachi bilan hamkorlikda).
8. Reja asosida to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash.
9. Reja asosida qayta hikoyalash va hokazo.

Hikoyalarning didaktik tahlilini amalga oshirishda tarbiyachi tomonidan o'qib berilayotgan matnning tushunilganlik darajasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Tushunarlilik – yozuvchi yaratgan badiiy olamning o'ziga xosligi, obrazli tasvirining bola hayotiy tajribasi, bilim darajasiga muvofiqligini nazarda tutadi. Hikoyani o'rganishda savollarni, odatda, tarbiyachi beradi, ammo asar mazmuni, qahramonlar shaxsining xulq-atvorini ochish yuzasidan bolalarga savol tuzdirish ham foydadan holi bo'lmaydi. Bu usul kichik izlanuvchilarning ayrimlariga juda yoqadi va ularning ish faoliyatini jonlantiradi, asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini izchil bayon qilish ko'nikmasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni to'liq esda saqlab qolishda yordam beradi.

Maktabga tayyorlov guruhlari adabiy ta'limi rejasida hajman katta bo'lgan asarlar, ulardan olingan parchalar taqdim etiladi va o'rganiladi. Ayrim hajman kichik bo'lgan hikoyalargina to'liq shaklda yoki qisqartirib taqdim etilishi ham mumkin. Lekin hikoya bilan qissadan yoki romandan olingan parchaning shakliy elementlari o'zaro farqlanadi, ayrim elementlari o'xshashlik kasb etishi ham mumkin. Yirik epik asarlardan olingan parchalar ham o'zaro alohida yaxlitlik kasb etishi, bir qismining mazmuni ikkinchisini rad etmasligi, keltirilgan parchalar umumiy yaxlitlikni kasb etishi maqsadga muvofiqdir. Afsuski, bu talablarga hamisha amal qilingan, deb bo'lmaydi.

Hikoyada ko'pincha bir kichik voqea va uning tafsiloti bayon qilinadi. Tabiiyki, roman yoki qissadan olinib rejaga kiritiladigan parchalar ham shunday umumiylik kasb etishi maqsadga muvofiqdir. Adabiyotshunoslikda ta'kidlanganidek, syujet asar muallifi o'ylagan niyatining qahramonlar xarakteri, xatti-harakati mantig'iga muvofiq yuzaga keluvchi, o'zaro aloqada, rivojlanishda bo'lgan qirralarini ochishga xizmat qiluvchi voqealar zanjiridir. Muhimi, kichik kitobxonning syujetni shunchaki voqealar bayoni deb

tushunmasligidadir. Buning uchun tarbiyachidan asar tahlili ustida ishlanganda tarbiyalanuvchilarni ana shu aloqadorliklarni, dinamikani ilg'ashga yo'naltira bilish talab qilinadi. Boshqacha aytganda, tarbiyachi asar mazmuni yuzasidan taqdim etadigan savol va topshiriqlari bilan tarbiyalanuvchilarni uning syujetiga xos bo'lgan voqealar, qahramonlar xarakteri va xatti-harakatidagi oqibatning kelib chiqish sabablarini aniqlashga yo'naltirishi, shundan keyingina hodisani baholashga undashi maqsadga muvofiq bo'ladi⁸³.

Maktabgacha adabiy ta'limda **masallar** ustida ishlash ham o'ziga xos didaktik maqsadni nazarda tutadi. Masal – mazmuni axloqiy, satirik va kesatiq, kinoyaviy obrazlarda aks ettirgan, aksariyat kichik she'riy, ba'zan nasriy asardir. Inson xarakteriga xos xususiyatlar masalda majoziy obrazlar – hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Timsollarning kinoyaviy xarakterda bo'lishidan tashqari, kulgili savol-javob ham masal tili va uslubi uchun xarakterlidir. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan pirovardida qissadan hissa – ibratli xulosa chiqariladi. Adabiyot nazariyasida masalga liro-epik janrlardan biri sifatida qaraladi va «she'riy shakldagi, majoziy xarakterdagi qisqa syujetli asar» deya ta'rif beriladi. Masallarda turli hayvonlar majoziy suratda asar qahramonlari sifatida tasvirlanadi. Masal kichik hajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pyesani eslatadi.

Masallar biror voqea-hodisani qisqa, mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi. Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo'lgan. O'z ma'nosidan ko'chirilgan (majoziy) so'z va kinoyaviy iboralar orqali qilinadigan “yashirincha” tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbat berilib, “Ezop tili” deyilgan va adabiyotshunoslikda ham shu ta'bir joriy qilingan. Ezop quldorlik jamiyati sharoitida hukmron doiralarning kirdikorlarini ochiqdan-ochiq tanqid qilish ilojini topolmagach, o'zining satirik asarlarini kinoyaviy til va uslubda yozishga majbur bo'lgan. Feodal sharoitlarida yashab ijod etgan mashhur rus masalchisi I. Krilov ham, atoqli o'zbek masalchisi Gulxaniy ham “Ezop tili”da yozganlar. Frantsuz shoiri Lafontenning masallari ham dunyo miqyosida mashhurdir. Alisher Navoiy dostonlarining bir qancha epizodlari, “Sher bilan Durroj”, “Kabutar” singari masallari yaxshi xislatlarni tarbiyalashda katta rolo'ynaydi.

⁸³Ф. Салаев, Г. Қурбониев. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2010. – 202-бет.

O'zbek adabiyotida Sayido Nasafiy, Maxmur, Gulxaniy kabi shoirlar ham Navoiy an'analarini davom ettirganlar, bolalarbop ko'pgina masallar yozganlar.

Hayvonlar, parrandalar, hasharotlar, gullar haqidagi majoziy asarlarni bolalar qiziqib o'qiydilar. Mana shu nuqtai nazardan Sayido Nasafiyning "Bahoriyot" ("Hayvonotnoma") asari ahamiyatlidir. Nasafiyning masallari, axloqiy va tarbiyaviy masalalarga doir fikr hamda qarashlari bolalarning o'qish va tarbiyasida katta ahamiyat kasb etishi bilan birga, ularning kitobxonlik doirasini ham kengaytiradi. Mashhur masalnavis Gulxaniyning "Toshbaqa bilan Chayon", "Maymun bilan Najjor", "Tuya bilan bo'taloq" singari masallari maktabgacha va boshlang'ich sinf tarbiyalanuvchilarining yoshiga mos keladi. Ularda do'stlik, rostgo'ylik, qo'lidan kelmaydigan ishga urinmaslik, erk va mustaqillik kabi g'oyalar ilgari surilgan.

Ma'lumki, milliy tarbiyashunoslikda tarbiya ko'proq ta'limga uyg'un holda berib boriladi. Bolalarni maktabga tayyorlash bosqichida bilim olishga havas tuyg'usi intensiv ravishda shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo bo'ladi va bu orqali tarbiyalanuvchilar ma'naviy ozuqa ola boshlaydilar. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanqoqlik, xayru ehsonda sofdillik, ona-Vatanga mehr-muhabbat, fidoyilik, milliy g'urur, matonat, oqibat, do'stlik, ezgulik kabi yuksak ijobiy hislar anglanadi va shakllanadi. Masal janridagi asarlar ham boladagi qo'pollik, qo'rslik, yolg'onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi. Bola tarbiyasida masalning o'rni beqiyosdir. Masaldagi qissadan hissa tarbiyalanuvchi matndagi e'tibordan chetda qoldirgan, yuzaki tinglab o'tib ketgan, yaxshi anglashga harakat qilmagan o'rinlarni, bo'shliqni to'ldiradi.

Ba'zi masallarda yashiringan o'tkir kinoya, voqealarning tez-tez o'rin almashinib turishi ularni bir maromda o'qilishiga xalaqit beradi. Shuning uchun ifodali o'qishga yetarli malaka hosil qilmagan tarbiyachi avval matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim. Masal tahlil qilinayotganda, voqealar rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda bolalarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga bog'cha opa yordamida tavsif berish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo'lib sahnalashtirish kabilarni ham tavsiya qilish maqsadga muvofiqdir. Qahramonlarga tavsif berishda ularning xatti-harakati bilan birga,

tilining o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o'qishga tayyorlanishda uning syujetini bilish bilan birga, muallif tilini yaxshi tushunish ham zarurdir.

Maktabgacha adabiy ta'limda she'riy matnlar ustida ishlashda asosiy e'tibor uning ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutq ekanligiga qaratiladi. She'riy nutqni ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so'zlar) hisoblanadi. She'r o'qilganda kichik yoshdagi tinglovchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, katta va tayyorlov guruhlarida she'r tarzida yozilgan hikoyalar, adabiy ertaklar, ya'ni she'riy asarlar va lirik she'rlar ham o'rganiladi. She'riy hikoya, she'riy adabiy ertaklarda syujet, ya'ni voqealar tizimi va rivoji xarakterlidir.

Lirik she'r "biror hayotiy voqea-hodisa ta'sirida insonda tug'ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg'ular orqali turmushni aks ettiradi". Lirik she'ming xususiyati "kishining his-tuyg'uga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashda qo'l keladi". She'r o'qish mashg'ulotlarida asosiy ish turlaridan biri matnni ifodali o'qish hisoblanadi. Tarbiyalanuvchi she'ming asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o'qiy oladi. She'riy hikoya yoki nazm yo'nalishida yozilgan adabiy ertakni tahlil qilishda hikoya, ertak, masalni tahlil qilishda qo'llanadigan ish turlaridan foydalanish mumkin.

Lirik she'rni o'qish va tahlil qilish esa tarbiyachidan katta mahorat talab qiladi. Holbuki, ko'p hollarda she'rga oddiy matn nuqtai nazaridan yondashiladi. Bunday hollarda she'riy san'at hissiyot bilan bog'liq ekanligi unutiladi, she'r ma'nosining satrlar, so'zlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmay qoladi. Buning oqibatida bolalar she'rdagi obrazlilikning mag'zini chaqa olmay qoladilar. Vaholanki, har qanday asar zaminidagi yashirin ma'noni uqish mehnattalab ish. Busiz maktabgacha adabiy ta'limning maqsadiga erishish mumkin emas. She'riy ohangni his qilmaslik, matn so'zlarini to'la tushunib yetmaslik she'r yodlashni ham zerikarli mashg'ulotga aylantiradi. Maktabgacha ta'limning yuqori bosqichlarida ko'rgazmali ta'limning asosiy shakli she'rni ifodali o'qish hisoblanadi. Lirik she'rni ham tarbiyalanuvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim

ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun she'r birinchi marta o'qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She'r tinglovchilarga qanday ta'sir qilganini kuzatish, buni hisobga olish, bilish zarur.

Q. Yo'ldoshevning: "Lirik turdagi asarlar uchun asosiy narsa tuyg'u va hissiyotga yo'g'rilgan hayotiy hikmat ifodasini berishdir. Lirikada voqealar tasviri, xarakter mantig'i emas, ruhiy holat tasviri, hissiyot ifodasi, tuyg'ular samimiyati muhimdir. Chinakam lirik she'r tinglovchi yo o'quvchiga faqat zavq beribgina qolmay, uning emotsional-axloqiy imkoniyatlarini uyg'otadi, faoliyatga undaydi. Samimiy lirik so'z hatto real voqelik hodisalariga qaraganda ham inson ruhiyatiga kuchliroq ta'sir ko'rsatishi mumkin ekanligi psixologiya ilmi xulosalaridan ma'lum", - degani bejiz emas⁸⁴.

Katta va tayyorlov guruhleri tarbiyachilari she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, tarbiyalanuvchilar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin. She'r o'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahr-g'azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'ymaslik zarur. Tarbiyachi she'r o'qiganda, she'riy satrga rioya qilishi, bu jarayonda she'r ritmini buzmaslikka erishish kerak bo'ladi.

Maktabgacha adabiy ta'limda har qanday she'r matni ham savol va topshiriqlar ko'magida didaktik tahlilga tortiladi. Tarbiyalanuvchilar she'ring asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilish uchun bir-ikkita aniqlovchi savol va topshiriqlar berish mumkin. Shuni ham aytish kerakki, tarbiyalanuvchilar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek, zamonaviy qahramonlar, o'zbek xalqi, yurt himoyasi, qahramonliklar haqidagi she'rlar mazmunini to'liqroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she'rlarni o'qishga maxsus tayyorlaniladi: she'r mazmuniga asos bo'lgan tarixiy voqea haqida qisqacha so'zlab beriladi yoki suhbat o'tkaziladi. Katta va tayyorlov guruhlarida o'rganiladigan ko'pgina she'rlar tahlil qilinib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi ham topshiriladi.

She'riy nutq yengil yodlab olinadi, tarbiyalanuvchida estetik his-tuyg'u uyg'otadi. Kichik yoshdagi she'rxonlar saviyasiga mos bolalarbop, ravshan til bilan yozilgan sodda ritmli jarangdor she'rlarni bolalar tez va oson yodlab oladilar. Tarbiyalanuvchilarga she'rni

⁸⁴Йулдосев К. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг янгиий-методик вослари. Пед. фан. доктори ... дисс. – Тошкент: 1997. 235-бет.

qanday yodlash kerakligi o'rgatiladi. Buning uchun tarbiyachi tarbiyalanuvchilar bilan she'rni teng satrli bir necha qismga bo'ladi. Ularga tinish belgisi bor-yo'qligidan qat'iy nazar har bir satr oxirida to'xtam (pauza) qilish, ritmik to'xtamda ovozni nuqtadagi kabi pasaytirish shart emasligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi tushuntiriladi va bo'lingan qismlar navbati bilan yodlatiladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari katta va tayyorlov bosqichlari mashg'ulotlarida she'riy matnlarni o'rganishga bag'ishlangan faoliyatning maqsad va vazifasi tarbiyalanuvchilardagi badiiy idrokning to'g'riligi, teranligini ta'minlash, ularni poetik mahorat sir-asrorlari bilan tanishtirish bilan birga asarning mohiyatiga kirish, qahramonni his qilishga erishishdan ham iboratdir.

Ma'lumki, she'rdagi mazmun tuyg'u bilan qorishiq. Badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlarida nazmiy matnni ifodali o'qishga, har bir so'z zimmasiga ortilgan yukka, tuyg'ular ifodasiga bola e'tiborini qaratadigan savol-topshiriqlar tuzishga katta e'tibor qaratiladi. Tarbiyalanuvchining she'r matnini qayta hikoyalashiga yo'l qo'yilmaslik maqsadga muvofiqdir. Chunki mazmuni aytib berilganda she'ring ta'sir kuchi umuman yo'qoladi.

B. To'xliiev ham bu borada fikr yuritib: "Aslida adabiyot o'qitishning bosh yo'nalishi ta'limning turli bosqichlarida tarbiyalanuvchilar ongiga badiiy asarning mo''jizakor ta'sir kuchini amaliy jihatdan ta'minlashga qaratilgan"⁸⁵, -deydi. So'z tarbiyalanuvchi ruhiyatiga ta'sir ko'rsatgandagina unda zavq uyg'otadi, bu bilan so'z insonni tarbiyalaydi ham. She'r his-tuyg'uni junbushga keltirib, faol estetik kechinmalar uchun zamin yaratadi, shaxs dunyoqarashining tarkibiy qismi bo'lmish e'tiqodga sayqal beradi, olijanob xatti-harakatlarga otlantiradi.

M. Mirqosimova: "She'r orqali shoir olamni go'yo ichdan yoritishi, narsalar va hodisalar ichiga yashiringan mazmuni ochib berishi, ularning yashirin ichki "qiyofa"sini sezdirishi, ya'ni ma'nolar kashf etishi mumkin"⁸⁶, - deydi. Ta'kidlash joizki, bular ba'zan ochiq, ba'zida esa metaforik yo'l bilan bayon etiladi. Shoir voqea yoki holatni

⁸⁵Тухлиев Б. Адбиёт ўқитиш методикаси: (Ольга Укув юртлари филология йўналишини талибаларни учун ўқув қўлланма). – Т.: Янги аср авлуди, 2006. – 7-б.

⁸⁶Мирқосимова М. Уқувчиларда адабий тахлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. – Т.: "Фан", 2006. – 39-б.

tasvirlarkan, ayni paytda obrazlar yaratadi, shu orqali turli hissiy kechinmalarga yo'l ochadi.

S. Ahmedov ham she'riy asarlar haqida gapirib: "Lirika ijodkor qalbi oniy bir tezlikda his etgan sezgining, mavjud muhitga estetik munosabatning mevasidir. Shoir tashqi olamdan olgan taassurotlari natijasida vujudga kelgan fikrini his-tuyg'ularga o'rab yana yuzaga chiqaradi, kitobxonda fikr tug'ilishiga sabab bo'ladi"⁸⁷, - deydi. Adabiy mashg'ulotlar ko'ngil soatlari sifatida shoirning asariga singdirilgan ana shu hislarini o'qirmanga tuydirish, uni ruhan muvozanatdan chiqarish, o'zgani tuyish va tuyganlarini so'z bilan ifodalab bera olishga yo'naltirishdan iboratdir. Bunday ishlar asar matni yuzasidan tuzilgan savol va topshiriqlar ko'magida amalga oshiriladi.

Maktabgacha adabiy ta'limda she'riy matnlarni maromiga yetkazib ifodali o'qish, ya'ni muallifni tuyib o'qish va bu mutolaadan huzur ola bilish she'r qay darajada idrok etilganiga baho berishning bosh omilidir. She'rxon she'rni ifodali o'qiy olmadimi yoki undan ta'sirlanmadimi, demak, nimanidir yetarli tushunmagan, obrazli ifodalarni hisobga olmagan bo'ladi. Bu, o'z-o'zidan, she'riy matnning mohiyatiga kirishga ham ma'lum darajada aks ta'sir ko'rsatadi.

Lirik asarlar ustida ishlash mashg'ulotlarining mas'uliyatli lahzalaridan biri matnni, albatta tarbiyachi tomonidan yoddan, ifodali o'qilishi va tarbiyalanuvchilarning uni tinglay olishlaridir. Shunda guruhdagi hamma bolalar bir necha daqiqa she'rdan olingan estetik ta'sir og'ushida qoladilar. Mutolaadan keyingi bir necha soniyalik tin olish tarbiyalanuvchiga shunday imkoniyatni beradi.

Shu o'rinda professor Q. Yo'ldoshevning quyidagi ogohlantirishi nihoyatda o'rinlidir: "*Ko'pchilik o'qituvchilar ham, hatto ayrim ushuliyotchi olimlar ham ifodali o'qish deganda baland ovoz bilan tinish belgilariga rioya qilib, ko'tarinki ruhda qiroat qilishni tushunadilar. Holbuki, asl lirik asarlarni aksariyat hollarda bor ovoz bilan o'qib bo'lmaydi. Hatto baland, ko'tarinki, binobarin, nosamimiy ifoda she'rdagi mayin lirizmni yo'qqa chiqarishi mumkin.*

Xullas, ifodali o'qish – bu ijodkorning holatini tuyib, asarga muhrlangan ruhiy manzaralar bag'rida turib o'qiy bilish demakdir"⁸⁸.

⁸⁷ Ahmedov S. Adabiyot darslarida zikr shajralari Urganch: Adabiyot Uyguvchilariga Erdam. – T.: Uyguvchi, 1986. – 8-bet.

⁸⁸ Yuldoшев К. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. доктори ... дисс. – Т.: 1997. 235 – 236-бетлар.

She'riy matni ifodali o'qish badiiy idrokning yuqori cho'qqisiga yetganidan dalolat ekanligini B. To'xtiev ham: "She'riy asarni anglash, undagi muallif ko'zda tutgan niyatni, maqsad va vazifalarni tushunib etish, she'r g'oyasining mag'zini chaqish uni uqishdan, yanada aniqrog'i, ifodali o'qishdan boshlanadi"⁸⁹, - tarzida ifodalaydi.

Epik (voqeiy) she'rlar yoki she'riy usuldagi adabiy ertaklar kishilar hayotida yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan biror voqeani umumlashtirgan holda ifodalashi bilan hikoyaga o'xshaydi. Voqealarni ifoda etuvchi vositalarning ohang jihatidan tartibga solinishi, kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanishi, misralarda ohangdosh so'zlarning qo'llanilishi bilan she'riy nutq sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni o'rganishda she'r va hikoya ustida ishlash metodikasidan foydalanish mumkin.

Epik she'rlarni o'qishga tarbiyachi alohida tayyorlanadi, ularda ifoda etilgan voqealar yuz bergan davr haqida tasavvur hosil qilinadi. Bunday she'rlarning mazmuni qay darajada o'zlashtirilganligiga ham alohida e'tibor qaratilishi lozim.

Bunda rasmlardan foydalanish ham yaxshi samara beradi. Asar matni ustida ishlashda yo'naltiruvchi savol va topshiriqlar ko'magida va tarbiyachi rahbarligida uni qismlarga bo'lish, har bir qismdagi asosiy fikrni aniqlash, reja tuzish va qayta hikoyalash, qahramonlarga tavsif berish va tarbiyaviy xulosalar chiqarish kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

Epik she'rlarning nasriy asarlar kabi tuguni, kulminatsion nuqtasi, yechimi mavjud bo'ladi.

Maktabgacha adabiy ta'limda, hatto boshlang'ich va yuqori sinflar adabiy ta'limida ham bu kabi nazariy tushunchalarga e'tibor qilinmaydi. Ularni tarbiyachi o'zi uchun bilib qo'ygani tuzuk, xolos.

She'rlar mazmuni yuzasidan savol-topshiriqlar, o'rni kelganda, bolalar tomonidan ham tuzilishi mumkin. Bunday she'rlarni tahlil qilish asar voqealari jarayonida qahramon holatlarini bola ko'z oldida yaqqol gavdalandirish imkonini beradi. Bunda ayrim epizodlarga rasmlar ham chizdirish mumkin.

Har xil yo'nalishdagi she'riy asarga, odatda, tarbiyalanuvchilar tomonidan beriladigan baho ko'proq mazmunga, uni qayta hikoyalashga tortib ketadi.

⁸⁹Тухтєв Б. Адабиёт ўқитиш методикаси: (Олий ўқув юртлири филология йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма). – Т.: Янги аср авлоди, 2006. 80-б.

Shoir voqelikni badiiy obrazlar orqali tasvirlaganda, o'z-o'zidan mazmun shakllanadi. She'riy asarlar ustida ishlanganda ham bolaning qalbini junbushga keltirgan mazmunga, ham she'ring yuksak san'at asari sifatida yozilganiga, ham tasvirga, ham tuyg'ular ifodasiga diqqati qaratilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xullas, maktabgacha adabiy ta'limda har xil janrdagi badiiy asarlarni o'rganishda ularning har biriga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarni diqqat markazida tutish, ularni o'qish va didaktik tahlilga tortishda mana shu jihatlarga ustuvor ahamiyat qaratish mazkur ta'lim samaradorligi garovidir.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi:

H. Xudoyberdiyeva. Men seni topgandim...

Lirik turga mansub asarlar ustida ishlashni talabalar shoira Halima Xudoyberdiyevaning "Men seni topgandim..." she'ri misolida quyidagicha ko'rishlari mumkin. Asar matni ustida ish boshlashdan avval she'ring matni yoddan, ifodali o'qiladi. So'ngra talabalar quyidagi savol va topshiriqlar ko'magida asar mohiyatiga kiradilar: 1. Sizingcha, she'ring bosh qahramoni kim? Qanday odam? Asar qahramoni kimga murojaat qilayotir deb o'ylasiz? 2. She'ring dastlabki satridagi birinchi jumla: "men seni topgandim"ga diqqat qarating. Nega "topdim" emas, "topgandim" fe'li ishlatilgan deb o'ylaysiz? Ikkala so'z ham o'tgan zamonnang anglatadi-ku. "topgandim" so'zining mohiyatida qanday haqiqat, qanday tuyg'ular yashiringan, sizningcha? Fikringizni matnga tayangan holda asoslang. 3. Ikkinchi misradagi ikkinchi jumla "ammo yaxshi qol"dan siz nimani angladingiz? 4. Nima deb o'ylaysiz, nega she'r qahramoni "xayr" demay "yaxshi qol" deyapti, buning zamirida biron haqiqat bormi? 5. Satrdagi "-gandim" qo'shimchasi bilan "ammo" zidlov bog'lovchisi orasida qanday aloqa bo'lishi mumkin? Siz bundan nimani tushundingiz? 6. Bandning ikkinchi misrasi: "sen: "yaxshi qol!" – degil, "ko'rishguncha"mas"ga e'tibor qiling. Misrada xayrlashuvning ikki turi qo'llanilgan. Jumladagi "yaxshi qol!", "ko'rishguncha" bilan "xayr" orasida qanday tafovut bor nazaringizda? Nima deb o'ylaysiz, nega she'r qahramoni suhbatdoshidan aynan "yaxshi qol" deyishini o'tinmoqda? 7. Satrdagi "degil" so'ziga diqqat qiling: nega "degil"

emas, aynan “degil” qo‘llanilgan? Sizningcha, bu nimani anglatadi? 8. “Bul quyosh hali ko‘p ol bo‘ladir, ol”ni, sizningcha, qanday tushunish mumkin? Nega “bu” emas “bul” ko‘rsatish olmoshi ishlatilgan deb o‘ylaysiz? Muallif “I” tovushining zimmasiga qanday vazifani yuklagan nazaringizda? Quyosh ol bo‘lishining qahramonga nima aloqasi bo‘lishi mumkin, Sizningcha? 9. “Bul oy ham umrimga ko‘p qiladir qasd” misrasini qanday sharhlaysiz? Nega “qiladi” emas, “qiladir” deyilgan? Sizningcha, “I” va “r” tovushlarining zimmasida qanday yuk bo‘lishi mumkin? 10. Ne sababdan “bul oy ham” deyilyapti? Oldin boshqa biror jonzot qahramonning umri-joniga qasd qilganmidi? 11. O‘ylab ko‘ring-chi, misralardagi «bo‘ladir» va «qiladir» so‘zlarida «r» harfining orttirilishi nimadan dalolat beradi? 12. Ikkinchi to‘rtlikdagi «sen sherik bo‘lmaysan endi g‘amimga” tarzidagi iqrorning zamirida qanday haqiqat yashiringan deb o‘ylaysiz? 13. To‘rtlikning ikkinchi misrasiga e‘tibor qiling: “darvoqe, hech qachon sherik qilmadim”ga asoslanib she‘r qahramoniga tavsif bering: u qanday odam? 14. Keyingi misra: “xayr endi, ma‘zur tut ortiq-kamimga” e‘tibor qiling. 15. Nima deb o‘ylaysiz, yuqorigi bandda “yaxshi qol” degan qahramon endi nega “xayr” deyapti? 16. “Ma‘zur tut” va “ortiq-kam”ni qanday tushundingiz? 17. Sizningcha, bandning so‘nggi misrasi: “men seni Layliday seva olmadim”da afsus va o‘kinish bormi yoki oddiy e‘tirof ifodalanganmi? Fikringizni matnga tayangan holda asoslang. Qiz yigitni «Layliday seva olmagan”ining boisi nimada deb o‘ylaysiz? 18. O‘ylab ko‘ring-chi, qiz bilan yigit bir-biriga kim bo‘lishi mumkin? 19. So‘nggi bandning dastlabki misrasi: “o‘rtanma bul xato mushkullaridan”ga diqqat qiling. Yana “bul”. Buning vazifasi nimadan iborat, sizningcha? 20. Nazaringizda, xato kimniki? “Xato mushkullari” nimalardan iborat bo‘lishi mumkin? Bu xatoning mushkullaridan she‘r qahramoni ko‘proq iztirob chekyaptimi yoki uning suhbatdoshimi? Buni nimalardan angladingiz? Fikringizni asarga tayangan holda asoslab bering. 21. “Yo, rabbiy, lahzada bor orzular puch” deyilganda qaysi lahza nazarda tutilayotir deb o‘ylaysiz? Sizningcha, kimning orzulari haqida gap ketayotir? Bu orzular nimalardan iborat ekanligi haqida fikr ayta olasizmi? 22. “Men ham qaydan bilay ishq yo‘llarida – Majnun emas, senga kelarimni duch...” misralarida insonga xos bo‘lgan qanday tuyg‘ular aks etgan deb o‘ylaysiz? 23. Nima deb o‘ylaysiz, “Majnun” bilan “sen”ning orasida qanday tafovut bor?”

Asar matni yuzasidan taqdim etilgan mazkur savol va topshiriqlarga javob berish asnosida talabalar asarning kichik tahlilini amalga oshirdilar. Endi javoblar quyidagi tahlil asosida tekshiriladi.

O'zbekiston xalq shoiri Halima Xudoyberdiyeva qalamiga mansub "Men seni topgandim..."⁹⁰ she'ri mazmun-mohiyati bilan ko'ngil bitigi hisoblanadi. Unda baland orzular dunyosida kezgan yosh bir qalbning iztiroblari samimiy tasvirlangan. Bu asarning qahramonini barcha she'rlarga "egalik" qiluvchi qiyofasiz " lirik qahramon" deyish unchalar o'rinli emas. U hech kimga o'xshamagan, o'z qalbi va o'zgacha tuyg'ular sohibi. Shuning uchun she'r qahramonini oddiygina qilib Qiz deb atash mumkin. Unda, avvalo, Qizning yoshlikda bilib-bilmay qilib qo'ygan xatolaridan chekkan iztirobi, buning ustiga shu xatolar tufayli ikkinchi bir qalbning jabrlanganini his qila turib ko'nglidan kechayotgan ruhiy qiynoqlari tasvirlangan. Ushbu bitikdagi har bir misra rost. Bor-yo'g'i uch banddan iborat bu she'rning har bir satridan ko'ngil dardining zardobi sizib turibdi.

Bu she'rga adabiyottanuv ilmidagi nazariy o'lchovlardan ko'ra ruhiyat mezonlari bilan yondashish ma'qulroq bo'ladi. Unda qahramon tuyg'ulari ifodasi ko'ngil kishisi bo'lgan she'rxonni muvozanatdan chiqaradi, qalbini junbushga keltiradi. Bunday bezovta vaziyatda she'rxon ham samimiy bo'ladi.

Shuni aytish joizki, shu she'r asosida yaratilib, Hilola Hamidova tomonidan ijro etilgan qo'shiq so'zning ta'sir kuchini yanada oshirgan. She'r so'zi bilan kuyi bir-biriga monand qo'shiqqa aylanib, har ikkisi tinglovchi va o'quvchi ko'nglidagi tuyg'ularga hamohang bo'lganda, so'zning ta'sir qudrati yanada ortadi. Ba'zi qo'shiqlar musiqasi yoqimsiz bo'lganidan go'zal so'zning ta'sir kuchi ham yo'qolib ketadi. H. Xudoyberdiyevaning ushbu she'riga kuy yozgan bastakor so'zni shunchalar nozik his qilgan, unga monand kuyni ko'ngli bilan topganki, qo'shiq samimiy ijrosi bilan tinglovchiga huzur bag'ishlaydi⁹¹.

She'rning birinchi misrasidayoq qahramonning romantik tuyg'ular egasi ekanligini ko'rish mumkin:

Men seni topgandim, ammo yaxshi qol,

Sen: "Yaxshi qol!" – degil, "Ko'rishguncha" mas.

⁹⁰ Худойбердиева Ҳ, Садоқат. Т.: Гафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 99-б.

⁹¹<https://www.youtube.com/watch?v=4PewRkBEHZc>

*Bul quyosh hali ko'p ol bo'ladir, ol,
Bul oy ham umrimga ko'p qiladir qasd.*

Birinchi misradagi “topgandim” so‘zi shundan dalolat beradi. Inson “topdim” degan so‘zni qidirgan, istagan yoki orzu qilgan narsasiga erishganda qo‘llaydi. Demak, Qiz yigit timsolida orzusidagi muhabbatni, ishqida telbavor Majnunni topdim deb o‘ylagan. Shu misraning o‘zidayoq “ammo” so‘zining keltirilishi uning adashgani, muhabbat borasida xatoga yo‘l qo‘yganini ko‘rsatadi. Tiyaqisiz tuyg‘ular yetovida yurgan, xayolan oq otlilik shahzodani kutgan bo‘y qiz o‘z nazdida orzulariga erishgan edi, lekin u visoldan kutilgan natijani – baxtdan mastlik lazzatini tuyolmadi. Orzulari sarob bo‘lib chiqqanini tezda payqadi.

Albatta, she‘rda ko‘ngildagi muhabbatning topilishi bilan uning sarob ekanini anglash va bu muhabbatdan voz kechgungacha bo‘lgan oraliqdagi hayot mashaqqatlari, “yaxshi qol” degan qarorga kelgungacha ruhiyatda ro‘y bergan kurash hamda bu jarayondagi qiynoqlar haqida hech so‘z deyilmaydi. Oradagi butun boshli hayot “topgandim” va “ammo” so‘zlari hamda ular orasidagi vergulga joylashtirilgandek tasavvur paydo bo‘ladi kishida: “Men seni topgandim, ammo yaxshi qol”. Buni ruhi bezovta she‘rxon o‘zi anglab oladi.

Ko‘rinadiki, Qiz – katta jur‘at egasi. Ayollar Allohning itoatkor, taqdir yetoviga bo‘ysunuvchan yaratig‘i, degan tasavvur mavjud. Haqiqatdan ham ayollar tabiatan orqasida suyanchig‘i bo‘lishiga moyil xalq. Shoiraning qahramoni esa isyonkor. U taqdirga qarshi chiqqan olgan, uzil-kesil qarorni qabul qilishga o‘zida kuch topa bilgan ayol. Bunga hamma ayol ham qodir emas. Qiz ertaga hayotida nimalar bo‘lishini, kelajakda uni qanday sinovlar kutayotganini bilmaydi, lekin muhabbatsiz yashashni, aybsiz bir odamni aldashni istamaydi. Qolaversa, nega shunday qilayotganini asoslab ham o‘tirmaydi. Uning asosi she‘rxonga butun matnni o‘qish davomida ayon bo‘ladi.

Bandning ikkinchi misrasida qahramon Jabrlanuvchiga hech qanday umid qoldirmaydi, u bilan abadiy xayrlashishini ma‘lum qiladi: «Sen: “Yaxshi qol!” – degil, “Ko‘rishguncha”mas”. Qizning qarori o‘tinch emas, hukm. Lekin bu hukm she‘rda o‘ta yumshoqlik bilan bayon etilgan. Agar bu fikr “yaxshi qol” degin” yoki “yaxshi qol” de” tarzida ifodalanganda edi, talab, buyruq ohangi yuzaga kelgan bo‘lard.

“Sen “yaxshi qol” degil” – ya’ni “n” tovushi o‘rniga “l” tovushining qo‘llanilishi ifodani ancha yumshatgan. Chunki Qiz ko‘ngil og‘rig‘ining hisob-kitobi borligini juda yaxshi biladi. Shuning uchun imkon qadar og‘riqni yumshatishga, ikkinchi bir qalbni ayashga harakat qilingan.

Keyingi ikki misra shoira bilgichligining isbotidir: “Bul quyosh hali ko‘p ol bo‘ladir, ol, Bul oy ham umrimga ko‘p qiladir qasd”. Quyoshning “ol bo‘l”ishida Qiz uchun tabiatning jazosi bor. Ma’lumki, Quyosh o‘z nurlari bilan ba’zi yaratilarni yayratib-yashnatsa, ba’zilarini qovjiratib-quritib yuboradi. Bu o‘rinda Qizning o‘z xatti-harakatini ikkinchisiga daxldor sanashi ko‘rinadi. Qolaversa, oy ham quyoshga sherik. U ham jafokor qizning umriga qasd qiladi. Qiz bu isyoni uchun yuqoridan jazolanishini biladi. Ma’lumki, dardkash inson kechalari bedor bo‘ladi. Bedorlik esa kishini o‘ylashga, o‘z xatti-harakatlarini taftish qilishga majbur qiladi. Bu taftish jarayonida Qiz xatolari uchun o‘zini o‘zi “yeb” boradi va bu, pushaymon va xijolatlik, o‘z-o‘zidan uning umrini egovlaydi – joniga qasd qiladi. Ushbu misralarni o‘qigan kishida qiz mazkur vaziyatda aqlining emas, ko‘nglining yetovida ish tutgani uchun tabiat ham uni jazolaydi, jabrlangan bir ko‘ngil uchun undan o‘ch oladi, deganga o‘xshash tasavvur paydo bo‘ladi. Ayni zamonda she’rxon inson hamisha ham aqlining yetovida yura olmasligi, ba’zan ko‘ngli g‘olib kelib, dil amri bilan ish ko‘rgani sabab jazolanishi haqida o‘yga toladi.

Hayotda shunday vaziyatlar bo‘ladiki, ba’zan ko‘ngil tilaklarini bosishga inson aqlining kuchi yetmay qoladi. Odam aqlida ixtiyorli bo‘lsa-da, ko‘ngilda beixtiyordir. Ayni vaqtda, ko‘ngil yetovida yurgani bois ko‘p turtki yeydi, azob tortadi. Odam bu holni tushunolmaydi va adolatsizlik sanaydi. Inson har qanday intilish visol bilan yakun topishini istaydi. Adabiyotshunos Q. Yo‘ldoshevning: “...har qanday ayriliq ham insonni uchrashuv tomon, visol sari yetaklaydi. Biz hayot va inson tuyg‘ularining inja aksi bo‘lmish she’riyatda ham tasvir nishabi, albatta, shu tomonga burilishiga ko‘nikkanmiz”⁹², – degan fikri ham shundan dalolat. Lekin qarangki, visol hamisha ham, hammaga ham kutilgan natijani beravermas ekan. Har bir inson o‘zicha betakror yaratilgan bo‘lgani kabi uning taqdiri ham, ma’lum ma’noda qaytarilmasdir. Hamma ham umumiy mezonlarga

⁹²Йўлдошев Қ. Парда ортидаги нафис туйғулар. «Хордиқ» газетаси, 2009 йил 11 июнь.

tushavermaydi. Alloh insonga hamisha, har qanday muammoli vaziyatdan chiqish yo'lini unga tanlash imkoniyati bilan taqdir qilarkan. Tanlash esa o'sha odamning xarakteri va ma'naviy olamiga bog'liq bo'ladi. She'ming qahramoni ham o'z taqdir yo'lini o'zi tanlaydi.

Bandning so'nggi misrasida "bu" ko'rsatish olmoshi "bul" shaklida qo'llanilgan. Bittagina "I" tovushi Qizning isyoni darajasini bir qadar yumshatib, ikkinchi bir dilni og'ritgani uchun o'zi kechayotgan iztirobining balandligini ifodalagan. Misralardagi «bo'ladir», «qiladir» so'zlarida oxirgi «r»ning orttirilishi ham ifodani ma'lum darajada yumshatgan, ham ikkinchi dilning iztirobini yengillatishga moyillik bordek tuyuladi. Jazo ko'laming kengligini yaxshi anglab turgan isyonkorning xatti-harakati oshiqqa og'ir botmasligi uchun shunday qilinganday tasavvur paydo bo'ladi o'quvchida. She'ming bu misralaridagi ifoda "Bu quyosh hali ko'p ol bo'ladi, ol, Bu oy ham umringa ko'p qiladi qasd"dan ko'ra ancha yumshoq ekanligi ham ko'rinib turibdi.

She'ming ikkinchi bandida g'amga botgan «aybdor» o'z yog'iga o'zi qovurilayotgani tasvirlangan:

*Sen sherik bo'lmaysan endi g'amimga,
Darvoqe, hech qachon sherik qilmadim.
Xayr endi, ma'zur tut ortiq-kamimga,
Men seni Layliday seva olmadim.*

Qiz dard-iztiroblarini hech kim bilan bo'lisholmaydi, jabrdiyda yigit bilan-ku, inchunun. Chunki u bilan avvallari ham hech narsani o'rtoqlashmagan, na g'amiga, na shodligiga uni sherik qila olgan. Boisi, ular aslida boshqa-boshqa dunyoning odamlari. Qiz yigitni kamsitmaydi, lekin yigit uni hech qachon tushunolmasligini ham yaxshi biladi. U oshig'idan yozg'irmaydi ham. Bu yigitning ham aybi emas. Balki mana shu haqiqat qizning dardini yengillashtirar?! Vijdoni oldida o'zini oqlashga asos bo'lar?! Bularning hammasini anglab etgan, faqat kechroq tushungan Qiz oshig'iga bor vaziyatni tushuntirishga harakat qilarkan, hamma-hammasi uchun uni kechirishini so'raydi: "...ma'zur tut ortiq-kamimga".

Yigitning aslida kimligiga aqli yetib turgan qiz qanday qilib oshig'ini Laylidek seva olsin? Laylidek sevish – oshiq uchun o'zlikdan

kechish-ku! She'rd a oshiq va uning tabiati haqida hech narsa deyilmagan. Lekin qizning nazarida u Laylidek sevishga munosib emas, tuyg'ulari jo'sh urgan, orzular qanotida uchib yurgan Qiz istagan odam emas. Shundan kelib chiqib, yigitning kimligini taxmin qilish mumkin. Agar u tuyg'ular kishisi bo'lganida shoironing qahramoni: uni "Layliday sev"ib qolishi tabiiy ham edi va "Layliday seva olma"gani uchun xijolat chekishga o'rin qolmasdi. Qolaversa, sevish yoki sevmaslik insonning ixtiyorida emas. Sevish – ko'ngilning ishi. Uni odam aqli bilan boshqarolmaydi. Agar muhabbat ishiga aql aralashsa, u muhabbat emas, hisob-kitobga aylanadi. Demakki, bu tuyg'u rost bo'lmaydi. She'ring qahramoni – Qiz esa yolg'onlarga qodir emas. O'zini ham, o'zgani ham aldagisi yo'q. Shuning uchun mardona voz kechishga o'zida kuch topa olgan. U – boshqacha yashashga buyurilgan odam. Shu bois oshig'idan chinakamiga rozi-rizolik tilamoqda, abadul-abad vidolashmoqda: "Xayr endi...".

She'ring uchinchi bandida asar qahramonining yigitga achinayotgani ham yaqqol seziladi:

*O'rtanma bul xato mushkullaridan,
Yo rabbiy, lahzada bor orzular puch.
Men ham qaydan bilay ishq yo'llarida –
Majnun emas, Senga kelarimni duch...*

Har ikkovi tushib qolgan holat xatoning oqibati. Bu xatoda, balki har ikki tarafning ham aybi bordir. Balki, ikkalasi ham bir-birini sevmas. Faqat taqdirlarida shu ko'rgilik borligi uchun yo'liqishgandir. Yo'l qo'yilgan bir xato sabab kishining boshiga olam-olam tashvishlar yog'ilishi mumkin. Oshiq ham fikr kishisi ekanini qiz biladi. Shuning uchun undan qiynalmaslikni o'tinmoqda. O'rtanmaslikning, albatta, iloji yo'q. Ma'nan sog'lom odam taqdiridagi, hayotidagi muammolardan, ayniqsa, bu kabi nomutanosiblikdan, o'ylamay bosib qo'yilgan qadamlardan qiynalmasligi mumkin emas, albatta. "Yo rabbiy, lahzada bor orzular puch" misrasi ushbu vaziyatdan Qiz larzaga tushayotganini ko'rsatadi. Bu misradagi "lahza" so'zida "ammo yaxshi qol" degan vidolashuv iborasining aytilgunigacha bo'lgan oraliq nazarda tutilgan. Bu so'zni aytish Qizning o'zini ham qo'rqitib yuborgan. Lekin aytilgan gap – otilgan o'q, hammasi tamom bo'ldi.

Bandning so'nggi ikki misrasida she'r qahramonining armonlari ham o'z aksini topgan. U "ishq yo'llarida" o'z Majnuniga duch kelishni istagan, Laylidek sevilishni, sevishni orzu qilgandi. Taqdirilarida bunday burilish bo'lgani uchun, albatta qiz ham aybdor emas, lekin insofli bir odam sifatida u o'zini gunohkor his qilyapti. "Men ham qaydan bilay ishq yo'llarida – Majnun emas, Senga kelarimni duch...". Bu Qizga bir umrlik armon bo'lishi ham mumkin. Kim biladi, endi umrining qolgan qismida u o'z Majnunini balki topar, balki topmas. Balki shu baxtdir-u, qahramon buning qadriga yetmay, uning baxt ekanligini bilmay kiyasiga qolar?! Buni kelajak ko'rsatadi. Inson oldida nimalar borligini, hayotda uni nimalar kutib turganini bilmaydi.

Islomiy qarash bo'yicha, tikan ham insonga Allohning amri bilan kirarkan. Demak, hammasi Yaratgan tomonidan nazoratda. Fazilatlar uchun rag'bat, gunohlar uchun jazo tayin. She'r qahramonlarining boshiga tushgan bu ko'rguliklar ham ularning taqdirida bo'lgan. Ulug'bek Hamdam: "Nimasini aytay, qodir Egam insonga bir ko'chadan o'tishni taqdir qilgan esa, qarshisida son-sanoqsiz boshqa ko'chalarning darvozalari lang ochiq va u ming urinib shulardan biriga kirmoqchi bo'lsa-da, niyatiga yetmas ekan"⁹³, – deganida haq edi. Qiz ham, uning sevgisiga sazovor bo'lolmagan yigit ham kelajakda nimalarga mustahiq ekanliklarini boshlariga tushganda ko'radilar. Bilib-bilmay taqdirilari sari boradilar.

Xullas, shoir Halima Xudoyberdiyeva bu she'rida o'z fikri va qarashiga ega bo'lgan ko'ngil kishisining chin tuyg'ularini uning o'zidek his qilgan hamda samimiy ifodalay bilgan. Bunga o'quvchisini ham ishontira olgan.

Savol va topshiriqlar

1. Ertak janriga xos bo'lgan bitiklarning o'ziga xos xususiyatlarini ajrating. Uni o'rganishga xos bo'lgan jihatlarni ajratib yozing.

2. Hikoya janriga xos bo'lgan yetakchi xususiyatlarni ajratib daftaringizga yozing. Uni ertak janri bilan taqqoslang. Hikoya bilan ertakni o'rganishdagi yetakchi ish turlarini daftaringizga yozib oling.

3. "Tarbiyalanuvchi qalbida o'qishga intiltiruvchi ichki ehtiyoj hissini shakllantirish uchun mashg'ulotlar jarayonida zarur sharoit,

⁹³Улуг'бек Ҳамдам. Сабо ва Самандар. Роман. Т.: Муҳаррир, 2009. 73-б.

imkoniyat vujudga keltirilmog‘i lozim” degan fikrga qanday qaraysiz? Sizningcha, uni qanday tashkil etish mumkin? Bir asar misolida qarashlaringizni dalillang.

4. O‘qituvchingiz bilan kelishgan holda birorta epik asar tahliliga bag‘ishlangan dars tashkil eting.

5. O‘zingiz birorta masalning didaktik tahlilini amalga oshiring. Bunda yuqoridagi namunaga tayaning.

6. Q. Yo‘ldoshevning she‘ri ifodali o‘qish haqidagi fikrini qayta o‘qing. O‘z qarashlaringizni taftish qiling.

7. Mutaxassis olimlar asarlaridan olingan iqtiboslarni tahlilga torting. Ularga munosabat bildiring.

8. Shoir H. Xudoyberdiyeva qalamiga mansub “Men seni topgandim...” she‘ri tahlili bilan bog‘liq savollarga javob bering.

9. Fikrlaringizni yuqoridagi asar tahlili qanoatlari bilan solishtiring. Maqola muallifi va o‘zingizning qarashlaringizdagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlang.

10. H. Xudoyberdiyevaning “Begim, sizni tabiat...” she‘ri asosida “Ayol va muhabbat” mavzusida insho yozing.

14-MAVZU. MAKTABGACHA ADABIY TA'LIMDA TOPISHMOQLAR VA TEZ AYTISHLARNING AHAMIYATI ULAR USTIDA ISHLASH YO'LLARI

Reja:

1. O'zbek xalq og'zaki ijodida milliy poetika qonunlari.
2. Topishmoqlar idrok va zehni o'stirishda o'ziga xos tarbiya maktabi.
3. Topishmoqlar tuzishning o'ziga xos xususiyatlari.
4. Tez aytishlar tuzish va ular ustida ishlash yo'llari.
5. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: hajm jihatdan qisqa va ixcham, she'riy ko'rinish, nasriy ko'rinish, yaratilish maqsadi, yashiringan narsani topish, maishiy hayotdagi narsalarning xususiyatlari.

Maktabgacha ta'lim tizimi amaliyotida adabiy ta'limni – badiiy asarlar bilan tanishish va ular ustida ishlash yo'llarini to'g'ri tashkil etish, tarbiyalanuvchilar ma'naviy kamolotini ta'minlashda topishmoqlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur mavzuga bag'ishlangan adabiyotlarda qayd etilishicha, topishmoqlar ko'p aslida xalq donishmandligi durdonalari sifatida inson idroki, kuzatuvchanligi, poetik tasavvur qobiliyatini o'stiruvchi badiiy yaratmaqlardir.

Ular quvnoq o'yin, ma'naviy dam olish vositasi bo'libgina qolmay, ajdodlar ruhiy olami, tarixiy o'tmishini bilishda kalit vazifasini ham o'taydi. Topishmoqlarni tarixiy madaniyatning bebaho hujjatlari deyish ham mumkin. Og'zaki adabiyotni, shu jumladan topishmoqlarni ham xalq ko'ngilxushligining mevasi deb qarash unchalik ham to'g'ri bo'lmaydi. Xalq og'zaki ijodining har bir namunasi o'sha millatning aqli, vijdoni, sobit ma'naviy qiyofasi va tarixiy xotirotidir.

Shu ijod namunalaridan biri bo'lmish topishmoqlar qadimda hozirgiga nisbatan o'zgacharoq ahamiyat kasb etgan. Topishmoqlardagi obrazlar ko'p hollarda mifologiyani hayot bilan bog'liqlikda namoyon etgan. Ular ajoyib istioralar, yorqin qiyoslashlar, obrazli ifodalar bilan jilolantirilgan bo'lib xalq ongini va dunyoqarashining o'ziga xosligini tasvirlash yo'sinida ahamiyatli bo'lgan. Shu bilan birga, topishmoqlar folklor asarlari silsilasida ulkan estetik qiymati bilan xalq ma'naviy dunyosining ifodachisi sifatida

bugungi kun adabiy-madaniy hayotining muhim tarmog'ini bo'lib qolmoqda.

O'zbek xalq og'zaki ijodida milliy poetika qonunlari va prinsiplari asosida yaratilgan topishmoqlar talaygina. O'zga xalqlarda bo'lgani kabi o'zbek xalq og'zaki ijodida ham badiiy nutqning qiyoslash, istiora, jonlantirish, sifatlash kabi asosiy ko'rinishlari bir maqsadga – poetik idrok va voqelikni badiiy tasvirlashga bo'ysundirilgan. O'zbek xalq topishmoqlarida millatning voqeligi, o'zbekona tabiati o'z aksini topgan. Xalq topishmoqlari og'zaki badiiy ijodning jajji, ixcham namunalari sanaladi. Ularda biror narsa-hodisa yoki voqelikning yashirin jihatlari bilan o'xshash tomonlariga asoslanilgan holda o'rin almashish yoki ma'lum xususiyatlarni ko'chirish orqali shakllantiriladigan ko'chma ifodalar o'z aksini topadi. Ya'ni topishmoqlar aniq narsa yoki voqelik tushunchasini ongli ravishda yashirishga, sir tutishga asoslanilgan kichik badiiy asardir.

Ajdodlar asrlar osha hayotiy muhim hisoblangan sirli, shartli nutqlarni, bilimni yosh avlodga meros sifatida qoldiravergan. Shu ma'noda, topishmoqlar ham asta-sekin o'zining dastlabki xususiyatlarini, sodda ko'rinishlarini o'zgartirib, o'zgacha xarakter kasb eta boshlagan. O'zbek miflari va ertaklarida ko'pincha topishmoqlar inson donoligini sinash vositasi bo'lib kelgan, uning yechimi, og'ir damlarda qahramon hayotini saqlab qolgan. Bora-bora topishmoqlar vazifasi o'zgarib, ko'proq so'z o'yinining badiiy shakliga aylana bordi. Ularning ko'ngilxushlik xususiyatlari yetakchi ahamiyat kasb etdi⁹⁴.

Aslini olib qaraganda, topishmoqlar idrok, zehnni o'stirishda o'ziga xos tarbiya maktabi ham bo'lishi mumkin. Maktabgacha ta'lim tizimidagi adabiy jarayonda, o'yinlar asnosida bolalarga topishmoqlar aytish, ularning yechimini topish jarayoni ham tarbiyashunoslik va ta'limshunoslik ilmiga xos bo'lgan asosiy ish turlaridan biridir. Gap shundaki, topishmoq aytuvchi, g'olib sifatida uning javobini topa olmayotgan tinglovchidan arzimas narsalarni emas, balki shaharini talab qilish huquqiga ega. Savol tug'iladi: «Topishmoqning javobi topilmaganda nega aynan shahar so'raladi?» Buning zamirida bolalarning sha'nini, g'ururini uyg'otish, vatanga muhabbat hissini tarbiyalash bilan birga bilimlilikka yo'naltirish maqsadi ham yotadi.

⁹⁴<http://www.e-adabiyot.uz/kitoblar/qollanmalar/867-uzbek-xalq-ogzaki-ijodi.html?start=8>

Bunday hollarda topishmoqni yecha olmagan tomon o'z mag'lubiyatini tan olib «Shahar berdim», ya'ni «yengildim» deyishi kerak. Musobaqada yengilish va yengilganini tan olish bolalarda osonlik bilan kechmaydi. Garchi bu oddiy o'yin bo'lsa-da, mag'lub o'z shahrini osonlikcha berib qo'yishni istamaydi. Bu kabi shartlar topuvchini jiddiy o'ylashga, mantiqiy fikrlashga, topqirlikka, ziyraklikka, vatanni asrashga yo'naltiradi. Bunday vaziyat zamirida yurtni asrash, unga xiyonat qilmaslik hissi yotadi. Topishmoqlar bolalarga xos bo'lgan bunday tuyg'ularning ilg'anishiga, ularning yuqoriga sizib chiqishiga va ruhiyatda qat'iylashib qolishiga zamin yaratadi. Bundan tashqari, shakllanib kelayotgan shaxsda bir qator fazilatlar qaror topishiga ko'maklashadi.

Topishmoqlarning ta'limiy-tarbiyaviy xususiyatlari yana shundan iboratki, og'zaki ijod namunasi bo'lgan bu janr tarbiyalanuvchilarda xalq ijodiga, obrazli so'zga muhabbat uyg'otadi, ularga estetik zavq bag'ishlab, og'zaki she'riyat dunyosiga olib kiradi. So'z san'atining o'ziga xos bu turi o'sib kelayotgan avlodning ma'naviy ehtiyojlariga ozuqa bo'ladi. Topishmoqlar bolalarni olam go'zalligini ko'rishga, xayol va tasavvur qilishga, dunyo quvonchlaridan bahramand bo'lishga yo'naltiradi. Ular maqollar, matallar va boshqa obrazli so'zlar kabi tarbiyalanuvchilar nutqini bezaydi, uning ixchamligi, jarangdorligini ta'minlaydi. Ezgulikka chorlab, inson uchun eng aziz bo'lgan ona tilga, tug'ilgan yurtga muhabbat hissini tarbiyalaydi.

Topishmoqda ifodalangan fikr va narsa-hodisalar xususiyatlarining kengligi ularning voqelikni o'ziga xos badiiy shaklda tasvirlashi bilan ham bog'liqdir. Ular shakllanib kelayotgan shaxsni mantiqiy va mustaqil tafakkur qilishga, muhimni nomuhimdan farqlashga yo'naltiradi. Shu bilan birga, topishmoqlar xalqning ma'naviy tajribasini saqlash vositalaridan biri hamdir. Shuning uchun ham topishmoqlarning mavzusi g'oyat rang-barang, mazmuni juda boy. Xalq yaratgan topishmoqlar uning ijtimoiy hayoti va turmushining barcha tomonlarini qamrab oladi. Topishmoqlar o'z qiziqish doirasiga ko'ra o'simliklar va hayvonot dunyosini, o'zbekka xos bo'lgan asosiy jihat – dehqonchilik, dehqon mehnati, bog'dorchilik, polizchilik, uy yumushlari, uy xo'jaligiga oid ko'plab narsalarni, xalq urfq-odatlarini va xislatlarini qamrab olgan.

O'zbek topishmoqlarining saranjomligi, tegrasi to'g'risida so'z yuritib shuni aytish mumkinki, yashash joyidan tashqaridagi voqealar

o'zbeklarga bolalikdan tanish bo'lgan yerlar – tog'lar, cho'llar, vodiylarda bo'lib o'tadi. O'zbek topishmoqlari ajoyib tasvirlari bilan kishini lol qoldiradi. Masalan, «Bir qozondan qirq tuya suv ichadi» (chuchvara). Bu topishmoqning javobini topish, nafaqat bolalar, balki katta yoshli tinglovchidan ham anchagina aqliy zo'riqishni talab qiladi. Uning javobiga monand yagona belgi – qozon. Topishmoqdagi qirq tuya va suv ichish singari xususiyatlar uning javobiga hech qanday turtki yoki yo'nalish berolmaydi. Topishmoqning javobini topish bilan «shahar berish» orasidagi iztirob, aqliy zo'riqish mas'ul shaxsni anchagina muvozanatdan chiqaradi. Mag'lubiyatni tan olish tinglovchiga azob bilan keladi. U topishmoqning javobini topib g'alaba nashidasini tuyish bilan mag'lubiyatni tan olish hissi o'rtasida qiynaladi. Natijada azob va og'riq bilan «shahar beradi». Bola ruhiyatidan kechgan bu azob va og'riqning o'ziga yarasha vazifasi, ta'sir kuchi mavjud bo'lib, u yillar o'tgan sari shaxs shakllanishi darajasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

O'zbek topishmoqlari ma'no jihatidan o'zaro qiyoslansa, ularning ayrimlarida yangi zamon izlarini ham ko'rish mumkin. Masalan: «Po'lat qushim uchdi-ketdi, Bir zum o'tmay Oyga yetdi» (raketa). Bu topishmoqda uchirilgan «qush»ning po'latligi va bir zumda oyga yetgani uning yechimiga aniq yo'nalish beradi. Bunday topishmoqlar tarbiyalanuvchilarni, garchi oz bo'lsa-da, o'ziga xos, ilmiy dunyo bilan tanishtiradi, bilganlaridan amalda foydalanishga undaydi.

Topishmoqlar hajmi va shakliga ko'ra maqollarga o'xshab ketadi. Ba'zan mazmuniga ko'ra ham yaqinlik seziladi. Ammo ularning yaratilish maqsadida ma'lum darajada tafovut mavjud. Maqol va matallarda axloq-odob, ma'naviy komillik sari yo'naltirish ustuvorlik qilsa, topishmoqlarda ziyraklikka, topqirlikka, mustaqil va mantiqiy tafakkurga undash yetakchilik qiladi. Janr nomida “top” so'zi yetakchilik qilishining o'ziyoq uning maqsadini aks ettiradi. Ayni zamonda, «o'yla», «axtar», «solishtir» ma'nolarini ham ifodalaydi. Unga “-ish” so'z yasovchi qo'shimchasi qo'shilganda vazifa aniqlashadi. Fe'ning noaniq shaklini yasovchi “-moq” qo'shimchasi esa mavhumlik, javobning yashiringanligi va noaniqligiga ishoradir⁹⁵.

Topishmoqlarning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari quyidagilardan iborat:

⁹⁵<http://www.e-adabiyot.uz/kitoblar/qollanmalar/867-uzbek-xalq-ogzaki-ijodi.html?start=9>

1. Hajm jihatidan qisqa va ixcham.

2. Shaklan she'riy, nasriy ko'rinishga ega.

3. Yaratilish maqsadi zahirida yashiringan narsani topish vazifasi mavjud.

4. Mazmunda hayvonot, o'simlik, koinot, maishiy hayotdagi narsalarning xususiyatlari yashirin tarzda ifodalanadi.

5. Topilishi lozim bo'lgan narsa, ko'pincha, bitta, ba'zan ikki va undan ortiq miqdorga ega bo'ladi.

6. Topishmoqlarda qo'llangan asosiy badiiy san'at istiora (metafora) hisoblanadi va hokazo.

Topishmoqlarda topilishi lozim bo'lgan narsaning shakli, hajmi, rangi, vazifasi kabi xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi, ammo bu belgilar boshqa jihatlar bilan uyg'unlashib ketadi. Masalan, «Qopcha, Qopcha ichida uncha, Uncha ichida ustuncha» (jiyda). Bu matnda yashiringan narsaning uchta belgisi berilgan. Demak, uning shakli qopga, ichidagi qismi unga o'xshaydi. Un o'rtasida esa ustun bor. Topishmoqni topayotgan odam matnda jiyda haqida gap ketayotganini topsa, fikriy musobaqada yenggan bo'ladi. Lekin bugungi kunda jiyda deb atalmish mevaning o'zi ham, nomi ham iste'moldan chiqib ketayotgani nazarda tutilsa, bu topishmoqning javobini topish bugungi yosh avloddan ancha zo'riqishni talab qiladi va uni topish ham amrimahol. Bugungi tarbiyalanuvchilarning ko'pchiligi «shahar berish»ga majbur bo'lishadi.

Ko'pincha, yashiringan narsaning faqat ko'rinishi, xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi, lekin hech narsaning nomi qayd etilmaydi. Bunday vaziyatlarda izlovchi shaxs faqat o'zi bilgan narsalarga xos belgilarni eslab yechimni topishga intiladi: «Pak-pakana bo'yi bor, yetti qavat to'ni bor» (piyoz). Bo'yining pakanaligi va to'ning ko'pligi piyozga bevosita daxldor emas. Bu sifatlarni, bir qaraganda karamga ham mengzash mumkin: karamning ham to'ni ko'p. Farqli jihat shundaki, karam pakana emas. Bolalar shu tariqa mantiqli fikrlagandagina topishmoqning javobini topishga erishishlari mumkin.

Bundan tashqari, o'zbek xalq og'zaki ijodida shunday topishmoqlar mavjudki, bugungi, nafaqat bolalarning ko'pchiligi unda aks etgan belgilar, haqiqatlar va javobni, hatto kattalar ham tasavvur qila olmaydilar. Bunday topishmoqlarning faqat badiiy asar sifatida manbalarda saqlanib qolaverish xavfi ham yo'q emas. Masalan, «Og'zi ola alomat, Ichi qizil qiyomat, Suv sepsam, quruq chiqar, Yo alhazar,

salomat». Bu topishmoqda “alomat”, “qiyomat”, “salomat” soʻzlari asosan qofiya hosil qilish uchun keltirilganini bilish talab etiladi. Endi yashiringan narsaning ogʻzi borligiga, bu ogʻizning koʻrinishi ola ekaniga, ichi qizilligiga, uning ichida suv sepiladigan narsa boʻlishiga diqqat qilinadi. Suv sepilsa-yu u narsa quruq chiqsa, demak “qizil qiyomat” – olov boʻlishi mumkin. Shundan soʻng nimaning ichida olov boʻlishini esga olish kerak boʻladi. Va topishmoq zamiriga berkitilgan narsa tandir ekanini topish kattalarni ham ancha qiynab qoʻyadi. Bu kabi topishmoqlarning javobini topish uchun uning yaratilishida muallifning fikr yuritish yoʻsiniga tayanish kerak boʻladi. Agar har bir topishmoqning zaminida muayyan fikriy kashfiyot yotishi nazarda tutilsa, uni topadigan shaxs ham aynan shu yangilikni boshqa yoʻl bilan, oʻzi uchun oʻzi kashf qilishi kerak boʻladi. Binobarin, u ham muallif hayot tajribasiga, kuzatish nuqtai nazariga, fikr yuritish yoʻnalishiga ega boʻlishi lozimligi sabab juda murakkab tarzda mulohaza yuritish jarayonini boshidan kechiradi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida oʻzini aqliy zoʻriqish holatida uzoq ushlab tutulmaslik xislati mavjud. Topishmoqning javobini topa olmasligiga koʻzi yetsa, tezgina «shahar berib» qoʻya qoladi. Buning baʼzan oʻziga xos salbiy jihatlari ham mavjud. Shuning uchun kichik yoshdagi bolalarga aytiladigan topishmoqlar tizimini belgilaganda ularning aqliy va ruhiy imkoniyatlari bilan hisoblashish maqsadga muvofiq boʻladi.

Topishmoqlardagi narsa-buyum va hodisalarga xos boʻlgan xususiyatlarning savollar shaklida ifodalanishi baʼzan qarama-qarshi mulohazalarni yuzaga keltirishi ham mumkin. Masalan, «Qoʻlsiz, oyoqsiz eshik ochar» topishmogʻi bilan “U yoqqa oʻtdim – bildingmi? Bu yoqqa oʻtdim – bildingmi? Oq quvrayning boshini Chertib oʻtdim – bildingmi?” topishmogʻida tinglovchini hayron qoldiradigan muammolar nazarga tashlanadi. Xususan, javob topuvchini birinchi topishmoqdagi yetakchi xususiyat – qoʻlsizlik, oyoqsizlik holati va shunda ham eshikni ocha olish imkoniyati oʻylantiradi. Ikkinchi topishmoq haqida mulohaza yuritilganda esa: «Nahotki u yogʻimdan bu yogʻimga oʻtgan narsani men sezmasligim mumkin? U narsaga oq quvray – choʻl-dashtda oʻsadigan yovvoyi oʻtning nima aloqasi bor? Yoki nega turtmaydi, urib yiqitmaydi, aynan chertadi?», - degan masalalar artofida fikr yuritish kerak boʻladi. Bu savollarga javob topish uchun topishmoq aytgan odamning fikr yuritish usulidan foydalanish maqsadga muvofiq boʻladi. Bu ikkinchi topishmoqda

yashirilgan narsaga xos bo'lgan xususiyatlarning belgilaridan biri «Oq quvrayni chertib o'tish» tasviri topishmoq matnida unchalik muhim ahamiyatga ega emas. U shunchaki matnning shaklini tugallashtirish uchun qo'llanilgan. Qolaversa, shamol o'simlikni «chert»maydi. Yoki mayin silab-siypalaydi, yoki tortqilab har ko'yga soladi. Asosiy e'tibor atrofida u yoqdan bu yoqqa o'tadigan, lekin u o'tganda ham odam ko'pda e'tibor bermaydigan narsaga qaratilmog'i lozim bo'ladi. Ya'ni topguvchidan mantiqiy mulohaza yuritish va ziyrak nazar talab qilinadi. Shundagina har ikki topishmoqning javobi shamol ekanini topish mumkin.

Bunday topishmoqlarning javobini topishdagi qiyinchiliklardan biri shundaki, ba'zan ularda bayon etilgan xususiyatlarga tayangan holda yechim yo'nalishini belgilab olish ancha qiyin kechadi. Shunday topishmoqlardan yana biri: «Bir yarim quyon, uch tulki, to'qqiz sigir, besh echki, o'n ikki tuya, o'n yilqi»dir. Bu topishmoqning yechimini qidirganda odamning xayoli raqamlar va hayvonlarga ketadi. Bu raqamlar bilan hayvonlar orasidagi aloqadorlik haqida o'ylash kerak bo'ladi. Topishmoqning javobi hayvonot olamidani yaxshigina xabardorlikni, maxsus bilimni talab etadi. Aslini olganda, muammoning boshi oylarni aniqlashga borib taqaladi. Buning uchun topishmoqning yechimini izlayotgan shaxsdan mantiqiy mulohaza talab etiladi. Quyoning bir yarim, tulki uch, sigir to'qqiz, echki besh, tuya o'n ikki, yilqining o'n oyda bolalashi borasidagi bilimga asoslaniladi. Chorva bilan shug'ullangan odamgagina bu topishmoqning javobini topish oson kechishi mumkin. Aks holda, «shahar berish», ayni zamonda nomlari sanalgan jonivorlarning necha oyda tug'ishini bilib olish mumkin, xolos.

Topishmoqlarning paydo bo'lishi haqida folklorshunoslikda aniq daliliy ma'lumotlar yo'q. Ilmiy manbalarda uning qadimiy ekani qayd etiladi. Ammo turkiy so'z, ibora, maqol va matallardan namunalar jamlangan "Devonu lug'otit-turk"da ham topishmoq matni uchramasligi e'tirof etilgan. Tadqiqotlarda keltirilishicha, unda "tabzug" so'zi topishmoq ma'nosini ifodalashi aytilgan, xolos. Topishmoq hajman, shaklan maqolga o'xshaganligi uchun bu ikki janrning vujudga kelish vaqti ham bir xil bo'lishi kerak, degan taxmin bildirilgan, xolos⁹⁶.

⁹⁶<http://www.e-adabiyot.uz/kitoblar/qo'llanmalar/867-uzbek-xalq-ogzaki-ijodi.html?start=8>

Topishmoqlarning yaratilishida topilishi lozim bo'lgan jihat – narsa-hodisalarning yetakchi xususiyatlari asosiy omil bo'ladi. Ularning yaratilishida topilishi lozim bo'lgan xususiyatlar boshqa narsalarga mengzaladi. Bu xususiyatlarni quyidagicha belgilash mumkin:

1. Yashirilgan narsaning tashqi qiyofasi – hajmi, shakli, ko'rinishi ustuvorlik qiladi: «Uzun terak yiqildi, Uchi mening qo'limda. Zag'izg'oni sayradi, Sochi mening qo'limda». Mantiqan o'ylab qaralsa, matn mazmunidagi topilishi lozim bo'lgan narsa daraxtdan yasalgan ekani ma'lum bo'ladi – uzun terak yiqitilgan. Yog'ochdan yasalgan narsaning uchi odamning qo'lida. “Zag'izg'oni sayradi” – ma'lum bo'ladiki, undan ovoz chiqadi, sayraydi. “Sochi mening qo'limda” deyilganidan ayon bo'ladiki, sochni eslatuvchi tola uning tarkibiy qismini tashkil etadi. Ma'lum bo'ladiki, yog'ochdan yasalgan narsa, o'ziga xos bo'yi-basti bor, ovoz chiqaradi, tolasini bor. Fikr kishisi uning torli musiqa asbobi ekanligini topishi mumkin.

2. Topishmoq matnida ranglarning ustuvorligi: “Ko'k kosani to'ntardim” yoki “Ko'k sandig'im ochildi, ichidan zar sochildi” topishmoqlarida osmonning ko'k rangda ekanligi yetakchilik qilmoqda. «Ko'k» so'zining o'ziyop topishmoqning javobini topuvchiga asosiy turtkini beradi. Topishmoqlarda osmon jismlari haqidagi ma'lumot ham berkitilgan bo'ladi. Bundan tashqari, “Qora uyda ming chiroq, uyni yoritmas” (tun va osmondagi yulduzlar), “Qora tuyam qochyapti, qumalog'ini sochyapti” (qora bulut va do'l) topishmoqlaridagi qora rang tasvirida o'z-o'zidan tun nazarda tutilayotgani anglashiladi.

3. Topilishi lozim bo'lgan narsaning tuzilishi, tarkibi yuzasidan ma'lumot beriladi: “Bu tolning o'n ikki shoxi bor. Har shoxida to'rttadan uya bor, Har uyada yettitadan tuxum bor. Har tuxumning yarmi qoradir, ko'rsang, Yarmi oppoqdir topgan bo'lsang” (yil, o'n ikki oy, to'rt fasl, hafta, kun, kecha va kunduz). Yoki “Tom ustida bir palak, Unda o'n ikki handalak, O'n birini yesa bo'lar, Birini yemay, bo'lar halak” (yil, o'n ikki oy, bir oy ro'za). Topishmoqdagi «O'n birini yesa bo'lar» jumlasini topguvchini chalg'itadi. Bola o'n bitta narsani yeyish mumkin deb tushunadi. Shuni «O'n birida yesa bo'lar» shaklida o'zgartirilsa, kichik topag'on muvaffaqiyatga erishishi va g'alaba nashidasini tuyishi mumkin bo'ladi. Tarbiyachi mana shunday xususiyatlarga ham e'tiborliroq bo'lishi, vaziyatga ijodiy yondashishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

4. Topilishi kerak bo'lgan narsaning bajaradigan vazifasi ta'riflanadi: "Lip etadi kirib ketadi, Chiqazolmay esing ketadi" (tikan).

5. Hayotdagi asosiy belgisi harakat misolida bayon etiladi: "Kunga qarab tolmaydi, Kundan ko'zin olmaydi" (kungaboqar).

6. Yashiringan narsaning qiyofasi, alohida belgisi ta'kidlanadi: "Ustidagi ko'ylagi, Xuddi qog'ozga o'xshar. To'g'rasang, jahli chiqib, Ko'zingni darrov yoshlar" (piyoz).

7. Narsa-hodisaning bir nechta belgisi topilishi kerak bo'lgan ikkinchi manbaga ko'chiriladi: "Yer ostida oltin qoziq" topishmog'ida sabzining shaklan qoziqqa o'xshashi, uning rangi oltinni eslatishi va yer ostida o'sishi uyg'un tarzda qayd etilgan.

8. Inkor ma'nosi yetakchilik qiladi: "Xo'ppa semiz, Tuki yo'q. Terisi qalin, Tuki yo'q" yoki "Qoni bor, Joni yo'q" (tarvuz) singari.

Topishmoqlar mazmunan xalq hayotining hamma sohalarini egallaganligi bilan ham diqqatga sazovordir. Maishiy hayotdagi, ijtimoiy muhitdagi munosabatlar ham topishmoqlarda o'z ifodasini topgan.

Ko'rpa, qulf, qozondan tortib, qozi, sudxo'rlarning kirdikorlarigacha topishmoqlarda aks etganligi xalq aqliy zakovatining namunasidir. Xalq topishmoqlarini mukammal o'rgangan Zubayda Husainova topishmoqlar matnini tizimlashtirishda ularni yirik ikki guruhga ajratadi:

"An'anaviy topishmoqlar" va "Yangi topishmoqlar"⁹⁷. Birinchi guruhda osmon, yer, suv, tabiat hodisalari, yil fasli va mavsum, odam, uning a'zolari va xislatlarini aks ettiruvchi topishmoqlar jamlangan. Yangi topishmoqlarda esa elektrotexnika, radiotexnika, maktab va o'quv qurollari haqidagi ma'lumotlar bilan bog'liq zamonaviy topishmoqlar to'plangan. Ma'lum bo'ladiki, topishmoqlarda aks etmagan mavzuning o'zi yo'q. Topishmoqlar shaklan nasriy va she'riy bo'lishi ham mumkin. "Daraxt ustida langar" (anjir), "Soy ichida saksonboy" (burga), "Tog' ustida o'rmon bor" (soch) kabilarni nasriy topishmoqlar sirasiga kiritish mumkin.

*"Uzun-uzun o'z keldi,
Uzun bo'yli qiz keldi.
Qoshi qaltirab keldi,
Ko'zi yaltirab keldi" (yomg'ir)*

⁹⁷Хусайнова З. Топишмоқлар. –Т.: Гафургуломномадаги Адабиёт ва санъатнашриёти, 1981.

yoki

*"Uzun-uzun iz ketdi,
Uzun bo'yli qiz ketdi.
Toshga tegdi, taq etdi,
Sirg'alari yarq etdi" (suv)*

kabi topishmoqlarni she'riy topishmoqlar deya atash mumkin.

Ma'lumki, hayotda inson bilan munosabatda bo'lgan har bir narsa-predmet juda ko'p xususiyatlarga ega. Ularning rangi, ko'rinishi, vazifasi, vazni ham turlicha. Shuning uchun har bir narsa haqida bir nechta topishmoq to'qish mumkin. Ayni paytda bir narsa haqidagi topishmoqda ifodalangan belgilar boshqa narsalarda ham mavjud bo'lishi va ularning javobi ham bir xil bo'lmasligi mumkin. Masalan, oddiy tomchi haqidagi topishmoqlarning to'plamlarda o'ndan ortiq namunasini uchratish mumkin: "Tumshuqsiz chumchuq muz teshar", "Jingila sichqon yer qazir", "O'tmas pichoq yer kavlar" va hokazo. Bu topishmoqlarning hammasida bir tomchi suv xususida fikr yuritiladi. Suv haqida esa topishmoqlarning yigirmaga yaqin variantlarini uchratish mumkin.

Ba'zan bir narsaning xususiyatlari birma-bir sanab o'tiladiki, bundan jumboqning yechimini osongina topish mumkin: "Ko'l emas, daryo emas, Ichida muzlaydi suv. Jazirama yozda ham, Issiq o'tkazmaydi ul. Usti boshi temirdan, Shundan joyi uy to'ridan" (muzlatgich). Bunday topishmoqlarni narsa haqida to'qilgan kichik hikoya deyish ham mumkin. Chunki ta'rifda har bir belgi va xususiyat erinmay bayon etilgan.

Bundan tashqari, yuqorida qayd etilganidek, bitta topishmoqning bir nechta javobi bo'lishi ham mumkin. Masalan, "Uzun terak, ichi g'ovak". Bu topishmoqqa qamish, mo'ri, miltiq javoblarini berish xato bo'lmaydi. Yoki: "Tepdim, terakka chiqdim"ning javobi narvon va egarlangan otga chiqish bilan izohlanadi.

Xalq og'zaki ijodiga bag'ishlangan adabiyotlarda ta'kidlanishicha, topishmoqlar bir jumboqli va ko'p jumboqli bo'lishi ham mumkin. Yuqorida misol qilib keltirilgan suv, jiyda, shamol, tanbur haqidagi topishmoqlar bir jumboqli hisoblanadi. She'riy misralar soni bu o'rinda alohida ahamiyat kasb etmaydi. Olti misradan iborat topishmoqning javobi muzlatgich edi. Ammo shunday topishmoqlar ham borki, ularga javob berish uchun ikki va undan ortiq narsalarni eslashga to'g'ri

keladi: «Tog'da talaymonni ko'rdim, Suvda Sulaymonni ko'rdim. Tuzsiz pishgan oshni ko'rdim, Yumalab yotgan toshni ko'rdim». Bu topishmoqdagi to'rt misrada to'rt xil narsa yashiringan. Birinchisida bo'ri, ikkinchisida baliq, uchinchisida sumalak, to'rtinchisida toshbaqa tasvirlangan. Z. Husainova ba'zi zamonaviy topishmoqlarda arifmetik raqamlar sonini topish talab qilinishini ham yozadi va quyidagi nasriy topishmoqni misol tariqasida keltiradi: «Bir to'da g'oz uchib borar ekan. Bir g'oz ro'baro' kelib: "Ey yuz g'oz, sog'-salomat bormisiz", - debdi. Shunda ulardan biri aytibdi: "Biz yuz g'oz emasmiz, yana bir miqdor g'oz bo'lsa, yana bizning yarmimiz miqdori va yarmimizning yarmi bo'lsa, u vaqtda sen qo'shilsang, yuz g'oz bo'lamiz", - debdi. Osmondagi g'ozlar qancha edi?» Javobi: 36, ya'ni $(36+36+18+9+1=100)$ ⁹⁸.

Topishmoqlarda bir qator odamlarning ismlari ham uchraydiki, bu odamlar qachonlardir yashagan bo'lishlari, lekin vaqt o'tishi bilan shaxs sifatida asta-asta xalq xotirasidan o'chib, nomi fe'l-atvori va ko'rinishi bilan topishmoqlar mazmunida saqlanib qolgan bo'lishi ham mumkin: «Sariboy akam ichkari, Soqollari tashqari» (sabzi, makkajo'xori). Shuningdek, «Tokchama-tokcha, Samatjon boyvachcha» (sichqon), «Osmoni resmon, Mulla Abdurahmon – beustuxon» (bit).

Topishmoqlarda tazod (qarshilantirish) san'ati namunalardan ham foydalanilgan: «Osh ichida tosh, Tosh ichida osh» (sumalak, toshbaqa, yong'oq). Bu matnda, hatto qofiya san'atining murakkab turi tarsi' (misralardagi hamma so'zlarning qofiyalanib kelishi) ham o'rin olgan.

Badiiy adabiyotdagi jonlantirish san'ati topishmoqlarning asosiy tasvir vositalaridan biri hisoblanadi: «Qoraboy otdan tushdi, Bolalari yugurishdi» (qozon, tovoq, kosa). «Ikki singil, Og'ir – yengil» (taroz). Topishmoqlarda ba'zan jonlantirishning gapirtirish (intoq) usuli ham uchraydi: «Zuv» etdi, bildingmi, Zuvillab ketdi, bildingmi? Ko'lankasi kumushdan, Kulib ketdi, bildingmi?» (miltiq, o'qi). Bunday misollar xalq topishmoqlarining haqiqiy so'z san'ati namunasi ekanini qayta-qayta dalillaydigan omillardir.

Shunday qilib, xalq og'zaki ijodiga mansub bo'lgan topishmoqlarni nafaqat maktabgacha yoki boshlang'ich sinf tarbiyalanuvchilarini, ba'zan hatto kattalarni ham mustaqil va mantiqiy

⁹⁸http://turlm.kasaba.uz/uzbek_legends_and_mythes/topishmoqlar

mulohaza yuritishga, izlanishga, qiyoslashga, ziyoratlik va topqirlikka chorlovchi fazilatlariga ega yaratilgan deyish mumkin. O'z xususiyatlari bilan topishmoqlar maktabgacha va boshlang'ich sinf tarbiyalanuvchilarining ma'naviy kamolotiga ma'lum hissasini qo'shadi.

Tez aytishlar tuzish va ular ustida ishlash yo'llari. Maktabgacha adabiy ta'limda o'ziga xos ahamiyatga molik bo'lgan adabiy janrlardan biri tez aytishlardir. Tez aytishlar har bir xalq og'zaki ijodida mavjud bo'lib ularning shakllanishida ayrim nutq tovushlarining ko'p qaytarilishi yoki tovushlarning so'z va iboralar tarkibida talaffuzini qiyinlashtiradigan darajada murakkab joylashishi asos bo'ladi. Ayniqsa, bu iboralar tez aytilayotgan paytda, aytuvchi maxsus tartib berilgan murakkab tovushlarni talaffuz qila olmasdan adashib ketishi tinglovchilarning beozor kulgusiga sabab bo'ladi. O'zbek tilida bu iboralarning "tez aytish" deb nomlanishi zamirida mana shu ko'ngilochar xislat berkitilgan bo'lishi ham mumkin.

Tez aytishlarda ijrochi yanglishib ketishi mumkin bo'lgan qofiyadosh so'zlardan tuzilgan jumlar qo'llanadi. Unda muayyan tovushlar, ayniqsa, jarangli undoshlar takrorlanadi va so'zlar ritm, urg'ular o'rniga amal qilingan holda tez talaffuz qilinadi. Masalan, "Besh mis barkash, besh mis barkashning ichida besh ming mis barkash". Tez aytishlar aytilganda har bir tovush o'z o'rnida to'g'ri, ravon va aniq talaffuz etilishi shart. Tovushlar talaffuzida yanglishgan tomon yoki kishi yengilgan hisoblanadi. O'tmishda katta yoshdagi odamlar o'tirishlarda, to'ylarda tez aytish musobaqalarini o'tkazishib madaniy hordiq chiqarganlar, zavq olganlar. Keyinchalik, bu janr, asosan, bolalar adabiyoti repertuariga aylangan. Tez aytishlar bolalar, ayniqsa, maktabgacha yoshdagi va boshlang'ich sinflar bosqichidagi tarbiyalanuvchilarning tez fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga, so'z boyligini oshirishga va nutqining ravon hamda ifodali bo'lishiga xizmat qiladi. Ko'pchilik turkiy tillarda tez aytishlar o'zbeklardagidan farqli o'laroq talaffuz qilinayotganda yanglishib ketish holatini asosiy xususiyat darajasiga ko'targan holda nomlangan. Masalan, qirg'izchada "jan'iltmash", qozoq va qoraqalpoq tillarida "jan'iltprash", turk tilida "yaniltmaç", turkmanchada "yangiltmach", ozarbayjonchada "yangiltmach" va hokazo.

O'zbek xalq og'zaki ijodiyotida tez aytishlar qadim zamonlardan beri mavjud. Professor H. Zarif tuzgan «O'zbek folklori»

xrestomatiyasida tez aytishlarga ham folklor namunasi sifatida alohida to'xtalib o'tilgan. O'zbek tez aytishlari dunyo miqyosida ham o'rganilib, 2005 yil frantsuz tilshunosi professor Remy Dor o'zbek va qoraqalpoq tez aytishlaridan namunalarni frantsuz tiliga tarjima qilib izohlar bilan nashr ettirgan. Ko'rinadiki, tez aytishlar folklor sifatida alohida tadqiqot manbai ham bo'lishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda tez aytishlar bolalar folkloriga nisbatan kechroq qo'shilgani, ular avval o'zbek tilida ham "tatal", "chalg'ituv", "chalish", "adashish" atamaları bilan mashhur bo'lgani ta'kidlanadi. "Tez aytish" atamasi uning maqsadi gumanitarlashganidan so'ng, ya'ni bolalar nutqining sog'lomlashuvi maqsadiga xizmat qila boshlaganidan keyin qabul qilingan va, asosan, bolalar folkloriga o'tgan. Qadimgi qoidalariga binoan tez aytishlarni bir nafas olish bilan bir necha marta takrorlash talab qilingan. Ya'ni tez aytishni bir nafas oralig'ida kim adashmay, qancha ko'p marta takrorlasa, o'sha g'olib sanalgan. Manbalarda ta'kidlanishicha, qadimgi tez aytishlarda talaffuz qilish oson bo'lmagan so'zlar soni ko'p bo'lgan. Shuning uchun ular avvallari kattalar folkloriga mansub bo'lgan. Yosh bolalar bunday talablarga javob bera olmaganlar. Hozirgi kunda tez aytishlar bolalarning qaysi tovushni to'g'ri talaffuz etishga qiynalishidan kelib chiqib maxsus tanlanadi. Masalan, "r", "l", "s", "sh", "ch" tovushlarini aniq aytishga yo'naltirilgan tez aytishlardan maxsus logopedik mashqlar tarzida ko'proq foydalaniladi. Bugungi kunda maktabgacha va boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar nutqidagi noqisliklarni bartaraf etish ilmiy-nazariy asoslarga ega bo'lgan fan asosida alohida ta'lim darajasiga ham ko'tarilgan. Bu bilan ta'limdan tashqari jarayonda maxsus mutaxassislar – logopedlar shug'ullanadilar. Nutqida kamchiligi bor bolalar bilan olib boriladigan korreksion-logopedik ishlar bolalar nutqidagi g'ayritabiiylik va mavjud noqisliklarning darajasi bilan bevosita bog'liq. Bunday holatlarda mutaxassisning yordamiga qancha erta murojaat qilinsa, bu kamchilikni shuncha tez va to'kis bartaraf qilishga erishish mumkin. Kichik yoshdagi bolalarning ona tilini mukammal egallashlari va nutqining ma'lum qoidalarga muvofiq shakllanishi hamda rivojlanishi mazkur yoshga xos bo'lgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bola nutqida tabiiy me'yordan orqada qolinayotganlik sezilsa, u yanada dolzarblik kasb etadi. Bu kamchilikni vaqtida bartaraf etmaslik bolalarning boshlang'ich, hatto

yuqori sinflardagi aqliy va psixologik taraqqiyotiga ham o'z salbiy ta'sirini ko'rsatishi mumkin.

Bolalar nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etish jarayonini imkon qadar qiziqarliroq tashkil etish uchun logopedlar, asosan, xalq og'zaki ijodi namunalarning kichik-kichik janrlariga – tezaytishlar, topishmoqlar, ertak va bolalar uchun yaratilgan jajji she'rlardan foydalanadilar. Bolalar nutqidagi yetishmovchiliklarni bartaraf etishda foydalaniladigan bunday ishlar:

- ularning nutqidagi urg'uli va urg'usiz, uzun va qisqa bo'g'inlarni to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi;
- bog'lanishli nutqini takomillashtiradi;
- so'z boyligini oshiradi;
- nutqning intonatsion jihatini shakllantiradi;
- eshitib qabul qilish imkoniyatlarini kuchaytiradi;
- tez fikrlashga yo'naltiradi;
- ziyraklikni oshiradi.

Logopedlarning o'z faoliyatida samaradorlikka erishish uchun tez aytishlardan unumli va oqilona foydalanishlari maktabgacha yoshdagi bolalarning tovushlarni to'g'ri eshitish va to'g'ri talaffuz qilishining g'ayriixtiyoriy ravishda shakllanishida yaxshi samara beradi. Bolalarning ona tilini chuqur o'zlashtirishlarida tez aytishlardan o'yin sifatida foydalanishlari avvaldan ma'lum. Hozirda bu logopedlarning ilmiy asoslangan maxsus ish uslubiga aylangan. Rus pedagoglari V. A. Suxomlinskiy va A. P. Usovalar folklorning kichik-kichik namunalari bo'lgan tez aytishlardan bolalar nutqini samarali rivojlantirishda foydalanish yo'llarini alohida tadqiqot shaklida o'rganganlar. Psixologlar L. S. Vigotskiy, A. N. Leont'ev, B. M. Teplova, S. L. Rubinshteynlar ham o'z tadqiqotlarida bolalar nutqini rivojlantirishda folklorlardan, xususan, tez aytishlardan foydalanish katta samara berishini aytib o'tganlar. Bundan tashqari, tez aytishlar bolalar nutqidagi ifodalilikni ta'minlashini ham alohida ta'kidlaganlar. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishda tez aytishlar qiziqarli va zavqli bo'lgani holda istalgan natijaga tezroq erishish garovi hamdir. Bolalarda nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish va takomillashtirish maqsadida tez aytishlardan foydalanilganda individual, ayni zamonda, bir necha bola bilan musobaqa shaklida tashkil etish yanada ko'proq samara beradi. Mashg'ulotlarda tez aytishlarni bir nafasda kim ko'p va adashmay aytib

berish musobaqasi jarayonida tarbiyalanuvchilarning qiziqishi ortishi, bu jarayonning ta'limiy faoliyatdan ko'ra o'yin shaklini olishi ularning fikrlashi, diqqati va xotirasining kuchayishida ko'proq samara beradi.

Kattalarning tez aytishlarida o'ziga xos shirin kulgili vaziyatlar ham aks etishi mumkin: "Bir Musa puch pistapurush bo'lgan ekan. O'sha Musa puch pistapurushning oltmish qop puch pistasi bor ekan. Oltmish qop puch pistasi bo'lsa ham o'sha Musa puch pistapurush, oltmish qop puch pistasi bo'lmasa ham o'sha Musa puch pistapurush ekan". Bu tez aytishni qoidasiga binoan ikki yoki uch marta takrorlash uchun aytuvchi anchagina zo'riqishi tayin. Ya'ni bir nafas oralig'ida uni bir necha marta adashmay, hech bir so'z yoki tovushni adashtirmay aytish oson emas.

Bu nafaqat bolalar, hatto kattalarni ham shoshirib qo'yadigan tez aytish⁹⁹.

Aytish mumkinki, xalq og'zaki ijodiga xos bo'lgan topishmoqlar ham, tez aytishlar ham bugungi kunda adabiy janrga aylanib bo'ldi. Bir qator bolalar shoirlari ijodida topishmoqlarni ham, tez aytishlarni ham uchratish mumkin.

Kichik yoshdagi o'qirmanlar uchun yozilgan kitoblarda, boshlang'ich sinflarning «O'qish kitobi» darsliklarida, o'quv va metodik qo'llanmalarda ham ijodkorlar tomonidan tuzilgan tez aytishlar ko'plab uchraydi.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

Komronbek qishloqda

Maktabgacha yoshdagi bolalarni mustaqil, mantiqli fikrlashga, erkin faoliyatga yo'naltirishda foydalanish mumkin bo'lgan didaktik o'yinlar zamiriga topishmoqlarni ham joylashtirish maktabgacha adabiy ta'lim samaradorligini ikki barobar oshiradi. Bunday didaktik o'yinlardan birini «Komronbek qishloqda» deb nomlash mumkin. Bu o'yinda kichkinagina shaharlik bola va har xil uy hayvonlari hamda qushlarning haykalchalari jihoz vazifasini o'taydi. Tarbiyachi kichkina o'g'il bolaning haykalchasini qo'lga olib, u haqdagi hikoyasini boshlaydi: «Kichkina Komronbek qishloqqa, buvisinikiga borishni

⁹⁹https://uz.wikipedia.org/wiki/Tez_aytish

anchadan beri orzu qilib yurarkan. Onasiga doim «Buvimnikiga boraylik» deb xarxasha qilarkan. Oyisi maktabdan ta'tilga chiqqanda olib borishni va'da qilgan ekan.

Yozgi ta'til boshlanganda, bir kuni kechki payt Komronbek oyisi bilan birga buvisinikiga kelishibdi. Kech kelishgani va charchab qolgan uchun Komronbek hech qanday hayvon yoki qushlarni ko'rolmabdi va yotib uxlab qolibdi.

U ertalab uyg'onsa ...» tarbiyachi hikoyasini davom ettirib, bolalarga topishmoqlar ayta boshlaydi: «Boshi taroq, Dumi o'roq» (Xo'roz) yurganmish hovlida. Komronbek uni darrov tanibdi. Qani, o'ylab ko'ringlarchi, sizlar ham uni taniysizlarmikin?».

Tarbiyachi: «Men Komronbek hovlida, uying ichida ko'rgan barcha narsalarini topishmoq shaklida aytaman, siz topishga urinib ko'ring, xo'pmi?», deya navbatdagi topishmoqlarini aytadi: «Jonlidan jonsiz do'raydi, Jonsizdan jonli do'raydi» (Tovuq, tuxum, jo'ja); «Pishirsa osh bo'lur, Pishirmasa qush bo'lur» (Tuxum); «Emaklagan toshni ko'rdim, Toshidan chiqqan boshni ko'rdim» (Toshbaqa); «To'rt oyoqli, Temir tuyoqli» (Ot); «Quyvon emas, Uzun quloq, Ot emas, To'rtta tuyoq» (Eshak); «Yamog'i bor-u Yirtig'i yo'q» (Ola sigir); «Kichkintoygina bo'yi bor, Aylantirgan to'ni bor» (Qo'y); «Soqoli bor, Mo'ylovi yo'q» (Echki); «Soyada yotar, Mingta qo'y boqar» (It); «Mo'ylovi bor, Soqoli yo'q» (Mushuk); «Bir kulrang buzog'im bor, Bozorga olib borsam, Topilmaydi xaridor» (Sichqon)¹⁰⁰» va hokazo.

Tarbiyalanuvchilar topolmagan topishmoqlarni tarbiyachi asosiy obrazga xos bo'lgan xususiyatlarni ajratib ko'rsatish bilan yordam berishi mumkin.

Lekin zinhor-bazinhor topishmoqlarning javobini o'zi aytmaligi, «katta-katta shaharlar berishsa ham» ko'nmasligi, bolalarni uyda otonasi, aka-opalari bilan birgalashib topishini uy vazifasi sifatida topshirishi kerak bo'ladi.

Ma'lumki, bolalarning xotirasi kuchli. Ular topishmoqlarning matnini eslab qolishlari aniq. Qolaversa, topishmoq topish bolalarning eng qiziqarli mashg'uloti.

Savol va topshiriqlar

1. Topishmoqlarning maqollarga o'xshash va farqli jihatlarini aniqlang va unga o'zingiz bilgan topishmoqlar misolida namunalarni keltiring.

2. Topishmoqlarning janr xususiyatlarini sanang va izohlang. «Ilk qadam» dasturidan o'rin olgan topishmoqlarni janr xususiyatlariga ko'ra ajrating.

3. Topishmoqlarning hayot bilan munosabati, ularning inson ma'naviy kamolotidagi o'rni va rolini aniqlang. Ularning maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilar shaxsini shakllantirishdagi tarbiyaviy ahamiyatini toping.

4. Topishmoqlarga xos bo'lgan badiiy tasvir vositalarini aniqlang. Ularni ajratib daftaringizga yozib oling. Ularni tahlilga torting. Munosabat bildiring.

5. «Ilk qadam» dasturidan o'rin olgan barcha topishmoqlarni tahlilga torting. Ularning yetakchi xususiyatlariga e'tibor qiling. Topishmoqlarning mantig'ini aniqlang.

6. Dasturda taqdim etilgan topishmoqlar ustida ishlash yuzasidan mashg'ulot ishlanmasi tayyorlang.

7. Maktabgacha yoshdagi bolalarga yosh va mazmun jihatidan mos keladigan topishmoqlarni ajrating. Daftaringizga yozib oling. Ular bilan ishlash namunasini tayyorlang.

8. Tavsiya etilgan tez aytishlarni mashq qiling. Tez aytishlarni bolalarning yoshi, nutqi va intellektual imkoniyatlariga mos tarzda saralang, to'plang va ularni o'zingiz mashq qiling.

9. Maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilar nutqida uchraydigan kamchiliklarga tayangan holda tez aytishlar tuzing.

10. Tez aytishlarning badiiy va tarbiyaviy xususiyatlarini ajratib ko'rsating. Ularning maktabgacha adabiy ta'limdagi ahamiyatini ochib bering.

11. Kattalar uchun tez aytishlar tuzing. Tuzganingiz tez aytishlarni bolalar uchun tuzilgan tez aytishlar bilan taqqoslang. O'xshash va farqli jihatlarini ajratib ko'rsating. Har ikki yo'nalishda tuzilgan tez aytishlarning yetakchi xususiyatlarini tahlilga torting. Ularning foydali tomonlarini ochib bering.

13. Ulug'bek Hamdam qalamiga mansub «Sabo va Samandar» romaniga taqriz-insho yozing.

15-MAVZU. ADABIY TA'LIMNING DASTLABKI BO'G'INIDA TASVIRIY SAN'AT NAMUNALARINI O'QISHGA O'RGATISH AMALIYOTI

Reja:

1. Tasviriy san'at asarlarini o'qishga o'rganishning zarurati.
2. Tarbiyalanuvchilarda tasavvur ko'nikmalarini shakllantirishning ahamiyati.
3. Bolalarni tasviriy san'at namunalari bilan ishlashga yo'naltirishning o'ziga xos xususiyatlari.
4. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: asarning muallifi haqida ma'lumot, asarning mavzusi, asardagi yetakchi g'oya, asar syujeti, tasavvur etilgan obyekt, voqea, badiiy uslub, ijodkorning san'at bo'yicha ilmi va iste'dodi, etyud, eskizlar, asar taqdiri.

Ta'lim tizimining hamma bosqichida, jumladan, maktabgacha ta'lim tizimida ham o'z maqsadidan kelib chiqqan holda tasviriy san'at asarlariga murojaat qilinadi. Chunki O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining 2018–2019-o'quv yiliga mo'ljallangan tayanch o'quv rejasida ham, maktabgacha ta'lim tizimining "Ilk qadam" dasturida ham tasviriy san'at mashg'ulotlariga ma'lum vaqt ajratilgan¹⁰¹. Demak, tarbiyalanuvchilar ta'limning maktabgacha va boshlang'ich sinflardan boshlab mo'yqalam san'ati namunalari o'rganadilar. Tasviriy san'at namunalari bolalar maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida ham adabiy-badiiy asarlar qanday o'rganilib tahlilga tortilsa, mo'yqalam mahsuli bo'lgan suratlarni ham xuddi shunday "o'qish" va tushunish, tahlil qilishga yo'naltirilishi maqsadga muvofiqdir. Chunki badiiy matnda ham, mo'yqalam asarida ham mavzu, syujet, g'oya, badiiy uslub, obrazlar va timsollar bo'lib, har ikki yo'nalishdagi asarlarda tasvirlangan voqeaning davri, qahramonlari o'z ifodasini topgan bo'ladi.

Ammo, shuni afsus bilan tan olish kerakki, bironta o'qituvchi yoki tarbiyachi, nafaqat bog'cha va boshlang'ich sinflarda, balki yuqori sinflar muallimlari ham, tasviriy san'at darslarida san'at asarlarini

¹⁰¹<http://www.uzedu.uz/Xtv/IndexBatafsil/6771D1-541:Ilkqadamozbek240818pdf.pdf>

nafaqat o'qish, hatto ularning yaratilishi, suratdagi mavzu, syujet, g'oya, badiiylilik haqida jo'yali ma'lumot bera olmaydi. Chunki milliy oliy pedagogik ta'limda bo'lajak tarbiyachi va o'qituvchilar bunga – suratlarni o'qishga o'rgatilmaydi. Shu boisdan tasviriy san'at namunalari necha darsda, qaysi sinfda foydalanilishidan qat'i nazar, suratlarining mohiyatiga kirilmay, tahlilga tortilmay, yuzaki muhokama qilinib o'tib ketilaveriladi. Sababi shundaki, pedagoglar o'zlari bilmagan narsani tarbiyalanuvchilariga o'rgata olmaydilar.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida ham, boshlang'ich sinflarda ham tarbiyalanuvchilar har xil syujetli rasmlar mazmuni asosida og'zaki hikoya tuzish va boshqa bir qator ishlar bolalarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish maqsadida tashkil etiladi, albatta. Bo'lajak tarbiyachilarga oliy maktabda tasviriy san'at mashg'ulotlarini tashkil etish maqsadida ma'lum bilimlar, qisqacha bo'lsa-da, beriladi.

Maktabgacha adabiy ta'limni maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish uchun mo'yqalam san'ati janrlarini tahlilga tortishda tarbiyachi asosiy e'tiborni asardagi yetakchi fikrga, rassomning badiiy uslubiga qaratishi maqsadga muvofiqdir. Ammo adabiy ta'limning dastlabki bosqichida tasviriy san'at asarlarini tahlilga tortishda, albatta, ma'lum bir tizim va tartib bo'lishi kerak. Shunga ko'ra san'at asarlarini tahlil etishda:

1. Asarning muallifi haqida ma'lumot beriladi.

2. Asarning mavzusi uning syujeti, obrazlari va yetakchi qarashlarga qanchalik mos kelishi bo'yicha suhbatlashiladi.

3. Asardagi yetakchi g'oya – rassom o'zi tasvirlagan syujet asosida qanday masalani, muammoni ko'tarib chiqqanligi aniqlanadi.

4. Asar syujeti – bunda tasavvur etilgan obyekt, voqea, undagi narsa-buyumlar, manzara, odamlar, hayvonot dunyosi va boshqalar haqida to'g'ri, ilmiy ma'lumot beriladi.

5. Asar yaratilishidagi badiiylilik, badiiy uslub, ijodkorning san'at bo'yicha ilmi va iste'dodi, malakasi haqida tushuncha beriladi.

6. Asarning yaratilishidagi rassomning tadqiqot-kashfiyotlari, material to'plashi, umumlashtirishi, qoralama, etyud, eskizlar haqida ma'lumot beriladi.

7. Asar taqdiri – ya’ni asarning bugungi kundagi ahvoli, saqlayotgan o’rni, uning qaysi ko’rgazmalarda namoyish etilgani va hokazolar haqida ma’lumot beriladi ¹⁰².

Tasviriy san’at namunalari tahlili ustida ishlashda ilgari surilgan bu qarashlarning ko’pchiligi maktabgacha ta’lim tizimida qo’llanilmaydi, albatta. Lekin bo’lajak tarbiyachi bulardan o’zi uchun xabardor bo’lishi maqsadga muvofiqdir.

Mo’yqalam asarlari ustida ishlanganda o’ta diqqatli bo’lish, undagi birorta ham detal yoki predmetni nazardan qochirmaslik, bunda adabiy ta’limdagi badiiy asarlar tahlilida birorta so’z yoki iboraning matn mazmunini aniqlash va anglashga o’z ta’sirini qanchalik ko’rsatishi mumkinligi bilan bog’liq qarashlarga tayanish taqozo etiladi. Agar rasmdagi shunday detallarning kamligi yoki ularni tushunish qiyin kechayotgani yoxud nazardan qochirilish holati yuz bersa, tomoshabinni buni payqashga yo’naltirish taqozo etiladi. Lekin dastlabki taassurotlarga tayanib butun suratni baholashda ehtiyot bo’lish lozim. So’ngra uni o’qiyotgan odamning butun diqqat-e’tiborini shu predmetni ko’rishga, uning to’liq xarakteristikasini berishga, uning umumiy tasvirdagi o’rni va ahamiyatiga qaratish kerak bo’ladi. Bunday diqqat-e’tibor badiiy asarlar tahlili jarayonida ham taqozo etiladi. Hamonki rassom predmetni aynan shunday tasvirlabdimi, demak bunga shunday mantiqiy asosi bo’lgan. Suratxon ham vaziyatga rassomning nazari bilan qarashni o’rganishi talab qilinadi.

Ko’rinadiki, tasviriy san’at namunalariidagi birorta detalni nazardan qochirmaslik, har birini nomlash va alohida ajratib tahlilga tortish uni o’qishni, uqishni anglatadi. Shundan so’nggina uni kuzatish, sifatini aniqlash va unga tavsif berish ishlari boshlanadi. Suratdagi detallarni aniqlashda rang, yorug’lik va uning tasvirdagi roliga ham e’tibor beriladi. Ba’zan tasviriy san’at namunalariidagi qahramonlarni asarning yetakchi g’oyasi bilan aloqadorligini belgilashda shuning o’zi, ya’ni ko’zga yaqqol tashlanib turgan detallar yetarli bo’lishi ham mumkin. Ammo, ko’pincha, uchinchi faktorni: qahramonlar va pedmetlarning o’zaro qanchalik uyg’unlikda joylashganligi kompozitsiyasini jalb etishga to’g’ri keladi ¹⁰³.

Tasviriy san’at namunalariining izchil tahlilini amalga oshirish uchun tarbiyachining o’zi rasm ishlash yo’llaridan ma’lum darajada

¹⁰² Орипов Б. Н. Таъсвирий санъат ва уни ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 2004. –123–124-б.

¹⁰³ <https://infoшок.ru> Начальные классы

xabardor bo'lishi, mo'yqalam asarlarini yaxshi tushunishi va uni boshqalarga ham tushuntirib bera olishni bilishi taqozo etiladi. Afsuski, maktablarda malakali rassom-pedagoglarning yetishmasligi oqibatida san'at asarlari tahlil etilmay qolib ketyapti. Tahlil etilsa ham noto'g'ri yoki chala holda amalga oshirilyapti.

Xullas, nafaqat maktabgacha, hatto ta'limning yuqori bosqichlarida ham san'at asarining tahlil qilib o'rganilmasligi mo'yqalam san'ati namunalari xalq orasiga olib kirishda ham qiyinchilik tug'dirmoqda. Badiiy kitoblar-ku bir navi, ammo hozirgacha o'zbek xonadonlarida san'at asarlari juda kam ko'rinadi. Ular san'at asarlarini olmaydilar ham. Buning asosiy sababi millatning bu boradagi bilimsizligi, maktablarda san'at asarlarining yaxshi o'rgatilmasligidir.

Ta'lim-tarbiya amaliyotidan ma'lumki, maktabgacha davrda bolalar intensiv ravishda shakllanadilar. Maktabgacha ta'lim davrida bolalar barcha bilimlar zaminini o'zlashtirishga va hamma narsaning mohiyatiga kirishga, voqea-hodisaning sabablarini bilishga qiziqadilar. Shuning uchun ham ularning savollari ko'p. Ular moddiy olamni ko'rish, kuzatishni, ulardan olgan taassurotlarini taftish qilishni, xulosalar chiqarish, munosabat bildirishni o'zlashtirib oladilar. Bu ko'nikmalar maktabgacha ta'lim tizimi mashg'ulotlari asosida shakllanib boradi. Bundan anglash mumkinki, maktabgacha ta'lim zimmasiga juda katta mas'uliyat yuklangan va bu yoshdagi bolalarning intellektual imkoniyati mazkur «yuk»ni ko'tara oladi. Chunki ularning yoshiga xos bo'lgan hayotni, odam va olam sirlarini bilishga bo'lgan qiziqish, ichki motivatsiya shuni taqozo etadi.

Maktabgacha adabiy ta'lim tizimida tasviriy san'at namunalari bilan ishlash ham bolalarning ta'limiy va tarbiyaviy faoliyatida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Bolalar bog'chalari tasviriy san'at mashg'ulotlari tarbiyalanuvchilarga tabiat va jamiyat qonunlarini, odam va olam sirlarini, ularning shakli, tuzilishi, rangi, o'zaro bog'liqligi haqida dastlabki tushunchalarni beradi. Bu bolalarni juda yoshligidan materialistik dunyoqarashlarini shakllantiradi, rivojlantiradi. Ma'lumki, bog'chadagi biror mashg'ulotda tabiat va uning elementlari, shakli, tuzilishi, rangi va mazmuni jihatidan tarbiyalanuvchiga batafsil o'rgatmaydi.

Yosh psixologiyasi ilmidan ma'lumki, bolalar 5-6 yoshdan boshlab tasviriy san'atning ma'lum qirralari, uning ta'limiy va

tarbiyaviy sir-asrorlarini o'zlashtira borishadi. Bolalar bog'chaga kelgan ilk kunlaridanoq ularga haftada ikki soatdan tasviriy san'at (rasm chizish) mashg'ulotlarida oddiy chiziq nimadan iboratligi va uni qanday chizish kerakligi, shakl nimaligi va uning qanday tasvirlanishi, shaklni naturadan olib, daftar yuzasiga qanday tushirilishi, barg, o'simlik, daraxtlar, qush va hayvonlar, ularning tuzilishi va ranglari haqidagi bir qator ma'lumotlar bolalarning yoshiga mos va xos shaklda beriladi. Bunday mashg'ulotlarda bolalar predmetlarni har xil rakurslarda ko'rishni, narsalar shaklidagi o'xshashlik va farqlar, ularning shakllanishi va rivojlanishi, ranglari, ranglardagi o'xshashliklar kabi xususiyatlarini, ularning paydo bo'lishi va rivojlanishini o'z intellektual imkoniyatlariga mos va xos tarzda bilib boradilar.

Bu jarayon kichik guruhlardan boshlanib maktabga tayyorlov bosqichigacha takomillashib, rivojlanib boradi. Bola boshlang'ich sinfga borganda tasviriy san'at dasturi narsaning o'ziga qarab rasmini chizish, tematik kompozitsiyalar ustida ishlash, badiiy-amaliy san'at, haykaltaroshlik, san'at asarlarini idrok etish kabi turlari bilan ham tanishadi. Maktabgacha ta'lim tizimidagi tasviriy san'at mashg'ulotlarida ham xuddi boshlang'ich sinflardagidek, narsalar rasmini qalamda va bo'yoqda ishlash ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirishdan iborat bo'ladi. Dasturda rangtasvir, qalamtasvir (grafika), haykaltaroshlik, me'morchilik, amaliy va dizayn yo'nalishida bilim berish va ko'nikmalar shakllantirish ko'zda tutilgan. Bu yo'nalishlarning o'quv-tarbiyaviy vazifalari: san'atshunoslik asoslari (faoliyatidan), tasviriy faoliyat (naturaga qarab rasm chizish va tasavvurlar asosida rasm ishlashdan), kompozitsiya faoliyati (mavzuli va bezakli kompozitsiya)dan iboratdir. Bu vazifalarning bajarilishi rangtasvir, qalamtasvir, haykaltaroshlik asarlari mazmunida o'z ifodasini topadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tasviriy san'at bilan shug'ullanish mashg'ulotlarida rasm chizish asnosida bir necha san'at asarlari o'ziga xos talabda tahlil qilinadi. Masalan, maktabga tayyorlov guruhlarida tasviriy san'atda rang, rang turlari, sovuq va issiq ranglar hamda san'atda turmush voqealarining tasvirlanishi singari bir qator mavzular o'rganiladi. Bu mashg'ulotlarda tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning yoshi, bilimi, saviyasiga mos keladigan san'at asarlarini tanlaydi. Unda atoqli rassomlarning manzara, portret,

turmush janrida yaratilgan asarlari tanlab olinishi ham mumkin. Tasviriy san'at namunalarini o'qish jarayonida tabiatda rang, ularning turlanishi, mizoji, san'at asarlari yaratilishida tutgan o'rni, shuningdek, san'at asarlarining janrlarga, turlarga bo'linishi va turmush janrida yaratilgan asarlarning tuzilishi, unda ranglarning ishlatilishi va hokazolar haqida ma'lumotlar beriladi.

Maktabgacha adabiy ta'limni maqsadga muvofiq tashkil etishda bolalarning tasviriy san'at mashg'ulotlarida olgan mana shu kabi dastlabki bilimlariga tayanish o'rinli bo'ladi. Suratlar asosida tarbiyalanuvchilarni mustaqil mulohaza yuritishga, san'at asarlarining mohiyatiga kirishga, tasvirlangan qahramonlarning xarakter-xususiyatlarini kashf etishga yo'naltirish ularning og'zaki nutqini rivojlantirish bilan birga ma'lum darajada ham aqlan, ham ruhan zo'riqtiradigan jarayon hamdir. Bu o'z-o'zidan, tarbiyachidan ham, tarbiyalanuvchilardan ham ma'lum tayyorgarlikni talab qiladi. Buning uchun bolalarda yetarli darajada so'z zahirasini ta'minlash, mustaqil mulohaza yuritish va fikrlarini mantiqiy bog'lay olish hamda izchillikda bayon etish ko'nikmalari shakllangan bo'lishi taqozo etiladi.

Rangli suratlarni o'qish uchun esa bolalarga ranglar va ularning vazifalari haqida ham ma'lumot berish taqozo etiladi. Bola rasm ustida mulohaza yuritar ekan, unda aks ettirilgan lahzani tasvirda qanday ifodalangan bo'lsa, shundayligicha qabul qiladi va ko'rganlarini so'z bilan bayon etadi. Bu tarbiyalanuvchining rasm asosidagi hikoyasini ma'lum darajada chegaralaydi. Tarbiyalanuvchilar tasvir bayonida makon, zamon va vaqt birligiga aniqlik kiritadilar va bu, ayni zamonda, ularning mustaqil fikrlash, qarashlarini asoslash jarayonini yengillashtiradi. Rasmlar asosida tuziladigan kichik-kichik hikoyalarda holat chegarasining buzilmasligi bola tafakkurida mazkur lahza qay tarzda namoyon bo'layotganini aniq ko'rsatib, uning shaxsiy olami, ma'naviy qiyofasini ochib berishga xizmat qiladi. Rasm asosida kichik hikoyalar yaratish jarayonida bolalarning mustaqil fikrlashlari va ularning tasavvur ko'nikmalarini shakllantirish, hamda rivojlantirish quyidagi uch bosqichda amalga oshirilishi mumkin:

- 1) tasvirlangan holatga qadar bo'lib o'tgan voqea-hodisalar haqida bildirilgan mantiqiy fikrlar va mulohazalar;
- 2) rasmdagi holat va unga munosabat;
- 3) tasvirning davomi haqida bolalarning tasavvuri va mustaqil bayoni.

Bu tarbiyalanuvchilarning mushohada doirasi va dunyoqarashini, tasavvurini kengaytiradi.

Maktabgacha adabiy ta'limda suratlar ustida ishlashning ikki turidan foydalaniladi: a) rasmlarni ular haqidagi suhbatlar asosida tomosha qilish; b) suratlar materiallari asosida tarbiyalanuvchilarni kichik-kichik hikoyalar yaratishga undash. Bu ish turlarining birinchisida tarbiyalanuvchilarning dialogik nutqi ortsa, ikkinchisida ularning monologik – bog'lanishli nutqi takomillashadi. Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga xos bo'lgan bu faoliyatlarning har ikkisi ham ulardan mustaqil tafakkur va faoliyatdagi erkinlikni talab qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar suratlarini tomosha qilishni xush ko'radilar va ular haqida jonli hamda qiziqarli hikoya qiladilar. Bu borada tarbiyalanuvchilarning suratda ko'rganlarini, tasavvurlarini boshqalar bilan bo'lishish istagi kuchli bo'ladi. Bolalar bu jarayonda suratlariga nisbatan betakror qiziqishlarini namoyish etadilar. Suratlar ularga ko'rganlari yoki o'zlari bevosita ishtirok etgan voqeahodisalarni eslatadi, tasavvurlarini muvozanatdan chiqaradi. Tarbiyachining bu qiziqishlardan ularni kuzatishga o'rgatishda, mustaqil mulohaza yuritishda, fikrlarini so'z bilan ifodalashga yo'naltirishda, nazarlarini ziyraklashtirish va diqqatlarini biror detalga qaratishda oqilona foydalanishi maqsadga muvofiqdir.

Bolalarning rasm asosidagi hikoyalarida fikr ifodalashning izchilligi, fikrlar, xulosalarning aniq va mukammalligi tom ma'noda tarbiyalanuvchining suratni qanchalik to'g'ri qabul qilganiga, uning mazmunini nechog'li chuqur anglaganiga, surat mazmuni va undagi timsollar hamda detallarning qanchalik aniq, emotsional his qilganiga bog'liqdir.

Rasmlar ustida ishlaganda bolalarni: uning tasviriy san'at namunasi sifatida uning haqiqiy (original)lik darajasiga; dastlabki suhbat namunasi tashkil eta olishga; rasmda tasvirlangan hayot lavhasi bilan real hayot o'rtasidagi mutanosiblikni hisobga olishga; asar qahramonlarining ruhiy holatiga, ko'zlarida, turish-turmushida ifodalangan ma'noga e'tibor qilishga; ranglar tasnifiga; ranglarning ramziy ifodalariga diqqat qaratishga; tasvirdagi holatni tayanch nuqta hisoblab oldingi holat bilan keyingi harakatlar rejasini tuzishga yo'naltirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu jarayonda tarbiyachi yo'naltiruvchi savol va topshiriqlarga tayanadi.

Maktabgacha adabiy ta'limni samarali tashkil etish maqsadida bolalarni tasviriy san'at namunalari bilan ishlashga yo'naltirishda quyidagilar nazarda tutiladi:

- bolalarning tasviriy san'at namunalari bilan ishlashdagi savodxonligini oshirish;
- tasvirda aks ettirilgan mavzuni tahlil qilish va uni mustahkamlash;
- ko'rganlari asosida og'zaki matn yaratish ko'nikmasini shakllantirish;
- mustaqil mushohada yuritish ko'nikmasini shakllantirish;
- rasmning janri, mazmuni haqida dastlabki, soddagina tasavvurga ega bo'lish;
- musavvir yoki fotograf maqsadini, uni o'ziga jalb etgan obraz va uning xususiyatlarini aniqlash;
- mo'yqalam va foto suratlarni farqlash;
- asarga shaxsiy munosabatini bildirish va hokazo.

Maktabgacha adabiy ta'limni maqsadga muvofiq tashkil etishda bolalarni badiiy asarlarga ishlangan tasviriy san'at namunalarini o'qishga o'rgatish ishlari shu asosda tashkil etilsa, ularni keng ko'lamda mulohaza yuritishga o'rgatish, rasmdagi har bir detalning o'rni va ahamiyatini kashf etish, suratdagi muhim va ikkinchi darajali detallarni ajratish imkoniyatlarini orttirish mumkin bo'ladi. Suratlar tarbiyalanuvchilarning nafaqat og'zaki va yozma nutqini, balki mustaqil tafakkurini rivojlantirish, tasavvurini tiniqlashtirish, dunyoqarashini kengaytirish, saviyasini ko'tarish, balki ularning estetik didini shakllantirish, ijodkorligini orttirish, nazarini ziyraklashtirishga ham yo'naltiradi.

Maktabgacha adabiy ta'limning dastlabki bosqichida bolalarni tasviriy san'at namunalarini o'qishga o'rgatishda suratlardan foydalanish namunasini ayrim asarlar misolida quyidagicha amalga oshirish mumkin. Masalan, «Birinchi kun»¹⁰⁴ surati bo'yicha quyidagi savol va topshiriqlar bilan bolalarga murojaat qilinadi: «Suratda siz qanday hodisaning guvohi bo'lib turibsiz? Ikkinchi guruhga yangi kelgan qizaloqni tasvirlab bering (uning kiyimi, turishi, yuz tuzilishi, ko'zlarida aks etgan ifodalar, sochi va hokazo). Bog'cha opa yangi qizga nimalarni tushuntiryapti deb o'ylaysiz? Guruhdagi bolalar yangi qizni qanday qabul qilishyapti (tarbiyachi kichik suratxonlarini

¹⁰⁴ <https://infourok.ru> Начальные классы

tasvirdagi har bir bola qarashlarida ifodalangan tuyg'uni ilg'ashga yo'naltiradi)? Yangi qizaloqdan bolalar nimalarni so'rashi mumkin, sizningcha? Siz guruhimizga yangi qiz kelsa, undan nimalarni so'rgan bo'lardingiz? Nima deb o'ylaysiz, qizcha qayerga o'tirishi mumkin? Suratga diqqat bilan qarang-chi, Qizchani kim yoniga chaqiryapti? Xonadagi jihozlarga diqqat qiling: ular nimasi bilan bizning xonamizga o'xshaydi? Diqqat bilan qarang-chi, suratda sizning xonangizda yo'q bo'lgan biror nimalar aks etganmi? Tarbiyachining stolidagi jihozlarga diqqat qiling: sizningcha, hozir qaysi mashg'ulot ketyapti? Bolalarning stollariga diqqat qiling: u yerda nimalarni ko'ryapsiz? Yangi qizni guruhdagi bolalar qanday qabul qilayotganiga e'tibor bering: kim qanday munosabatda bo'lyapti? Bularni siz nimadan angladingiz? Nima deb o'ylaysiz, yangi qiz uyiga qaytganda onasiga nimalar haqida gapirib berishi mumkin?» va hokazo. Bu bevosita dialogik suhbat bo'lib, tarbiyalanuvchilar tarbiyachining savollariga faqat va faqat suratdagi tasvirga asoslangan holda javob berishlari maqsadga muvofiqdir.

Maktabgacha adabiy ta'limni uning maqsadiga muvofiq tarzda tashkil etishda mazkur surat bilan ishlashning ikkinchi varianti bolalarni bevosita ko'rib turganlari asosida kichik hikoya tuzishga yo'naltirishdir. Bunda tarbiyalanuvchilar tasvirda aks etib turgan holatni o'z nigohlari, tasavvurlari asosida o'z so'zlari bilan og'zaki hikoya qilib beradilar. Bunda tarbiyachining vazifasi tarbiyalanuvchilarning diqqatini har bir detalga yo'naltirib turishdan iborat bo'ladi.

Lekin bolalarni bunday hikoya tuzishga yo'naltirishdan oldin bog'cha opa ularga biror boshqa rasm asosida o'zi hikoya tuzib, namuna sifatida ko'rsatib berishi kerak bo'ladi. Masalan, «Qizcha va uchib ketgan shar»¹⁰⁵ surati asosida quyidagicha hikoya tuzib ko'rsatadi: «Lolaga dadasi katta qizil shar olib beribdi. Lola sharni olib dadasi bilan ko'chaga chiqibdi. Yo'lda ketishayotganda qattiq shamol boshlanibdi. Shamol barglarni har tomonga uchirib o'ynayotgan ekan. Shamol Lolaning shari bilan ham o'ynay boshlabdi. Uning sochlari va ko'ylagini ham tortqilabdi. Lola sochini tuzatmoqchi bo'lgan ekan, qo'lidan shari chiqib, osmonga ko'tarilib ketibdi. Lola bundan juda xafa bo'libdi va yig'lab yuboribdi» va hokazo.

¹⁰⁵ <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola>

Hikoyani davom ettirarkan, tarbiyachi suratdagi birorta ham detalni nazardan qochirmasligi kerak. Masalan, osmonning, qizcha ko'ylagi, bantigi va hokazolarning rangi, atrof manzarasi, qizchanning yuz-ko'zi tasviri singari detallarga ham bolalar diqqati tortilishi kerak. Tarbiyalanuvchilarning «Birinchi kun»¹⁰⁶ surati haqidagi hikoyalari ham o'zlarining bilimi, dunyoqarashi va nazari doirasida bo'ladi, albatta. Bunday ishlarni amalga oshirishda bolalar bevosita mustaqil mulohaza yuritadilar, tasavvurlarini ishga soladilar, munosib so'zlar qidiradilar, fikrlarini izchillikda bayon etishga odatlanadilar, voqea-hodisalarga o'z munosabatlarini bildiradilar. Shu asnoda ularning dunyoqarashi, tasavvuri, mustaqil va mantiqli fikrlash ko'nikmasi rivojlana boradi.

Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida tarbiyalanuvchilarni tabiat tasviri aks etgan suratlar ustida ishlashga, masalan, «Kech kuz manzarasi» surati tahliliga ham yo'naltirish mumkin¹⁰⁷.

Mazkur surat tasvirini bolalarning muhokamasiga qo'yishdan avval u ajratib, ekranda namoyish etiladi. Tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning birinchi ishi suratni yaxshilab kuzatishdan iborat bo'ladi. So'ng tarbiyachi tarbiyalanuvchilariga savollar bilan murojaat qiladi: «Yaxshilab qarang-chi, suratda qaysi fasl aks etgan? Buni siz nimalardan payqadingiz? Atrofdagi o't-o'lanlar bormi? Ular qanday rangda? Ular nima uchun shunday rangda? Atrofdagi butalar qanday buta bo'lishi mumkin? O'rtadagi katta daraxt, sizningcha, nima? Uning tanasi qanday? Nega daraxtning barglari yo'q? Daraxt tanasining turishidan uning qanday daraxt ekanini aytib bera olasizmi? Osmonga diqqat qiling: uning rangi qanday? Nima deb o'ylaysiz, nega osmonda qushlar yo'q? Uzoq-uzoqlarda nimalarni ko'ryapsiz? Ufqning rangi qanday?» va hokazo. Bolalar bu savollarga ko'rib turganlari tasvirga tayangan holda o'z nuqtai nazarlaridan kelib chiqib javob beradilar. Muhimi, tarbiyachi suratdagi hech bir detalni nazaridan chetda qoldirmasligi, ularning suratdagi vazifasiga tarbiyalanuvchilarning diqqatini qaratishi joiz.

So'ngra istalgan boladan surat asosida hikoya tuzishni so'rash mumkin. Tarbiyalanuvchilar hozirgi dialog asnosida suratni «o'qiydi»lar va hikoya tuzadilar. Mana shu tarbiyalanuvchilarni

¹⁰⁶<https://kun.uz/news/2017/12/13/fotoreportaz-surhondare-viloati-manzaralari-kunuz>

tasviriy san'at namunalarini o'qishga yo'naltirishning dastlabki bosqichi bo'ladi. Tasviriy san'at namunalari ustida ishlashni shu tariqa tashkil etish va bolalar katta bo'lib borganlari sari suratlar mazmunining murakkablashgan shakllaridan foydalanish maktabgacha adabiy ta'limning maqsadiga muvofiq bo'ladi. Bundan tashqari, bolalarni badiiy asarlar mazmuni asosida chizilgan suratlariga qaratish ham bu borada katta samara beradi. Masalan, «Uch og'ayni botirlar», «Yoriltosh», «Urto'qmoq» singari o'zbek xalq ertaklariga ishlangan suratlar bilan ertak matnini taqqoslash ham bolalarning saviyasi ko'tarilishiga asos bo'ladi.

Shu bilan birga, mustaqil fikrlash va mustaqil faoliyatga yo'naltirish ishlarini multfilmlar, bolalarga bag'ishlangan badiiy filmlar, tabiat qo'yniga sayohatlar, qish o'yinlari, maktabgacha ta'lim muassasalarida uyushtiriladigan har xil bayramlar, bolalarning tug'ilgan kunlarini tashkil etish ishlari misolida ham amalga oshirish mumkin. Bu borada tarbiyachining bilimdonligi, tajribasi, xullas, kompetentligi katta ahamiyat kasb etadi.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

“Uch og'a-ini botirlar” ertagi¹⁰⁸

Ma'lumki, maktabgacha yoshdagi bolalar ertaklar dunyosida sayohat qilishni xush ko'rishadi. Xayolparast bolakaylarning dastlabki bosqich adabiy ta'limida ertaklar bilan tanishishi ularning shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabga tayyorlov guruhlarida “Uch og'a-ini botirlar” ertagini o'qishga yoki uning audio yozuvini eshittirishga kirishishdan oldin bog'cha opa ertaga “Ertak bilan uchrashuv” bo'lishini, unda bolalar o'zlari ertak to'qishlarini, «Uch og'a-ini botirlar» ertagi matni ustida ishlash jarayonida bo'lajak uchrashuvga material yig'ib borishlari lozimligini aytadi. Bu bolalarni hayajonlantirishi tabiiy. Chunki ertak yaratish mas'uliyatli ish va bola buni ich-ichidan his qilib turadi. Bundan tashqari, tarbiyachining ogohlantirishi ularni ertak yaratish haqida o'ylab yurishday faoliyat atrofiga birlashtiradi.

¹⁰⁸<http://audio.ziyanet.uz/uzc/book/9>

Mashg'ulot boshida tarbiyachi asar matnini zarur ohangga solib, ifodali o'qib beradi. U ertakni ifodali o'qishga alohida tayyorgarlik ko'rishi shart. Ertak o'qilish yo'sini bilan tinglovchilarni rom etib olsa, mashg'ulot muvaffaqiyatli chiqishi aniq.

Tarbiyachi "Uch og'a-ini botirlar"ning mukammal nusxasini topib, bolalarning bu ertak haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishlariga erishgani ma'qul. Ertakni to'liq o'qish uchun 28–30 daqiqa sarflanadi. Kichik tinglovchilar zerikib qolmasliklari uchun tarbiyachi uni mazmunli ikki bo'lakka bo'lishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Har bir qism mutolaasidan qolgan vaqt matn mazmuni yuzasidan tarbiyachi tomonidan taqdim etilgan savol-topshiriqlar ko'magida asarni tahlil qilishga bag'ishlanadi.

Tarbiyachi ertak mazmuni yuzasidan quyidagicha savol-topshiriqlar tuzgani foydali bo'ladi: "Ertakning "Uch og'a-ini botirlar" deb atalishining sabablari haqida fikringizni ayting" topshirig'i yuzasidan bolalar hech qiynalmay fikr bildiradilar. Lekin "Otaning o'g'illariga aytgan: "Birinchiidan, sog'lom vujudli qilib o'stirdim – quvvatli bo'ldingiz. Ikkinchiidan, yarog' bilan tanishtirdim – yarog' ishlatishga usta bo'ldingiz. Uchinchiidan, qo'rqitmay o'stirdim – botir bo'ldingiz", - tarzidagi so'zlariga e'tibor qiling. Bu so'zlarning yigitlar tabiatiga xos xususiyatlarni belgilashdagi o'rni haqida mulohaza yuriting" tarzidagi ikkinchi topshiriq o'rtaga tashlanganda ular o'ylanishi, o'zlarini bir oz zo'riqtirishi kerak bo'ladi. Bu topshiriq ularni yigitlar tabiatiga xos bo'lgan baquvvatlilik, yarog' ishlatishga ustalik, botirlik, topqirlik, zukkolik, sinchkovlik kabi sifatlar ularning qaysi ishlarida ko'ringanini matn mazmuni asosida eslashga yo'naltiradi. Bolalar botirlarning sher, ajdar va o'g'rilar bilan to'qnashuvdagi qahramonliklari tasvirlangan lavhalarga xayolan murojaat qiladilar. Topshiriqni bajarish mobaynida ular botirlarning shaxsi bilan bog'liq jihatlarni ham kashf qilib boradilar.

Tarbiyachi muntazam ravishda tarbiyalanuvchilardan fikrlarini matnga tayangan holda bayon etishni, aytganlarini asardan misollar keltirib asoslashni talab qilishi bolalarni ijodiy fikrlashga, xulosalarini asoslashga yo'naltiradi. Tarbiyalanuvchilar otaning: "Sog'lom vujudli qilib o'stirdim – quvvatli bo'ldingiz" degan gapi zamirida qanday haqiqat borligi, sog'lom, baquvvat bo'lib o'sishning garovi nimada ekanligi, bunda otaning vazifasi nimalardan iboratligi haqida ham o'ylab ko'rsinlar. Buning uchun tarbiyachi shu tasvirni savolga

aylantirib, ota tarbiyasidagi: “Qo‘rqitmay o‘stirdim – botir bo‘ldingiz” tarzidagi jihatda nimalar nazarda tutilganiga, “qo‘rqitmay o‘stirish”ning ma‘nosini chaqishga, buning qanday amalga oshirilishiga bolalar e‘tiborini qaratgani ma‘qul. Ular bu ibora zamiridagi ma‘noni qanday tushunadilar? Bular – ertak zamiriga singdirilgan milliy tarbiyaning asoslari. Tarbiyachi buni e‘tibordan chetda qoldirishi mumkin emas. Qadimda jasurlik, yarog‘ ishlata bilish, ot minish yigit kishining fazilati hisoblangan.

Asar tahlilini davom ettirib, bolalar otaning: “To‘g‘ri bo‘ling – bexavotir bo‘lasiz. Maqtanchoq bo‘lmang – xijolatga qolmaysiz. Dangasalik qilmang – baxtsiz bo‘lmaysiz” tarzidagi nasihatiga o‘z munosabatlarini bildiradilar. Otaning har bir gapini o‘zlaricha tahlil qiladilar. To‘g‘ri, bolalarning bu nasihat mazmuni borasida fikrlari sodda, o‘z bilganlari doirasida bo‘ladi, albatta. Fikrlar bog‘cha opa yoki boshqa kattalarning qarashlariga nisbatan jo‘nroq bo‘lishi tabiiy. Lekin muhimi – bolada fikrning, o‘z qarashining shakllanib borishi. Uning tarbiyachi tomonidan to‘ldirilishi, tuzatilishi metodik jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Bu o‘rinda tarbiyachining vazifasi fikr kishisini rag‘batlantirish, yangi qo‘shimcha savollar bilan uning ichidagi gaplarini «chiqarib» olish, bir-birlarining fikrini takrorlarsiz to‘ldirishga o‘rgatish, xato ketgan o‘rinlarini o‘zlariga toptirish, kamchiliklarini o‘zlari anglab, o‘zlari tuzatishlariga imkon yaratishdan iboratdir. Tarbiyalanuvchilar otaning aytganlari mohiyatiga kirishlari, to‘g‘rilik mahsuli bo‘lgan xotirjamlikning, maqtanchoqlik tufayli xijolatga qolishning, dangasalik oqibatida baxtsiz bo‘lishning nima ekani haqida tasavvurga ega bo‘lishlari uchun bu tushunchalar mazmuni haqida: “To‘g‘rilik deganda nimani tushunasiz?”, “Xijolatga qolish» degani, sizningcha, nimani anglatadi?”, “Dangasalik nimalarda ko‘rinadi?”, “Siz baxtsizlikni qanday tushunasiz?” kabi qo‘shimcha savollar bilan o‘ylab ko‘rishga yo‘naltiriladi. Shu tariqa tushunchalarning, ular yordamida ertakning mohiyatiga kira borib, bolalar o‘zlarining tarbiyalanishi jarayonida bevosita ishtirok etadilar. Ya‘ni bog‘cha opasining ko‘magi, yo‘naltirishlari asnosida o‘zlarini o‘zlari tarbiyalab boradilar.

Og‘a-inilarning o‘z sarguzashtlarini bir-birlariga ham darrov aytib bermaganliklari ularga xos yana qanday fazilatning belgisi ekanini bolalar o‘zlari kasf etsinlar, maqtanchoqlik yot bo‘lgan botirlarning og‘ir-bosiqligi, kamtarligiga munosabat bildirsinlar. Bu sifatlarning

yigitlarda shakllanishi manbai haqida o'ylab ko'rsinlar. Botirlarga xos bo'lgan bu fazilatlar bolalarning havasini qo'zg'ashi tabiiy. Ayniqsa, bolalik paytida ular yaxshilarga, kuchlilarga havas qilishadi. Bu – fazilat. Bolalarda bunday fazilatlarini shakllantirish maktabgacha adabiy ta'limning vazifasidir. Buning uchun matn yuzasidan bolalar e'tiborini shunday tuyg'ularni qo'zg'otadigan, ruhiyatini muvozanatdan chiqaradigan savol-topshiriqlar berib borilsa, kifoya. Ko'rinib turibdiki, tarbiyachidan ortiqcha narsa talab qilinayotgani yo'q. Qahramonlarga xos bo'lgan ijobiy sifatlarni payqash, tarbiyalanuvchilarida ularga havas uyg'otib, ularning fazilat ekanini ko'ngillariga joylash bolalar ma'naviyatida, albatta, ijobiy iz qoldiradi.

“Kenja botir sarguzashtlariga e'tibor bering. Uning o'g'rilarni o'z holiga qo'yib ketib qolmaganiga qanday qaraysiz?” savol-topshirig'i har bir boladan mustaqil mulohazani talab qiladi. Sirdan qaraganda o'zgalarni muhokama qilish juda osonday tuyuladi. Lekin o'sha o'zgalalar o'rniga o'zini qo'yib ko'rish, o'zini ularning o'rnida tasavvur qilish talab qilinganda ba'zan “tillar boylanib qolishi” ham bor gap. Tarbiyalanuvchilarni vaziyatga shunday yondashishga undash ham ularni ijodiy fikrlashga yo'naltiradi. Javob bergan bolalarning fikri diqqat bilan eshitiladi, zarur bo'lganda qo'shimcha savollar bilan qarashlarga aniqlik kiritiladi.

“Kenja botirning tadbirkorligi, topqirligi, jasurligi bilan ertak boshida ota tomonidan aytilgan gaplar o'rtasida qanday bog'liqlik bor deb o'ylaysiz?” savoli berilganda, unga aniqlik kiritish maqsadida “Kenja botirning tadbirkorligi uning qaysi ishida ko'rinadi?”, “Uning topqirligini qaysi xatti-harakatlarida ko'rish mumkin?”, “Kenja botir otasining o'sha nasihatidan keyin birdaniga jasur bo'lib qoldimi?” singari qo'shimcha savollardan ham foydalanish mumkin. Shu tariqa bolalar e'tibori Kenja botirning qaysi fazilati uning qaysi amalida ko'rinishiga, jasurligini namoyish etgan ishlari tasviriga qaratiladi. Bu kabi faoliyati bilan ular adabiy qahramonlarni o'zlari uchun qayta kashf etadilar. Bu kashfiyotlari ularning ma'naviyatlari kamol topishiga xizmat qiladi.

O'rdaga kelgan botirlarning ziyofat paytida dasturxonga qo'yilgan go'sht, shinni, non taxlami to'g'risidagi fikrlariga ham bolalarning diqqati qaratiladi. Yigitlar tabiatidagi bilgichlikning omillari haqida o'ylab ko'rishga undalgan tarbiyalanuvchilar mulohaza yuritib, o'z fikrlarini o'rtaga tashlaydilar.

“Qizlar yo‘qotgan tillariga gavhar qo‘shib oldilar,”- degan iborani qanday tushundingiz?” savoli ularni asar matnida ilgari surilgan g‘oyalar haqida mulohaza yuritishga undaydi. Tarbiyalanuvchilar “qizlar yo‘qotgan tillalar” deyilganda nima nazarda tutilgan-u “qo‘shib olingan gavhar” deyilganda nima ko‘zlangani haqida mulohaza yuritadilar. O‘z qarashlarini asardan kelib chiqib bayon qiladilar. Bu kabi savol va topshiriqlar maktabgacha yoshdagi bolalarga xos bo‘lgan ko‘p o‘ylab o‘tirmay gapirib yuboraverish yoki o‘rtoqlarining fikrini takrorlash kabi odatlarini ular tabiatidan chiqarishga ko‘maklashadi. Javoblarda bolalarning o‘z xulosasi, qarashlari ifodalanadi. Berilgan savol va topshiriqlarga kimningdir aqli yetar, kimnikidir yetmas. Muhimi, barcha bolalarning bular haqida o‘ylashi, izlanishidir.

Asar mazmuni yuzasidan taqdim etilgan: “Kenja botir hikoyasidagi to‘tiga e‘tibor qiling. Va‘daga vafu qilish uchun ota-onasi, aka-ukalari va yaqinlari, eng muhimi, o‘z ozodligidan kechib kelgan to‘tining olijanobligiga ko‘rsatilgan oqibatga munosabat bildiring” topshirig‘ini bajarishga tutingan bolalar to‘ti, podshoh va vazir shaxsini tahlilga tortadilar. Tarbiyachi vaziyatga qarab ularning har bir xatti-harakatini alohida savolga aylantirishi kerak bo‘ladi. Shunda bolalar ularning faoliyatiga munosabat bildiradilar, baholaydilar. To‘ti qaytib kelmasligi ham mumkin edi-ku! Lekin u mardlik qilib sadoqatini namoyish etdi, buning ustiga yoshartiruvchi meva ham olib keldi. Bolalar bunday olijanoblikning nima uchun o‘limga mahkum etilgani, podshoh nima sababdan to‘tining emas, vazirning gapiga ishongani haqida mulohaza yuritadilar. Bolalar podshohning o‘z fikri yo‘qligi, vazir mevaning bittasini podshohga yedirib, ikkinchisini o‘zi yeganda hammasi yaxshilik bilan tugashi mumkinligini, to‘tining o‘limini istagani, vazir o‘zining ham boshini yegani haqida o‘z tushunchalari doirasida fikrlashadilar. Bu bilan yomonlik, albatta, jazolanishini, haqiqat ma‘lum vaqt egilsa-da, lekin sinmasligini bolalar anglab yetishlariga imkon yaratish tarbiyachining asosiy yumushi bo‘lishi kerak.

“Ertakdagi va hikoyadagi shohlarni bir-biriga solishtiring” topshirig‘i bolalarni ikkala podshohning tabiatidagi xislatlarni aniqlashga, ertak va hikoya matniga xayolan qayta-qayta murojaat qilishga undaydi. Chunki Kenja botirning hikoyaga singdirgan maqsadini anglash bolalar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bu hodisa ustida ishlanayotganda tarbiyachi qo‘shimcha savollar bilan yo‘nalish berib yuborishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Hikoyadagi

to'fi va podshoh timsollariga xos sifatlar: va'daga vafu va shoshqaloqlik bilan tadbir ko'rish haqida tarbiyalanuvchilarda bolalarcha sodda xulosalar chiqariladi. Ertakdagi va hikoyadagi shohlarni taqqoslash asnosida bolalar ularning har ikkisiga o'ylamay ish ko'rish, yaqinlarni ayamalik, shafqatsizlik, qahri qattqlik kabi sifatlar xosligini o'zlaricha aniqlaydilar.

“Og'a-ini botirlarning saroydan ketish to'g'risidagi qaroriga o'z munosabatingizni bildiring” topshirig'i ham bolalarni o'ylantirishi tabiiy. Ularning ko'pchiligidan kutilgan javob chiqmasligi ham oddiy hol. Lekin bu vaziyatga bolalarning munosabati ertasi kuni bo'ladigan «uchrashuv»ning samarasini ta'minlaydi. Kenja botirning nohaq jabrdan dili og'rigani, endi aka-ukalar u yerda ortiq qololmasliklarini his etgani uchun ketishga, tabiatlariga singdirilgan tarbiyaga muvofiq yashashga intilishlarini tarbiyalanuvchilar bola ko'ngillari bilan his qiladilar. Ular tuyganlarini so'z bilan ifodalab berolmasliklari mumkin. Lekin maktabgacha adabiy ta'lim uchun bolada tuyg'u uyg'otishning o'zi ham katta yutuqdir.

Suhbat so'ngida “Ertak tahlilidan so'ng ko'nglingizda qanday tuyg'ular paydo bo'ldi? Ularni sharhlashga urinib ko'ring” topshirig'i bolalarning asarni eshitishdan olgan dastlabki va tahlildan keyingi ikkilamchi, asosiy taassurotlarini farqlab, tasavvurlarini tiniqlashtirib olishga ko'maklashadi. Bir haqiqatni yana takrorlash o'rinliki, o'rtaga tashlangan savol va topshiriqlarning barchasiga hamma bolalar javob berishlari shart ham, zarur ham emas. Aqli yetganlari o'z imkoniyatlari darajasida javob beradilar va rag'batlarini olaveradilar. Qolganlar, garchi javob bera olmasalar-da, shular haqida o'ylaydilar. Ruhiiy muvozanatlari buziladi. Tiynatining bir burchagida bu savollar va ularga o'rtoqlarining bergan javoblari o'rmashib qoladi. Bu ma'lum vaqt o'tgach, o'z ishini qiladi. Bu – vaqtning ishi. Ayni zamonda, maktabgacha adabiy ta'limning maqsadi.

Uyga vazifa sifatida bolalar yangi ertak tuzib kelishga yo'naltiriladi. Bu jarayonda ular bugungi eshitganlari ertakning mazmun-mohiyatiga o'zlari anglab-anglamay tayanadilar. Ertakning tahlili jarayonida havaslarini uyg'otgan, ularni hayratlantirgan jihatlarga murojaat qiladilar. Keyingi mashg'ulotda ularning ertaklari eshitiladi va shunday tahlilga tortiladi.

Savol va topshiriqlar

1. O'ylab ko'ring-chi, maktabgacha ta'lim tizimida tasviriy san'at mashg'ulotlari bo'lgani holda adabiy ta'lim jarayonida suratlar ustida bu tarzda ishlash to'g'rimi, yo'qmi? Nega shunday deb o'ylaysiz? Qarashlaringizni asoslang.

2. Tasviriy san'at mashg'ulotlarida bolalar amalga oshiradigan ishlar bilan badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlarida suratlar ustida ishlash jarayoniga diqqat qiling. Qaysi biri bolaga nima berishi haqida o'ylab ko'ring. Fikrlaringizni asoslang.

3. Mavzudagi tarbiyachilarning bilimsizligi haqidagi fikrlarni topib qayta o'qing. Siz bu gaplarga qo'shilasizmi yoki yo'qmi? Nima uchun? Xulosalaringizni asoslang.

4. Nima deb o'ylaysiz, maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilariga tasviriy san'at namunalarini o'qishga o'rgatish kerakmi yoki yo'qmi? Nima uchun shunday deb o'ylaysiz? Fikringizni dalillang.

5. Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilarining tasviriy san'at namunalarini o'qishga o'rgatish ishlarini yana qanday yo'llar bilan takomillashtirish mumkin? Bu haqda biror taklif va mulohaza ayta olasizmi? Fikrlaringizni isbotlashga urinib ko'ring.

6. Mavzuda taqdim etilgan suratlar ustida ishlash jarayoniga yana qanday qo'shimcha savol va topshiriqlar kiritish mumkin, sizningcha?

7. Mavzuga ilova qilingan maqoladagi ertak matni yuzasidan taqdim etilgan savol va topshiriqlarga o'zingiz javob bering. Fikrlaringizni asoslang.

8. Ertakni maqolada taklif etilgan o'rnidan davom ettirib, ikkinchi yakunini yarating. Yaratig'ingizni kursdoshlar birgalikda muhokamaga torting.

9. L.Bo'rixon qalamiga mansub «Jaziramadagi odamlar» romaniga taqriz-insho yozing. Ijodingiz mahsulini domlangiz bilan birgalikda darsda muhokama qiling.

16-MAVZU. MAKTABGACHAADABIY TA'LIMDA BOLALARNI ASAR QAHRAMONLARINI BAHOLASHGA O'RGATISH

Reja:

1. Tanqidiy tafakkur tushunchasi.
2. Bolalarni adabiy asarlar qahramonini baholashga yo'naltirish.
3. Badiiy asar qahramonlarini ijobiy yoki salbiy timsollarga ajratib o'rganishning noto'g'ri ekanligi. Buning sabablari.
4. Adabiy qahramonlar misolida odamni baholash mezonlari. Qahramonlar orqali o'zlikni anglash.
5. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: tanqidiy hamda estetik tafakkur, badiiy his-tuyg'ular, badiiy asarni idrok etish, obrazli tafakkur, timsollar, ma'naviy tarbiyalash, badiiy asarga ijobiy munosabat uyg'otish, badiiy asarning didaktik tahlili.

Ta'lim tizimining qaysi bosqichida bo'lishidan qat'i nazar badiiy asar tahlili ustida ishlash jarayonida undagi qahramonlarni baholash uchun tarbiyalanuvchilarning tanqidiy tafakkuri ishga tushadi. Tanqidiy tafakkur tushunchasi ostida insonning mustaqil fikrlash tarzi yotadi va uning asosini turfa axborotlar tashkil etadi. Tanqidiy tafakkur tushunchasi zamirida qo'yilgan masalaga ishonchli dalillar yordamida mustaqil ravishda yondashuv nazarda tutiladi. Mazkur pedagogik hodisaning o'ziga xos jihati shundan iboratki, unda tarbiyalanuvchilar ta'lim jarayonidagi faoliyatlarini o'zlari aniq xatti-harakati va fikrlari to'kislashib borishi asnosida rivojlanish darajasini ham namoyish etadilar. Ayni zamonda, zaruriy, istalgan yakuniy natijaga ham muvaffaq bo'ladilar.

Shu ma'noda, maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarni badiiy asar qahramonlariga tanqidiy baho berishga o'rgatadigan mashg'ulotlar an'anaviy mashg'ulotlardan nisbatan farqlanadi. Bunday faoliyatda tarbiyalanuvchilar tarbiyachining aytganlarini bajaradigan obyektlikdan har qanday jarayonda faol va mustaqil harakatlanuvchi subyektlarga aylanadilar. Ular oldilariga qo'yilgan murakkab masalalar, savollar, topshiriqlar ustida o'ylanadilar, izlanadilar, qayta-qayta, xayolan badiiy matnga murojaat qiladilar, bir-birlari bilan fikr

almashadilar, badiiy asar va undagi obrazlarni har xil rakurslarda tahlilga tortadilar. Bu jarayonda, o'z-o'zidan, tarbiyalanuvchida badiiy matnga nisbatan ijodiy munosabat shakllanadi. Chunki asarning mohiyatiga kirilgani sari u anglanadi, anglangani sari ruhiyatda ma'lum tuyg'ular paydo bo'ladi. Ruhیاتda qahramonlarga nisbatan muhabbat yoki nafrat, achinish yoxud g'azablanish hissi, ularga ko'maklashish, dardlarini bo'lishish istagi paydo bo'ladi. Bola ko'nglida badiiy matn muhokamasi asnosida paydo bo'lgan bunday tuyg'ular uni matnning mohiyatiga chuqurroq kirishga, oqibatlarining sabablarini yaxshiroq o'rganishga, qahramonning shaxsi, xatti-harakatlarini taftish qilishga undaydi. Shu asnodda badiiy asar qahramonlariga munosabat bildiriladi va baholanadi. Maktabgacha adabiy ta'lim uchun asar yoki undagi timsollarga nima uchun shunday baho berilganini asoslash o'ta muhimdir. Ya'ni, har qanday bosqichdagi adabiy ta'lim uchun fikrdan ko'ra aytilgan fikrni dalillar bilan asoslash, o'z hukm-xulosasini isbotlash muhimroqdir. Bunday vaziyatlarda tarbiyachi-o'qituvchi yo'naltiruvchi, kuzatuvchi, muvofiqlashtiruvchi va umumlashtiruvchi mavqeni egallaydi.

Tarbiyalanuvchilarni badiiy asar qahramonlarini baholashga o'rgatuvchi mashg'ulotlarning turli tiplari va ko'rinishlari mavjud. Bunday mashg'ulotlar tarbiyachilarning amaliy faoliyatida alohida o'rin egallaydi. Bolalarni badiiy asar qahramonlarini tasniflashga o'rgatadigan mashg'ulotlar o'z maqsadiga ko'ra tarbiyalanuvchilarning tanqidiy hamda estetik tafakkurlari, badiiy his-tuyg'ulari, badiiy asarni idrok etish ko'nikmalari, obrazli tafakkurini o'stirish, ular ongini timsollar yordamida boyitish, axloqiy, estetik, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, ma'naviy tarbiyalash, o'qishga ijobiy munosabat uyg'otish, badiiy asar va san'at namunalari bilan muntazam muloqot qilishga ehtiyoj hosil qilish, badiiy asarlarni tahlil qilish, ularni baholay olish, qiziqarli badiiy asarlarni mustaqil izlab topish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Badiiy asarlarning qahramonlarini munosib baholashda muayyan nazariy bilimlarga ham ehtiyoj seziladi. Maktabgacha adabiy ta'lim bosqichida bu ishning elementar jihatlari shakllantiriladi. Chunki bunday faoliyatga kirishgan boladan ma'lum bir mantiqqa tayanish taqozo etiladi. Badiiy asar qahramonlari shaxsini baholashda tarbiyalanuvchilar ruhiyatlarida, ular anglamagan holda psixologik, pedagogik, mantiqiy, falsafiy bilimlar integratsiyalashadi va berilgan

bahoning har jihatdan munosib va asosli bo'lishiga harakat qilinadi. Bunday vaziyatlarda o'qituvchi yoki tarbiyachining yo'naltiruvchi savollari ko'makka keladi.

"Ilk qadam" dasturidan o'rin olgan badiiy matnlardagi timsollar shaxsi bilan bog'liq ma'lumotlar bolaga u yoki bu darajada asar qahramonini baholashga yordam beradi. Bunday mashg'ulotlarda tarbiyachining muallif shaxsi, turmush tarzi, asarning yaratilish tarixi, tarixiy shaxs hayoti bilan bog'liq axborotlari katta ahamiyat kasb etadi. Tarbiyalanuvchilar asar muallifi shaxsi haqida, ayniqsa, uning bolalik xotiralari to'g'risida qancha ko'p ma'lumotga ega bo'lsalar, shaxsi bilan qanchalik yaqindan tanishsalar, u yaratgan obrazlarni ham imkon qadar mukammalroq his qiladilar. Muallifning insonni anglash yo'lidagi izlanishlari, kashfiyotlarini yozgan asarlari zamiridan qidirish ertangi tarbiyachi shaxsini to'kislik sari yetaklaydi. O'zida shunday sifatlarni shakllantirib ulgurgan bugungi talaba ertangi amaliyotida mashg'ulotdan mashg'ulotga tarbiyalanuvchilarini ham adabiy qahramonlarni munosib baholashga, ayni zamonda, atrofidagi odamlarni va o'zligini anglashga o'rgatib boradi.

Masalan, mashhur yozuvchi Abdulla Qahhor: "Agar yozuvchining axloq kodeksi tuziladigan bo'lsa, men halollik bilan jasoratni birinchi modda qilib qo'yar erdim, chunki yozuvchining boshqa hamma xislatlari uning qay darajada halol, naqadar shijoatli ekaniga bog'liqdir"¹⁰⁹, - degan ekan. Ulug' yozuvchining shu bahosiga shaxsiyati va ijodi bilan to'g'ri keladigan adibga nisbatan talabada hurmat hissi paydo bo'ladi. Shu tuyg'u asari o'rganilayotgan yozuvchining qahramonlarini baholashda tarbiyachiga qo'l kelishi mumkin. U, o'z navbatida, ertaga bu tuyganlarini tarbiyalanuvchilariga "yuqtir"adi.

Adabiyotshunos olim Q. Yo'ldoshevning Ch. Aytmatov qalamiga mansub «Asrga tatigulik kun» romani haqidagi quyidagicha fikrlari: «...yozuvchining shaxsiyatidagi asl tuyg'ular manqurt Jo'lomon fojiasini, uning turli davrlardagi qiyofadoshlari bo'lmish: revizor, mayor Tansiqboyev, leytenant Tansiqboyev, Sobitjon singari kimsalarning ma'naviy-ruhiy qashshoqligi hamda bu ma'naviy g'ariblikning buzg'unchi qudratini butun ko'lami bilan ko'rsatish imkonini beradi. Asarda bir qator timsollar tasviri orqali kechagi kuniga bog'lanmagan odam ertangi kunini o'ylay olmasligi, u faqat buguni

¹⁰⁹ Abdulla Qahhor. Adabiyotshunoslik. -T.: Ga'bur'ulomnomidagi Adabiyot va san'at nashriyati, 1987. 83-bet.

bilangina yashashga mahkum ekani ko'rsatilgan. O'tmish va kelajakdan uzilganlik, ya'ni ma'naviy tomirlarning qirqilishi odamni yovuzliklardan tutib turuvchi axloqiy to'siqning yo'qotilganini bildiradi. Bunday kimsada o'z manfaatidan yuksak qadriyat, muqaddas tushuncha bo'lmaydi.

Zamonaviy manqurt Sobotjon o'z milliy tomiridan uzilgani, o'ziga yot qadriyatlarni esa o'zlashtirmagan uchun ham bu ochunda omonat yashaydi, u kechagi kunni bilmagani va qadrlamaganidek, ertangi kuni haqida ham o'ylashga qodir emas. Faqat bugunidan iboratligi uchun ham u, Edilboy daroz aytmoqchi, "...o'zi o'ziniki bo'lmay qol"gan kimsaga aylangan.

...Oldin eri, so'ng o'g'lidan ham ajralgan bo'lsa-da, odamiyligi, g'ururi, azaliy udumlarga hurmatini saqlab qola bilgan Nayman onaning shaxsiyatidagi butunlik asarda ishonarli ko'rsatilgan. Romanda onaning ruhiy holatidagi ichki dinamikaning evolyutsion bosqichlari ulkan mahorat bilan tasvirlanadi. Chunonchi, afsona boshlarida ona tuyg'ulari "Sayyoh savdogarlar ...Sario'zakda uchragan yosh manqurt haqida gap ochib Nayman onaning o'rtangan yuragini battar o'rtab, yarasiga tuz sepishganini ...payqashmagan edi. Ona qandaydir falokatni sezib, yuragi orqasiga tortib ketdi. "O'sha manqurt mening o'g'lim bo'lib chiqsa-ya", degan hadik borgan sari kuchayib, uning aql-u hushini, butun vujudini tobora chuqurroq, tobora kuchliroq chirmab ola boshladi. O'sha manqurtni izlab topib, o'z ko'zi bilan ko'rib, uning ...o'g'li emasligiga ishonch hosil qilmaguncha ko'ngli tinchimasligiga ko'zi yetgan edi" tarzida berilgan. Ushbu ifodalardagi nozik nuqtalar e'tibordan qochirilmasa, onaning yuragini o'rtagan alamlar miqyosi ilg'ab olinadi. Bu tasvirda odam ruhiyati, sezimlari g'oyat o'zgaruvchan ekani aks etgan. Unda o'g'lining yo qahramonlarcha halok bo'lgani yoki yov o'qidan o'lib, o'ligi dalada qolgani yoxud manqurt holiga tushirilgan bo'lishi mumkinligiday uch ehtimolning birortasini ham o'yiga keltirishdan qo'rqayotgan, ayni vaqtda bor haqiqatni bilmaguncha tinchiy olmaydigan sho'rlik ona holati tengsiz mahorat bilan aks ettirilgan"¹¹⁰, - talabalarning asar qahramonlarini baholashda o'z fikrlarining shakllanishiga ko'maklashadi.

1. Taniqli yozuvchi Sayim Is'hoqning «Ko'klam adog'ida kuz» romanining bosh qahramoni Sarimsoq polvon shaxsi bilan bog'liq

¹¹⁰Иудюшев К. Чыгыш Айтматови жаҳидида маънавий туртки рухий-эстетик тушунчаси фетида. // «Шарҳолдузи» 2015 йил 6-сон. 42-бет.

quyidagi fikrlar talabalarning asar qahramoniga munosabati shakllanishiga ma'lum darajada ko'maklashishi mumkin: «Sarimsoq polvon diniy ilmdan ham yaxshigina xabardor shaxs. U o'n ikki yoshidan boshlab namoz o'qigan, gurkirab ko'pkari chopib yurgan davrlarida ham, qamoqlarda sarson-sargardon, xor bo'lib yurgan damlarida ham e'tiqodiga dog' tushirmagan, o'zining Haq taolo oldidagi farziga xiyonat qilmagan. Butun umri davomida ta'qiqlangan ishlarning birontasiga qo'l urmabdi. Tarbiyasiga, ruhiyatiga o'mashib ketgan intizomiga qarshi bormagan. Hatto o'zi istamagani holda jon-dili bilan sevib qolgani Urqiyaga munosabatda ham tuyg'ularini e'tiqodidan baland qo'ymaslikka bor kuchi bilan harakat qildi. Balki shu sabab hayot mashaqqatlarini qoqinmay-suqinmay yengib o'tib piri badavlat yoshga yetgandir, farzandlari kamolini ko'rish nasib etgandir»¹¹¹

Yoki Alisher Navoiy asarlarini o'rganishda uning "Mahbub ul-qulub"da yozgan: "...kamina bolalikdan to qarilikka qadar ko'hna davron voqealaridan, ...zamonning rang singari guno-gunligidan ko'p vaqt va uzoq muddat har xil xayol va taraddudlar bila... yurdim. ...turli yo'llarga kirdim, yaxshi-yomonning xizmatini qildim; katta-kichikning suhbatida bo'ldim; goh xorlik va qiyinchiliklar vayronasida nola qildim; goho izzat va ma'murlik bo'stonida majlis qildim. ...ba'zan ilm-fan madrasalarida quyi saflardan joy oldim va olimlar majlisida ilm nuridan ko'nglimni yoritdim; goh pastkash va baxil kishilar qo'lida xo'rlandim va razil-nokaslar oldida e'tiborsiz bo'ldim. ...goho axiylar xizmatidan va ular suhbatidan bahramand bo'ldim hamda o'z so'zimni ularga yoqimli topdim. ...har yo'lda yurdim; olamda bo'lmish har nav odam bilan ko'rishdim; yaxshi-yomonning xislatlarini tajribadan o'tkazdim; yaxshilik va yomonliklarning sharbatini ichib, zahrini totib ko'rdim. Baxil va pastkashlarning zaxmini, saxovatli kishilarning malhamini ko'nglim darhol sezadigan bo'lib qoldi...

Shu jihatdan hamsuhbatlarni va do'st-yoronlarni bu hollardan ogoh va xabardor qilmoq vojib ko'rindiki, toki ular ham har toifaning xislati haqida bilimlari va har tabaqaning ahvoli haqida tushunchalari bo'lg'ay.

Ular ham munosib kishilarning xizmatig'a bel bog'lab, nomunosib odamlar suhbatidan, azob-uqubatlaridan o'zini tortish lozimigini

¹¹¹Хусанбоева Қ. Ёлкечувлукий қўлабс. // "Шарқолдуш" журнали, 2016 йил 10-сон. 162-бет.

bilgaylar va maxfiy sirlarini har kimga so'zlamagaylar, shayton sifat odamlarning hiyla-nayranglariga aldanib qolmagaylar...

Umid shulki, bu asarga o'quvchilar diqqat-e'tibor bilan nazar solib, har qaysilari o'z fahmi-idroklariga yarasha dillarini obod va yozuvchi ruhini ham duo bila shod etgaylar"¹¹²,- singari fikrlari ham talabalarning adib va uning asarlari qahramonlari borasidagi o'z qarashlarining shakllanishida qo'l kelishi mumkin. Talabalar, bo'lajak tarbiyachilar buyuk shoirning bu e'tirofi, o'z hayotidan chiqargan saboqlari ekanini tushunsalar, ular Navoiy timsolida bundan besh asr avval yashab o'tgan tarixiy shaxsning o'z ota-bobolari singari bir inson bo'lganini his qiladilar. Asarlaridagi qahramonlari shaxsidan uni qidiradilar, o'xshash jihatlari topilganda ruhiyatlarini ko'tariladi.

Bu, o'z navbatida, talabalarning ma'naviy kamolotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayni zamonda, ularning kasbiy kompetentligi ortishiga ham xizmat qiladi.

Bu narsa, tabiiy ravishda, ertaga millat kelajagi bo'lmish yosh avlodning ma'naviy kamolotini ta'minlash jarayoniga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Shu bilan bir qatorda, badiiy asarlarga ishlangan illyustratsiyalar, ularning mazmuni asosida suratga olingan kinofilmlar, mutaxassislar tomonidan yozilgan maqolalar ham talabalarning asar qahramonlarini munosib baholashlariga ma'lum darajada ko'maklashadi.

Kitobxonda asar qahramonlariga ishlangan suratlarni "o'qish" ko'nikmasining shakllanganligi ham timsollarni baholashda qo'l keladi. Kinofilmlarda yaratilgan obrazlar ham, mutaxassislarning timsollarga bergan baholari ham talabada o'zgalarni munosib baholay bilish ko'nikmasini shakllantirib boradi.

Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida tarbiyalanuvchilarni adabiy asarlar qahramonini baholashga yo'naltirishda har doimgidek, tarbiyachining asosiy ishi matn mazmuni (syujeti) asosida savol va topshiriqlar tuzishdan iborat.

Faqat bunda butun diqqat-e'tibor shaxsga – asar qahramonlari tabiatini aniqlash, undagi ijobiy yoki salbiy sifatlarni farqlash va ularni baholashga qaratiladi.

Bog'cha opa tomonidan berilgan savollarga javob topish, topshiriqlarni bajarish asnosida bolalar odamlarga xos bo'lgan yaxshi

¹¹²Алишер Навоий. Махбубул-кулуб. –Т.: "Адабиёт ва санъат нашриёти", 1983. 13–14-б.

va yomon sifatlar hamisha uning faoliyatida nazarga tashlanib turishini, faqat xatti-harakatlarni mana shunday muhokama qilgan odamgina ularni ko'ra bilishini, atrofdagilar ham shunga qarab ularga munosabatda bo'lishini ilg'aydilar.

Bolalar adabiy qahramonlarni baholash asnosida atrofidagi odamlarni anglaydilar va ularni baholaydilar, ayni zamonda, o'zlarini ham kashf etib, tarbiyalab boradilar.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi:

Dehqon bilan jin

Qadim zamonlarda Baliqko'l tomonlarda bir Jin bo'lgan ekan. Kunlarning birida uning xojasi olamdan o'tib, Jin ozodlikka chiqibdi. U hech qachon mustaqil, ozod yashab ko'rmagan ekan. Endi nima qilsam ekan yo o'zimga boshqa xo'jayin topsammikan, deb ketayotib, dalada mehnat qilayotgan dehqonga duch kelibdi. U terlab-pishib yer chopayotgan ekan. Jinning dehqonga rahmi kelib:

– Odamlarga qiyin ekan-a, dehqon bobo. Bir parcha non topib, qornini to'ydirish uchun ertani erta, kechani kecha demay ter to'kishadi, – debdi.

– Mehnat sen o'ylaganingday mashaqqat emas. Sen ham mehnat qilib non yeganingda uning qanday shirin bo'lishini bilarding. Mehnatning tagi rohat, deydi. Ishonmasang, buni o'zing sinab ko'rishing mumkin, – debdi dehqon.

Jin qiziqib qolibdi. Dehqon meni laqillatayotgan bo'lmasin tag'in, deb sinab ko'rish uchun baliq ovlamoqchi bo'libdi. Bir aylanib odam qiyofasiga kiribdi-da, bozordan to'r sotib olib, daryoga boribdi. Umrida baliq ovlab ko'rmagan Jin mashaqqat bilan to'rtta zog'ora baliqqa ega bo'libdi. Biroq u tutgan balig'ini pishirishni bilmabdi. Yana dehqonning oldiga boribdi. Ular ikkovlashib o'tin terib, baliqni olovga tutib pishiribdi. So'ng uni o'rtaga qo'yib, birga ovqatlanishibdi.

– Oh, bunchalar shirin yemak bo'lmasa. Avval sira bunday mazali baliq yemagan edim. Chindan ham, mehnat qilib topilgan narsa totli bo'larkan. Sen meni aldamabsan. Endi doim nonimni mehnat qilib topaman, – debdi dehqondan minnatdor bo'lib Jin.

– Chunki mehnat qilganingda harakatda bo'lasan, qoning yurishadi. Harakat qilgan odamning tani ham sog' bo'ladi, – debdi dehqon.

Oradan oylar o'tibdi. Jin dehqon o'rgatganidek o'z mehnati orqasidan non va halovat topib mamnun yashay boshlabdi. Baliqchilar orasidan o'ziga do'stlar orttiribdi. Kun sayin hayot unga maroqli va mazmunli tuyulibdi. Odamlarga qul bo'lib, ularning bema'ni istaklarini ro'yobga chiqarishdan mehnat qilib hayot kechirish yaxshiroq ekanini anglabdi. Ishlab ter to'kish, so'ng hordiq chiqarish

ham unga yoqib qolibdi. Endi hech qachon qayta Jinga aylanmaslikka qaror qilibdi.

Kunlarning birida yana baliq oviga chiqibdi. Suvga to'rt tashlashi bilan unga oltin baliq ilinibdi.

– Ey, odam, jonimga rahm qil. Tila tilagingni, ortig'i bilan ado qilay, – deb turganmish oltin baliq ta'zim bajo qilganicha.

– Joning o'zingga siylov. Menga sendan hech narsa kerakmas. Moviy to'lqinlar ichra o'ynoqlab suzaver, – debdi Jin oltin baliqni hayratga solib.

U hali biror odam zotidan bunday gap eshitmagan ekan.

– Nahotki, biror tilaging yo'q? O'zing bo'lmasa, bola-chaqang uchun so'ra, keyin pushaymon bo'lma, – debdi oltin baliq uning gaplari qanchalik to'g'riligini bilish uchun.

– Ey, oltin baliq, menda bola-chaqa yo'q. Bo'lganida ham ularni mehnatga o'rgatardim. Sen mening g'amimni yema. Mehnat qilib, non topib yeyish qanchalar rohat ekanini bilganingda edi, bu rohatni hech narsaga almashirmagan bo'larding, – debdi Jin.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning ertaklarni yaxshi ko'rishini hech kimga sir emas. Shu bois ertaklar ustida ishlash namunalari ko'proq keltirilyaptiki, navbatdagi ertak «Dehqon bilan Jin» deb nomlanadi. Bu ertakni tarbiyachilar ta'limning taqqoslash metodidan foydalangan holda o'rgansalar maqsadga muvofiq bo'ladi. «Dehqon bilan Jin» ertagi matnini internet orqali topish mumkin ¹¹³.

Bu ertak zamirida ham, barcha o'zbek ertaklari singari, yaxshilikka yo'naltirish, ya'ni mehnat qilishga, halol luqma iste'mol qilishga undash yetakchilik qiladi. Ertak mazmuni yuzasidan bolalarga taqdim etiladigan birinchi savolning o'zi ulardan mustaqil mulohazani talab qiladi: «Xojasidan ajralgan jin nima uchun buncha bezovta bo'ldi, deb o'ylaysiz?» Bu savolga javob ertakning matnida yo'q. Bolalar balki javob bera olar unga, balki yo'q, lekin ertaklardan ma'lumki, jinlar hamisha odamning xizmatida bo'lgan. Ular hech qachon mustaqil yashashmagan. Hamisha ham jisman, ham ruhan qullikda bo'lgan yaratiq ozodlikni hazm qilolmaydi, unda qanday yashashni, o'zini qanday tutishni, nimalar qilishni tasavvur ham qilolmay qoladi, boshida. Jin ham mustaqillikda o'zini yo'qotib qo'ygan, o'zini har ko'chaga urgan. Bolalardan biri bo'lmasa, biri balki shu atrofda fikr aytib qolishar, tarbiyachi diqqat bilan ularni kuzatishi lozim. Agar shunga o'xshash fikr chiqib qolsa, bu qarashning sohibini hamisha alohida e'tibor bilan kuzatib borishi, uning rivojlanishi va

¹¹³httpertaklar.uz»Bosh sahifa»Жаҳон ҳалқлари эرتаклари

shakllanishiga boshqacharoq nazar bilan yondashishi kerak bo'ladi. Kichik yoshidan bunday haqiqatlarni anglagan bola juda tez Shaxsga aylanadi. Tarbiyachining vazifasi bunga shart-sharoit yaratish, uni qo'llab-quvvallab turishdan iboratdir.

«O'ylab ko'ring-chi, Jinning xojasi bilan dehqonning farqi nimada?» degan savolga ham bolalar ertak matnidan tayyor javob topolmaydilar. Bu savol ham bolalardan mustaqil ravishda mulohaza yuritishni talab qiladi. Bolalar o'ylab ko'rishsa, jinning xojasi dangasa, ishyoqmas, hamma istaklariga Jinning yordami bilan erishgan odam. Buni uning «odamlarning bema'ni istaklari»ni bajarib yurganini e'tirof etganidan anglash mumkin. Dehqon esa tun-u kun halol mehnat qiladi. O'zbekcha aytganda, peshona teri bilan non topadi. Garchi dehqonchilikdan hech qachon biri ikki bo'lmagan bo'lsa-da, mehnatini qilaveradi. Bolalar bu ikki kishini imkoniyatlari va salohiyatlari darajasida o'zaro taqqoslaydilar. Yana «yaxshi» va «yomon» degan xulosa kelib chiqadi. Ya'ni dehqon – yaxshi, Jinning xojasi – yomon. Biri – mehnatsevar, tinimsiz ishlaydi, topgan noni, bir burda bo'lsa ham halol, o'z taqdiridan minnatdor, mehnatidan zavq olib yashaydi. Jinning xojasi esa – o'zgarlar hisobidan kun ko'radigan, dangasa, ishyoqmas, farosati haminqadar shaxs. Maktabgacha yoshdagi bugungi bolalar bu savolga shu atrofda fikr aytishlari mumkin.

«Mehnat bilan topilgan nonning nima uchun shirinligi haqida o'ylab ko'ring-chi!» topshirig'i bolalarni mulohaza yuritishga undaydi. Bolalar hali mehnatning noni ta'mini bilishmaydi, albatta. Lekin tug'ilishlari bilan ruhiyatlariga singdirila boshlangan hislardan kelib chiqib nimalardir deyishadi va shu bilan bunga moyillik bildirishadi. Chunki hech bir ota-ona bolasiga «dangasa bo'l», «ishyoqmas bo'l», «mehnat qilma» demaydi. O'zi dangasa, ishyoqmas bo'lsa ham, bolasini bu illatlardan asrashga harakat qiladi. O'zbekning «Men»i shunaqa. Bu o'rinda ham anglab-anglamay taqqoslash-qiyyoslash jarayoni ketadi. Mehnat bilan topilgan non bilan Jin topib kelgan nonning ta'mi yonma-yon qo'yiladi. Har ikkisi tahlilga tortiladi.

Jinning «dehqon meni aldamadimikan» deb o'ylashiga ham bolalarning diqqati qaratilishi kerak. Uning ko'ngliga bunday fikrning kelishi sabablari haqida bolalarni o'ylab ko'rishga undash maqsadga muvofiq bo'ladi. Ma'lumki, odamzod o'zi qanday bo'lsa, boshqalarni ham shunday deb o'ylaydi, ya'ni «hamma o'z qarichi bilan o'Ichaydi». Jin avvalgi xojasida bunday holatlarga ko'p uchragan, o'zi ham

boshqalarni ko'p aldagan bo'lsa kerakki, dehqonning: «Mehnat sen o'ylaganingday mashaqqat emas. Sen ham mehnat qilib non yeganingda uning qanday shirin bo'lishini bilarding. Mehnatning tagi rohat, deydilar. Ishonmasang, buni o'zing sinab ko'rishing mumkin» degan gapidan shubhalanadi. Bu o'rinda ham Jin bilan Dehqon taqqoslanadi. Dehqon yolg'on gapirmaydi. Jin esa yolg'on gapirishi mumkin. Nega shunday? Bolalar bu haqda ham o'ylab ko'rishsa, yomon bo'lmaydi.

Tarbiyachi tomonidan beriladigan navbatdagi savol: «Nima deb o'ylaysiz, nima uchun jin baliq pishirishni bilmadi?»ga ham ertak matnida tayyor javob yo'q. Unga ham bolalar o'zlarining saviyasi va intellektual imkoniyatlaridan kelib chiqib javob berishlari talab qilinadi. Ma'lumki, jin bunday ishlarni o'zining «kuf-suf» yoki «abraka-dabra»lari bilan muhayyo qilib o'rgangan. Hech qachon mehnat qilmagan va baliq pishirishni ham shuning uchun bilmaydi. Chunki baliq pishirish – bilim, mehnat. Jin bunday qobiliyatlardan, mehnat qilishdan, bilimlarni o'zlashtirishdan bebahra. Undan bu narsalar hech qachon talab qilinmagan. Bolalar, umuman, shu mazmunda bir nimalar deydilar. Tarbiyachi esa borini qabul qilib, keyingi savol-topshiriqqa o'tadi: «Ertakda: «Odamlarga qul bo'lib ularning bema'ni istaklarini ro'yobga chiqarishdan ko'ra mehnat qilib hayot kechirgan, non topgan yaxshiroq ekanini anglabdi», degan jumla bor. Siz uni qanday tushundingiz? Bu jumlaning mazmunini o'z gaplaringiz bilan tushuntirib bering». Bu o'rinda, avvalo, bolalarning e'tibori «odamlarga qul bo'lish» iborasiga qaratiladi. Bu gapning mazmuni so'raladi. So'ngra Jinning qullikdagi va mustaqillikdagi hayoti qiyoslaniladi. Bolalar uning har ikkala hayotida qilgan ishlarini sanab beradilar, har holda ulardan shu narsa so'raladi. Undan keyin «odamlarning bema'ni istaklari» nimalardan iborat bo'lishi mumkinligi haqida so'raladi: «Jinning oldingi xo'jayini undan nimalar qilishni so'ragan bo'lishi mumkin? Nega Jin ularni «be'mani» deyapti? Odamlarga xos bo'lgan qaysi ishlarni «ma'nili», qay birlarini «bema'ni» ishlar deyish mumkin? Shular haqida suhbatlashiladi. Bu o'rinda ham taqqoslash-qiyoslash ishlari amalga oshiriladi. So'ngra mehnat qilish, uning lazzati ertakning qaysi o'rinlarida aks etganini xotirlash so'raladi. Mazkur masalaga bag'ishlangan jumladagi yetakchi fikrning nima ekanligini bolalardan yaxlit holda yana qayta so'rash mumkin bo'ladi.

Bolalar charchab qolmagan bo'lsa, suhbat davom ettirilib: «Xojasi tirikligidagi Jin bilan oltin baliq o'rtasida qanday o'xshashlik bor, sizningcha? Jinning oltin baliq taklifini rad etishining sabablari haqida o'ylab ko'ring, buni qanday tushundingiz? O'ylab ko'ring-chi, oltin baliqning jin gaplariga ishonmasligi sababi nimada? Siz oltin baliqni tutib olganingizda undan nimalarni so'ragan bo'lardingiz? Siz dehqonning o'rnida bo'lsangiz, Jinni qo'yib yuborarmidingiz yoki uning xizmatidan foydalangan bo'larmidingiz? Baliqchining: «Mehnat qilib non topib yeyish qanchalar rohat ekanini bilganingda edi, bu rohatni hech narsaga alishtirmagan bo'lar eding» gaplarini o'z so'zlaringiz bilan ifodalab bering. Dehqon bilan baliqchi o'rtasida qanday o'xshashlik bor?» singari savollar ustida ishlanadi. Agar ularning toliqib qolganlari sezilsa, ertak matni ustida ishlashni keyingi mashg'ulotda davom ettirish mumkin.

Mashg'ulot so'ngida bolalarga yana surat chizishni, asar syujetidan biror lavhani ajratib olib uni tasvirlashni topshirish mumkin. Yoki «Jin sizga murojaat qilsa, siz nima qilgan bo'lardingiz?» va «Sizga oltin baliq duch kelib qolsa, qanday yo'l tutgan bo'lardingiz?» savollari bilan murojaat qilib shu haqda o'z ertagini yaratib kelishni uyga vazifa sifatida topshirish mumkin. Bu topshiriqlarni bolalar bajonidil bajarishlari aniq.

Savol va topshiriqlar

1. Yuqorida mutaxassislar tomonidan asar qahramonlari shaxsiga berilgan tavsiflarga diqqat qiling. Ularga o'z munosabatingizni bildiring.

2. Istalgan badiiy asarning qahramonlariga o'zingiz tavsifnoma yozing. Qahramonlar tabiatidagi xislatlarni munosib baholashga urinib ko'ring.

3. Badiiy asarlardan biridagi ikki qarama-qarshi tmsolni bir-biri bilan taqqoslab, qiyosiy xarakteristika yozing. Ular tabiatiga xos bo'lgan ijobiy va salbiy xislatlarning sabablari va manbalari haqida xolis mulohaza yuring.

4. Badiiy asarlarning qahramonlarini baholashda ularga qanday yondashgan ma'qul, sizningcha? Nima uchun?

5. Badiiy asarlarning qahramonlariga xos bo'lgan "ijobiy" va "salbiy" singari tushunchalarga o'z munosabatingizni bildiring. Ularga shunday yondashish mumkinmi? Nima uchun?

6. Badiiy asar tahliliga diqqat qiling. Unga o'z munosabatingizni bildiring.

7. Bolalarga berish uchun mo'ljallangan topshiriqlarni o'zingiz bajarib ko'ring. Ya'ni surat chizing, yangi ertak yarating. Bu bilan siz tarbiyalanuvchilaringizni his qilasiz.

8. Butun guruhingiz bilan birgalikda bitta rasm chizing. Bittangiz boshlang. Nimani nazarda tutib ish boshlaganingizni boshqalar bilishmasin. So'ngra har biringiz uni o'z tasavvuringizdan kelib chiqib davom ettiring. Hamma bu ishni tugatgach, birgalashib uni o'qing. Mantiqsizlikdan mantiq yarating.

9. "Men suygan suyukli" yoki "Do'stim va muhabbat" mavzularidan birida (yoki o'zingiz istagan biror mavzuda) esse yozing. Unda shaxsni tavsiflashga urg'u bering. Qahramoningiz fe'li-ko'yidagi xususiyatlarni tahlilga torting.

17-MAVZU. MAKTABGACHAADABIY TA'LIMDA UY VAZIFALARI BERISH VA UNI TASHKIL ETISH YO'LLARI

Reja:

1. MTM tarbiyalanuvchilariga uy vazifalari berishning zarurati.
2. Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarni uyda ishlashga yo'naltirishning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Uy vazifalariga qo'yiladigan didaktik va metodik talablar.
4. Maktabgacha ta'lim muassasalari mashg'ulotlarida uyda ishlash uchun beriladigan vazifalarning turlari.
5. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: pedagogik, psixologik va ilmiy-metodik asoslar, uy vazifalari, tarbiyalanuvchilar shaxsiyati, ota-onalar bilan hamkorlik, ziyraklik va erkinlik, tarkib topish, mehnatsevarlik, batartiblik, aniqlik va qat'iyatlilik.

Ma'lumki, bolalar bog'chalari ham xuddi umumiy o'rta va oliy maktablar singari ta'lim muassasalaridan biri hisoblanadi. Maktabgacha ta'limning maqsadi bolani maktabga tayyorlash, ya'ni bola birinchi sinfga borganda o'quv jarayonida qiynalib qolmasligi uchun unda zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda rivojlantirishdan iboratdir. Chunki maktab ta'limning shaxs shakllanishida juda murakkab va ruhan sog'lom bola uchun majburiy bosqichi. U dargohda bolaning xohish-istaklari, fe'li-ko'yi bilan ko'pda hisoblashilmaydi. Uning barcha o'quvchilar birdek bo'ysunishlari kerak bo'lgan o'z qonun-qoidalari bor. Maktabgacha ta'lim muassasalari talablarini maqsadga muvofiq tarzda bajargan, logoped, defektolog va psixologlarning talablariga to'liq javob bera bilgan bolalar maktabda bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi qiyinchiliklarni nisbatan osonroq yengib o'tadilar. Ta'limning keyingi bosqichi – boshlang'ich sinflarda zarur bo'lgan bilimlarning asosi bolalar bog'chalarida shakllanadi va bu bolalarni maktabga tayyorlashda ota-onalarga ham ancha yengillik tug'diradi.

Shu ma'noda, maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarga beriladigan uy vazifalariga ola qaramaslik, ulardan muammo yasamaslik maqsadga muvofiq bo'ladi. Bolalar bog'chalarida

beriladigan uy vazifalari zahirida ota-onalarning bolasi mashg'ulotlarda o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalardan xabardor bo'lishi, ularni mustahkamlashi, ayni zamonda, farzandining bu BKM larni o'zlashtirishdagi imkoniyatlari, qobiliyati va farzandining rivojlanish jarayonini kuzatib borishlari maqsadi ham mavjud. Bundan tashqari, bolalar bog'chalarida beriladigan uy vazifalari bolalarni, ota-onalarni ham, maktab qonun-qoidalariga, maktab hayotiga tayyorlashga ma'lum darajada yordamlashadi.

MTMlarida beriladigan uy vazifalari ulardan muammo yasaydigan darajada qo'rqinchli ish turi emas. Faqat ota-onalar ham, tarbiyachilar ham maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarga beriladigan uy ishlariga boladan aqliy zo'riqishni talab qiladigan majburiy mehnat sifatida emas, balki bola maza qilib o'zining motivatsiyasi (ichki ehtiyoji va qiziqishlari)ni qondirish uchun bajaradigan ish turi sifatida qarashlari maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday vaziyatlarda bola hatto, uy vazifasini bajarayotganini ham his qilmaydi. Qolaversa, bugungi didaktik qo'llanmalar shunchalar rang-barang, bolani o'ziga tortadigan shaklda taqdim etilmoqdaki, bolalarning ular bilan shug'ullanishi qiziqishlari asosida, ayni zamonda, ma'lum tartib bilan amalga oshiriladi, xolos. Faqat ota-onalar ham, bog'cha opalar ham bolalarga uy vazifasi sifatida beriladigan qo'shimcha topshiriqlarga xuddi maktab bosqichidagi jiddiy ish turi sifatida mas'uliyat bilan yondashishlari taqozo etiladi. Gap shundaki, har bir bola Xudoning alohida yaratig'i va Yaratuvchi qudrat ularning har biri ruhiyatiga nimagadir qiziqishni, qandaydir qobiliyatni solib qo'ygan. Ota-ona va tarbiyachilarning birgalikda boladagi mana shu qobiliyatni yuzaga chiqarishda hamkorlarga aylanishi shaxs shakllanishi jarayoni samaradorligi garovidir.

Bo'lajak tarbiyachilar shaxs ma'naviy kamolotining asosi bo'lgan tafakkur va faoliyatdagi mustaqillikning darajasi uy vazifalarini bajarishda ham namoyon bo'lishini anglaganlari tuzuk. Uy vazifalari bajarilishidagi eng muhim shart unda mashg'ulotlar jarayonida o'zlashtirilgan materiallarning takrorlanmaslik kerakligidir. Aks holda, o'quv materialini ko'r-ko'rona eslab qolish holati yuz beradi. Uy vazifalari bolalarning bog'chadagi faoliyatidan shunisi bilan farq qiladiki, unda barcha topshiriqlar uning o'zi tomonidan, zarurat sezilganda, ota-ona ko'magi bilan bajariladi. Ta'limning bu turidan mashg'ulot jarayonida shakllangan ko'nikmalarni mustahkamlash va

rivojlantirishda foydalaniladi. Afsuski, oliy ta'lim amaliyotida uy vazifalarini pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etish bilan yetarli darajada shug'ullanilmayapti. Ya'ni bugun ham MTM larida bolalarga uy vazifalari deyarli berilmaydi. Ular faqat bayramlarda bolalar yoddan aytishlari kerak bo'lgan she'rlarni yodlatish va shu jarayon uchun zarur bo'lgan har xil kostyumlar tayyorlashdan nariga o'tmaydi.

Tarbiyalanuvchilarning uyda ishlashlarini maqsadga muvofiq tarzda tashkil eta bilmaslik bolalarning bilim olishiga, o'z kamolotini ta'minlash yo'lida bevosita va uzluksiz tarzda ishtirok etishiga halaqit bermoqda. Tarbiyachilarning yangilangan pedagogik tafakkur sharoiti talablariga moslashishi juda sekin kechyapti. Tarbiyalovchilar ham, xuddi maktab o'qituvchilari singari qolipga tushib qolgan o'qitish usullaridan voz kecha olmayaptilar. Gap shundaki, yuqorida bir necha marta takrorlanganidek, mamlakatni buyuk kelajak sari yetaklash ham, uni tubanlik qa'riga tortish ham o'sib kelayotgan avlodning, bugungi bolalarning qo'lida. Millatning saviyasi ko'tarilmasa, mamlakat rivojlangan davlatlar safiga chiqolmaydi. Pedagog ko'tarilmasa, millat ko'tarila olmaydi. Millatni ma'nan ham, aqlan ham ko'taradigan tarbiyachi-o'qituvchi bo'ladi. Murabbiylarning shaxsi, dunyoqarashi, saviyasi, bilim darajasi, kasbiy kompetentligi, qaysidir ma'noda, millat va mamlakatning taqdirini belgilaydi.

Dunyo tarbiyashunosligi amaliyotida bolalar (kindergarten, jardin d'enfants) bog'chalarida ham bolalarga muntazam ravishda uy vazifalari beriladi. Bunday uy vazifalari mazmunan xilma-xil bo'lib, ular tayyor suratlarni bo'yash, suratlar chizish, ularni o'qish, muntazam ravishda uyda kattalar ko'magida badiiy adabiyotlar bilan tanishib borish va mashg'ulotlar jarayonida ularni barcha bolalar bilan birgalikda didaktik tahlilga tortish, dam olish kunlarini kim qanday o'tkazgani haqida kichik hikoyalar yaratishga tayyorgarlik va hokazo ishlarni qamrab oladi.

Milliy tarbiyashunoslikda barcha o'quv mashg'ulotlari bilan birga maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida ham tarbiyalanuvchilarning uy ishlarini to'g'ri tashkil etish o'z yechimini kutayotgan dolzarb masalalardan biridir. Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarning uy vazifalarini pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etish yo'llari bilan ilmda ham, amaliyotda ham yetarli darajada shug'ullanilmayapti. Uy vazifalarini tashkil etishning pedagogik, psixologik va ilmiy-metodik asoslari, nafaqat maktabgacha ta'lim

tizimi, balki maktab bosqichi uchun ham ishlanmagan. Shu bois pedagogik yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlari ta'limida ham uy vazifalarini tashkil etish borasida talabalarga yetarli darajada bilim berilmaydi. Nafaqat bo'lajak tarbiyachilar, balki bo'lajak o'qituvchilar uchun bu borada ilmiy asoslangan nazariy-metodik, amaliy tavsiyalar yo'q.

Maktabgacha ta'lim amaliyotida bolaga bo'lgan talabchanlik uni kamolot sari yetaklashning qat'iy mezonlari asosida tarbiyalanuvchini o'z-o'zini rivojlantirishga undashi kerak. Bolani tarbiyalash, o'qitish emas, uni kattalar ko'magida o'zini o'zi tarbiyalaydigan, bilimlarni o'zi izlanib o'zlashtiradigan vaziyatga solish lozim. Tarbiyalanuvchilariga imkon qadar ko'p va chuqur bilim bera oladigan tarbiyachi yoki o'qituvchi bugun yaxshi pedagog hisoblanmaydi. Istiqloq davri milliy tarbiyashunosligida: har bir bolani o'z-o'zini tarbiyalashi va bilimlarni mustaqil o'zlashtirishi yo'lida faol, tinimsiz ishlata oladigan; ularni mustaqil va mantiqli fikr sohibi bo'lishini ta'minlay biladigan; tarbiyalanuvchi shaxsida o'rni kelganda qarashlarini asoslashga va himoya qilishga qodir; kelajakda o'z g'oyalari uchun kurashuvchan Shaxsni tarbiyalash qo'lidan keladigan ustoz – yaxshi pedagog hisoblanadi.

Bilimlarni o'zlashtirishda bolalar mehnatiga, uning uzluksizligiga, bu yo'lda tarbiyalanuvchilar erkinligiga e'tibor qilmaslik bog'cha va maktabning, tarbiyachi va o'qituvchining eng katta xatosidir. Bolani mehnat qilishga majbur etish, unga mehnat qilib bilim olishdan zavqlanish mumkinligini, mehnatning ehtiyojga aylanishi uni har qanday qaramlikdan qutqarishini anglatish milliy tarbiyashunoslik maqsadining asosidir. MTM mashg'ulotlari jarayonida tarbiyalanuvchilar mehnati haqida qayg'urganda uning qaysi turi besamar ketmasligi, qay yoshdagi bola qanday qiyinchiliklarni engib o'ta olishi mumkinligini, mehnatning qanaqasi oson-u qaysisi azobli ekanini aniqlab olmoq tarbiyachining asosiy vazifalaridan biridir. Shu ma'noda, tarbiyachi tomonidan puxta o'ylab berilgan uy vazifalari ham kattagina ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Tarbiyalanuvchining ichki motivatsiyasini qondirishni ko'zlab berilgan uy vazifalari uning mashg'ulotlarda olgan bilimlari, ko'nikma, malaka va ma'naviy sifatlarini mustahkamlash hamda takomillashtirishga yordam beradi. Bilimlarning sifatini oshirishga asos bo'ladi. To'g'ri berilgan uy vazifalari o'sib kelayotgan avlodni bilim olish jarayonida

imkon qadar mustaqil ishlashga, erkin faoliyatga, bilimni chuqurlashtirishga ko'maklashadi.

Bundan tashqari, pedagogik, psixologik va ilmiy-metodik asoslarga tayanib berilgan uy vazifalari tarbiyalanuvchilar shaxsiyatida ziyraklik va erkinlik tarkib topishiga ko'maklashadi. Ularda mehnatsevarlik, batartiblik va qat'iyatlilikni rivojlantirishga asos bo'ladi. Bolaning o'z xatti-harakatlarida aniqlikka erishishiga ko'maklashadi. Faoliyatida duch kelgan qiyinchiliklarni yengib o'ta olish, boshlagan ishini oxiriga yetkazish hamda o'z xatti-harakatini nazorat qilish qobiliyatlarini shakllantiradi.

Uy vazifalari ularni to'g'ri tashkil qila bilgandagina bolalarning ma'naviy shakllanishi va rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Aks holda ular salbiy natijalarni ham keltirib chiqaradi. Agar uy vazifalari tarbiyalanuvchilarga metodik jihatidan puxta o'ylanmay berilsa, ular bolalarni qalbakilikka, topshiriqlarni yuzaki bajarishga o'rgatadi, bilishga va har jihatdan to'g'ri shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Puxta o'ylanmay berilgan uy vazifalari bolalarni yolg'onga o'rgatadi, qolaversa, ular bola uchun ortiqcha va samarasiz mehnat bo'lishi ham mumkin.

Uyga beriladigan vazifalarning bir-biridan farq qilmasligi bolalarning uy vazifalarini bajarishga bo'lgan qiziqishlarini so'ndiradi. Uyga topshiriq berishdan avval, uning uchun asosiy bo'lgan didaktik talablar ishlab chiqilishi kerak bo'ladi. Uyga beriladigan har qanday topshiriq bola uchun tushunarli va uning mustaqil ravishda bajarish imkoniyatlari doirasida bo'lishiga harakat qilinishi maqsadga muvofiqdir. Mashg'ulotda uy vazifasini olgan bolaning topshiriqni bajarishga qiziqishi va ehtiyoji, uni mustaqil ravishda bajarish yo'llari haqida tushunchasi bo'lishi lozim.

Bugungi milliy maktabgacha ta'lim amaliyotida uy vazifalari umuman berilmaydi yoki berilsa ham (bu milliy MTM faoliyatida juda kamdan-kam uchraydigan hodisa) bolalarning ko'pchiligiga moslashtirilgan holda, umumiy tarzda beriladi. Uyga topshiriqlar berishda bolalarga xos bo'lgan xususiy jihatlar, alohida tarbiyalanuvchilarning ishlash imkoniyatlari inobatga olinishi maqsadga muvofiqdir. Tarbiyachi tomonidan 20 daqiqaga mo'ljallab berilgan uy vazifasini bolalarning ayrimlari 30-40 daqiqa, ba'zilar undan ham ko'proq vaqt sarflashlari mumkin. Bugungi tarbiyachi tarbiyalanuvchining individual xususiyatlari – kimning tez ishlashi-uy

kimning sekin ishlashi, birovning o'ta shiddatli fikrlashi-yu qay bir bola tafakkuri jarayonining sustroq ekanini inobatga olishi taqozo etiladi. Uy vazifasini tekshirish asnosida ham, asosan, uning qanday bajarilganligiga – ishning puxtaligi, mavzuning anglanganlik darajasiga e'tibor qilinadi. Bajarilgan ishning saviyasi, mohiyatiga kiriladi. Bu jarayonning qanday amalga oshirilishi, bugungi tarbiyachi uchun qorong'u. Chunki u bunga o'rgatilmagan, bu jarayonni qanday amalga oshirishni ham bilmaydi. Aslida uyga beriladigan topshiriqlarni ham, guruhda bajariladigan ishlar ham, xuddi umumta'lim maktablaridagidek, har bir bolaning individual xususiyatlari, qiziqish va imkoniyatlari inobatga olingan holda tashkil etiladi. Toki, birining qobiliyati o'rtachalarning qurboni bo'lmasin, ikkinchisining qo'ldan kelmaydigan ishni bajarolmay g'ururi, sha'ni yaralanmasin. Hammaga bir xil vazifa berib, uning bajarilishini barchadan birday talab qilish, uni bajara olmaganlarni jazolash bugungi milliy pedagogikaning, ayniqsa, maktabgacha ta'lim amaliyotining maqsadiga to'g'ri kelmaydi.

Pedagog ta'limning qaysi bosqichida bo'lishidan qat'i nazar uy vazifalari tarbiyalanuvchilarning ruhan rivojlanishi va o'qishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi uchun ularning qat'iy me'yorini bilishi, uyda ishlash uchun topshiriqlar berishni va ularni nazorat qilishni metodik jihatidan oqilona tashkil qila olishi lozim. Odatda, ta'lim tizimi amaliyotida, xususan, boshlang'ich va yuqori sinflarda bolalarning shaxsi, tabiati, intellektual imkoniyatlari, oilaviy sharoitiga ko'pda e'tibor berilmaydi. Ularning mustaqil mehnatini tashkil qilish metodikasidan bexabar pedagoglar beriladigan uy vazifalarini yoki haddan oshirib yuboradilar yoki juda jo'nlashtirib qo'yadilar. Buning natijasida tarbiyalanuvchilar noto'g'ri ishlaydilar. Ba'zan ishlanmagan, o'qilmagan badiiy matnlar uyga vazifa sifatida yodlashga topshiriladi.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida uy vazifalarini so'rash mashg'ulotning ijodiy qismiga aylantirilsa, ya'ni bolaning badiiy hodisaning har qanday tahlili va u bilan bog'liq faktlarni umumlashtirishga bo'lgan qiziqishlari, imkoniyatlari hisobga olinsa, uy vazifasini so'rash jarayonining samaradorligi ham sezilarli darajada ortadi. Maktab bosqichida uy vazifasini topshirish jarayonida bolalar ko'pincha u yoki bu hodisani bayon qiladilar, lekin unga baho bera olmaydilar. Bu shundan dalolat beradiki, ulardan shunday baho, munosabat hech qachon talab qilinmagan. Sababi, buni tarbiyachi-o'qituvchining o'zi ham bilmaydi. Tarbiyalanuvchilarda voqea-

hodisani baholash, unga o'z munosabatini bildirish ko'nikmasi shakllantirilmagan. Shuni alohida ta'kidlab aytish mumkinki, bolalar bog'chalarida ham, maktab amaliyotida ham uy vazifalarini qabul qilib olish paytida bolaga mustaqil mulohaza yuritish talab qilinadigan savollar berilishi uning aqliy faoliyatini tezlashtiradi. Berilgan savollarga bolalar yaxshi tanlangan dalillar orqali javob berishga erishsa, bunday savollar ularning o'zlariga ham katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Maktabgacha adabiy ta'limda bolalardan uyga berilgan vazifani so'rash o'rganilgan o'quv materiallarini umumlashtirishning nisbatan yuqoriroq o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Bunday sharoitda bolalarning mustaqil fikrlashini shakllantirish va rivojlantirish uchun tarbiyachi savol va topshiriqlarni oddiy mashg'ulotlardagiga nisbatan murakkabroq tarzda qo'yadi. Faqat bu jarayonda tarbiyachining butun diqqat-e'tibori bola uyda bajarib kelgan ishning mazmun-mohiyatiga qaratiladi. Uy vazifasi mazmunidagi har bir so'z, tasvir va detal bog'cha opaning diqqatidan chetda qolishi mumkin emas. Tarbiyalanuvchilarning javoblari va izlanishlari ham shunga yarasha bo'ladi. Tarbiyachi qanchalik bilimdon, qay darajada ziyrak, saviyasi naqadar baland bo'lsa, tarbiyalagan bolalarini ham o'zining darajasida yuqorilatib boraveradi. Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyachining shaxsiy tajribasi, bolalarga ziyraklik va e'tibor bilan munosabatda bo'lishi, o'z ishiga ijodiy yondashuvi, shu bilan birga, mashg'ulotlar bo'yicha uyga berilgan vazifalar hajmi, mazmunini inobatga olishi bolalarning uy ishlarini to'g'ri tashkil qilishlariga yordam beradi.

Tarbiyachi maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarga beriladigan uy vazifalariga qo'yiladigan **didaktik va metodik** talablar haqida to'liq bilimga ega bo'lishi shart. Nutq o'stirish va badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlari amaliyotida tarbiyachi o'zidagi eng yaxshi fazilatlarni tarbiyalanuvchilarga o'tkazadigan, ular bilan birgalikda o'zida ham tasavvur va ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantira boradigan, ta'lim jarayonidagi har qanday faoliyatda birgalikda ishtirok etadigan, bolalarni mulohaza yuritishga, munosabat bildirishga yo'naltiradigan katta yoshli do'st bo'lishi lozim.

Tarbiyachilik faoliyati ifodali o'qish, rasm chizish, musiqa tinglash, badiiy ijod singari tuyg'u va axloq shakllantirish bilan bog'liq ishlarni, bilim, texnika vositalari, har xil metodik o'yinlarni ham qamrab oladi. Bu ishlarning hech biri vaqt o'tkazish yoki biror ishdan

dam olish manbai bo'lmashligi kerak. Tarbiyachi har bir mashg'ulotga ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy shakli sifatida urg'u bergan holda tarbiyalanuvchilarning uy vazifalarini shunday tashkil etishi kerakki, ular maktabgacha adabiy ta'limning har bosqichida tom ma'noda tarbiyaviy, ta'limiy, ijodiy masalalarni hal etishga qaratilsin. Buning uchun, eng avvalo, tarbiyachidan mashg'ulotlar jarayonida bajariladigan ishlarni ham, uy vazifalarini ham bola mustaqilligining ortishi bilan hamohang tarzda tashkil qila bilish talab etiladi. Tarbiyalanuvchi tafakkuri va faoliyatidagi mustaqillikning darajasi uy vazifalarini bajarishda ham yorqin namoyon bo'ladi.

Bolalar hamisha ham uy vazifasi sifatida berilgan topshiriqni ijobiy hal qilavermashligi mumkin. Bu uning nafaqat imkoniyatlari, balki mazkur topshiriqqa bo'lgan munosabati, qiziqishi bilan ham bog'liq. Agar bolada bilishga ehtiyoj bo'lsa, u hamma narsani qiziqish bilan o'rganadi. Gap shu bilimning ichki ehtiyojga aylanishida. Ehtiyoj insonda har qanday qobiliyat shakllanishining zaruriy sharti hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim amaliyotida bolalarning bilishga bo'lgan ehtiyojini uyg'otish tarbiyachining asosiy vazifalaridan biridir. Ma'lumki, maktabgacha ta'lim jarayonida bolaning ijodiy ishlashga, bilishga bo'lgan ehtiyoji uning oldiga nisbatan murakkab savollar qo'yilganda paydo bo'ladi. Qolaversa, uyga berilgan topshiriq uni qiziqtirib qolganda, vazifani bajarishdan moddiy yoki ma'naviy manfaatdorlik anglashilgandagina sidqidildan va, albatta, ijobiy hal etiladi. Chunki har qanday manfaatdorlik odamni izlantiradi, hodisaning mohiyatini tushunishga va tushuntirishga undaydi. Bu insonga xos bo'lgan tabiiy xususiyat.

Boladagi qiziqish uy vazifasini bajarish jarayonida yuz bergan qiyinchiliklarni bartaraf etishga, uning ehtiyojini qondirishga asos bo'ladi. Uy vazifasini bajarish asnosida qiziqishi qondirilgan bola g'alaba nashidasini tuyadi. Bu qoniqish hissi, topshiriqning bajarilishidan tuyilgan lazzat o'quv materialini o'zlashtirishdagi bir tomonlamalikni hal etishga ko'maklashadi, ayni zamonda, tarbiyalanuvchi bilimni boyitadi, unda shaxslik sifatleri shakllanishiga ham asos bo'ladi. Bunday faoliyatga asoslangan uy ishlari bolada mustaqil umumlashmalar qilishni talab etadigan qiyin topshiriqlarni uddalash qobiliyatini tarbiyalaydi va har qanday hodisada sababni ko'rishga va fikri, qarashlarini erkin bayon etishga, xulosalarini asoslashga o'rgatadi.

Uy vazifasini bajarishda bolaga berilgan yo'nalish to'g'ri bo'lsa, topshiriq ham to'g'ri bajariladi. Buning uchun bola o'zi anglab-anglamay quyidagi faoliyatni amalga oshiradi:

- avval fikr predmetini aniqlaydi;
- topshiriqni muhim va ikkinchi darajali mantiqiy bo'laklarga ajratadi;
- kalit so'z va tushunchalarni topadi;
- topshiriq mohiyatiga kirish uchun tayanch nuqtalarni belgilab oladi va shularga asoslanib uning muhim jihatlarni ajratadi.

Fikrlari va faoliyatining kichik rejasini tuzadi. Shu reja asosida bola qarashlarini og'zaki yoki yozma ravishda bayon etishga tayyorlanadi. Maktabgacha adabiy ta'limda mashg'ulotlarning samarali tashkil etilishi uy vazifalari hajmini nisbatan toraytirishi ham mumkin. Lekin bu uyga beriladigan vazifalardan voz kechish degani emas. Bolaga uy vazifalari bermaslik, garchi bu maktabgacha ta'lim bosqichida bo'lsa ham, uncha to'g'ri emas. Ma'lumki, kichik tarbiyalanuvchilarning xotirasi kuchli, bilimlarni o'zlashtirishga ehtiyoji katta, lekin imkoniyat darajasi har xil. Birida eshitib o'zlashtirish qobiliyati kuchli bo'lsa, ikkinchisida ko'rganini eslab qolish imkoniyati katta. Bolalarning ma'lum qismi bog'cha opa bayonidan so'ng o'quv materialining asosiy o'rinlarini ko'z bilan xotirasiga o'rnashtirib olishga ham ehtiyoj sezadilar.

Adabiy ta'limning barcha bosqichida tarbiyalanuvchilarning uy vazifalariga qo'yiladigan didaktik talablar bir-biridan katta farq qilmaydi. Adabiy ta'lim jarayonining har bosqichida uyga beriladigan topshiriqlar:

- tarbiyalanuvchi tomonidan o'zlashtiriluvchanligi;
- uning maqsadi, vazifalari va bajarilish tartibining aniqligi;
- uyga beriladigan topshiriqning yangi va avval o'tilgan mavzular bilan bog'liqligi;
- guruhda amalga oshirilgan ishlarni aynan takrorlamasligi;
- avval o'rganilgan mavzuning to'ldiruvchi va rivojlantiruvchi qismi bo'lishi;
- topshiriqlarning belgilangan vaqt oralig'ida bajarilish imkoniyati va hokazo talablarga javob berishi kerak.

Tarbiyachining mahorati uy vazifalari uchun ma'lum vaziyat va holatga munosib topshiriqlar tanlay bilishida ko'rinadi. Adabiy

ta'limning har bosqichida, xususan, maktabgacha adabiy ta'limda ham uy vazifalarini tashkil etishning ma'lum shakllari mavjud:

1. Ma'lum reja asosida amalga oshiriladigan topshiriqlar.
2. Uyda o'qish uchun beriladigan topshiriqlar.
3. Asar matni ustida ishlash uchun beriladigan vazifalar.
4. Yod olish uchun beriladigan uy ishlari.
5. Suratlar bilan ishlash bo'yicha topshiriqlar.
6. Bo'yash bilan bog'liq topshiriqlar.
7. Chizish bilan bog'liq uy vazifalari va hokazo.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida taqdim etiladigan uy vazifalari tarbiyachiga tarbiyalanuvchilarning uyda ishlashlarini tashkil etishga, ularni ma'lum bir tizimda boshqarishga va nazoratni to'g'ri yo'lga qo'yishga ko'maklashadi.

Maktabgacha adabiy ta'lim bosqichida tarbiyalanuvchilarning badiiy asarlar bilan tanishish mashg'ulotlarida olgan uy vazifalarini bajarish ishlarini **rejalashtirib olishga** o'rgatish ularning tafakkur va faoliyat mustaqilligini ta'minlashda o'ziga yarasha ahamiyat kasb etadi. Tarbiyachilar bu jarayonga ota-onalarni ham jalb etishi maqsadga muvofiq bo'ladi. U tarbiyalanuvchilarga soddagina reja asosida ish yuritishni taklif qilishi mumkin. Bunday faoliyat bolalarni o'zgalarning tayyor fikrlarini takrorlashdan chekintiradi, mustaqil ravishda fikr aytishga yo'naltiradi. Uy vazifalarini ma'lum reja asosida bajarish bolani har qanday ishga ongli va tizimli ravishda yondashishga o'rgatadi. Reja asosida ishlashga o'rganish bola faoliyatini tartibga soladi, zarur materialni ajratib olishga o'rgatadi, muhim jihatlarni ochishga va to'g'ri xulosalar chiqarishga undaydi. O'z fikrini muayyan tizimda bayon etishga ham yo'naltiradi.

Uyda o'qish uchun beriladigan topshiriqlar maktabgacha ta'lim jarayonining hamma bosqichida, ya'ni kichik guruhlardan boshlab berilishi maqsadga muvofiqdir. Bola maktabda kitob bilan maqsadga muvofiq tarzda ishlashi uchun ta'limning quyi bosqichlaridagi bunday faoliyat bilan bog'liq uy vazifalariga ko'proq e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Bunday topshiriqlar adabiy matn mazmunini kattalar ko'magida uyda o'zlashtirib olishga, badiiy so'z mohiyatiga kirishga ko'maklashadi.

Uydagi "Ertak soatlari" 10–15 daqiqani tashkil etadi. Faqat bunday topshiriqlar har bir bola uchun xos bo'lishi, har bir tarbiyalanuvchining qiziqishi va intellektual imkoniyatlari doirasida berilishi, shu bilan

birga, topshiriqlarning bir xilligi hamda bir-birini takrorlashidan qochish kerak bo'ladi.

Tarbiyalanuvchilarning uyda o'qishlari uchun beriladigan topshiriqlar, birinchi navbatda, dasturdagi o'quv materiallarini ular chuqurroq, kengroq o'zlashtirishlarini nazarda tutadi. Ta'til oldidan bolalarga yozda o'qish uchun topshiriq berilayotganda keyingi bosqich dasturi doirasiga kiradigan, u yoki bu adibning asarlari tavsiya etiladi. Ular shunchaki uyda o'qish uchun material emasligi, topshiriqning o'z nazariy, ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati borligi, bu faoliyatning amaliy ahamiyati nimalardan iborat ekani tarbiyachi yaxshi anglashi lozim. Bolalarning avval eshitgan asarlarini oradan ma'lum vaqt o'tgach, qayta eshitganda olgan taassurotlari avvalgilari bilan taqqoslanib, ular haqida ham alohida suhbatlashish mumkin. Bu ham kichik kitobxonlarning ma'naviy kamolotiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunday asarlar bo'yicha mashg'ulotlarda ishlanganda bolalarning umumiy tarzda asar mavzusi, undagi yetakchi fikrlarni bilishi, asar qahramonlariga tavsif bera olishi maqsadga muvofiqdir.

Uyda o'qish uchun beriladigan asarlar bir yilda, taxminan 12–14ta kitobni tashkil qiladi. Bu raqamlar bolalarning ehtiyojiga qarab ortib borishi ham mumkin. Bunday asarlar sirasiga bolalarning yoshi va intellektual imkoniyatlari doirasidagi asarlar taqdim etiladi. Tarbiyachi taxminan bir oyda ikki marta uyda o'qilgan asarlar ustida ishlash uchun vaqt ajratishi maqsadga muvofiqdir. Bunday mashg'ulotlarda bolalar tarbiyachi rahbarligida uyda tanishilgan asarlarni birgalikda tahlil qiladilar, munosabat bildiradilar va asarlar haqidagi fikrlarini, jo'ngina tarzda, uning matniga tayanib asoslaydilar.

Maktabgacha adabiy ta'limda bunday mashg'ulotlarga ota-onalarni ham taklif qilish katta samara beradi. Tarbiyachi uyda o'qish uchun ayrim asarlardan parchalar o'qib ularni qiziqtirib olishi va shu asnoda ularni uyda o'qishga berishi ham mumkin. Uyda o'qilgan asarlarning didaktik tahliliga bag'ishlangan mashg'ulotlarda ham asarlar bobmabob muhokamaga tortiladi. Uyda o'qilgan har bir bob yuzasidan alohida suhbatlar uyushtiriladi.

Maktabgacha adabiy ta'limda asar matni ustida ishlash uchun beriladigan uy vazifalari qahramonlarning fe'l-u atvorini, xatti-harakatini, asardagi yetakchi qarashlarni kashf etishga yo'naltirishni nazarda tutadi. Bolalarga bunday uy vazifalari berilganda ota-onalar o'qib bergan asari ustida bolalari bilan birgalikda ishlashlari uchun

zarur bo'lgan savol va topshiriqlar tizimini taqdim etishi kerak bo'ladi. Toki ota-ona o'rganilgan asar ustida bolasi bilan qanday ishlashni bilsin, ular bunga yo'naltirilgan bo'lsin. Shunda bolaning bog'chada va uyda ishlashida uyg'unlik va uzluksizlik bo'ladi. Faoliyatlar bir-birini to'ldirib boradi.

Ma'lumki, insonga Alloh tomonidan singdirilgan xarakter-xususiyatni zo'rlik bilan o'zgartirish mumkin emas. Har qanday bola tabiatida tarbiyaga bo'y bermaydigan xislatlar mavjud va buni hech qanday pedagogika o'zgartira olmaydi. Odamlar tomonidan yaratilgan qoidalar, tartiblar, qonunlar insonning tabiiy xususiyatlariga mos tushsagina ular tarbiyalanuvchiga "yuqishi" mumkin. Shundoq ekan, bolani bolalar bog'chalarining, maktabning tartib-qoidalariga emas, ta'lim-tarbiya jarayonini tarbiyalanuvchiga moslashtirish amaliy jihatidan to'g'riroq bo'lardi. Ya'ni, mashg'ulotlar, uy vazifalari ta'limning har bosqichida har bir bola qobiliyati, iqtidori, qiziqish va imkoniyatlariga asoslangan holda, imkon qadar individuallashtirilgan tarzda amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Tarbiyalanuvchilarning intensiv rivojlanishini nazarda tutgan holda unga adabiy ta'limning barcha bosqichida, har kuni uyda ishlash uchun topshiriqlar berilishi, bola uyda har kuni ta'lim muassasasidagidek ishlashi foydadan xoli bo'lmaydi. Bu jarayonda yo'l qo'yilgan bo'shliq raqobat kuchayib borayotgan iqtisodiy sharoitda bolaga qimmatga tushishi, ertaga u jamiyatda o'z munosib o'rmini topa olmay qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu ma'noda, uy ishlarining qiyinlarini osonlari bilan va, aksincha, almashtirib turish muhim ahamiyat kasb etadi. Tinimsiz qiyin topshiriqlar berish bolalarni zo'riqtirgani singari, uzluksiz oson vazifalar ham ularni uy ishlariga yengil qarashga o'rgatib qo'yadi. Uy vazifalarini bajarish uchun ajratiladigan vaqt ta'limning har bosqichida tarbiyalanuvchilarning yoshi, ruhiy va jismoniy xususiyatlari hamda imkoniyatlariga asoslangan holda aniqlanadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida uyga beriladigan topshiriqlarning umumiy hajmi, turli shakllarda, barcha yo'nalishlar misolida umumiy tarzda taxminan yarim soatgacha bo'lmog'i nazarda tutiladi. Bunday vaqt oralig'iga mo'ljallangan uy ishlari og'zaki bajariladigan ishlar, chizish, bo'yash va qurish hamda o'qish uchun topshiriqlar bilan almashtirib turiladi.

Bunday topshiriqlarni bog'chada va uyda almashtirib bajarish ham tarbiyalanuvchi tafakkuri hamda faoliyati mustaqilligini ta'minlaydi. Ma'naviyatini boyitadi.

Ma'lumki, maktabgacha yoshda bolalar ertaklarga juda qiziqadilar va adabiy ta'lim bo'yicha uyda o'qish uchun beriladigan topshiriqlar, ya'ni badiiy asarlar ro'yxati ota-onalarga ma'lum vaqt oralig'ida yig'ilishlar jarayonida berib boriladi.

Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarga yod olish uchun beriladigan uy vazifalarining nomi va soni dasturda aniq ko'rsatilgan. Pedagogika ilmida maktabgacha yoshdagi bolalarga yod olish uchun beriladigan uy vazifalari to'rt dan sakkiz qatorgacha bo'lishi tavsiya etilgan. Biror asarning to'liq matni yoki asardan parcha yod olishni uy vazifasi sifatida topshirishdan avval uning mazmuni bolalar tomonidan yaxshilab tushunib olinishiga erishilishi shart. Asarni yod olishdan oldin u mashg'ulotlarda sharhlab o'rganilishi, ya'ni didaktik tahlilga tortilishi, she'r matni bolalar uchun tushunarli bo'lishi talab qilinadi. She'rning yoddan, ifodali o'qilishi darajasi uning qanchalik anglashilganligini ko'rsatadi. Maktabgacha adabiy ta'lim Davlat standarti talabi bo'yicha yod olinishi lozim bo'lgan asarlarni barcha bolalar yodlashlari maqsadga muvofiq, albatta. Lekin dasturda tarbiyalanuvchilar yodlashlari uchun ma'lum miqdorda qo'shimcha o'quv materiallari ham taqdim etilgan. Ularni yod bilish she'rlar yuzasidan taqdim etilgan savol-topshiriqlar ustida ishlashni osonlashtiradi. Dasturda yod olish talab qilingan barcha she'riy asarlarni tarbiyalanuvchilarning hammasidan birday talab qilish ham unchalik to'g'ri bo'lmaydi. Bu o'rinda bolalarning xohish-istak va imkoniyatlarini ham inobatga olish kerak bo'ladi. Yodlab kelgan bolalar rag'batlantiriladi. Yodlamaganlar esa nazoratga olinmaydi.

Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarga suratlar bilan ishlash bo'yicha beriladigan uy vazifalari ham o'ziga yarasha ahamiyatga molik didaktik ish turlaridan biridir. Maktabga tayyorlov guruhlarida asar matni yuzasidan chizilgan suratlar ustida ishlash topshirig'i ko'proq uchraydi. Bunday suratlar bolalarga asar qahramonlarini tiniqroq tasavvur qilishga ko'maklashadi. Lekin bugungi ta'lim amaliyotida, xususan, badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlarida rasmlar ustida ishlash juda no'noqlik bilan tashkil etilgan. Tarbiyachilar, rasmlar bilan ishlagan taqdirda ham, ulardagi yuzaki jihatlarni ochishni talab qiladilar, xolos.

Badiiy asarlar matni yuzasidan ishlangan suratlarni tahlilga tortish tarbiyalanuvchilar ma'naviy kamolotiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Suratlar bilan ishlash bo'yicha berilgan uy vazifalarida ranglarning o'rni, ularning surat uchun umumiy ahamiyati, o'zaro mutanosibliigi, nega aynan shu rangning qo'llanilganligi, suratda yoritilgan narsalarning o'rni, ularning umumiy tasvirga ta'siri bilan bog'liq savol-topshiriqlar bolalarning o'z yaratishlarini o'qib berishlariga ko'maklashadi. Asta-sekin suratlar ustida ishlash bilan bog'lab beriladigan uy vazifalarida rasmdagi shaxslarning yuz ifodasi, yuzidagi, ko'zlaridagi, turishi yoki holatidagi ifodalar tahliliga, har birini tasvirlashda qo'llangan ranglarga bolalarning e'tibori aynan shu yo'nalishdagi savol va topshiriqlar ko'magida tortiladi. Maktabgacha adabiy ta'lim mashg'ulotlarida shunday ishlashga o'rgatilgan bolalar uyda bajarib kelgan ishlarini o'qish asnosida ularga shunday savollar bilan murojaat qilish bolalarning har bir ishni ma'lum bilim asosida, aniq maqsaddan kelib chiqqan holda ishlashga o'rgatadi.

Bundan tashqari, shu kabi yo'naltiruvchi savol va topshiriqlar bolada rangni his qilish, undan ta'sirlanish, tasvirni, ranglardagi musiqiylikni o'qish mahoratini ham shakllantiradi. Uy vazifasini bajarishda suratda ifodalangan har bir predmetni ajratish, uning rasmdagi vazifasini izohlash, rasmda tasvirlangan hodisaning boshi yoki oxirini o'ylab topish, hikoyalab berish kabi topshiriqlar bolalarning hikoyasi bayonida fikrdan fikrga o'rinsiz sakrab ketmaslik ko'nikmasini shakllantiradi. Olamni, odamni ranglar ko'magida baholashga o'rgatadi. Qahramonning ko'zlari, yuz ifodasi, holati tahlili tarbiyalanuvchini surat va siyratni farqlashga odatlantiradi.

Albatta, maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarga berilgan uy vazifalarini hammadan birday va qat'iy talab qilish shart emas. Lekin mas'uliyatli ota-onalar (albatta ularning farzandlari ham asta-sekinlik bilan oiladagi muhit asnosida shunday mas'uliyatli shaxs bo'lib shakllana boradilar) uyda bolalari bilan ishlashga harakat qiladilar. Uy vazifalarini bajarib kelgan bolalarni rag'batlantirish, ularni yuqori baholab borish taqozo etiladi. Bu rag'bat va yuqori baholar boshqa bolalarni ham befarq qoldirmaydi. Ular ham asta-sekinlik bilan uyga berilgan topshiriqlarni bajarishga o'zlarida moyillik sezishlari mumkin. Bu ishlar tarbiyachining kasbiy kompetentlilik darajasini namoyish etish bilan birga bolalarning ma'naviy kamolotiga ham o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Ayni zamonda, ota-onalarning

oiladagi tarbiyaviy ishlari samaradorligini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi

Fil bilan Maymun haqida ertak

Maktabgacha adabiy ta'limda bolalarni mustaqil mulohaza yuritib, ma'naviy komillik sari yana bir odim otishiga asos bo'ladigan badiiy matnlardan biri «Fil bilan Maymun haqida ertak» asaridir ¹¹⁴.

Bir kuni o'rmonda fil bilan maymun bahslashib g'olishibdi.

–Men kattaman. Kuchim ham ko'p. Daraxtlarni ildizi bilan qo'porib tashlay olaman. Sening qo'lingdan nima keladi? – debdi Fil.

–Men sendan ko'ra chaqqonman. Istagan daraxtga chiqa olaman. Daraxtning shoxiga dumim bilan osilib o'ynayman. Sen shunday qila olasanmi? – deya maqtanibdi Maymun.

Ular o'zlarini maqtab, bir-birini yerga urib zerikishibdi. Nihoyat bu masalani ajrim qilib berish uchun ukkinging oldiga borishibdi.

–Bizning fikrimiz bir joydan chiqmayapti. Qani, xolis ayt-chi, kuch yaxshimi, epchillikmi? – deb so'rashibdi.

Ularning maqtanchoqligini ko'rgan ukki:

–Buni oldin sinab ko'rish kerak, – debdi. – Mana bu daryoning naryog'ida bir tup olma daraxti bor. Sizlar borib shu olmadan menga ikki dona olib kelib beringlar. Men shunga qarab ajrim qilaman.

Fil bilan maymun yo'lga tushishibdi. Ammo pishqirib oqayotgan daryodan o'tishga maymunning yuragi betlamabdi.

–Kel, ustimga minib ol, – debdi fil g'urur bilan. – Men kattaman, kuchim ham ko'p. Bunday suvdan kechib o'tish menga hech gap emas.

Maymun filga minibdi va ikkovlashib daryodan o'tibdilar. Ular ukki aytgan olma tagiga kelishibdi. Biroq olma daraxti shu qadar katta, baland o'sgan ekanki, uning mevalarini pastdan turib terish mumkin emas ekan. Fil daraxtni ildizi bilan sug'urib olmoqchi bo'libdi. Ammo kuchi yetmabdi.

–To'xta, behuda urinma, – debdi maymun maqtanchoqlik bilan. – Bu ish faqat mening qo'limdan keladi. Mana, qarab tur, – deya maymun pildiraganicha daraxt tepasiga chiqibdi.

Maymun chiqib eng yaxshi pishgan olmalarni terib pastga tashlayveribdi. Fil ularni ilib olib bir joyga to'plabdi. Ular olmalarni olib yana ilgari yo'l bilan daryodan o'tishibdi. Ukkinging oldiga borib, olib kelgan olmalarni qo'yishibdi.

–Xo'sh, kuch yaxshi ekanmi, epchillikmi? – deb so'rabdi ukki.

–Albatta, kuch-qudrat yaxshi, – debdi fil.

¹¹⁴ertaklar.uz «Bosh sahifa» Жаҳон_халқлари_эртаклари

– *Hammasidan epchillik yaxshi, – deb yana o‘z gapini ma‘qullabdi maymun.*

– *Faqatgina kuchni yoki epchillikni yaxshi deb bo‘lmaydi, – debdi ukki. –*

Sizlar bir-biringizning yordamingizsiz olmani olib kelolmas edinglar. Daryodan filning kuch-qudrati tufayli o‘tdinglar. Olmani maymunning epchilligi bilan terib oldinglar. Demak, kuch bilan epchillik birlashgani yaxshi ekan.

Barcha mashg‘ulotlarda bo‘lgani singari bolalarni ertak matni bilan tanishtirishdan oldin internetning shu sahifasida ertak mazmuniga doir suratlarni ekranda namoyish etish yoki qog‘ozga tushirib, darstaxtaga qo‘yib qo‘yish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu ertakni ta‘limning deduktiv metodi asosida o‘tish mumkin.

Avval bolalar ertak matni bilan tanishadilar. So‘ng ularga deduktiv metodning xususiyatlaridan kelib chiqib quyidagi birinchi: «Qani, menga fil bilan maymundagi umumiy jihatlarni sanab bering-chi! Ya‘ni ularning ikkalasida ham bor narsalarni toping» topshirig‘i beriladi. Bolalar biri yovvoyi, ikkinchisi yarim yovvoyi bo‘lgan ikki hayvonning umumiy jihatlari: ikkalasining ham oyog‘i to‘rtta, ko‘zi ikkita, dumi bor, o‘t-o‘lanlar va mevalar bilan oziqlanishadi, tirik tug‘ishadi, quloqlari ikkita, bolalarini yaxshi ko‘rishadi, suv ichishadi va hokazo jihatlarni bilganlaricha sanab beradilar.

Ular topolmagan umumiylikni «bog‘cha opa» qo‘shimcha qilishi mumkin. Keyin ertak mazmuni yuzasidan bolalarni mustaqil mulohaza yuritishga yo‘naltiruvchi savol va topshiriqlar o‘rtaga tashlanadi: «Har ikkala hayvonning maqtanib aytgan o‘zlariga xos sifatlarga diqqat qiling. O‘ylab ko‘ring-chi, ular to‘g‘ri maqtanishyaptimi?», «Siz Ukkinging o‘rnida bo‘lsangiz fil bilan maymunga nima deb javob bergan bo‘lardingiz?», «Ukki payqagan har ikkala hayvonga xos bo‘lgan yomon xislat qaysi?», «Nima deb o‘ylaysiz, nima uchun Ukki ularni daryoning ortidagi katta daraxtning olmasidan olib kelishga yubordi? O‘zi ulardan tezroq va osonroq uchib borib olmani cho‘qib yeb olib, qornini to‘yg‘izishi mumkin edi-ku!», «Fil bilan maymunning qaysi biri kamtarroq? Siz buni nimada ko‘rdingiz?», «Sizningcha, har ikkala hayvonning hamkorligi qayerda ko‘rinadi?», «Kuch – birlikda!» degan shiorni qanday tushuntirib berasiz» va hokazo. Tarbiyachi-tarbiyalanuvchilar shu tariqa ertakning mohiyatiga kiradilar, undagi yetakchi qarashlarni farqlaydilar va anglaydilar. Shundan so‘ng tarbiyachi bolalarni faqat filga xos bo‘lgan jihatlarni topishga undaydi: «Filning va maymunning rasmiga yaxshilab qarang. Filda bor bo‘lgan qaysi narsalar, xususiyatlar va fe‘l-atvor maymunda yo‘q?», «Endi

diqqat bilan maymunni kuzatinglar-chi, unda bor bo'lgan qanday organlar, xususiyatlar va xarakter filda yo'q?» Bu deduktiv metodning yakunlovchi usuli hisoblanadi. Bolalar har ikkala hayvonga xos bo'lgan xususiy jihatlarni ularning tasvirlari asosida bilganlaricha ajratib, sanab beradilar. Yakuniy xulosani, ya'ni ertakning mazmuni, unda bolalarning ma'naviy sog'lomlashuvi uchun ilgari surilgan g'oyalar bo'yicha tarbiyachi chiqaradi.

Uyga vazifa sifatida ertak qahramonlaridan birini, istasa, barchasini birgalikdagi tasvirini yoki biror epizodning suratini chizishni topshirish mumkin. Yoxud plastilindan ularni yasashni taklif etish mumkin. Yoinki ertakning davomini to'qish tavsiya etiladi. Bolalar xohlagan vazifani bajarishlari mumkin. Keyingi mashg'ulotda uy vazifalari o'qib berilishini unutmashliklari ta'kidlangani tuzuk. Bolalar mashg'ulotdan mashg'ulotga shunday ishlab borsalar, bu ular uchun odatiy holga aylanadi. Bu odat ularning ma'naviy kamoloti uchun juda zarur ekanini bog'cha opalar anglasalar, maktabgacha adabiy ta'limning maqsadiga muvofiq ish bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. Butun adabiy ta'limda mazmunan asoslangan: "Shaxs ma'naviy kamolotining asosi bo'lgan tafakkur va faoliyatdagi mustaqillik" degan tushunchaning mohiyatiga kiring. Shu vaqtgacha o'rganganlaringizga asoslanib bu g'oyani tahlilga torting. Qarashlaringizni asoslang.

2. Matndagi: "Tabiyanuvchilariga imkon qadar ko'p va chuqur bilim bera oladigan tarbiyachi bugun yaxshi pedagog emas" degan fikrga o'z munosabatingizni bildiring. Fikringizni asoslang.

3. Yuqorida qayd etilgan: "Istiqlol davri milliy tarbiyashunosligida har bir bolani o'z-o'zini tarbiyalashi va bilimlarni o'zlashtirishi yo'lida faol, tinimsiz ishlata oladigan, ularni mustaqil va mantiqli fikr sohibi bo'lishini ta'minlaydigan, tarbiyanuvchi shaxsida o'z qarashlarini asoslay oladigan hamda himoya qila biladigan, o'mi kelganda g'oyalari uchun kurashishga qodir Shaxs tarbiyalashni biladigan ustoz yaxshi murabbiy hisoblanadi" tarzidagi qarashga nima deysiz? Qo'shilsangiz ham, qo'shilmasangiz ham qarashlaringizni asoslang.

4. Matnda shunday fikr bor: "Uy vazifalari bajarilishidagi eng muhim shart unda o'zgarlar tomonidan aytilgan haqiqatlarning takrorlanmaslik kerakligidir". Siz buni qanday tushunasiz? Butun

maktab hayotingizda ham, o'rta maxsus ta'limi davrida ham, hatto oliy ta'limdagi faoliyatingizda ham uy vazifalarini bajarishingiz shunday qarashga asoslanganmi, yo'qmi? Fikringizni dalillang. Qolaversa, nima deb o'ylaysiz, bunday uy vazifalarini qanday tashkil etish mumkin? Shu haqda ham o'ylab ko'ring.

5. Mavzu mazmunidan uy vazifasining zimmasiga ortiladigan mas'uliyat bilan bog'liq fikrlarni alohida ko'chirib yozing. Ularning mohiyatiga kiring, tahlilga torting, munosabat bildiring.

6. Tarbiyalanuvchilarning uy vazifalarini qanday tashkil etish borasidagi jamiki fikrlarni alohida ko'chirib yozing. Ularni o'rganing va tahlilga torting. Munosabatingizni o'rtoqlashing.

7. Uy vazifasini so'rash bilan bog'liq quyidagi fikrga diqqat qiling: "Har safar uy vazifasini so'rashda tarbiyalanuvchilarning oldiga taqqoslash va umumlashtirishga undash uchun qo'yilgan savol-topshiriqlar ularning aqlini zo'riqtiradi". Sizningcha, kichik tarbiyalanuvchini "taqqoslash va umumlashtirishga undash"ga yo'naltiradigan savol va topshiriqlar qanday bo'ladi? Qarashlaringizni biror badiiy asar misolida dalillang.

8. Uy vazifasini so'rash bilan bog'liq jamiki fikrlarni ajrating. Ularni izohlang. Munosabat bildiring.

9. "Tarbiyachi qanchalik bilimdon, saviyasi ne qadar baland bo'lsa, tarbiyalagan bolalarini ham o'zining darajasida yuqorilatib boraveradi" tarzidagi hukm-xulosaga diqqat qiling. Mamlakatning, millatning ertasi sizning shaxsingiz, mahoratingiz bilan ne qadar bog'liq ekani haqida o'ylab ko'ring. Qanoatlaringizni ovoz chiqarib e'tirof qiling, agar bunga jur'atingiz yetmasa, adabiyot-daftaringizga yozib qo'ying. Bu sizning amaliy faoliyatingizni to'g'ri-tashkil etishingizga asos bo'ladi.

10. Tarbiyalanuvchilarga uy vazifalari berish borasida pedagoglarga xos bo'lgan umumiy illatlarni ajrating. Ularni bartaraf qilish yo'llarini tavsiya eting. Mazkur fojia-muammoni birgalikda muhokamaga torting.

11. Tarbiyalanuvchida siz tarbiyachi sifatida shakllantirishingiz lozim bo'lgan "shaxslik sifatlar" haqida o'ylab ko'ring. Ularni nommanom sanang va qayd eting. Sanalgan fazilatlarining o'z "men"ingizda qanchalik mavjudligi haqida pedagoglik mas'uliyati bilan fikr yuriting.

12. Bolalarga uyda o'qish uchun beriladigan vazifalarning alohida xususiyatlarini ajrating va muhokamaga torting. Muhim va nomuhimlarini belgilang. Munosabat bildiring.

13. Adabiy ta'limning dastlabki bosqichida o'qilgan asarlar yuzasidan beriladigan uy vazifalarining qaysi biridan yuqori sinflarda ham foydalanish mumkin deb o'ylaysiz? Fikringizni nimalar bilan asoslaysiz?

14. Suratlar bilan ishlash borasidagi uy vazifalariga qo'yiladigan talablarga diqqat qiling. Tarbiyalanuvchilarga bunday topshiriqlar berish uchun o'zingiz suratlarni o'qish borasida ma'lum bilimga ega bo'lishingiz kerakligini ta'kidlash shartmasdir!? O'qituvchingizga metodika darslarida suratlar bilan ishlash mashg'ulotlarini taklif qiling. Birgalikda o'zingizda tasviriy san'at namunalarini o'qish ko'nikmasini shakllantirib boring.

15. Yuqoridagi ishlanmada taqdim etilgan savol va topshiriqlarni to'ldirishga urinib ko'ring. Tavsiya etgan savol yoki topshirig'ingiz muallifnikini takrorlamasin va bolalarni mustaqil munosabat bildirishga yo'naltiradigan bo'lsin.

16. Mazkur mashg'ulot ishlanmasini boshqa bir metod asosida qayta ishlang. O'z variantingizni taqdim eting.

17. Mazkur ertakni o'rganish jarayonini yana qanday metodlardan foydalangan holda tashkil etish mumkin? Fikringizni amaliy tarzda asoslang.

18. "Odamlarni umumiy fojia birlashtiradi" degan mavzuda uy inshosi yozing. O'rtoqlaringizning inshosini bir o'qituvchi sifatida tekshiring. Xato va kamchiliklarni muhokama qiling.

18-MAVZU. BOLALAR BOG'CHALARI ADABIY TA'LIMIDAAKT VA INTERNET MA'LUMOTLARIDAN FOYDALANISH

Reja:

1. Ko'rsatmali vositalarning turlari.
2. Axborot tarmoqlaridan foydalanish imkoniyatlari.
3. Darsni loyihalashtirishda dasturiy mahsulotlardan foydalanish.
4. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: jonli mushohada, tevarak-atrof, AKT, internet ma'lumotlari, narsa va hodisalar, idrok etish, ko'rsatmalilik, tamoyil, idrok etish, nazariy bilim, amaliyot bilan bog'lash.

Insonga xos bo'lgan bilish hissining birinchi pog'onasi – jonli mushohada, ya'ni tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni idrok etish. Ko'rsatmalilik tamoyili idrok etishni osonlashtirishi va nazariy bilimlarni hayot, amaliyot bilan bog'lash imkonini beradi. Bu tamoyil o'rganilayotgan hodisalarga qiziqishni oshiradi, bilimlarni puxtaroq egallanishiga yordam beradi. Ibn Sinoning qayd qilishicha, inson o'quv mashg'ulotlari boshlanishida narsaning tashqi xossalarini o'rganadi, uning aslini va tasvirini ko'rib o'zicha bevosita bilimlarni hosil qilishi mumkin. Har qanday narsaning ta'rifi uning mavjudligini isbotlash vositasida bilinadi, ya'ni narsa va hodisalar qaysidir bir fan aniqlaydigan xususiyatlardan iborat bo'ladi¹¹⁵. Bu qanoat o'qitishdagi ko'rsatmalilik tamoyilining faqat bir jihatini yoritadi. Insonda mavjud narsalar yoki ularning tasvirlarini idrok etish orqali obyektiv voqelik to'g'risida tasavvur hosil bo'ladi va shu asnoda ularni to'g'ri ta'riflash imkoniyati tug'iladi.

Olimning ta'limotlaridan inson narsa va hodisalar, ularning xususiyatlarini ko'rish (vizual), eshitish (audial), tatib ko'rish, hidlash, sezish (taktil) orqali qabul qilishi, ularning asosiy qismini, ya'ni to'qson foizdan ortig'ini ko'rish va eshitish orqali o'zlashtirishi ma'lum. Narsa va hodisalarni idrok etish tashqi sezgi organlari orqali ham, ushlab ko'rish bilan ham ro'y beradi. Ushlab ko'rish sezilgan narsaning issiqligi, sovuqligi, namligi, quruqligi, qattiqligi, yumshoqligi,

¹¹⁵Ibn Sino Abu Ali. *Izbraniye proizvedeniya*, T. I. –Dushanbe: Irfon, 1980. –97–98-betlar.

og'irligi, yengilligi, shakli va hokazolarini bilish imkonini beradi. Teri va mushaklar esa sezgi qurolidir. Asab tomirlar ana shu hisni mushaklar va teriga yetkazadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, internet orqali o'zlashtiriladigan o'quv materiallari ham ko'rish va eshitish, ko'rganlarini his etish orqali o'zlashtiriladi. Ma'lum bo'ladiki, internet materiallari, bugungi kunda, nisbatan o'zlashtiriluvchan ahamiyat kasb etadi.

Y. A. Komenskiy ham «Buyuk didaktika» asarida ifodalagan «oltin qoida»sida tarbiyalanuvchilar sezib idrok etishi mumkin bo'lgan narsalarni, albatta, sezgilar vositasi bilan, xususan: ko'rish mumkin bo'lgan narsalarni ko'z bilan ko'rib, hidi bor narsalarni hidlab ko'rib, ta'mini sezish mumkin bo'lgan narsalarni tatib ko'rib, ushlab sezish mumkin bo'lgan narsalarni ushlab bilib olishlarini ta'kidlagan. Birdaniga ko'p sezgilar yordamida idrok etish mumkin bo'lgan narsalarni, iloji boricha, bir necha sezgi organlari yordamida idrok etish lozimligini aytgan. Bu qoidaning uch asosi bor.

Birinchidan, anglanmagan narsasi haqida kishida bilim ham bo'lmaydi. Shuning uchun ham o'qitish narsalar haqida quruq mulohaza yuritishdan emas, balki narsalarni bevosita kuzatishdan boshlanishi kerak.

Ikkinchidan, bilimning to'g'ri va aniqligi ham faqat sezgilarning guvohligiga bog'liq. Demak, bilim sezgilarga qanchalik ko'proq tayansa, u shunchalik ishonchli bo'ladi. Bolalarga haqiqiy va mustahkam bilim berish uchun, umuman, hamma narsa bevosita kuzatish va sezgilar asosida o'zlashtirilishi kerak.

Uchinchidan, sezgilar – xotiraning eng ishonchli vositasi. Agar kishi tuyani bir ko'rgan bo'lsa, biror marta qand yegan bo'lsa, Rimga bir marta borib, uni diqqat bilan tomosha qilgan bo'lsa, bulbul xonishini bir marta eshitgan bo'lsa, bularning hammasi xotiracida mustahkam o'mashib qoladi va hech qachon esidan chiqib ketmaydi.

Olim bu mulohazalarini mustahkamlash uchun Plavtning quyidagi fikriga tayangan: «Eshitganini aytib beradigan o'nta kishidan o'z ko'zi bilan ko'rgan bitta guvoh afzal»¹¹⁶. Bu g'oya milliy xalq pedagogikasida ming yillar oldin e'tirof etilgan: «Ming marta eshitgandan ko'ra bir marta ko'rgan afzal».

¹¹⁶Коменский Я. А. Буюк дидактика. –Т: Укитувчи, 1975. –174–175-бетлар.

Y. A. Komenskiy xulosasi bo'yicha tarbiyalanuvchilarni boshqalarning, ya'ni olimlar, tarbiyachi va o'qituvchilarning narsalar haqidagi kuzatishlari va guvohliklarini emas, balki o'sha narsalarning o'zini bilishga va tadqiq etishga o'rgatish zarur. Ta'lim-tarbiya tizimi amaliyotida ham o'rganiladigan hodisaning eng muhim tomonlarini aniq ifodalaydigan, ana shu belgilarni avval ajratishda, keyin guruhlashda, umumlashtirishda tarbiyalanuvchilarga xalaqit beradigan ortiqcha elementlardan xoli ko'rsatmali qo'llanmalardan, shuningdek, obrazli tasvirlarga uyg'unlashgan holda, ya'ni bolalarning fikrlashini muayyandan mavhumga oson yo'naltiradigan qilib ishlangan ko'rsatmali qo'llanmalardan foydalanish g'oyat samarali tadbirdir.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tayyorlov guruhlarida obyektlarning o'zini namoyish etish yoki ular bilan bevosita tabiatda tanishish, mashg'ulotlarda narsalarning o'zidan iborat tarqatma materiallarni qo'llash bu tizimda keng foydalaniladi. Rasmlar asosidagi ko'rsatmali qo'llanmalar: manzara tasvirlari, diapozitiv va diafilmlarning samarasi kamroq bo'lsa-da, ular orqali ham u yoki bu narsalar to'g'risida qaysidir darajada yaxlit tasavvur hosil qilish mumkin. Aralash ko'rsatmali vositalar to'plami ham o'quv jihozlarning muhim elementi hisoblanadi. Ular mashg'ulot jarayonida turli ko'rsatmali vaziyatlarni yaratish, tez o'zgartirish va birlashtirishda yordam beradi. Buning uchun rasmi materiallardan foydalaniladi yoki xattaxtaga bo'r bilan rasmlari, chizmalari chiziladi, har xil yozuvlar bajariladi va hokazo.

Mazkur vositalar jumlasiga magnitli va flanelegraf (matodan yasalgan) taxtalar ham kiradi. Ularning didaktik imkoniyatlari bir xil. Ular maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilarni o'qitish amaliyotida beqiyos ahamiyatga molikdir. Ammo o'quv jarayonida audio-vizual qo'llanmalar, ahyon-ahyonda boshqa ko'rsatmali vositalardan ham foydalanish zarur. Buning quyidagi turli variantlari bor:

1. Dasturdagi ashyolarni qayta ishlash mavzu bo'yicha o'quv filmlarini namoyish etish, kino-kolsovka (lenta)lar, kino-(lavha)fragmentlar, diapozitiv (kinolentalardan qirqib olib yasalgan kichik slayd)lar, diafilmlar va jadvallarni qo'llash.

2. Mavzuning xususiy masalalarini diapozitivlar, diafilmlar, jadvallar, namoyish qilinadigan tajribalar, kinofragmentlar va kinokolsovkalardan foydalanib ishlab chiqish. Mazkur mavzu bo'yicha

umumlashtirishuvchi mashg'ulotlarda o'quv filmlari shaklida ko'rsatish.

3. Mashg'ulotlarda tushuntirish bilan birgalikda diafilmlar, diapozitivlar, kinofragmentlarni, o'quv filmlarini namoyish etish.

4. Tarbiyalanuvchilar tasavvurini kengaytirish, ularda shakllanadigan tushunchalar mazmuni to'liqligini ta'minlash uchun ekran qo'llanmalarining bitta seriyasidan foydalanib o'quv materialini ishlab chiqish va ularning boshqa to'plamini qo'llab, bilimlarni mustahkamlash.

Ko'rsatmali vositalarning turli didaktik vazifalari va imkoniyatlarini nazarda tutib ularni kompleks holda qo'llash talab qilinadi. Shu taqdirdagina mashg'ulotlarning bilish bilan bog'liq vazifasini hal qilish eng yuqori bosqichga ko'tarilishi mumkin. Shu bilan birga, o'rganilayotgan hodisaning turli jihatlarini yoritish lozim bo'lgandagina har xil ko'rsatmali qurollardan foydalanish o'zini oqlaydi. Chunki mazkur jihatlarining har birini ko'rsatmalilikning ma'lum turi yordamida ishonarli tarzda va to'la yoritish mumkin. Ko'rsatmali vositalarni tanlashda ularning imkoniyatlarini har bir yo'nalishning o'ziga xos xususiyati va har qaysi mashg'ulotning mazmuni bilan taqqoslash zarur.

Maktabgacha ta'lim muassasalari amaliyotida ko'rsatmalilikning quyidagi har xil turlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

1. Tabiiy ko'rsatmalilik – tarbiyalanuvchilarni mavjud obyektlar, o'simliklar, hayvonlar, minerallar va hokazolar bilan tanishtirishni taqozo etadi. Tabiiy ko'rsatmalilikni mashg'ulotlar jarayonida ham, ekskursiyalar paytida ham namoyish etish mumkin.

2. Hajmli ko'rsatmalilik – mavjud olam hajmining aks etishidir. Bu fotosuratlar, rasmlar, diafilm va diapozitivlardan iborat bo'ladi.

3. Ovozli ko'rsatmalilik – obrazlar tovushlarini ifodalash uchun ovozli vositalardan foydalanish. Gramplastinkalar va magnetofon yozuvlarini eshitish, ovozli kino va hokazo.

4. Simvolik va grafik ko'rsatmalilik – xaritalar, rejalar, sxemalar, chizmalar va diagrammalar. Ular mavjud voqelikni shartli umumlashgan simvolik ko'rinishda aks ettirishi sababli bolalarning tasavvuri va fikrlashini rivojlantiradi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida ko'rsatmalilikning ana shu barcha turlaridan foydalaniladi, lekin tarbiyalanuvchilarning yoshini hisobga olib, ularga bevosita kuzatishlarni, shu asosda fikrlash va

faoliyat olib borishini ta'minlashga, mustaqil va mantiqli fikrlashning dastlabki belgilarini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltiruvchi simbolik va grafik kuzatishlarni ko'proq qo'llash ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ko'rsatmalilik tarbiyalanuvchilar o'rganiladigan u yoki bu masalalar, narsa-hodisalar to'g'risida muayyan tasavvurga ega bo'lmagan paytda juda katta ahamiyat kasb etadi. Ammo shuni ham unutmaslik lozimki, ko'rsatmali qo'llanmalarni namoyish etishga tayyorlanmaslik yoki ularni noto'g'ri tanlash ta'lim jarayonida salbiy natijalar berishi mumkin.

Ta'lim tizimidagi zamonaviy ko'rsatmalilik – axborot kommunikativ texnologiyalaridan foydalanish yil sayin rivojlanib beraётgani, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'lim jarayonini sifat va mazmun jihatidan yanada yuqori bosqichga ko'tarishga xizmat qilayotgani ham ma'lum. Ta'lim jarayonini mazmunli tashkil etish uchun zamonaviy texnik vositalardan foydalanish – davr talabi. Jumladan, kompyuter, multimedia, internet, yagona axborot muhiti va shunga o'xshash axborot-kommunikatsion texnologiyalarning zamonaviy vositalaridan foydalanish dunyo tarbiyashunosligida o'z samarasini bermoqda.

Bugungi kunga kelib milliy tarbiya tizimida ham intertet tarbiyachi-o'qituvchi hayoti va faoliyatining bir qismiga aylanib bormoqda. Chunki u yangi ma'lumotlar olishning eng qulay va ko'nikilgan manbaiga aylandi.

Milliy tarbiyashunoslikda ham pedagoglarning ma'lum qismi dars va mashg'ulotlarida axborot tarmoqlaridan olgan materiallaridan samarali foydalanishadi. Internetning cheksiz-chegarasiz imkoniyatlari o'quv ishlariga tayyorlanish uchun material qidirishni osonlashtirdi. Tarbiyachi-o'qituvchilar o'quv materialini internet orqali elektron variantda topishning afzalliklarini bilishadi. Sababi ular bu bilan:

- bilimlarini mustaqil ravishda orttirib boradilar;
- masofadan o'qish orqali malakalarni oshirib boradilar;
- dars va mashg'ulotlarni tayyorlash hamda tashkil etish bo'yicha o'quv materiallarini topadilar;
- mutasaddi idoralarning zaruriy hujjatlarini topadilar;
- pedagogik yangiliklar haqida ma'lumotlar oladilar;
- eng yangi pedagogik topilmalarga ega bo'ladilar;
- o'z metodik ishlanmalarini hamkasblari bilan o'rtoqlashadilar;

- o'zining maqola, reja, dars va mashg'ulot ishlanmalarini chop etadilar;

- boshqa hududlardagi hamkasblari bilan ma'lumot almashadilar;
- internet-do'konlardan metodik adabiyotlarni sotib oladilar va hokazo.

Bugungi ta'lim tizimini mazkur ishlarsiz tasavvur qilib bo'lmay qoldi. Bulardan tashqari, tarbiyachi-o'qituvchilar o'z faoliyatlarida onlayn dars va mashg'ulotlar tashkil qilishda ham foydalanadilar:

- tarbiyalanuvchilarning onlayn o'qishini tashkil etadilar;
- bolalarning internetdan to'g'ri foydalanishlariga ko'maklashadilar;
- tarbiyalanuvchilarning jamoa bo'lib ishlashlarini tashkil etadilar;
- bolalarning ma'lumot olish imkoniyatlarini oshiradilar va hokazo.

Internet-resurslarning dunyo tarbiyashunosligida zamonaviy dars-mashg'ulotlarni tashkil etishdagi imkoniyatlari milliy tarbiyashunoslik amaliyotiga ham singib bormoqda. Bularning barchasi pedagogning kasbiy faoliyatini sifatli amalga oshirishga imkon beradi. Buning uchun tarbiyachi-o'qituvchilarning quyidagilarni amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir:

- tarbiyalanuvchilarga yuklanadigan topshiriqlar hajmini aniqlab olish;
- o'z an'anaviy o'qitish usullari bilan birga zamonaviy internet materiallaridan foydalanish;
- internet orqali hamkasblar faoliyatini kuzatish, zarurat tug'ilsa, ularning tajribalaridan o'z amaliyotida foydalanish va hokazo.

Bundan tashqari, nafaqat tarbiyachi-o'qituvchilar, balki tarbiyalanuvchilar ham auditoriyada yoki kutubxonada internet orqali zarur o'quv materiallarini topishi, topgan materiallarini o'rtoqlari bilan bo'lishishi, bilimlarini, uy vazifalarini internet saytlari orqali topshirishlari ham mumkin. Ta'lim-tarbiya jarayoni subyektlarining internet orqali doimiy muloqoti bu faoliyat samaradorligini ham ta'minlaydi.

Internetdan izlash tizimi talabalarga har xil yo'nalishdagi multimedia-ma'lumotlarini tanlash imkoniyati bilan taqdim etadi. Ular har xil ma'lumotnoma (spravochnik)lar, qomus (ensiklopediya)lar, vikipediya (onlayn ensiklopediya) va o'quv materiallariga kirish, eng so'nggi yangiliklardan xabardor bo'lish imkoniyatiga ham ega

bo'ladilar. Internet imkoniyatlari bugungi kunda shunchalar kattaki, u har xil masalaning uyda yoki ta'lim muassasasida, o'tirgan joyidan qimirlamay yechimini topish imkoniyatini yaratadi. Ma'lumotlar omboriga kutubxonalar, fonotekalar, filmotekalar orqali kiriladi. Bu shakldagi qidirish serverlari bilan ishlash aynan nimani qidirish kerakligini aniq bilganda qulay va oson kechadi.

Internet tarmog'ida materiallarning turfa multimedialari mavjud. Bo'lajak tarbiyachi va o'qituvchilar mavjud materiallar orasidan muhimini va zarurini tanlab olishlari qiyin kechadi. Shu bois qidiruv serverlariga murojaat qilish maqsadga muvofiq deb topilgan. Ularda ham har xil mavzularga yo'naltiruvchi bunday serverlar foydalanuvchilarning talablariga binoan zarur manbani qidirishga kirishadi.

Pedagoglarning dars va mashg'ulotlarida internet texnologiyalaridan foydalanishi darslarni ham, mashg'ulotlarni ham, o'quv fanini ham belgilab qo'yilgan vaqt me'yoridan chiqib ketishiga sabab bo'lmoqda. Sababi tarbiyalanuvchining bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishi dars yoki mashg'ulot tugashi bilan to'xtab qolmaydi. Bola qiziqdimi, demak izlanadi.

Oliy ta'lim muassasalari kutubxonalarining internet tarmog'iga ulanishi talabalarning qidirish, to'plash, ma'lumotlarni qayta ishlash singari ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilmoqda. O'z navbatida, ta'lim maqsadi va DTS talablariga muvofiq vazifalarni amalga oshirish imkoniyatlarini ham kengaytirmoqda.

Zamonaviy ta'lim muassasasining vazifasi tarbiyalanuvchi shaxsining muvaffaqiyatli taraqqiyotini ta'minlash, uning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan ma'naviy fazilatlarini oshirishi shakllanib kelayotgan shaxsning dunyo miqyosidagi ma'lumotlar olamida teng huquqli foydalanuvchi mavqeyiga ega bo'lishi garovidir.

Ta'lim-tarbiya jarayonida telekommunikatsion vositalardan, internet texnologiyalaridan tizimli foydalanish, xodimlarning innovatsion vositalar ko'magida ish yuritishi ta'lim amaliyotida qanchalik qo'l kelayotganini kuzatish imkonini ham bermoqda.

Masalan, maktabgacha ta'lim mashg'ulotlarida ham tarbiyalanuvchilarni qidirish ishlarini qanday amalga oshirish, zarur ma'lumotlarni internet orqali qanday qilib tez topish, uy vazifalari uchun zarur bilim va ma'lumotlarni topish yo'llarini o'zlashtirishlariga

yo'naltirish davr talabidir. Bugun ma'lumki, hatto bir yoshli bola ham o'zining bilish faoliyatini internet orqali amalga oshiryapti. Maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarga xos bo'lgan bu qiziqishidan, ya'ni bolalarning odam va olam sirlarini bilishga bo'lgan ehtiyojidan ma'lum maqsadga yo'naltirilgan holda foydalanish bu jarayonni ham qiziqarli, ham foydali faoliyatga aylantiradi.

Tarbiyachi mashg'ulot rejasini noan'anaviy, nisbatan qiziqarli tarzda tuzish va shu asosda uni tashkil etish uchun internet orqali ko'rgazma materiallar (suratlar, jadvallar, fotosuratlar)dan, multimedia materiallaridan foydalanadi. Shu tariqa har xil tanlovlar, ko'rgazmalar, grantlarda qatnashish imkoniyatiga ham ega bo'ladi.

Dunyo miqyosida barcha ta'lim tizimi internet-texnologiyalarining yangi bosqichiga, ya'ni o'quv rejalarida alternativ ta'lim elementlarini qo'llashga o'tib bormoqdalar. Bu bilan ba'zi murakkab o'quv muammolarini oson va samarali hal qilishga erishmoqchilar.

Bu nafaqat tarbiyachi-o'qituvchilar, balki tarbiyalanuvchilarga o'quv maqsadlarini amalga oshirishni, dunyoqarashini kengaytirish, bilimlarini orttirish va shaxsini to'g'ri shakllantirishga imkoniyat yaratishi ham nazarda tutilgan. Tarbiyalanuvchilar har xil sharoitlarda har xil saytlardan o'zlariga qulay holda ta'lim olishlari mumkin. Bunda asosiy mas'uliyat bolalarga yordam berish va ularni yo'naltirish vazifasi tarbiyachi-o'qituvchilar va ota-onalarga yuklatiladi.

Yangi, zamonaviy informatsion texnologiyalar orqali o'quvchilar bilimlarni istagan joyda olishlari mumkin. Bugungi tarbiyalanuvchilar ma'lum mutaxassislik bo'yicha bilimlarni, dunyoqarashini kengaytirish va malakalarini oshirishda zarur bo'ladigan ma'lumotlarni uyda o'tirgan holda dunyo miqyosidagi kutubxonalaridan olish imkoniyatiga ega bo'ldilar. O'quvchilarda dunyo bo'ylab tengdoshlari bilan muloqot imkoniyatlari paydo bo'ldi. Ular internet orqali boshqa o'qituvchilar, dunyo miqyosidagi olimlar, mutaxassislardan o'zlariga kerakli ma'lumotlarni olish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. O'quvchilar internet-bilimlarni kompyuterlashtirilgan sinflarda o'tirib mustaqil ravishda olishlari ham mumkin.

Bundan tashqari, internet-texnologiyalarni bolalarni o'qitish ishlariga olib kirishning ijobiy tomonlarini qayd etgan holda shuni ham aytish joizki, ular har qanday ma'lumotga tekin kirish imkoniyatiga ega bo'lgandan keyin o'zgalarning ishlarini o'zlashtirib olib, oddiygina fikrlash yoki munosabat bildirish, mulohaza yuritishdan voz

kechmoqdalar. Aniq aytiladigan bo'lsa, yuqori sinf o'quvchilari, talabalar tayyor insholar, referatlar, kurs ishlari va hokazolarni ko'chirib olib ularni o'zlarining mustaqil ijodiy ishlari sifatida taqdim etmoqdalar. Bunday salbiy xislatlar shakllanishining oldini olish uchun mutaxassis yordamiga ehtiyoj sezilmoqda.

Qisqa qilib aytganda, milliy maktabni zamonaviy informatsion texnologiyalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Kompyuter texnologiyalaridan foydalanib dars o'tish maktabgacha ta'lim tarbiyachilari, boshlang'ich sinflar o'qituvchilari va tarbiyalanuvchilari uchun ham oddiy ta'lim jarayoniga aylanib bormoqda. Lekin internetdan oqilona foydalanish uchun avval bolalarning saviyasiga ishlash, ma'naviyatini sog'lom shakllantirish, ruhiyatini tozartirish taqozo etiladi.

Bugun internet butun ijtimoiy hayotni qamrab olmoqda. Internetdan foydalanuvchilar va informatsion sahifalarning soni kundan kunga ortib bormoqda. Internet, eng avvalo, ma'lumotlar tarmog'i. Juda katta ma'lumotlar hajmi internetni ma'lumotlar qidirishda tengsiz tarmoqqa, manbaga aylantirib qo'ymoqda. Bu tarmoqdan nafaqat tarbiyachi, o'qituvchi, balki o'quvchilar ham foydalanib o'zlariga kerakli ma'lumotlarni olmoqdalar. Bugungi talabalar bilim va ma'lumotlarni kitoblardan emas, osongina, uyda o'tirib internetdan qidirmoqdalar. Bugun jamiyatning barcha qatlami internet resurslaridan unumli foydalanishga ehtiyoj sezmoqda. Ota-onalar ham, bog'cha ham, maktab ham tarbiyalanuvchilarning veb-imkoniyatlardan samarali foydalanishlariga e'tibor qilishlari, masalan, yo'nalishli onlayn konferensiyalarda qatnashishlari, o'z saytlarini tuzish ishlarida foydalanishlarini nazorat qilishlari, ularni foydali ishlarga yo'naltirishlari maqsadga muvofiqdir.

Mutaxassislar farzandlarini internetdan foydalanishni ta'qiqlagan ota-onalarni ham ayblamoqdalar. Bu, o'z navbatida, bolalarga tengdoshlari bilan mulqotda bo'lishga, tengdoshlaridan ortda qolishga, ota-onalarga nisbatan salbiy munosabat paydo bo'lishiga olib kelishini ta'kidlammoqdalar.

Axborot texnologiyasi faqatgina ta'lim tizimiga kirib kelmasdan shu sohaning barcha bo'g'inlarini boshqarish, tashkil qilish, axborot resurslari bilan ta'minlash, ish yuritish hujjatlarini tezlik bilan topish, moliyaviy tizimini yo'lga qo'yish kabi muhim ishlarni amalga oshirishda ham xizmat qiladi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya

texnologiyalarining ta'lim tizimiga kirib kelishi – ta'lim tizimida ham sifat o'zgarishi omili bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda, ta'lim tizimining har bosqichini axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Kundalik hayotda media-texnologiyalarning o'rni tobora kengayib bormoqda. Katta hajmdagi yangi axborotlar, reklamalar, televidenie ko'rsatuvlarida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish, kompyuterlar va ulardan foydalanish talabalarning ta'lim-tarbiyasi, ularning atrofdagi voqea-hodisalar to'g'risidagi tasavvurlari, tafakkuri hamda idrokiga katta ta'sir etmoqda.

Ilgari talabalar istalgan mavzuga oid axborotlarni: darslik, ma'lumotnoma adabiyotlar, o'qituvchi beradigan saboqlar, darsni konspektlashtirish vositasida egallagan bo'lsalar, bugungi kunga kelib, asosan, elektron darsliklar, internet orqali o'zlashtirmoqdalar. Shu sababli ham tarbiyachi-o'qituvchi zamonaviy voqelikka to'g'ri yondashgan holda ta'lim jarayoniga axborot uzatishning yangi texnologiyalarini olib kirishi zarur.

Shu ma'noda, maktabgacha ta'lim tizimi amaliyotida tarbiyachi o'z faoliyatining samaradorligini ta'minlashda quyidagi bir qator axborot kommunikativ texnologiyalaridan: taqdimot texnologiyasi, elektron nusxa, elektron multimedia, elektron ensiklopediya, universal test dasturi va elektron virtual kutubxona texnologiyalari¹¹⁷ dan unumli foydalanishi taqozo etiladi:

Taqdimot texnologiyasi. Maktabgacha ta'lim muassasalari amaliy faoliyatini tashkil etish jarayonida taqdimot texnologiyasi kompyuterdan foydalanishning hozirgi sharoitga ko'ra eng qulay usulidir. Buning uchun tarbiyachiga bitta protsessor, katta ekran va videoprojektor kerak bo'ladi. Tarbiyachi MS Power Point kompyuter dasturida, masalan, maktabgacha adabiy ta'limni tashkil etishda badiiy asar syujeti bilan bog'liq zarur slaydlarni yaratadi, tarbiyalanuvchilar bilan birgalikda slaydni og'zaki sharhlash, mavzuga oid bilimlarni ko'rib, kuzatib o'rganish, shu jarayonda savol va topshiriqlar ko'magida asarlarning didaktik tahlilini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Elektron nusxa. Bu texnologiya maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida o'rganilishi nazarda tutilgan ertak, hikoya va rivoyatlarning

¹¹⁷Po'latova, Muhamedova S. Kompyuter ilmg'istikasi. – T.: Fan va texnologiyalar Markaziy bosmaxonasi, 2009. –

kompyuter varianti (nusxasi) bo'lib, unda multimedia vositalaridan ovoz va matnning rangli tasviri qatnashadi. Mashg'ulotlarda tarbiyalanuvchilar tarbiyachi rahbarligida nazmiy va nasriy matnlar ustida birgalikda ishlaydilar, bog'cha opaning asar matni yuzasidan tuzgan savol va topshiriqlari ko'magida ularning didaktik tahlilini amalga oshiradilar.

Elektron multimedia. Maktabgacha adabiy ta'lim mashg'ulotlarida aynan kompyuter vositasida, tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning bilimlarni mustaqil o'zlashtirishlarini ta'minlovchi didaktik ishlanmalar kompleksi ko'magida savol-topshiriqlar tuzish, yo'naltiruvchi rasmi reklamalar yaratishda foydalanishi mumkin.

Elektron ensiklopediya. Muayyan qidiruv tizimiga ega bo'lgan, ma'lum yo'nalishdagi videotasvirlar, giperhavolalar, audio va video lug'atlar, xronologik ro'yxat, foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lgan katta hajmdagi bu elektron dasturdan ham tarbiyachi maktabgacha adabiy ta'limni tashkil etishda samarali foydalanishi mumkin.

Universal test dasturi. Maktabgacha ta'lim tizimida barcha yo'nalishlar bo'yicha bolalarning bilimini aniqlash maqsadida mazkur dasturda taqdim etilgan test topshiriqlari va reyting tizimidan foydalanish mumkin. Uning qulayligi shundaki, tarbiyachi birgina dasturiy ta'minot asosida turli xil test sinovlarini o'tkazish mumkin.

Elektron virtual kutubxona. Bu elektron kutubxona ham multimedia sohasining keng imkoniyatlaridan biri bo'lib, u elektron nusxa yoki elektron multimedia materiallari jamlangan, ichki tarmoqqa ulangan sayt. Undan tarbiyachi bolalarning bilimlarini boyitish, notanish so'z va iboralar haqida ma'lumot olish, milliy-madaniy meros bilan bog'liq ma'lumotlarni olishda foydalanishi mumkin va hokazo..

Katta hajmdagi axborotlarni bilish maqsadida har bir talaba, bo'lajak tarbiyachi-o'qituvchi qisqa vaqt mobaynida o'zlashtirishi, ongida shakllantirishi va amaliy faoliyatida qo'l kelishi maqsadidan kelib chiqqan holda foydalana bilishi zarur. Zamonaviy texnika vositalaridan foydalanib tashkil etiladigan dars va mashg'ulotlarda har bir tarbiyalanuvchi o'zini erkin his etib, faol ishtirok etishi, o'rganilayotgan o'quv materialiga qiziqish bilan yondashib, ijodiy fikrlashi, o'z mehnati samarasini ko'rib, uni baholay olishi zarur. Bo'lajak tarbiyachi axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan

foydalanishda bu jiddiy ta'lim dasturiga oid material ekanligini unutmasligi zarur.

Mashg'ulotlarni loyihalashtirishda tarbiyachi yuqorida taqdim etilgan turli dasturiy mahsulotlardan samarali foydalana bilishi zarur. Mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rishda dasturiy mahsulotlar (ensiklopediya, lug'atlar, ta'limiy dasturlar va hokazo)dan foydalanishda kompyuterning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Mashg'ulotlarni kompyuter texnologiyasi vositasida tashkil etishda barcha yo'nalishlar bo'yicha yangi mavzularni ko'rgazmali tushuntirish imkoniyati mavjud.

Axborot kommunikativ texnologiyalardan foydalanishning afzalligi: ta'limni individuallashtirish; talabalarning mustaqil ishlarini mujassamlashtirish; amalga oshirilgan topshiriqlar hajmining ortishi; internetdan foydalanilganda axborot oqimi doirasining kengayishi natijasida o'zlashtirishda faollik va motivatsiyaning kuchayishini ko'rish mumkin.

Mashg'ulotlarni axborot kommunikativ texnologiyalardan foydalanib tashkil etishda har qanday pedagog o'z mehnatining ko'p qismini kompyuterga yuklashi mumkin bo'ladi. Bu bilan o'quv jarayonini yanada qiziqarli, rang-barang qilib, mazmunan boyitadi. Tarbiyachi tarbiyalanuvchining bilimni o'z vaqtida xolisona baholab boradi, ularga noan'anaviy saboq berish usullarini topishga ijodiy yondashadi. Bu tarbiyachining kasbiy jihatdan rivojlanishiga ham asos bo'ladi. Ta'limning har bosqichida bilim olayotgan bolaning bilimni qisqa vaqt mobaynida aniqlab, uni to'g'ri yo'naltirishida pedagog oldida qulay imkoniyat yaratiladi. Bundan tashqari, tarbiyalanuvchi olishi kerak bo'lgan axborotni hali davr talabiga mos vaqtida, o'z dolzarbligini yo'qotmasdanoq olish imkoniyati mavjudligi va topshiriqning murakkablik darajasini to'g'ri baholash sharoiti ham yaratiladi. Tarbiyalanuvchilar kompyuterda masalalarni yechish, jadval va grafik yechimlarni tuzish, chizmalar chizish, bog'lanishli matnlar yaratish, kiritilgan savol va topshiriqlar ustida ishlash, rasmlar chizish kabi ko'plab imkoniyatlarga ega bo'ladi. Bu, o'z navbatida, ularning ijodiy tafakkuri rivojlanishiga zamin bo'lib xizmat qiladi. Ayni zamonda, o'z kasbining mahoratli sohibi bo'lgan pedagog tomonidan o'zining chuqur bilimi, katta tajribasiga tayangan holda, axborot kommunikativ texnologiyalardan foydalanib o'tkazgan dars-mashg'ulotlari, namoyish etilgan media-mahsulotlari, ko'rgazmali

materiallari asosida yanada qiziqarli bo'lib, oson o'zlashtiriladi va ularda mustaqil fikrlash hamda o'z ustida ishlash malakalarini mustahkamlaydi.

Oliy maktab ta'limi jarayonida axborot kommunikativ texnologiyalardan foydalanib dars o'tishni o'zlashtirib olgan bo'lajak tarbiyachilar o'z amaliy faoliyatlarining samaradorligini ta'minlashda ham internet ma'lumotlariga murojaat qiladilar. Masalan, maktabgacha adabiy ta'limni samarali tashkil etish maqsadida internet orqali mavzuga daxldor syujetli rasmlar, ilmiy-ommabop lavhalar, badiiy asarlarning mazmuni va qahramonlariga ishlangan suratlar, o'zi uchun zarur bo'lgan nazariy ma'lumotlarni topib foydalanishi mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, tarbiyalanuvchilarini ham internet ma'lumotlaridan foydalanishga yo'naltiradilar. Maktabgacha adabiy ta'limning bunday zamonaviy tarzda tashkil etilishi tarbiyalanuvchilarning ham diqqatini tortadi, bilimlarni o'zlashtirish jarayonini qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi. Faqat bugungi kunda, buning uchun tarbiyachi ham, tarbiyalanuvchi ham ingliz va rus tillarini bilishi taqozo etiladi. Sababi, afsuski, hozirda o'zbek tilida istalgan ma'lumotni internetdan topish ikoniyati sezilarli darajada kam.

E'tibor qilinsa, mazkur darslikda ham bir qator ma'lumotlar internet orqali olinganini, talabalarga yo'nalish berishda internet orqali ma'lumotlar tavsiya etilganini payqash mumkin. Bu ham, o'z navbatida bo'lajak tarbiyachilarning amaliy faoliyatini tashkil etishda internet materiallaridan foydalanishga yo'naltirishdir. Masalan, maktabgacha ta'lim tizimi adabiy ta'limida syujetli rasmlardan foydalanilganda tavsiya etilgan internet manbalarini ochib tavsiya etilgan suratlarni ekranda namoyish etish va bevosita uning tahlilini amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, ko'rgazmalilikning zamonaviy usullari bilan birga an'anaviy tamoyillaridan ham o'rni bilan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ayni zamonda, tarbiyalanuvchilarning zamonaviy axborot kommunikativ texnologiyalarga oqilona yondoshishini nazorat qilish ham bugun paydo bo'lgan yangi vazifadir.

(Rivoyat)

Non hidi

Maktabgacha ta'lim muassasalari nutq o'qitirish va badiiy adabiyot bilan tanishtirish mashg'ulotlarida bolalarni mustaqil fikrlash va mustaqil faoliyatga yo'naltirish asnosida xalq ertaklari, adabiy ertaklar, bolalarga mos she'riy asarlar bilan birga rivoyatlardan ham foydalanish mumkin. Masalan, shoir Alisher Navoiy va shoh Husayn Boyqaro haqidagi «Non hidi» rivoyatini quyidagicha o'rganish mumkin.

Tarbiyachi bolalarni avval rivoyat matni bilan tanishtiradi¹¹⁸.

Sulton Husayn Boyqaro: «Dunyodagi eng yaxshi hidli narsani keltiring!» - deb qolibdi. Unga quchoq-quchoq gul keltirishibdi. Sulton: «Yo'q, bu emas!» - debdi.

Qalampirmunchoqni ro'para qilishibdi, rad etibdi. Yer yuzidagi jamiki xushbo'y narsalarni muhayyo qilishibdi.

Sulton bo'lsa: «Men aytgan bu emas», - deb turib olibdi. Keyin:

- Uch kun muhlat ichida – topsalaring topganlaring, bo'lmasa hammangni jazoga torttiraman, - debdi.

Vazirlar nima qilishni bilolmay, o'ylayverib boshlari qotibdi. Husayn Boyqaro istagan hidni topisha olmay, oxiri Alisher Navoiyning oldiga borishibdi.

- Sultonimiz aytgan narsani topib, bizni halokatdan saqlab qoling, - deyishibdi.

Do'stining ko'ngli qanday hidni tusayotganini bilolmay Navoiyning ham boshi qotibdi. Dehqon bobodan so'ragan ekan, u:

- Yangi yopilgan nondan olib boringlarchi, otam rahmatlik: «Dunyoda eng lazzatli va yoqimli hid – qayroqi bug'doy unidan yopilgan tandir non hidi, hech qaysi hid unga yetolmaydi», - deguvchi edilar, - deb maslahat beribdi.

Navoiy xursand bo'lib, dehqonning aytganini qilib, bir savat non yoptiribdi-da, saroyga yetib boribdi. Bir zumda butun saroy bo'ylab ajib, yoqimli hid taralibdi, barchaning dilini yashnatib yuboribdi.

- Rahmat, do'stim, - debdi Husayn Boyqaro, nonlarni ko'rib. – ko'nglim yangi yopilgan non isini qumsayotgan edi, topib kelibsiz. Dunyoda yangi yopilgan nonning isidan ko'ra yoqimliroq hid yo'q, - debdi.

- Sultonim, rahmatni menga emas, dehqon boboga ayting, ko'nglingizning xohishini shu kishi topdi, - deb javob beribdi Navoiy.

Husayn Boyqaro dehqonga bosh-oyoq sarpo berishni buyuribdi.

¹¹⁸Камаланинг етти жилоси. Ота-оналар учуну слубий кулланылар туғлами (7 китобдан иборат). 4-китоб. –Т.: Viking, 2016. – 24-бет.

«Non isi» rivoyati yuzasidan «Husayn Boyqaro nima keltirishni buyurdi? Vazirlar kimga murojaat qilishdi? Kitobdan o'qib bering. Navoiy saroyga nima olib bordi? Husayn Boyqaro Navoiyga nima uchun rahmat aytdi?» kabi mantiqsiz savol va topshiriqlar bolaning matn mazmunini qayta eslashigagina xizmat qiladi.

Aslida, ular rivoyatning ichki mohiyatini, Navoiyning shaxsini ochishga qaratilmog'i lozim edi. Bola matndagi savollarga javob qidirish asnosida allomaning shaxsiy sifatlarini o'zi ochsinkim, millat ulug'larining nafaqat yozganlari, balki insoniy sifatleri ham tarbiyalanuvchilarning ma'naviy kamoloti yo'lida xizmat kilsin.

Mazkur rivoyat uzluksiz ta'lim tizimida tarbiyalanuvchilarni Navoiy shaxsi va ijodini o'rganishdagi dastlabki qadam bo'lishi mumkin. Asar ustida ish boshlaganda bolalarning diqqati rivoyatning ichki mohiyatini, Navoiyning shaxsini ochishga qaratilmog'i lozim. Bolalar tarbiyachining yo'naltiruvchi savol va topshiriqlariga javob qidirish asnosida allomaning shaxsiy sifatlarini o'zi ochsinkim, millat ulug'larining nafaqat yozganlari, balki insoniy sifatleri bilan ham tarbiyalanuvchilar ma'naviy kamoloti yo'lida xizmat kilsin.

Millatning barkamol kishilari hayoti va ijodi ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchini o'zbekning shunday adibi bilan tanishtirish uchun emas, balki ularning asarlari va shaxsi misolida bilganlarini o'ziga singdiradigan, ma'naviy kamoloti yo'lida o'zi mehnat qiladigan, o'zlashtirganlari orasidan muhimni nomuhimdan ajratib, hayotida foydalanish qo'lidan keladigan shaxslarni tarbiyalash uchun o'rganiladi. Yuqorida tilga olingan rivoyat bo'yicha: "Navoiy Husayn Boyqaroning nimani qumsayotganini bilish uchun nega dehqonga murojaat qildi deb o'ylaysiz?

O'ylab ko'ring-chi, bu nimadan dalolat beradi? Siz yangi yopilgan nonning hidini tuyganmisiz? Uning qanaqa bo'lishini so'z bilan ifodalashga urinib ko'ring. Navoiy qilgan ishi orqali uning qanday odam ekaniga baho bera olasizmi?" kabi savol-topshiriqlar o'rtaga tashlansa, bolalar fikrlay boshlaydilar, matn mazmuniga xayolan qayta-qayta murojaat qiladilar, javob qidiradilar.

Mana shu izlanish bilim olish yo'lida mehnat qilish bo'ladi. Mehnat bilan o'zlashtirilgan bilim bolaning xotirasiga emas, ruhiyatiga o'rnatiladi. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda bu juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni mustaqil mulohazaga yo'naltirishda badiiy matnlarning turfa xillaridan, turli metodlardan foydalangan holda yuqoridagi tarzda foydalanish belgilangan maqsad yo'lida samaraga erishish mumkinligini ko'rsatadi.

Savol va topshiriqlar

1. O'quv qo'llanmada taqdim etilgan barcha internet sahifalariga kiring. Mazkur sahifalardan mavzuga doir materiallardan foydalanishga urinib ko'ring.

2. Internet sahifalaridan maktabgacha adabiy ta'limni samarali tashkil etishga yordam beradigan sahifalarni qidirib toping. Topgan ma'lumotlaringiz va yangiliklaringizni bir-biringiz bilan o'rtoqlashing.

3. Internet orqali Xurshid Davronning "kh-davron.uz/"saytiga kiring. Uning "youtube"dagi va "facebook"dagi sahifalariga ham kiring. U yerdan bolalar adabiyoti bilan bog'liq materiallarni qidirib toping va ko'chirib oling. Topgan materialingizni darslarda o'rganganlaringiz asosida tahlilga torting.

4. Bolalarga rivoyat mazmuni asosida berilgan savol va topshiriqlarga javob bering. Matndagi barcha gaplar haqiqat deb o'ylaysizmi?

5. Rivoyat matnidagi g'ayriodatiy jihatlarni topishga urinib ko'ring. Undagi qaysi holat o'quvchining, ya'ni sizning g'ashingizni keltiryapti?

6. Nega sizda shunday tuyg'u paydo bo'ldi, deb o'ylaysiz? Buni asoslashga urinib ko'ring.

7. Siz rivoyat mazmuni asnosida qaysi obraz samimiy chiqqani haqida o'ylab ko'ring. Shoh va shoirning boshqa muhimroq ishi yo'qmidi?

8. Bu rivoyat tarbiyalanuvchilar shaxsiga nima beradi deb o'ylaysiz?

9. "Internet – mening taqdirimda" mavzusida kichik esse yozing.

19-MAVZU. BOLALAR BOG'CHALARI ADABIY TA'LIMIDA TARBIYALANUVCHILARNING OG'ZAKI VA YOZMA NUTQINI O'STIRISH

Reja:

1. Bolalar bog'chalari adabiy ta'limida bolalarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish usullari.
2. Tarbiyalanuvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish bilan bog'liq muammolar va ularning yechimi.
3. Og'zaki nutqni rivojlantirish bilan bog'liq qayta hikoyalashning o'ziga xos xususiyatlari.
4. Badiiy matn tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: savod o'rgatish, nutq o'stirish, o'qish va nutq o'stirish, grammatika va nutq o'stirish, to'g'ri yozish va nutq o'stirish.

Maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyalanuvchilarning og'zaki nutqini o'stirish bu bosqichning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Shu bois bolalar bog'chalarida mazkur faoliyat turi uchun "Ilk qadam" dasturida alohida mashg'ulot soati ham ajratilgan: 3–4 yoshli bolalar guruhlarida 36 (haftada bir soatdan) + sog'lomlashtirish davrida 12 soat; 4–5 yoshli bolalar guruhlarida 72 (haftada ikki soatdan) + sog'lomlashtirish davrida 12 soat; 5–6 yoshli bolalar guruhlarida 72 (haftada ikki soatdan) + sog'lomlashtirish davrida 12 soat; 6–7 yoshli bolalar guruhlarida 36 (haftada bir soatdan) + sog'lomlashtirish davrida 12 soat belgilab qo'yilgan¹¹⁹.

Maktabgacha adabiy ta'lim ham o'z maqsad va vazifalari hamda mazmuni bilan bolalarning bog'lanishli nutqi, matn yaratishdagi muvaffaqiyatlarini ta'minlashga ma'lum darajada o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shu ma'noda "Ilk qadam" dasturida maktabgacha adabiy ta'limning asosi bo'lgan "Badiiy adabiyot bilan tanishish" mashg'ulotlari uchun ham salmoqli darajada vaqt ajratilgan: 4–5 yoshli bolalar guruhlarida 36 (haftada ikki soatdan) + sog'lomlashtirish davrida 12 soat; 5–6 yoshli bolalar guruhlarida 36 (haftada ikki soatdan) + sog'lomlashtirish davrida 3 soat; 6–7 yoshli bolalar guruhlarida 36 (haftada bir soatdan) + sog'lomlashtirish davrida 3 soat¹²⁰.

¹¹⁹Ilkqadamozbek240818pdf.pdf

¹²⁰Ilkqadamozbek240818pdf.pdf

Bundan tashqari, maktabgacha adabiy ta'lim o'z belgilangan maqsadiga qo'shimcha ravishda tarbiyalanuvchilarda o'qish ko'nikmasining mazkur bosqichga xos tarzda shakllanishi va imlo savodxonligi ortishiga ham o'z ijobiy hissasini qo'shadi. Bolalarga xos bo'lgan taqqoslash, tasniflash, tahlillash, mustaqil va mantiqli mulohaza yuritish, tizimlash, umumlashtirish, xulosa chiqarish singari aqliy faoliyat bilan bog'liq ko'nikmalarning dastlabki belgilari badiiy adabiyotlar ustida ishlash asnosida shakllanadi. Bu, ayni vaqtda, bolaning og'zaki va yozma nutqiy faoliyatida ham namoyon bo'ladi. Tarbiyalanuvchining aqliy rivojlanganlik darajasi og'zaki va yozma nutqidagi mantiqiy tiniqlik, qarashlarning dalillanganligi va obrazlilikida ham ko'rinadi.

Nutq har qanday aqliy faoliyat va muloqotning asosi, o'qish va imlo savodxonligi, to'g'ri yozish qoidalarini o'zlashtirish jarayoni shakllaridan biridir. So'zdan ibora, iboradan jumla va jumladan bog'lanishli matn yaratishda to'g'ri hamda o'rinli foydalanish qoidalari ustida ishlash, boshlang'ich sinflarga o'tganda bexato va savodli yozish, ma'lum darajada maktabgacha bosqich mashg'ulotlarining ham vazifasi hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etishga qaratilgan "Ilk qadam" dasturining "3.2.3. «Nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari» sohasi kompetentsiyalari" bandida maktabgacha ta'limni yakunlagan bola nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari sohasidagi o'quv-tarbiyaviy faoliyat yakuniga yetganda quyidagi:

- nutqni eshitadi va tushunadi;
- o'z nutqida to'g'ri talaffuz, qulay grammatik shakllar va xilma-xil gap konstruksiyalaridan foydalanadi;
- ikkinchi tilni o'rganishga qiziqish namoyon qiladi;
- ikkinchi tilni egallash bo'yicha dastlabki bilimlarini ko'rsatadi;
- badiiy adabiyot asarlariga qiziqish namoyon qiladi;
- so'zning lug'aviy, bo'g'inli va fonetik tuzilishi to'g'risida tasavvurga ega bo'ladi;
- turli ma'no shakllarini mustaqil ravishda tuzish va so'zlab berishni biladi;
- yozishning dastlabki malakalari va vositalaridan foydalanishni biladi" singari ko'nimalarni egallagan bo'lishi taqozo etiladi. Shu ma'noda, maktabgacha adabiy ta'lim amaliyoti ham nutq o'stirish ishlariga bevosida daxldordir.

Ma'lumki, nutq ichki fikr va qarashlarni ifodalash ehtiyojidan paydo bo'ladi. Nutq jummalarni to'g'ri tuzishga o'rgatish, ya'ni so'zlarni qoldirmay, ma'lum izchillikda, bir-biri bilan to'g'ri bog'lash va talaffuz qilish, so'ngra uni yozma shaklda ifodalash demakdir. Tarbiyalanuvchilarning bog'lanishli nutqini shakllantirishda, ya'ni talablarning: "turli ma'no shakllarini mustaqil ravishda tuzish va so'zlab berishni biladi" bandini amalga oshirishda ularga nazariy ma'lumotlar berish ham maqsadga muvofiqdir. Ya'ni bilim va ko'nikmalar anglangandagina yaxshi o'zlashtirilishi, nutq faoliyatida kutilgan samarani berishi mumkin.

Tarbiyalanuvchilar maktabgacha adabiy ta'limning dastlabki bosqichidan boshlab har xil topshiriqlarni bajarish asnosida mavzu bo'yicha gapirish, asosiy masalani ochish, fikrini to'g'ri ifodalash va bog'lanishli nutq elementlarini o'zlarida shakllantirib boradilar. Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarda qayta hikoya, didaktik tahlil, qahramonlarga tavsif berish va asarlardagi voqea-hodisalarni muhokama qilishning dastlabki ko'nikmalari shakllantirib boriladi. Maktabgacha adabiy ta'limda predmetni tasniflash bilan biror surat yoki kuzatishlarini tasniflash orasidagi tafovutni farqlash ko'nikmasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zi ko'rgan-bilganlari va kuzatganlarini tasniflash, suratlar va ularda ko'rganlari haqida hikoya qilish, batafsil yoki tanlab hikoya qilish, didaktik tahlil, og'zaki insho va bayon ko'nikmalari tarbiyalanuvchilarda nutq o'stirish va badiiy adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlari jarayonida amaliy shaklda namoyon bo'la boradi. Bu kompetensiyalarning barchasini kichik tarbiyalanuvchilar amalda bajarish asnosida o'zlashtirib, egallab boradilar.

Maktabgacha hayotining dastlabki kunlaridan boshlab tarbiyalanuvchilar qayta hikoyalashga o'z qiziqishlarini namoyon etadilar. Ularning qayta hikoyalashlari va tasvirlashlari mashg'ulot jarayonini jonlantiradi, bolalarning tasavvurlari, muloqoti va tashabbuskorligini oshiradi. Tarbiyachi savodga o'rgatishning dastlabki kunlaridan boshlab nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishga ishlaydi. Shu tariqa tarbiyalanuvchilarning nutqiy faoliyati – ma'lum maqsad sari yo'naltirilgan faol kashf etish jarayonini til birliklari yordamida amalga oshirish va har xil vaziyatlardagi o'zaro muloqotda aytilganlarni qabul qilishdan iboratdir.

A. A. Leontyev: «Odam tom ma'noda muloqotga kirishish uchun bir qator ko'nikmalarni: muloqot sharoitida tez va to'g'ri yo'nalishni belgilab olish; o'z nutqini to'g'ri shakllantirish; nutq mazmunining o'zaro o'xshash (adekvat) usullarini topish; muloqotni ushlab turish va davomlilikini ta'minlash kabilarni o'zlashtirib olishi maqsadga muvofiqdir. Agar muloqot talablarining biror qismi buzilsa, so'zlovchi undan kutilgan natijaga erisholmay qoladi, ya'ni suhbat samarasiz bo'ladi»¹²¹, deya ogohlantiradi.

Metodik adabiyotlarda tarbiyalanuvchilar nutqining rivojlanishi quyidagi ko'nikmalarning shakllanishi bilan bog'liqligi ta'kidlanadi:

1) muloqot vaziyatiga moslashish va o'zining bu jarayondagi vazifalarini aniqlab olish;

2) muloqot mazmunini rejalashtirish;

3) o'z fikrini shakllantirish va o'zgalarni tushuna olish;

4) o'zi va hamsuhbatining nutqini nazorat qilish, o'z nutqining suhbatdoshga ta'siri va tushunilishini ta'minlash.

Boshqa bir adabiyotlarda tarbiyalanuvchilarning og'zaki va yozma ravishda fikr ifodalashi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar:

1) muloqot vaziyatida mo'ljalni to'g'ri olish, ya'ni onglilik ko'nikmasi – muloqot yo'nalishi, ya'ni fikr qanday vaziyatlarda, kimga yo'naltirilgani, nima maqsadda aytilgani (biror yangilikni ma'lum qilishmi, munosabat bildirish uchunmi, biror narsani tushuntirish uchunmi, suhbatdoshga ta'sir ko'rsatish uchunmi)ni bilish;

2) aytilajak fikrlarining mazmunini rejalashtirish ko'nikmasi – ularning mavzusi va asosiy g'oyasini, suhbat yo'sinidagi kichik mavzuchalarni, ularning ketma-ketligini belgilab olish;

3) tuzilgan rejani amalga oshira bilish ko'nikmasi – har bir fikrni tizimga solgan holda mavzu ko'tarish va asosiy fikrni ifodalash; bunda adabiy til me'yorlariga amal qilish; so'z, so'z shakllari, iboralar, ohangi va gap tuzilishiga amal qilish; suhbatdoshning muloqot imkoniyatlarini, shartlarini inobatga olish; suhbat matnining asosiy mazmuni va mohiyatini nazardan qochirmaslik; jumladan jumlagi fikrlar izchilligini ta'minlash, jumllalararo va matn qismlarining aloqadorligini ta'minlash; nutq madaniyati qoidalariga amal qilish;

4) muloqot vaziyatida aytilganlarni nazorat qilish ko'nikmasi – gaplarning suhbat mavzusiga aloqadorligini ta'minlash, asosiy fikr va

¹²¹Леонтьев А. А. Психолингвистические проблемы массовой коммуникации. – Москва: Педагогика, 1974. – С. 33.

ifodaning izchilligi, nutq masalalari bo'yicha qo'llaniladigan jihatlar, nutq madaniyatiga rioya qilish, nutqning estetik xususiyatlarini nazorat qilish; vaziyat taqozosiga qarab nutqiga o'zgartirishlar kiritish;

5) aytilganlarni qabul qilish (eshitish va o'qish) ko'nikmasi – o'zining kommunikativ imkoniyatlarini anglash; sarlavha, muloqotning boshlanishi va boshqa tashqi belgilar (kitobdagi suratlar, so'zlovchining imo-ishoralari va qarashlari)dan axborotning umumiy mazmuni, mavzusi, maqsadi va davomini tasavvur qilish; so'zlarning ma'nosini tushunish, har bir so'zga ortilgan yukni, tuzilish va ohangni his qilish; alohida dalillarni, ma'lumotlarni, kichik mavzularni ajratish, ularga asoslanib matnning umumiy mazmunini anglash, muhim va nomuhim ma'lumotlarning darajasini, ma'lum va yangi bilimlarni, muhim jihatlarni belgilash; muallif yoki so'zlovchi fikrlarining yo'nalishini, uning asosiy mazmunini tushunish va mohiyatiga kirish; muloqot jarayoni (kitob va suhbat)da axloqiy mezonlarga amal qilish; matnni anglash darajasini; uning mazmuniga qanchalik chuqur kira olayotganini, muallifning pozitsiyasi va munosabatini his qilish; ma'lumotlarni tushunish usullari (matnga qayta murojaat qilish, notanish so'zlarning ma'nosini aniqlash, savollar qo'yish)dan foydalana bilish va hokazo¹²².

Ko'rinadiki, kichik yoshdagi tarbiyalanuvchi nutqini takomillashtirish ustida ishlash nafaqat fikrni (og'zaki va yozma shaklda) ifodalash, balki o'zgalar nutqini qabul qilishni ham nazarda tutadi. Tarbiyalanuvchilarga maxsus kommunikativ mashqlarni bajartirish ham nutq faoliyatini to'g'ri tashkil etishga yordam beradi. Ya'ni, bola ma'lumotni shunchaki qabul qilmasin yoki tarbiyachining topshirig'i bilan qayta hikoyalamasin. Bunday mashqlar nutq faolligini ta'minlashga yo'naltiradigan, fikr aytishga talablar qo'yadigan vaziyatlarni yaratishga xizmat qiladigan bo'lishi ham nazarda tutilishi maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida sanalgan har bir ko'nikmaning shakllanishi ma'lum mashqlarni, nazariy ma'lumotlarni talab qiladi. Maktabgacha adabiy ta'limda kichik yoshdagi tarbiyalanuvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish ustida ishlash mashqlari quyidagicha bo'lishi mumkin. Bolalar:

¹²²<https://doshkolnuk.com/pismo-i-pismennaya-recha>

– o‘zlari tuzgan matndagi muloqot vaziyatlari va ko‘tarilgan masalalarni farqlashi;

– sarlavhasi va matnning boshlanish qismidan uning mazmuni va xarakterini anglashi;

– asar matni yuzasidan fikr ifodalashga tayyorlanishi;

– matndagi so‘z, ibora va jumalarning qismlari asosida berilgan topshiriqlar ustida ishlashi;

– bir qator so‘zlar ko‘magida so‘z birikmalari va jumlar tuzishi;

– har xil nutqiy birikmalar yaratishi;

– ma‘lum kuzatishlardan keyin belgilangan yo‘nalish bo‘yicha matnни qayta yaratishi;

– ma‘lum maqsad asosidagi savol va topshiriqlar ko‘magida asarni tahlil va taqriz qilishi;

– matnning uning tahlilidan so‘ng qayta yaratishi;

– matnning mavjud bo‘laklari yoki qo‘shimcha qismlar ko‘magida yangi matn yaratishi;

– qayta hikoya qilishda tilni his qilishi, so‘zga e‘tiborli bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Ayni bir xil nutq ko‘nikmalarini har xil nutq materiallari asosida nafaqat maktabgacha adabiy ta‘limning, balki umuman o‘qitish ishlarining birinchi kunlaridanoq barcha mashg‘ulotlar misolida shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Bu har xil mavzulardagi, asosiy fikr xarakteri, asar janri, tuzilishi, hajmi, tarbiyalanuvchilarning mustaqilligi, og‘zaki va yozma shakllardagi bilimdonligi, har xil faoliyat turlaridan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, tarbiyalanuvchilar nutqi bilan bog‘liq masalalar haqida gapirilarkan, tarbiyachi uning asosiy to‘rt shakli: gapirish, eshitish, o‘qish va yozish kabilar nazarda tutilishini bilishi lozim. Maktabgacha adabiy ta‘limda tarbiyalanuvchilarni shu to‘rt shaklning har birini o‘zlashtirishlariga erishish maqsadga muvofiqdir.

Real hayotda bola o‘z nutqini ma‘lum shart-sharoitda kimgadir yo‘naltiradi. Bu har qanday ruhan sog‘lom odam uchun tabiiy hol. Shuning uchun mashg‘ulotlar jarayonida, xususan, maktabgacha adabiy ta‘limda ham bolalarning nutqiy muloqotga kirishish ehtiyojining tabiiy shart-sharoitlarini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutqiy faoliyatda tarbiyalanuvchi o‘z fikri va tuyg‘ularini ifodalashga yo‘naltiriladi yoki o‘zgalarning fikri qabul qilinadi. Ma‘lum bo‘ladiki: fikr nutq faoliyatining predmeti; til bu faoliyatning

vositasi; nutq esa bu jarayonda qo'llaniladigan usuldir. Nutq faoliyatining mahsuloti bo'lmish bir jumla, agar fikr davom ettirilsa matn bo'ladi. Ma'lumotlarni qabul qilish asnosida esa xulosa kelib chiqadi. Xulosa nutq faoliyatining so'nggi natijasi, javob reaksiyasi bo'ladi, aks holda suhbatdoshning fikri tushunilmagan hisoblanadi.

Tarbiyalanuvchilarning nutqini o'stirish ustida ishlaganda, dastlab ularni aytadigan fikrining asosiy mazmunini, uning boshlanishi, asosiy qismi va yakunini anglab-belgilab olishga o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Har qanday matn, ayni zamonda bolalar uchun yaratilgan badiiy asarlar matnida ham o'z tuzilishiga ko'ra murakkab o'rinlar bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatlarda matnning mavzusi (yetakchi fikr)ni ochish uchun avval matnni ma'noli bo'laklarga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ayni zamonda, matnning qismlari bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda bo'lishi, mazmunan asosiy fikrga va mavzuga bo'ysunishi lozimligini tarbiyachi anglashi lozim.

Kichik tarbiyalanuvchilarning eshitgan matnni qaytadan yaratishlarida o'z xatti-harakatini detallashtirish, uni mazmunli bo'laklarga ajratishga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Og'zaki nutqni rivojlantirishning asosiy shartlaridan biri bo'lgan qayta hikoyalashning sifati ko'p jihatdan xatti-harakatlarni nomlashda til birliklarini tanlash bilan bog'liq bo'ladi. Qayta hikoyalashda ko'pincha o'tgan zamon fe'lidani foydalaniladi.

Maktabgacha adabiy ta'limdagi qayta hikoyalash asar qahramoni bilan bog'liq hodisalar, u nimalarni his qilgani, nimalarni yashab o'tkazgani, u ishtirok etgan voqealar bayonidan iborat bo'ladi. Voqea-hodisalar rivoji vaqt birligiga amal qilingan holda, izchillikda davom etadi. Qayta hikoyaning izchilligi «avval», «keyin», «so'ngra», «shunda», «shundan keyin», «yana», «birinchi», «keyingi» kabi so'zlar orqali ta'min etiladi. Biror matnni qayta hikoya qilishning asosiy xususiyati voqea-hodisalarning boshdan oxir rivojlanib borishini ma'lum qilishdan iboratdir. Qayta hikoyalarda fe'llar juda ko'p qo'llaniladi va aynan shu fe'llar nutq boyligining darajasini, harakatlar izchilligini namoyish etadi.

Tarbiyalanuvchilarning qayta hikoyalashlari uchun matn tanlaganda ham tarbiyachi mazmun asosida aynan qanday masalalarga urg'u berishni, qanday jumlar tuzish, qanday so'zlarni tanlash to'g'ri

bo'lishi haqida o'ziga hisob bergan holda ish yuritishi maqsadga muvofiqdir.

Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarning qayta hikoyalashi bog'chadagi barcha gumanitar va texnik mashg'ulotlarni birlashtiradigan muhim ish turlaridan biridir. Odatda qayta hikoyalash deganda o'qilgan matnni o'z so'zlari bilan qayta aytib berish tushuniladi. Aslida, tarbiyalanuvchining qayta hikoyalashi uning matn mohiyatiga kirishi uni tushunishi bilan bevosita bog'liqdir. Bolaning qayta hikoyalashi mexanik tarzda amalga oshishi yoki matnni, ayrim xatboshi yoki jummalarni shunchaki yodlab olishi xotira hisobidan amalga oshiriladi. Ya'ni mavzu tushunilmaydi, o'zlashtirilmaydi.

Tarbiyachilar ham, ota-onalar ham, hatto tarbiyalanuvchilar ham qayta hikoyalashning o'ziga xos talablari borligini va ular nimalardan iborat ekanini bilib qo'yishlari maqsadga muvofiqdir:

- qayta hikoyalash oddiy hayotiy nutq. Hech qanday yodlash yoki takrorlash emas;

- qayta hikoyalashda matndan olingan obrazli ifodalar, badiiy leksika va har xil konstruksiyalardan foydalaniladi;

- izchillikka, ifoda mantig'iga, sabab va oqibatning mohiyatiga kirgan holda tashkil etiladi;

- matnning tugalligiga erishish, bu jarayonda dalillar, asosiy jihatlarni, ayniqsa, u ilmiy matnlar bo'lsa, o'tkazib yubormaslik kerak bo'ladi.

Maktabgacha adabiy ta'limdagi qayta hikoyalashda bola nutqining monotonligi bu jarayonning eng katta kamchiligidir. Ayniqsa, badiiy matnlarning qayta hikoyasida emotsionallik ustuvor bo'lishi lozim. Bunday paytlarda ifodali o'qish va matnni rollarga bo'lib gapirib berish yaxshi yordam beradi. Tarbiyalanuvchilar matnni qayta hikoyalashni o'zlashtirishlari uchun avval uning ustida ishlashni o'rganishlari kerak bo'ladi. Ya'ni, asardagi muhimlarni anglashlari (tarbiyachi xattaxtaga yozib borishi mumkin), matnni didaktik tahlilga tortishlari, tilining boyligiga diqqat qaratishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bu jarayonda ota-onalar ham bevosita ishtirok etishlari, farzandlari bilan imkon qadar ko'proq suhbatlashishlari, ko'chada yoki maktabda qanday hodisalar yuz berganini, nimalarni ko'rgani, ko'rganlari mul'atfil'm yoki kino haqida suhbatlashishlari, munosabatlarini so'rashlari, fikrlarini asoslashni talab qilishlari, ko'rganlarini batafsil gapirib berishni so'rashlari maqsadga muvofiqdir. Ota-onalar

bolalarini, albatta, juda qiziqish bilan eshitishlari, xayratlarini namoyish etib turishlari o'rinli bo'ladi. Ota-onalarning bunday faoliyatini tashkil etishni vaziyatga qarab tarbiyachi tavsiya etadi.

Tarbiyachi yoki ota-onalar bolaga doimiy ravishda o'z bolaligida yuz bergan xotiralarini, hayotidagi muhim lavhalarni gapirib berishlari ham bolalarda qayta hikoyalash ko'nikmasining shakllanishi va rivojlanishiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Bu jarayonda bola yoki ota-onaning hikoyasi dialogik emas, monologik tus olishi zarur. Bola og'zaki bog'lanishli matnlarni qancha ko'p eshitsa, qayta hikoyalashning mohiyatiga shuncha tushunib kirib boradi.

Maktabgacha adabiy ta'limning yetakchi xususiyatlaridan biri bo'lgan qayta hikoyalash ko'nikmasini shakllantirishda bolada xotiraning qaysi turi yaxshi rivojlanganligini aniqlab olish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ba'zi bolalar o'qilgan matnni yaxshi eslab qoladilar, ayrimlarning esa ko'rgan narsasi xotirasida yaxshi saqlanib qoladi. Kimda vizual xotira kuchli bo'lsa, suratlar ustida ishlash, audial imkoniyatlari yuqori bo'lgan bolalarga esa ko'proq o'qib berish yoki badiiy matnlarning audioyozuvlarini eshittirish yaxshi samara beradi.

Kichik yoshdagi tarbiyalanuvchilar hamisha ham asarning mantig'ini anglayvermaydilar, asosiy o'rinlarini mustaqil ravishda ilg'ay olmaydilar. Ularni qayta hikoyalashga tayyorlash uchun avval savollar yordamida bu jarayonga yo'naltirish kerak bo'ladi. Dastlab savollar mayda-mayda, har bir voqeaga daxldor tarzda taqdim etiladi. Asta-sekinlik bilan savollar umumlashma xarakter kasb eta boshlaydi. Ya'ni bitta savolga bir nechta jumla bilan javob qaytarish, butun boshli xatboshini qayta hikoyalash talab etiladi. Bundan tashqari, bolalarning o'zlarini ham savollar berishga yo'naltirish lozim. Bu bolalarni yetakchi o'rinlarni, asardagi asosiy g'oyani ilg'ash va ajratib olishga o'rgatadi.

Tarbiyalanuvchilarning qayta hikoyalashi nazarda tutilgan asar bilan dastlabki tanishuv bosqichida uni ma'noli bo'laklarga bo'lish maqsadga muvofiqdir. Avval birinchi xatboshi o'qiladi va unda nima ifodalangani bilan bog'liq savollar beriladi hamda bolalardan javoblar olinadi. Shu tariqa matnning har bir xatboshisi o'qilib mazmuni gapirib beriladi. O'qish oxirida ajratilgan yetakchi o'rinlar asosida matnning rejasi tuziladi. Bu kichik reja tarbiyachi tomonidan xattaxtada aks ettiriladi. Bolalar esa matnni shu reja asosida qayta hikoyalab beradilar. Maktabgacha adabiy ta'limning dastlabki nutq o'stirish va badiiy

adabiyot bilan tanishish mashg'ulotlari bosqichida shu tarzda qayta hikoyalashga o'rgangan bola asta-sekin asardagi yetakchi epizodlarni farqlashga o'rganadi va qayta hikoyalash uchun zarur bo'lgan o'rinlaridan foydalanib asarni qayta hikoyalab beradi.

Kichik yoshdagi tarbiyalanuvchilar qayta hikoyalashining batafsil qayta hikoyalash shaklida ularni o'z so'zlari bilan qayta hikoyalash, vaziyatni, asar qahramonlari va davrni o'zgartirib qayta hikoyalash singari shakllariga ham yo'naltirib borish maqsadga muvofiq bo'ladi. Adabiy ta'limning dastlabki bosqichida batafsil qayta hikoyalashni tashkil etishda:

- 1) tarbiyalanuvchiga uning boshqa turlaridan farqini anglatish;
- 2) matnning tahliliy hikoyasida asar tili, tayanch so'zlari ustida ishlash;
- 3) matnni ifodali qayta hikoyalash maqsadida uni ifodali o'qishni mashq qildirish (bir necha marta);
- 4) qayta hikoyalashni mantiqiy va kompozitsion bo'laklarga ajratish;
- 5) matnning xayoliy rejasini tuzish;
- 6) lavhalarni qayta hikoyalashda dastlabki qayta hikoyalashning kamchiliklarini muhokamaga tortish;
- 7) matn mazmunidagi voqeani bola hayotidagi analogik hodisalar bilan, ya'ni boshqalar tomonidan yozilgan hodisalar bilan boshdan kechirilgan voqealarni o'zaro bog'lash va hokazo.

Maktabgacha adabiy ta'limdagi **tanlab qayta hikoyalash** quyidagilardan iborat bo'ladi:

- asardagi biror epizodni savollar yoki tarbiyachining topshirig'i bo'yicha qayta hikoyalash;
- rasm yoki illyustratsiya asosida qayta hikoyalash;
- berilgan mavzu bo'yicha parchalarni qayta hikoyalash.

Tanlab hikoyalash ham bolalarning tafakkuri va nutqini o'stirish vositalaridan biridir. Tanlab hikoyalashda tarbiyalanuvchi:

- 1) o'qib eshittirilgan matndan bir qismini, uning chegarasini ongli ravishda ajratib so'zlab beradi;
- 2) hikoyadan faqat bir lavhani aytib beradi;
- 3) hikoya mazmunini faqat bir syujet yo'nalishida so'zlab beradi.

Maktabgacha ta'lim muassasalari badiiy asarlar bilan ishlash mashg'ulotlarida tanlab qayta hikoyalash ko'nikmasini shakllantirishda:

- 1) hikoyaga chizilgan rasm asosida uni qayta hikoyalash;
- 2) hikoyadagi bir voqeani tasvirlovchi rasm asosida qayta hikoyalash;

3) tanlab qayta hikoyalashni talab etadigan savollarga javob berish singari usullardan foydalanish katta yordam beradi.

Bola tanlab hikoya qilishda ham, batafsil hikoya qilganda ham o'qilgan matnni ichdan (xayolan) tahlilga tortadi. Badiiy matnning savol va topshiriqlar ko'magida amalga oshiriladigan didaktik tahlili bolalar tafakkurini, nutqidagi mustaqillikni o'stiradi va o'qilgan matn mazmunini o'zlashtirishga yordam beradi. O'qilgan hikoyaga rasm chizishda bola rassomlar tomonidan chizilgan rasmlardan o'qilgan asarning mazmuniga mos birini tanlab shu asosda ishlaydi yoki o'zi rasm chizadi. Agar bola rasmni yaxshi chiza olmasa, o'zi chizmoqchi bo'lgan rasmni og'zaki tasvirlab beradi, ya'ni so'z bilan "chizadi". O'qilgan hikoyani davom ettirish usuli maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotining shu bosqichida qo'l keladi. Bu usul hikoyaning mazmuni uni davom ettirishga imkon beradigan asarlarda qo'llaniladi.

Maktabgacha adabiy ta'limda badiiy matnlarni qayta hikoyalashda **ijodiy qayta hikoyalash** ham muhim ahamiyatga molik. Unda quyidagi ish turlari amalga oshiriladi:

- hikoyachining shaxsini o'zgartirib qayta hikoyalash;
- matnga qo'shimchalar kiritib yoki ijodiy o'zgarishlar bilan qayta hikoyalash;
- qahramonlarning birortasi nomidan qayta hikoyalash;
- bosh qahramon o'rniga o'zini qo'yib qayta hikoyalash;
- so'zlab turib rasmini chizish;
- matnning ekranlashtirilishini tasavvur qilgan holatida qayta hikoyalash;
- matndagi geografik nomlarni o'ziga tanish mahalla, qishloq yoki shahar nomi bilan almashtirib qayta hikoyalash;
- asar qahramonlarini o'zi yaxshi ko'rgan o'rtoqlari, aka-opalari nomi bilan atab qayta hikoyalash;
- matn mazmunini sahnalashtirish va hokazo.

Maktabgacha adabiy ta'limdagi qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan tarbiyachining savollari bolalarni hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi lozim. Asar syujetining rivojlanishida obrazlar, ularning xatti-harakati asosiy rol o'ynaydi.

Tarbiyalanuvchilar asar mazmunini unda ishtirok etgan timsollar va ularning xatti-harakati, xarakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab yetadilar. Tarbiyachining savollari asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu xatti-harakati qayerda va qanday sharoitda yuz bergani haqida soʻzlab berishga, voqealarni izchil bayon qilinishiga hamda oʻzaro bogʻliqligini yoritishga yoʻnaltirilishi lozim. Tarbiyalanuvchi oʻqilgan asar mazmunini tarbiyachi savollari yordamida qayta aytib berishida: ayrim lavhalar oʻzaro bogʻlanadi, bir-biriga taqqoslanadi, ular yuzasidan muhokama yuritiladi va xulosalar chiqariladi. Koʻpincha maktabgacha taʼlim tarbiyalanuvchilari timsollar xatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, baʼzan notoʻgʻri yoki yuzaki anglashlari natijasida asar mazmunining mohiyatiga kira olmasliklari mumkin. Shuning uchun ham tarbiyachi savolni juda oʻylab tuzishi, u bolani fikrlashga, oʻylashga majbur etadigan, timsollarning xatti-harakati, voqealarning bogʻlanishi yuzasidan muhokama yuritishga undaydigan, ularni oʻzaro qiyoslashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan boʻlishi lozim. Bola asar qahramonlarining xatti-harakatini qanchalik aniq koʻz oldiga keltira olsa, u matnning asosiy mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shu darajada mustaqil qayta hikoya qilib beradi.

Maktabgacha adabiy taʼlimda tarbiyalanuvchilar ogʻzaki nutqini oʻstirishda badiiy bitiklar didaktik tahlilining eng kichik shakli – fikr ifodalashga badiiy asarlar bilan tanishish mashgʻulotlarining dastlabki kunlaridan boshlab kirishishlari maqsadga muvofiqdir. Tarbiyachining savollariga javob berish asnosida tarbiyalanuvchilar hodisaning sabab-oqibatlarini tushuntirib berishi, bu jarayonda fikr ifodalashi kichik didaktik tahlilni anglatadi. Tahlilning bu turi ham nutqning har qanday turi singari oʻz tartibiga ega. Bu borada maʼlum tamoyillarga, qoidalarga asoslangan bilimlar fikr aytish va fikrni qabul qilish jarayonini yengillashtiradi, bu jarayonning ongliligini taʼminlaydi. Mazkur jarayon qandaydir fikrni ifodalash, soʻngra uni asoslash, keyin xulosa chiqarish tizimida amalga oshadi.

Shu tariqa maktabgacha taʼlim muassasalari adabiy taʼlimi jarayonida tarbiyalanuvchilar nutq turlari haqida tasavvurga ega boʻladilar, mashqlarni bajarish asnosida nutqning ogʻzaki va yozma shakllarini yaratish hamda qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradilar, har xil shakldagi matnlarni yaratishni oʻrganadilar.

Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida tarbiyalanuvchilarning og'zaki nutqi ularning yozma nutqi shakllanishida katta ahamiyat kasb etadi. L. Vigotskiy yozma nutqni: «Nutq bu monolog. Tarbiyalanuvchining oq qog'oz bilan tasavvuridagi suhbatdosh tarzida tillashishi, ayni zamonda, og'zaki nutqning har qanday shaklida o'z-o'zidan, tashqi ta'sirlarsiz suhbatlashishi holatidir»¹²³, tarzida ta'riflaydi. Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilari ularni maktabga tayyorlash bosqichida asta-sekinlik bilan yozishning dastlabki ko'nikmalari va vositalaridan foydalanishga yo'naltirib boriladi. Faoliyatning bu turi ham o'ziga xos talab va tartib asosida amalga oshiriladi.

Ma'lumki, maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyalanuvchilarga bugun nima berilsa, ta'lim jarayoni, ota-ona, mamlakat va jamiyat ertaga shuning rivojlangan va maksimal natijasini oladi. Shu ma'noda, «Ilk qadam» dasturida bu bosqichga qo'yilgan barcha talablar bilan birga nutq vaziyati, nutqning qaysi turiga daxldor bo'lishidan qat'i nazar, tarbiyachi tomonidan uning barcha turlarini hisobga olingan holda belgilanishini taqozo etadi. Nutqning shakli (yozma yoki og'zaki), faoliyati (ta'riflash, qayta hikoyalash va muhokama), mazmuni, janri singari har xil yo'sinda tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi:

Jajji she'rlar tilsimi

O'zbek adabiyotining bolalarga bag'ishlangan qismi ancha oqsayotgani bugun hech kimga sir emas. Negadir, adabiyotshunoslik ham bu borada ancha passiv. Ko'pchilik mutaxassislarining diqqat-e'tibori kattalarga bag'ishlangan asarlar tahlili va bir qator "izm"lar muhokamasiga qaratilgani holda, bolalar adabiyoti vakillari X. To'xtaboyev, T. Adashboyev, A. Obidjon kabi oz sonli ijodkorlar faoliyati tadqiqi, sohadagi yutuq va kamchiliklar, uning kelajak avlod tarbiyasidagi o'rni va roli so'zshunoslar nazaridan chetda qolayotir.

¹²³ Виготский Л.С. Мышление и речь. Избранные психологические исследования. — Москва: Просвещение, 1956. — С. 264

Ma'lumki, bolalarga bag'ishlab asar yozish – o'ziga yarasha murakkab ish. Buning uchun ijodkor, o'zi necha yoshda bo'lishidan qat'i nazar, qalban bola bo'lishi, hamma narsaga bolalarcha nazar bilan qaray olishi, eng muhimi, ko'rgan-bilganlari, aytilishni istaganlarini bolalarning badiga urmaydigan, ularni qiziqтира oladigan, e'tiborini tortadigan tarzda ifodalay bilishi lozim. Bolalar adiblari o'quvchilariga shunchaki bola deb emas, o'zining kichraytirilgan "men"i, olam va odam sirlarini bilishga intilayotgan, shakllanib kelayotgan Shaxs, kichkinagina fikr kishisi deb qarashi, yozganlarida tarbiya yoki nasihatni ustuvor qo'ymay, maqsadini satrlar qatiga berkita bilishi shart. Aks holda, uning bitiklari bolalar qalbidan ham, adabiyot olamidanda ham o'rin ololmaydi. Shunday iqtidorga ega bo'lgan bolalar shoirlaridan biri Nurulloh Ostondir.

N. Oston ijodi, asosan, kichik hajmdagi ash'orlardan iborat. Ularning ma'lum qismi topishmoqsimon she'rlar bo'lsa, bir qismida hayvonlar, har xil sabzavot va mevalarning xususiyatlari, foydali jihatlari ifodalab berilgan. Shoir Allohning har bir yaratig'iga bolaning nazari bilan qaraydi, ularni sodda, tushunarli tilda ta'riflaydi. Masalan, shoir qalamiga mansub "Chuchmomaga xat" she'rini olaylik:

*Tugab qoldi siyohim,
Endi qaydan olaman?
Sheriklardan siyohrang
Darrov izlab qolaman.
Topolmasdan qalamda
So'ng yozaman xushnoma:
-Menga jindek berib tur,
Siyohingdan Chuchmoma!*

Sarlavhasining o'zi bilan she'rxon ko'nglini "qitiqlaydigan" bu satrlar maktab o'quvchisi tilidan bitilgan. Ma'lumki, bugungi o'quvchilar siyoh ishlatishmaydi. Maktabgacha yoshdagi kichik she'rxon matn mohiyatiga kirishi uchun avval siyoh haqida tasavvurga ega bo'lishi kerak. Shundagina siyoh bilan chuchmoma o'rtasidagi mutanosiblikni, matnda aks etgan hayotiy haqiqatni anglab yetadi.

She'r, kichkinagina bo'lishiga qaramay, o'z o'quvchisini o'ylashga, izlanishga undaydi. Muallifning maqsadi ham shu – o'quvchisini fikrlashga undash, dunyoqarashini kengaytirish, bilimni oshirish. U siyohning o'ziga xos jihatlari, chuchmomaning botanik

xususiyatlari va ranglar haqidagi bilimlarni chuchmomaga yozilgan ikki misra xat: “- Menga jindek berib tur, Siyohingdan Chuchmoma!”ga joylay bilgan. Shoir o‘quvchisidan o‘qishni talab qilayotgani yo‘q, bilim olishning zarurligi haqida nasihat ham so‘qayotgani yo‘q. Ota-ona, tarbiyachi yoki o‘qituvchi kichik she‘rxonni matnning mohiyatiga kirishga yo‘naltirsa, bo‘ldi, bola uning zamiriga berkitilgan bilimni o‘zi qiziqib izlayveradi. Bu Alloh tomonidan har bir bolaning tiyatiga singdirilgan tabiiy xususiyat – olam va odam sirlarini bilishga bo‘lgan intilish. Ayni zamonda, bu ta‘lim va tarbiyaning uyg‘unligi hamdir.

Shoir Nurulloh Ostonning bir qator she‘rlaridan maktabgacha adabiy ta‘limda chiston-topishmoq sifatida foydalanish mumkin. Uning qalamiga mansub “Kungaboqar”, “Qo‘zichoq”, “Qovog‘ari”, “Metroda”, “Burun”, “Soatga”, “Tuya”, “Achchiq qalampirga”, “Samovarda”, “Taxtamushuk” kabi she‘rlar shular jumlasidandir. Muallif qalamiga mansub quyidagi satrlar nimaning tilidan aytilayotganini anglash uchun she‘rxon, avval uning mazmuniga diqqat qaratishi, so‘zlovchiga – “Men”ga xos bo‘lgan xususiyatlarni aniqlashi kerak bo‘ladi:

*Qarang, buncha yam-yashil,
Qizg‘aldoqrang dalalar.
Bunda buncha ko‘p ekan,
Menga o‘xshash barralar.
Dikirlatib chopaman,
To‘rt oyog‘im-yo‘rg‘amni.
Yo‘qolmasin deb cho‘pon
Taqib qo‘ydi sirg‘amni.*

She‘rdagi “Men”ga xos bo‘lgan dastlabki xususiyat – barralik; ikkinchisi – to‘rt oyoqlilik; uchinchisi – dikirlab chopish; to‘rtinchisi – yo‘qolib qolishi mumkinligi; beshinchisi – sirg‘asi borligi; oltinchisi – uning egasi cho‘pon ekani. Kattalar bolalarni she‘rga qiziqitirish uchun, avval uni ifodali qilib o‘qib berishi, so‘ng gap nima haqda ketayotganini aniqlash maqsadida qo‘zichoqqa xos bo‘lgan xususiyatlarni sanab berishi yoki o‘zlariga toptirishi (bu bolalarning yoshi va bilgichligi bilan bog‘liq, albatta) kerak bo‘ladi. Shu jihatlarning hammasini matndan bolalarga toptirib darstaxtaga yozib borish va oxirida umumlashtirib bu jihatlarni nimaga tegishli ekanini aniqlashni kichik she‘rxonlardan talab qilish bilan tarbiyachi bir vaqtning o‘zida ham dars yoki mashg‘ulotning samaradorligini ta‘minlaydi, ham

tarbiyalanuvchilarni mustaqil mulohaza yuritishga undaydi, ham fikrlash orqali bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltiradi.

She'ning dastlabki ikki misrasi: "Qarang, buncha yam-yashil, Qizg'aldoqrang dalalar"da, bir qaraganda qarama-qarshi fikr ifodalangandek tuyuladi. Lekin diqqat qilinsa, muallif fikr ifodalashda qo'zichoqning ko'zqarashini nazarda tutgani ma'lum bo'ladi. Uzoqdan qaralganda dalalar qo'zichoqqa ham qizg'aldoq bilan qoplangan bo'lib ko'rinadi. Lekin shoir yaqindan qaragan kichkinagina qo'zichoq ularni pastdan, o'z bo'yi darajasida ko'rishini va qo'zichoq uchun muhim bo'lgan narsa – yam-yashillikni e'tibordan chetda qoldirmagan. Shoir N. Oston qalamiga mansub chiston-topishmoqlardan dars va mashg'ulotlarda shu tariqa foydalanish mumkin.

Qalamkash N. Oston o'zining hayvonlar, meva va sabzavotlar tilidan aytgan bir qator she'rlarida kichik o'quvchisiga ularning xususiyatlari haqida bilim beradi. Masalan: "Hap senimi, dedim-u, Cho'chitmoqchi edim-u, Qazib sahro qumini, Tashlab qochdi dumini!" satrlari kaltakesakning o'ziga xos jihatini; "Suv ichmaydi haftalab, Hech qilmaydi naf talab. Bir qondirsa chanqoqni, Yeyaverar yantoqni!" misralari tuyaning xususiy fazilatini; "To'ldiradi samoni, Turnalarning karvoni" baytida turnalarning jihatlarini ochib beradi. Kattalarning kichik she'rxonlarni bu kabi bitiklar bilan tanishtirganda ular e'tiborini hayvonlar, o'simlik va sabzavotlarga xos bo'lgan mana shunday alohida xususiyatlariga qaratishi bilim berishning qiziqarli va tabiiy yo'lidir. Bu yo'sinda o'zlashtirilgan bilimlar bir umrga bolaning ruhiyatida o'rnatilib qoladi.

N. Oston tarbiyaviy ahamiyat kasb etgan she'rlarining ko'pchiligida tarbiya haqida yalang'och fikr aytmaydi. Nabiralari xarakteriga singdirishni istagan barcha sifat, fazilatlarini satrlar zamiriga berkitib qo'yadiki, she'rni o'qigan yoki eshitgan kichik she'rxon ko'nglida shu jihatlarga moyillik paydo bo'ladi. Masalan, "Tuyaning bo'talog'i" she'rida el orasidagi "Tuya hammomni orzu qilgan ekan" iborasida ilgari surilgan qarash, ya'ni tuyaning orzusi amalga oshgani oddiy hol tarzida bayon etilgan:

*Bo'talog'im arzanda,
Hammomni qilmas kanda.
Yozmi-qishmi, to'rt fasl,
Borib turar muttasil.*

*Kim yuvinsa yo'l ochiq,
Tayyor sovun va sochiq!*

Aslida, tuyaning qishin-yozin muttasil hammomni kanda qilmasligini nafaqat kichik she'rxon, hatto kattalar ham aqliga sig'dirolmaydi. Lekin bolalarning shuuriga, ruhiyatiga singdirilishi kerak bo'lgan bir haqiqat bor: tuyaki tinimsiz hammomga qatnab, tanasining tozaligiga e'tibor berar ekan, bolalar uchun bu – tanani toza saqlash eng katta ehtiyojga aylanishi, bu tozalik zamirida sog'lom, baquvvat bo'lib o'sishdek ehtiyoj yotishiga ishora bor. Bolalarga toza yurish haqida kattalar tinimsiz ravishda eslatib turadilar, talab qiladilar, nasihatlar beradilar. Bolalar bunday talablar va nasihatlarni unchalar ham xushlayverishmaydi. Shoir mana shu haqiqatni ilg'agani holda nasihat bermay, aql o'rgatmay tozalikka ishora qilayotir. Bo'taloqning muttasil hammomga tushib turishi ularning labiga mayin tabassum chaqiradi va kattalarning talablarida jon bor ekanini bo'taloq misolida anglaydilar. Hamma gap kattalar – ota-onalar, tarbiyachi va o'qituvchilarning mahoratiga bog'liq.

Yoki shoir qalamiga mansub «Betoqat» she'rini olaylik:

*Jamalaksoch tantiq qiz,
Janjali bir sandiq qiz.
Doim yurar o'pkalab,
Yuvmas tishni cho'tkalab.
Och qolsa yo'q toqati,
Murabbodir ovqati!*

She'rdagi muallif jamalaksoch qiz fe'lidagi illatlarni sanash bilan boshqalarni bunday kamchiliklardan himoya qilishga urinadi. Shoir aytilgan sifatlarning birortasini illat deb atamagan, qizchani yomon qiz ham demagan. O'quvchisini tarbiyalashga, unga nasihat so'qishga urg'u bermagan. Qizaloqqa xos sifatlarning oqibatini kashf etishni bolalarning o'zlariga havola qilgan. Tantiqlik, janjalkashlik, hamisha qovoq solib, kimlardandir arazlab, o'pkalab yurish, tish yuvmaslik, toqatsizlik va shirinlikni ko'p yeyish yaxshi sifatlar emasligini bolalarning o'zlari ham juda yaxshi bilishadi: buni kattalar aytaverib me'dalariga tegib ketgan. Muallif bu yo'ldan bormoqchi emas. Faqat kattalar she'r matni ustida ishlaganda qizaloqqa xos bo'lgan bu fe'l-

atvorning oqibati nimalarga olib kelishi mumkinligi haqidagi savolni o'rtaga tashlashi muallif maqsadining amalga oshishiga imkon yaratadi: kichik she'rxonni har bir sifatning oqibati haqida o'ylashga, mulohaza yuritib, munosabat bildirishga undash kerak, xolos. Shoirning kattalardan talabi shu.

Shoir Nurulloh Oston o'zbekning bolasini jahon bolalar adabiyoti namunalari bilan tanishtirishda ham katta ishlar qilgan. Shoirning ayrim tarjimalari shu qadar tugal chiqqanki, agar muallif ularning tarjima ekanini aytmasa, o'quvchi asliyat deb bilishi aniq. Masalan, Drogan Lukich qalamiga mansub "Yomg'ir yog'ar" she'ridagi quyidagi satrlarni olaylik:

*Bulutlarga osmon tor,
Hech qayerga sig'maydi.
Janjallashadi avval,
Keyin birga yig'laydi.*

Tarjimon bulutlarning yomg'ir yog'ishidan oldingi holati va yomg'ir yog'ishini shunchalar inja tasvirlaganki, bu parchadan nafaqat yosh she'rxon, balki katta yoshli o'quvchi ham so'zning ta'sir kuchiga tan beradi, ko'ngli muvozanatdan chiqadi, huzurlanadi. She'rxonning shu lazzati mukammal bo'lishi uchun unga: "Bulutlar nima uchun janjallashadi, sizningcha? She'r matniga tayanib javob bering. Ularning hech qayerga sig'masligini Siz qanday tasavvur qilasiz? Shuncha katta osmon bulutlarga qanday qilib torlik qilishi mumkin? Shu haqda o'ylab ko'ring-chi! Bulutlarning janjallashishini qanday tasavvur qilasiz? Buni nimalarda ko'rish yoki eshitish mumkin? Bulutlar qanday qilib yig'laydi? Buni siz qanday tasavvur qilasiz?" va hokazo savol-topshiriqlar bilan murojaat qilish kifoya. Qolganini bolalarning o'zlari aniqlab olaveradilar.

Xullas, bolalar shoiri Nurulloh Ostoning ijod namunalari bolalar bog'chalari tarbiyachilari, boshlang'ich maktab o'qituvchilari, pedagogik oliy o'quv yurtlarida shu ikki yo'nalish bo'yicha tahsil olayotgan talabalar uchun yaxshigina bilim manbai, o'quv materiali bo'lishi aniq.

Savol va topshiriqlar

1. Maktabgacha adabiy ta'limda yetakchilik qiladigan nutq turlarini ajrating. Har birining asosiy xususiyatlarini tahlilga torting.

2. Nutqning og'zaki turi maktabgacha adabiy ta'limning qaysi bosqichida, qay shaklda amalga oshirilishini aniqlang va buning sabablarini topishga urinib ko'ring.

3. Badiiy matn tahlili jarayonida nutqning qaysi turlaridan foydalaniladi deb o'ylaysiz? Bu ish turlaring qaysi biri, sizningcha, og'zaki nutq samaradorligini ta'minlashda yetakchilik qiladi? Fikringizni asoslang.

4. Oliy ta'lim muassasasida olgan bilimlaringiz asosida maktabgacha adabiy ta'limda yozma nutqning qaysi shakllari yetakchilik qilishi haqida o'ylab ko'ring. Xulosalaringizni asoslab bering.

5. Tarbiyalanuvchilar nutqini rivojlantirish uchun zarur bo'ladigan ko'nikmalarni alohida ajrating va daftaringizga ko'chirib oling. Ularning har birini ta'lim amaliyotida qanday shakllantirish mumkinligini misollar bilan tushuntirib bering.

6. Qayta hikoyalashning talablarini ajratib yozib oling. Ularni o'z so'zlaringiz bilan misollar asosida tavsiflab bering.

7. Batafsil hikoya qilishga xos bo'lgan xususiyatlarni bir asar misolida ko'rsatib bering.

8. Qayta hikoyalashning batafsil, tanlama va ijodiy turlari orasidagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlang. Afzalliklarni ko'rsatib bering.

9. "Batafsil qayta hikoyalash"ni bir asar misolida amalga oshiring. So'ngra uni o'rtoqlaringiz bilan muhokamaga torting.

10. "Tanlama qayta hikoyalash"ga bir asar misolida yondashing. Bu yo'nalishda amalga oshirgan ishingizning yutuq va kamchiliklarini kursdoshlar bilan birga muhokama qiling.

11. «Ijodiy qayta hikoyalash» turini «Ilk qadam» dasturida taqdim etilgan biror asar misolida amalga oshiring. Qayta yaratilgan asarni didaktik tahlilga torting.

12. Matndagi: "Hikoya mazmunini faqat bir syujet yo'nalishida so'zlab berish"ni qanday tushundingiz? Anglaganlaringizni aniq bir hikoya misolida tushuntirib bering.

13. Shoir Nurilloh Oston ijodidan boshqa asarlarini ajratib olib tahlilga torting. Uning mazmuni yuzasidan savol va topshiriqlar tuzing.

14. Shoirga taqlid qilib she'rlar yozishga urinib ko'ring. Yaratilqlaringizni birgalikda tahlilga torting.

15. "Alisher Navoiy ijodida ilohiy va insoniy ishq tavsifi" mavzusida insho yozing. Yozganlaringizni birgalikda o'qib muhokama qiling.

20-MAVZU. MAKTABGACHAADABIY TA'LIMDA MUSTAQIL ISHLAR VA ULARNI TASHKIL ETISH YO'LLARI

Reja:

1. Bolalar bog'chalari adabiy ta'limida tarbiyalanuvchilarning mustaqil ishlashlarini tashkil etishning zarurati.
2. Tarbiyalanuvchilarning badiiy asarlar va suratlar bilan mustaqil ishlashlarini yo'lga qo'yishning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarning mustaqil ishlarini rejalashtirish.
4. Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi.

Tayanch so'zlar: shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, xulosalar chiqarish, ijodiy mustaqil ishlar, mustaqil faoliyatga yo'naltirilgan (variativ) mustaqil ishlar.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilarida shaxslik sifatlarini shakllantirish, dunyoqarashni kengaytirish, ularda sog'lom ma'naviyatni tarbiyalash va faoliyatdagi mustaqilligini ta'minlashni mustaqil ishlarsiz amalga oshirish mumkin emas. Shaxsga yo'naltirilgan ta'limda mustaqil ishlar tarbiyalanuvchilarning bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirishlari maqsadida tashkil etiladigan asosiy ish turlaridan biridir. Bolalar o'zlari mustaqil bajaradigan ishlarning mohiyatiga kirish, uni hal etish, tushunish uchun har xil aqliy operatsiyalar (analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish va xulosalar chiqarish)ni amalga oshirishni bilishi kerak. Bola oiladan maktabgacha ta'lim muassasasiga kelganda bu ko'nikmalardan bexabar bo'ladi. Tarbiyalanuvchilar ta'limning dastlabki bosqichidan boshlab har xil yo'nalishdagi o'quv topshiriqlarini bajarish, bu jarayonda yangi bilimlarni o'zlashtirish bilan birga mustaqil faoliyat ko'nikmalarini ham ma'lum darajada egallab boradilar.

Mustaqil ishlarning ayrim turlari yuqoridagi ko'nikmalarning barchasidan birgalikda foydalanishni talab qiladi. Bolalarning mustaqil faoliyatida bu ko'nikmalarni talab qiluvchi jihatlar qancha ko'p bo'lsa, ular faoliyatidagi mustaqillik darajasi ham shuncha yuqori bo'ladi. Mustaqillik darajasi har xil bo'lgan ishlarni aralash holda taqdim etish mashg'ulotlarni tashkil etishni osonlashtiradi, muvaffaqiyatlar muhitini

shakllantiradi va tarbiyalanuvchilarni olg'a intilishga undaydi. Har xil qiyinlikdagi mustaqil ishlar bolalarni turfa usullardan faol foydalanishga yo'naltiradi. To'g'ri tashkil etilgan, qiyinlik darajasi har xil bo'lgan ishlar jarayonida har bir bola o'z imkoniyati darajasidagi ish bilan shug'ullanadi va bu, o'z navbatida, uning bilim olishga bo'lgan qiziqishini ham ushlab turadi.

Tarbiyalanuvchining mustaqil faoliyati ma'lum natijalarni berganda, hatto bo'sh o'zlashtiradigan bolalarda ham o'ziga ishonch hissini shakllantiradi, ular yangi topshiriq oldida qo'rquv hissidan qutula boradilar, asta-sekin ma'lum qiyinlik kasb etadigan ishlar bilan ham shug'ullanishga odatlanadilar. Bu, o'z navbatida, ularda bilim olishga ijobiy motivatsiyani vujudga keltiradi.

Didaktik maqsadiga ko'ra bir-biridan farqlanadigan mustaqil ishlar bolani: yangi materialni o'zlashtirishga tayyorlash; yangi bilimlarni qabul qilishga; ularni kengaytirishga; yangi bilimlarni amaliy faoliyatiga olib kirishga; yangi ma'lumotlarni amaliy xatti-harakatlari bilan mustahkamlashga; ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltiradi.

Ta'limiy mustaqil ishlarning maqsadi yangi tushunchalarni bola ongiga yetkazish, uning asosiy xususiyatlarini kashf etish, avval o'zlashtirilganlari bilan aloqasini ochishdan iboratdir. Bunday ish turlari bilimni mustahkamlashning dastlabki bosqichida, ya'ni yangi mavzu o'tilganidan keyin tarbiyalanuvchilarning bu bilimlarini mustahkamlash maqsadida tashkil etilishi ham maqsadga muvofiqdir.

Mustaqil ishlarning dastlabki mashqlari avval bir xil yo'nalishda, bitta masalani hal qilishga qaratilgan va bitta ko'nikmani talab qiladigan, yengil topshiriqlarni qamrab olgani tuzuk. Asta-sekinlik bilan mantiqiy va mustaqil tafakkurni talab qiladigan, o'rganilgan bilimlardan kompleks foydalanishga yo'naltiradigan mustaqil ishlarni bajarishga o'tiladi. Bunday ish turlari o'quv materialining qanchalar chuqur va ongli o'zlashtirilganini namoyish etadi. Rivojlantiruvchi mustaqil ishlar uy vazifasi sifatida ham taqdim etilishi mumkin. Masalan, maktabgacha adabiy ta'limda hikoya, she'r, ertak, topishmoq va tez aytishlar yaratish singari mustaqil ishlarni uyda bajarish uchun bolaga topshiriqning darajasiga qarab ma'lum muddat (1-2 kun) beriladi.

Maktabgacha adabiy ta'limda tarbiyalanuvchilarning kitob bilan, har xil mantiqiy tafakkur talab qiladigan topshiriqlar jamlangan albomlar ustida faoliyatni talab qiladigan, yasashni talab qiladigan

konstruktor va legolar bilan bog'liq mustaqil ishlashlari bu yo'nalishdagi eng muhim ish turlaridan biri hisoblanadi. Avval boshda kitob bilan ishlash tarbiyachi rahbarligida mashg'ulot jarayonida amalga oshiriladi. Asta-sekinlik bilan uyda badiiy asarlar ustida ishlash borasida mustaqil ishlar topshiriladi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning kitob o'qishlari bilan bog'liq mustaqil ishlardan ham keng foydalaniladi.

Maktabgacha adabiy ta'lim jarayonida mustaqil ishlar tashkil etish shakliga ko'ra yalpi (butun guruh bilan birgalikda), kichik guruhlarda ishlash va individual tarzda bo'ladi. Mustaqil ishlarning yalpi va guruhlarda ishlash shakli tarbiyalanuvchilarda jamoa bo'lib ishlash ko'nikmasini shakllantirish maqsadiga ham xizmat qiladi. Tarbiyalanuvchilarning hamkorlikda ish olib borishlari, ularning o'quv faoliyatini tashkil etish shakli sifatida, ma'lum o'quv maqsadiga erishishda har bir bolaning o'z imkoniyati darajasidagi vazifani bajarishi va umumiy harakatlarini birlashtirishlariga sharoit yaratadi. Bunday ish sharoitida bolalar muloqotda, bir-birlarini eshitishda sabrli bo'lishga, bir-biriga yordam berishga o'rganadilar. Bilimlarning ongli va to'liq o'zlashtirilishiga, ko'nikmalarning esa yaxshi mustahkamlanishiga sharoit yaratiladi.

Mustaqil ishlar mashg'ulotning turli bosqichlarida o'tkazilishi mumkin. Bu tarbiyachidan mashg'ulotning har bosqichini chuqur o'ylab, bolalarning psixologik xususiyatlarini: yoshi, individual imkoniyatlari, qiziqishlari, bilimlari hajmi va ko'nikmalari darajasi, faoliyatdagi mustaqilligi, o'quv materialining xususiyatlari singari jihatlarni inobatga olishni taqozo qiladi.

Bolalar bog'chalari adabiy ta'limida tashkil etiladigan mustaqil ishlar yaxlitlikda va tizimli ravishda tashkil etilgandagina tarbiyalanuvchi ijodiy tashabbuskorligini oshiradi, bilimlarini mustahkamlaydi, mustaqil o'qishga yo'naltiradi, ta'lim jarayonini faollashtiradi va uning samaradorligiga xizmat qiladi.

Maktabgacha adabiy ta'limda tashkil etiladigan mustaqil ishlarda bolalarni kitob bilan ongli suhbatga yo'naltirish va bunga erishish adabiyot o'qitishning asosiy vazifalaridan biridir. Zamonaviy metodika ilmida tarbiyalanuvchining asar haqida uni o'qishdan oldingi, o'qish jarayonida va o'qib bo'lingandan keyingi taassurotlari va mulohazalari muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha adabiy ta'limda tashkil etiladigan mustaqil ishlar bola shaxsida o'qish mustaqilligini

ta'minlash, nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish, o'qilgan asarni ongli qabul qilish va o'qilganlar asosida o'z qarashlariga ega bo'lish hissini shakllantirishga qaratiladi.

O'quv materialini mustaqil ravishda o'zlashtirish ijodkorlikni rivojlantirishning dastlabki bosqichi sanaladi, kichik kitobxonning intellektual taraqqiyotini namoyon etadi. Tarbiyalanuvchilar faoliyatidagi mustaqillikka intilish ularning har birida yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Tarbiyachining tadqiqotchiligi, mustaqil ishlarni tashkil etishdagi tajribasi, bu ishlarning tizimli olib borilishi ularning sifati, pishiqligi, bilimlarning ortishi, tafakkurning taraqqiyoti, ko'nikma va malakalarning shakllanishiga va, ayni zamonda, bolalarning tabiiy taraqqiyotiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyotida badiiy matnlar ustida ishlash – bu asarning elementar didaktik tahlili. Asar ustida ishlashning eng jo'n shakli ham nafaqat matnni qabul qilish, undagi voqealar rivojini aniqlash va uni qaytarib aytib berish, balki, matnning badiiyligidagi o'ziga xosliklarni his qilishni ham o'rgatadi.

Badiiy matndagi g'oyaviy-badiiy qadriyatlarni bolalar o'zlashtirishlari uchun uni shunday tahlilga tortish kerakki, tarbiyalanuvchilar nafaqat uning tahlilida faol ishtirok etishlari, balki, mustaqil munosabatlarini ham bildirishlari maqsadga muvofiqdir. Mustaqil ishlarning xarakteri o'quv materialining didaktik mazmunini va, shu asnod, bolaning rivojlanib borishini ham anglatadi.

Maktabgacha adabiy ta'limdagi mustaqil ishlar haqida gapirilganda, ko'pincha, asarni qayta hikoyalash, og'zaki insho va asrlardagi epizodlarning suratini chizish, har xil suratlarni talablarga amal qilgan holda bo'yash, lego, plastilin va konstruktorlik materiallaridan shakllar yasash tushuniladi. Bular zamirida ham tarbiyalanuvchilarning qayta hikoyalashning, yaratish va qurishning batafsil, tanlama, qisqa shakllaridagi ishtiroki amalga oshadi.

Maktabgacha adabiy ta'limning asosi bo'lgan batafsil qayta hikoya, asosan, bolaning xotirasi hisobidan amalga oshadi. Qisqartirib va tanlab qayta hikoyalashda esa bola eng muhim o'rinlarni ajratib olishi, asosiy syujet chizig'ini kuzatishi va muallif qarashlarini anglashni ustuvorlik qiladi. Tarbiyalanuvchilarning tarbiyachi tuzib bergan reja asosida matnni qayta hikoyalashlari yoki bog'cha opaning savollariga javob berishlari asnosida ham ularning u yoki bu darajadagi mustaqil faoliyati amalga oshadi.

Shularga asoslanib aytish mumkinki, maktabgacha adabiy ta'limda qo'llaniladigan har bir ish turida tarbiyalanuvchilarning u yoki bu darajadagi mustaqil faoliyati amalga oshadi. Shunga asoslanib bolalarning mustaqil ishlarini ikki turga ajratish mumkin: birinchisi takrorlashga yo'naltirilgan mustaqil ishlar. Ya'ni bunda bola o'zlashtirgan bilimlarini xotirlaydi va mustahkamlaydi. Bunday ish turida shu yo'nalishda tuzilgan savol va topshiriqlardan foydalaniladi.

Ikkinchi tipdagi mustaqil ishlar – ijodiy mustaqil ishlar ham bilimlarni xotirlashga qaratiladi, lekin ijodkorlik belgilarini namoyon etish ustuvorlik qiladi. Bu ish turiga matnni ma'noli bo'laklarga ajratish, ularning har biri bo'yicha taqdim etilgan reja asosida o'quv materialini qayta ishlash, mohiyatiga kirish, voqealar rivoji haqida o'ylash ishlari amalga oshiriladi.

Ijodiy xarakterdagi ishlarda bolalarning mustaqilligi katta ahamiyat kasb etadi. Ya'ni yangi yo'nalishdagi ta'limiy-tarbiyaviy ishlar bajariladi, yangi vaziyatlar tahlil qilinadi. Bu ma'lum darajada izlanuvchi xarakter kasb etadi. Izlanuvchi xarakterdagi mustaqil ishlardan maktabga tayyorlov guruhlarida bimalol foydalanish mumkin. Maktabgacha adabiy ta'limning bu bosqichida tarbiyalanuvchilar har xil adabiy janrlar haqida nazariy bilimlarga ham ega bo'ladilar. Shu bois ularda yangi-yangi janrdagi va turfa mualliflarning asarlarini taqqoslash ishlarini tashkil etish mumkin. Bu tarzda mustaqil ishlar murakkab, albatta, lekin tarbiyalanuvchilarni bunday faoliyatga tayyorlab borish katta guruhlardan boshlanishi maqsadga muvofiqdir.

Tarbiyalanuvchi adabiy savodxonligining ortishi o'zlashtirilgan bilimlarni yangi vaziyatlarda qo'llashida, yangi materialdan mustaqil ravishda foydalanishida ham ko'rinishi mumkin. Ammo bunday jamoa tartibida ishlash barcha bolalarga birdek tushunarli bo'lmasligi ham mumkin. Bu badiiy matnlar ustida ishlashning ayrim qiyinchiliklaridan biri sanaladi. Bu muammoni har xil kartochkalardan foydalangan holda ham tashkil etish mumkin. Ular kuchli tarbiyalanuvchilarga alohida, o'rtacha va bo'sh o'zlashtiradigan bolalarning o'zlariga xos tarzda tuziladi.

Masalan, kuchli tarbiyalanuvchilarga mo'ljallangan kartochkalarga: «Quyidagi suratlarni guruhlariga ajrating» topshirig'i beriladi va kartochkalarda aks etgan mevalar va sabzavotlar pishirib (qaynatib yoki qovurib) yeyiladigan, g'o'ra paytida ham yesa

bo'ladigan va faqat pishganda yeyiladigan turlarga ajratish talab qilinadi. Kartochkalarining ikkinchi (kuchsizroq bolalarga mo'ljallangan) variantida xuddi shu topshiriq sal jo'nashtirilgan holda taqdim etiladi. Masalan, «mevalar va sabzavotlarni rangiga qarab guruhlang» tarzida va hokazo.

Bu kabi mustaqil ishlarni rejalashtirganda tarbiyachi savollarni didaktik maqsadsiz, mexanik ravishda javob beradigan tarzda tuzmasligi kerak. Muhimi shuki, ta'lim bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi qiyinchiliklarni nazarda tutmasa, tarbiyalanuvchilarning bilimlarni o'zlashtirishida taraqqiyot amalga oshmaydi. Mustaqil ravishda o'zlashtirilgan bilimlar chuqurligi, pishiqligi va ishonchligi bilan ajralib turadi.

Mustaqil ishlar ta'limning shunday turiki, unda tarbiyalanuvchilar tarbiyachi rahbarligida o'quv topshiriq'ini o'z faolligi va kuchini sarflagan holda mustaqil bajaradilar. Bu jarayonda tarbiyachining yordami butunlay rad etiladi, degan qarash ham mavjud. Dars jarayonida shunday vaziyatlar bo'ladiki, bola bog'cha opaning yo'naltiruvchi yordamiga ehtiyoj sezadi. Ustoz topshiriqning bajarilishida bevosita ishtirok etmaydi. Lekin yo'naltirish ishlarini amalga oshiradi.

Mustaqil ishlar, bazan to'liq, ba'zan u yoki bu darajada bajariladi. Chunki har bir bola topshiriqqa o'z imkoniyati doirasida yondashadi. Qanday bajarilgan taqdirda ham ularning qadr-qimmatini hamkorlikda bajarilgan ishlardan yuqoriroq bo'lishi aniq. Mustaqil ishlar natijasida nafaqat bilimlar darajasi, balki tarbiyalanuvchining mustaqilligi, faoliyatdagi individual uslubi, ijodkorligi va nostandart yondashuvlari ham namoyon bo'ladi.

Mustaqil ishlarning quyidagi to'rt tipi mavjud:

- 1) ma'lum namuna bo'yicha bajariladigan mustaqil ishlar;
- 2) ijodiy mustaqil ishlar;
- 3) mustaqil faoliyatga yo'naltirilgan (variativ) mustaqil ishlar;
- 4) yangicha yondashuv talab qilinadigan (konstruktiv) mustaqil ishlar.

Namuna bo'yicha bajariladigan mustaqil ishlarda biror masalaning yechimi rejasini tuzishda, hikoya, ertak, she'rlar to'qishda, plastilin, qum va har xil legolardan taqdim etilgan namunalar asosida ishlash jarayoni tushuniladi. Ijodiy mustaqil ishlardan yangi mavzuni mustahkamlash, masalalar qo'yish, yangi mavzuni tushuntirish

asnosida ham foydalanish mumkin. Mustaqil faoliyatga yo'naltiruvchi mustaqil ishlardan har xil muammolarni hal etish, ba'zi hodisalarning sabablarini aniqlashda qo'llash mumkin.

Shakllanib kelayotgan har bir shaxs mustaqil tarzda bilim o'zlashtirish, ko'nikmalar shakllantirish va ularni amalda qo'llashni bilishi lozim. Shu ma'noda mustaqil faoliyatda:

1) tarbiyalanuvchilarni mustaqil faoliyatning to'g'ri va ratsional usullariga o'rgatish;

2) bu yo'nalishda tarbiyalanuvchining yuki imkoniyatlaridan oshib ketmasligini nazorat qilish;

3) mashg'ulotlarda vaqtdan maksimal darajada unumli foydalanishga erishish maqsadga muvofiqdir.

Mustaqil ishlar bir vaqtning o'zida ikki yoki uch guruh bilan ishlanadigan oz komplektli bog'chalarda, ayniqsa, juda zarur hamda katta ahamiyatga ega. Har qanday auditoriyada mustaqil ish uchun tanlangan topshiriqning hajmi kichik tarbiyalanuvchilarning har biri saviyasiga mos bo'lishi lozim. Maktabgacha adabiy ta'limda mustaqil ishning quyidagi turlaridan ham keng foydalanish mumkin:

1. Kattalar tomonidan o'qib eshittirilgan matn yuzasidan berilgan savollarga javob berish. Bu ish turi bolalarni diqqat-e'tibor bilan eshitishga o'rgatadi. Bu oz komplektli bolalar bog'chalarida umumiy tarzda mustaqil ishlash tartibini belgilashga ham yordam beradi. Faoliyatning bu turi asta-sekin murakkablashtirib boriladi: avval bolalar matn mazmuniga oid savollarga javob berish bilan uning mazmunini o'zlashtiradilar, keyin murakkablashtirilgan savol va topshiriqlar ko'magida asarning asosiy g'oyasini bilib oladilar, voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab-natija bog'lanishlarini tushunadilar.

2. O'qilgan asar mazmunini anglash uchun tarbiyachi topshirig'ini bajarish. Bu yo'nalishdagi topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

a) matnda ilgari surilgan asosiy fikrni aniqlang;

b) qahramonlar xatti-harakatidagi to'g'ri yoki noto'g'ri jihatlarni ajrating va hokazo.

3. O'qilgan matn mazmuni asosida tarbiyachi tomonidan taqdim etilgan reja asosida matnni qayta hikoyalash. Bunda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1) o'qilgan matnni taqdim etilgan reja asosida qayta hikoyalash;

2) rejadagi so'z va iboralardan qayta hikoyalash jarayonida oqilona foydalanish va hokazo.

4. O'qilgan badiiy matnga chizilgan surat asosida uni qayta hikoyalash.

1) o'qilgan matn mazmuniga oid rasm chizish yoki tayyor suratlarni taqdim etish;

2) rasmdagi predmet va obrazlarga tayangan holda matnni qayta hikoyalash;

3) matn mazmuni bilan rasmni taqqoslash, o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash.

Shakllanayotgan shaxs ma'naviy kamolotining asosi bo'lgan tafakkurdagi mustaqillik tarbiyalanuvchining: murakkab mavzular yechimiga o'ziga xos tarzda yondasha bilishi; qo'yilgan masalalarni to'g'ri va mustaqil ravishda hal etishi; fikrlarini o'z so'zi hamda o'ziga xos jaydari uslubi bilan bayon etishi; bir masala bo'yicha boshqalarning fikri yoki munosabatidan farq qiluvchi nuqtai nazarga egaligi; atrofdagilar tomonidan aytilgan mulohazalarga tanqidiy munosabati tarzida namoyon bo'ladi. Sanalgan xususiyatlar ko'rsatadiki, fikrning mustaqilligi bu tarbiyalanuvchilarning o'zgarib turuvchi vaziyatlarda murakkab masalalarni hal eta bilish qobiliyatidir. Ayrim bolalarda mustaqil umumlashmalar qilishni talab qiladigan murakkab masalalar yechimida ishtirok etishga doimiy tayyorlik kuzatiladi. Ulardagi bunday qobiliyat barcha mashg'ulotlarda bir xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, ayrim ish turlarida tarbiyalangan tafakkur faoliyatining mustaqilligi boshqa ish jarayonida ham o'zini ko'rsatadi. Tarbiyachi mashg'ulotni tashkil etishda tarbiyalanuvchi tafakkurini ijodiy ishlarga yo'naltiruvchi tamoyillarga amal qilsagina, mustaqil fikr yuzaga chiqadi.

Ma'lumki, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun eng yoqimli narsa – kattalarning ular bilan o'ynashi. Odatda, o'zbek oilalarida kattalar bolalar bilan o'ynamaydilar. Ularning "jiddiyoq" ishlari ko'p. Aslida, bolalarga o'rgatish, ularni o'qitish emas, aynan ular bilan birgalikda o'ynash, ularga o'xshab xayolparastlik qilish, ertaklar, she'rlar, topishmoqlar to'qish, har xil hodisalar o'ylab topish jarayonida ishtirok etish ularning ma'naviy shakllanishida ko'proq foyda keltiradi. Bolalarning aqliy rivojlanishini, yuksak orzular qilishga va ularni amalga oshirishga qodir bo'lishini istagan har qanday ota-ona yoki tarbiyachi ularning ijodga oshno bo'lishini ta'minlashi kerak. Ijodkorlik mustaqil fikrlashga o'rgatish asosidir.

Bolalar ijodida, ularning mustaqil ravishda bajargan ishlarida mantiqning etarli darajada emasligini tushunish mumkin. Chunki maqsad ular ijodida chuqur mantiq yoki yuksak ma'no bo'lishiga erishish emas. Ular keyinroq, ta'lim-tarbiyaning yuqoriroq bosqichlarida paydo bo'ladi. Dastlabki paytlarda muhimi – ijod jarayoni, mustaqil faoliyat. Maktabgacha va boshlang'ich sinflar yoshidagi bolalar ijodiy ishlarni jon-dili bilan bajaradilar va bundan zavq oladilar. Shu zavqni qayta tuyish ehtiyoji uni rivojlanish sari etaklaydi. Tarbiyaning mana shu xili bola tabiiy taraqqiyoti bilan hamohang kechadi. Bu haqda yuqorida batafsil fikr yuritilgan. Bu jarayonda bolalar tasavvurini, xayolparastligini rag'batlantirish va ularning ijodiga imkoniyat yaratib berish kerak. Bola uchun qiziqarli bo'lgan har qanday faoliyat – foydali. Bola nimani xohlasa, nimaga qiziqsa, shuni qilib ko'rishi kerak. Odatda, yosh bolalar o'z imkoniyatlari doirasidan tashqaridagi ishlar bilan shug'ullanishni xush ko'radilar. Bu ular uchun o'sish, rivojlanish yo'lidir. Bolalar shuning uchun ham kattalarning ishlariga ko'p aralashadilar, qo'llaridan kelmaydigan narsalarni qilishga chiranadilar. Bu ularning tabiatidagi rivojlanish, o'sish sari tabiiy intilishidir.

Xulosa qilib aytganda, yosh avlodning ma'naviy kamoloti, dunyoqarashi kengayishi, bilimlarni chuqur o'zlashtirishida turli mavzularda, har xil qiyinchilikdagi mustaqil ishlarni to'g'ri va maqsadga muvofiq tarzda tashkil eta bilish ham pedagogning asosiy vazifalaridan biridir.

Badiiy matnning didaktik tahlili namunasi:

Sharl Perro. Qizil shapkacha

Maktabgacha adabiy ta'lim amaliyoti mashg'ulotlarida kichik yoshdagi bolalarni mustaqil faoliyatga yo'naltirishni frantsuz bolalar yozuvchisi Sharl Perro qalamiga mansub «Qizil shapkacha» ertagi matni¹²⁴ yoki multfilmi¹²⁵ ko'magida quyidagicha tashkil etish mumkin.

¹²⁴ertaklar.uz «Bosh_sahifa»Жаҳон ҳалқлари эртаклари

¹²⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=w0cA6v-udCI>

«Qizil shapkacha» ertagini o'rganishda ta'limning evristik metodi qo'l keladi. Mazkur metodning ham asosiy didaktik quroli savollardir. Lekin bu metodga xos bo'lgan savollar biror yangilikni kashf etishga qaratilganligi bilan diqqatga sazovor. Mazkur ertak misolida bolalar bevosita Qizil shapkachaning shaxsini, unga xos bo'lgan fe'l-atvorni kashf etadilar.

Ertak matni bilan tanishgan bolalarga dastlab: «Nima deb o'ylaysiz, nega hamma qizaloqqa "Qizil shapkacha" deb murojaat qiladi?» degan oddiygina, ertakning matnini takrorlashga qaratilgan savol bilan murojaat qilinadi. Tabiiyki, bolalarning xotirasi kuchli, ular: «Buvisi nevarasining tug'ilgan kuni munosabati bilan qizchaga bitta qizil shapkacha sovg'a qiladi. O'shandan beri qizcha qayoqqa borsa, shu chiroyli, yangi qizil shapkachasini kiyib borardi. Shuning uchun hamma uni Qizil shapkacha deb chaqiradi», tarzidagi javobni berishadi. Bolalarni o'ylashga yo'naltiradigan navbatdagi: «Qizil shapkachaning o'rmonda to'xtab Bo'ri bilan gaplashish xavfli ekanini bilmasligi sababi haqida o'ylab ko'ring. Sizningcha, bu nimadan dalolat beradi?» savoli bolalarni asar matniga yondashishda o'z gachalikni talab qiladi.

Ertak matniga diqqat bilan qaralsa, unda hech qanday yetakchi g'oya ham, tinglovchilarning ma'naviyatiga u yoki bu darajada ta'sir ko'rsatadigan ijobiy jihat ham, mantiq ham (balki bu tarjima jarayonida tushirib qoldirilgandir) yo'q. Bolalar Qizil shapkachani «befarosat» deyisholmaydi, albatta, lekin o'rmon chekkasida yashaydigan, o'rmondagi yovvoyi hayvonlar haqida hech narsa bilmaydigan qizaloq haqida yaxshi gap ayta olmasliklari ham aniq. Asar qahramoniga xos bo'lgan bilimsizlik mana shu savolga javob berish asnosida ma'lum bo'ladi.

«O'ylab ko'ring-chi, nega bo'ri yaqin yo'ldan o'zi yurib, Qizil shapkachani uzoq yo'ldan borishga undadi?» savoli ko'magida bolalar bo'ri ayyorlik qilganini, qizaloqni laqillatganini payqaydilar va o'z fikrlarini aytadilar. Bo'ri qo'zichoqni aldashi mumkindir, lekin uning insonni, aql sohibi bo'lgan yaratiqni alday olishi mumkinligi aqliy mezonlarga sig'maydi. Tarbiyachi tomonidan beriladigan bunday mantiqli savollar tarbiyalanuvchilarni shu kabi haqiqatlarni o'zlari kashf etishlariga yo'naltirganligi bilan ham diqqatga sazovordir. «Qizil shapkacha bo'rining gapiga kirib uzoq yo'ldan ketgani sabablari haqida o'ylab ko'ring. U aqli qizmi, laqmami yoki qo'rzoqmi? Buni qanday aniqladingiz?» savollari bolalarni o'ylantiradi. Asar qahramonining

qilib turgan ishi aqlli odamning qilmishi emasligini bugungi bolalar juda yaxshi tushunishadi. Har holda, mazkur savoldan keyin ularda bu qarashning kurtaklari paydo bo'ladi. Lekin hali uni birdaniga «u laqma, o'ylamasdan ish qiladi» yoki «qo'rqq, shuning uchun bo'ri aytgan yo'ldan ketdi» yoxud «uning o'z fikri yo'q, kim nima desa shuni qilib ketaveradi» deyishga jur'at qilisholmaydi. Chunki ko'ngillarida unga nisbatan achinish hissi bor. Qizchani o'zlari singari kichkinaligi, «yo'lma-yo'l to'xtab, gullar terib, guldasta yasa»shi bolalarda o'ziga nisbatan ijobiy munosabat uyg'otgan. Shu bois birdaniga unga nisbatan salbiy fikr aytolmaydilar. Qolaversa, qizaloq bo'ridan qo'rqqani ham yo'q. Bundan tashqari, u buvisinikiga birinchi marta ketayotgani ham yo'q. Bolalar bu savolga qanday javob berishlari mashg'ulot asnosida ma'lum bo'ladi.

«Qizil shapkachaning Bo'ri yoniga borib yotib olishi Sizga yoqdimi, yo'qmi? Nega?» tarzidagi savolga hamma bolalar «yoqmadi» deb javob berishlari aniq. Chunki bunday vaziyatda aqli bor bola hech qachon bo'ring yoniga borib yotib olmaydi va bugungi bolalarning aqlliligidan ko'z yumib ham bo'lmaydi. To'g'ri, «qizaloq uning bo'ri ekanligini bilmadi», degan fikr kelishi mumkin. Lekin ertak matnida: «Qizil shapkacha Bo'ring xunuk ovozini eshitib, avval qo'rqibdi» degan jumla bor. Shu jumlaning o'zi qizaloqni ziyarkroq bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Chunki ko'ngildan kechgan ilk tuyg'u rost va odamzod buni ilg'ashi, hamisha unga ergashishi kerakligini bilgani ma'qul. Ko'ngil insondagi Allohning mulki. Undagi hislarga ergashgan odam yomon bo'lolmaydi.

Lekin, afsuski, ertakda voqea-hodisalar bu asosga tayanib rivojlanmaydi. Bu ertak bilan bugungi bolalarni hayratga solib bo'lmaydi. Voqealar rivojidan kelib chiqib kichik ertakxonlarga quyidagi savol bilan murojaat qilishga majbur bo'ladi, kishi: «Buvisining to'shagida yotgan bo'ri bilan Qizil shapkacha o'rtasidagi suhbat asosida qizaloqqa baho bering. U aqlli qizmi yoki esi yo'q qizmi? Buni qanday bildingiz?» Bolalarning bu savolga qanday javob berishlarini vaziyat ko'rsatadi, albatta, lekin jun bosgan qo'llar, odamnikiga o'xshamagan og'iz, katta-katta oyoqlar, ko'zlar va tishlarni ko'ra turib bo'riga «buvijon» deb murojaat qilishning o'zi tinglovchining g'ashini keltiradi. Ertak qahramonining bu tutumi bolalarni hayratga solmasligi, hatto, ba'zilarining g'ashini keltirishi ham mumkindir, balki. Faqat ular buni hozircha ifodalab bera

olmasliklari mumkin. Lekin tarbiyachining vazifasi tinglovchilarni badiiy asarlardagi, hatto ertaklarda bo'lsa ham, to'g'ri bilan noto'g'rini, hatto badiiy yolg'onda ham qandaydir mantiq bo'lishi lozimligini anglatib borishdan iboratdir.

Ma'lumki, o'zbek xalq ertaklarida ham, adabiy ertaklarda ham pand-nasihah, yaxshilikka, to'g'rilikka, halollikka, mardlikka va hokazo ijobiy hislarga yo'naltirish ustuvorlik qiladi. Dunyo miqyosiga chiqqan, juda ko'p tillarga tarjima qilingan «Qizil shapkacha» ertagidan o'zbek bolalari bunchalar laqma, ahmoq va fikrsiz bo'lmaslikni, agar shunday bo'lsa, ayyor, aqlli yaratilqlar qurboni bo'lib ketish mumkinligini anglab olarlar, degan umid bor. Mazkur ertak zamirida odam qancha sodda bo'lsa, beg'ubor bo'lsa, uni Xudoning o'zi asraydi, degan g'oya bo'lishi ham mumkin. Agar shunday bo'lganda, odamga xos bo'lgan aqllilik, ziyraklik, fikr qilish va hokazo fazilatlar ijobiy xislat sifatida baholanmagan bo'lardi. Alloh insonga yuqtirgan bu sifatlar unga bekorga berilmagan.

Maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyalanuvchilarini o'ylab fikr aytishga undovchi keyingi savol-topshiriqlar: «Bo'ring Qizil shapkacha va uning buvisini yeb qo'rganiga ishonasizmi? Nima uchun? O'tinchilar Bo'ring qornini yorganiga va u yerdan Qizil shapkacha bilan buvisining eson-omon chiqqaniga ishonasizmi? Nima uchun? Sizningcha, ertak qahramonlaridan qaysi biri aqlli? Buni siz nimalarda ko'rdingiz? Mazkur ertak mazmuni asosida o'zingiz yangi ertak yarata olasizmi? Bir urinib ko'ring-chi!»ga ham bolalar o'z bilganlaricha javob beradilar. Albatta, Qizil shapkacha va buvisining bo'ri qornidan eson-omon chiqqanlari ijobiy hol. Ertaklarda bu o'rinli. Mazkur lavha bolalarning ko'ngillarini yorishtiradi. Chunki ular tabiatan hamisha yaxshilikning, ayniqsa, ertaklar yaxshilik bilan tugashining tarafdori. Lekin aqllilik, ziyraklik va fikr yuritish masalasida ularning xulosasi hech ham Qizil shapkacha tomonda bo'lmasa kerak, yana kim biladi...

Yangi ertak yaratish masalasini bolalarga uyda, ota-onalari ko'magida bajarishni topshirish mumkin. Kichik yoshdagi tarbiyalanuvchilarning tarbiyachisidan olgan bu topshirig'i, ularning nazarida, boshqa har qanday aqlli odamning qarashlaridan balandroq. Maktabgacha yoshdagi bolalar, o'z nazarlarida, bog'cha opasi bergan topshiriqni bajarishi shart. Shu ma'noda ular ertasi kuni yangi ertak bilan kelishlari – ishonsa bo'ladigan haqiqat. Shunday bo'lgan taqdirda

tarbiyalanuvchilarning ertagini diqqat bilan eshitish, «tushunmagan» o‘rinlariga aniqlik kiritib olish, boshqa bolalarni yangi ertakni diqqat bilan eshitishga jalb etish, kam deganda, ma’naviy ozuqa beradi kichik ertakchiga. Uni bunday tuyg‘ulardan mahrum qilmaslik tarbiyachining burchidir.

«Ertakdagi biror epizodning suratini chizishga urinib ko‘ring. Chizgan rasmingizni gapirib bering» tarzidagi mustaqil ishni xos bolalar bajarishsa kerak. Lekin ular qanday chizishlaridan qat’iy nazar, tarbiyachi tarbiyalanuvchisining mehnati mahsulini rag‘batlantirish bilan birga uni sharhlab berishni ham talab qilishi shart. Bola o‘zi chizgan suratining har bir detalini izohlashga urinib ko‘rsin. Nima uchun shu detalni suratiga kiritganini asoslab bersin. Suratida nimalar aks etganini bog‘cha opasi va o‘rtoqlariga tushuntirib berishi, har ikkalasi uni diqqat bilan tinglayotgani bolaga zavq beradi. Uning ko‘nglini ko‘taradi. Shu tariqa, avvalo, shaxs shakllanishi yo‘lidagi taraqqiyotning samaradorligi ta‘minlanadi. Qolaversa, iqtidori bor tarbiyalanuvchini tasviriy san‘at namunalari o‘qishga yo‘naltirishdek ma’rifiy ish amalga oshadi.

Savol va topshiriqlar

1. “Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim”ni qanday tushundingiz? Yuqorida o‘rganganingiz mavzular asosida bilganlaringizni o‘z tushunchalaringiz doirasida o‘rtoqlashing.

2. Mustaqil ishlarning kundalik yuritish, maktublar bitish singari turlarining o‘ziga xos jihatlari internet yoki qo‘shimcha adabiyotlardan toping. Bu o‘zingizning Shaxs sifatida takomillashishingizga yordam beradi. Topgan ma’lumotingizni kursdoshlaringiz bilan o‘rtoqlashing.

3. Mustaqil ishlarning har biriga munosib ta’rif toping. Ta’rifning manbasini ko‘rsatishni unutmang.

4. Badiiy asarlar mazmuni yuzasidan kuchli, o‘rtacha va zaif bolalarga mo‘ljallangan kartochkalar tuzing. Guruhda ularni muhokama qiling. Yutuq va kamchiliklarini aniqlang. Bir-biringizning ishingizga munosabat bildiring. Fikringizni asoslang.

5. Badiiy asarlar misolida mustaqil ishlarning turli namunalari tayyorlang. Birgalikda tahlilga tortib kamchiliklarini bartaraf qiling.

6. "Qayta hikoyalash"-bilan bog'liq ish turi nutq o'stirish bilan bog'liq mavzuda ham, mustaqil ishlar mavzusida ham yetakchilik qiladi. Bunga o'z munosabatingizni bildiring.

7. Nima deb o'ylaysiz, tarbiyalanuvchilarning qayta hikoyalash bilan bog'liq ish turi qaysi o'rinda qanday ahamiyat kasb etadi?

8. Har ikki yo'nalishdagi qayta hikoyalashning xususiyatlarini ajratib daftaringizga yozing.

9. O'z ijodingiz namunalari bilan (ijod bilan shug'ullanadiganlar, albatta) o'rtoqlashing. Ijod namunalarini tahlilga torting.

10. "Derazamdagi manzara" mavzusida esse yozing. Har biringiz o'z ishingizni o'rtoqlaringiz muhokamasiga qo'ying.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Me'yoriy-huquqiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: O'zbekiston, 1992. – 46 b.
2. O'zbekiston Respublikasining Maktabgacha ta'lim to'g'risidagi Nizomi. /Uchinchi ming yillikning bolasi (tayanch dasturi). //Xalq ta'limi, 2004. 6-son. 23–27-b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 2017–2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. /O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. –T.: O'zbekiston, 2017 y. –24 b.
4. Karimov I. A. Yuksak malakali mutaxassislar – taraqqiyot omili. –T.: O'zbekiston, 1995. –91 b.
5. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008. –176 b.
6. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: O'zbekiston, 2017. –488 b.
7. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –T.: O'zbekiston, 2016. –56 b.
8. Maktabgacha ta'lim Konsepsiyasi. –T.: O'zPFITI, 1992. – 22 b.
9. Maktabgacha ta'limga qo'yiladigan davlat talablari. –T.: RTM, 2017. – 45 b.
10. “Bolajon” tayanch dasturi. –T.: Sano-standart, 2010. –229 b.
11. “Bolajon” tayanch dasturi (takomillashtirilgan “maktabgacha ta'limga qo'yiladigan davlat talablari” asosida ishlab chiqilgan). –T.: MTMXQTMORO'MM, 2016. –278 b.
12. Ilk qadam dasturi. Elektron manba: [Ilkqadamozbek240818pdf.pdf](#)

II. Asosiy adabiyotlar

1. Avloniy A. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. 2-jild. –T.: Ma'naviyat, 1998. –304 b.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. –T.: O'qituvchi, 1992. –160b.
3. Azizova Z. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda qo'g'irchoq teatri vositasida axloqiy-estetik sifatlarni shakllantirish. –T.: O'qituvchi, 2010. –90 b.

4. Babayeva D. R. Nutq o'qirish nazariyasi va metodikasi. –T.: TDPU, 2017. –197 bet.

5. Vaxabova F. N., Rasulova M. Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan davlat talablari. –T.: O'zPFITI, 2008. – 33 b.

6. Global ta'lim. Tarbiyachilar uchun qo'llanma. UNISEF, 2003. – 111 bet.

7. Детский сад в Японии. – Москва: Прогресс, 1987. –240 с.

8. Djurayeva V. R., Tojiboyeva N. M., Nazirova G. M. Maktabgachata'limyoshidagibolalargata'lim-tarbiyaberishningzamonaviytendentsiyalari. –T.: O'zPFITI, 2015. – 113 b.

9. История зарубежной дошкольной педагогики. Хрестоматия. –Москва: Академия, 2000. –440 с.

10. Kadirova M. Maktabgachakattayoshdagibolalardadiologienutqirivojlantirishningo millari. –T.: TDPU, 2002. –141 b.

11. Kamalakning yetti jilosi. Ota-onalar uchun uslubiy qo'llanmalar to'plami (7 kitobdan iborat). –T.: Viking, 2016.

12. Klinton X. R. Bir bolaga yetti mahalla ota-ona va bolalar bizga berayotgan boshqa saboqlar. –T.: O'zbekiston, 1997.–352 b.

13. Козлова S. A., Куликова G. A. Дошкольная педагогика. – Москва: Академия, 2001. – 416 с.

14. Komil inson haqida to'rt risola. /Fors tilidan N. Komilov tarjiması. –T.: Ma'naviyat, 1997. –280 b.

15. Lyublinskaya A. A. Tarbiyachiga bolalarning rivojlanishi haqida. –T.: O'qituvchi, 1997. –279 b.

16. Макаревич А. С. Таълим-тарбия жараёнида дидактикуйинлар роли. Болалар боғчалари тарбиячилари учун. –T.: Укитувчи, 1970. –48 б.

17. Maktabga tayyorlashning katta kitobi. /S. I. Gavrina va N. G. Kutyavinalar tahriri ostida. –T.: O'zbekiston, 2012. –160 b.

18. Maktabgacha taъlim davlat standartı. –T.: UzPFITI, 1995. –39 b.

19. Muslimov N., Usmonboyeva M., Sayfurov D., To'raev A. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. –T.: Sano-standart, 2015. –120 bet.

20. Очилов М., Очилов Н.Тарбиячи одоби. – Т.: Тарбиячи 1997. – 132 б.
21. Родари Ж. Грамматика фантазий. /Перевод ситальянского Ю. А. Добровольской. –Москва: Прогресс, 1978. –207 с.
22. Расулова М. Ш.Болаларни мактабга тайёрлаш ва тайёргарлигини аниқлаш мезонлари. –Т.: УзПФТИ, 1994. –24 б.
23. Sodiqova Sh. A. Maktabgacha pedagogika. –Т.: Tafakkur bo‘stoni, 2017. –386 б.
24. Сорокина А. И.Дидактические игры в детском саду. – Москва: Просвещение, 1982. – 212 с.
- 25.Юсупова П. Мактабгача тарбия педагогикаси. – Т.:, 1993. – Ўқитувчи 264 б.
26. QodirovaF., Toshpo‘latovaSh., A‘lamova M. Maktabgacha pedagogika. – Т.: Ма‘naviyat, 2013. –160 б.
27. Qodirova F. R., Kadirova R. M. Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. –Т.: Istiqlol, 2006. –114 б.
28. Ғозиев Э.Тафаккур психологияси. –Т.:Ўқитувчи, 1990. – 184 – 227-б.
- 29.Хусанбоева Қ. Адабиёт–маънавият ва мустақил фикршакллантириш омили. – Т.: Алишер Навоий номидагиМиллий кутубхона нашриёти, 2009. –368 б.
30. Хусанбоева Қ. Тахлил–адабиётни англаш йўли. – Т.: Мухаррир, 2013. – 432 б.
31. Husanboyeva Q., Hazratqulov M.,Jamoldinova Sh. Boshlang‘ich sinflarda adabiyot o‘qitish metodikasi. –Т.: Инновация зиё,2020.358-бет.
32. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot oqitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Т.: Innovatsiya-ziyo, 2020. – 352 б.
33. <https://nrm.uz/contentf?...maktabgacha...ilk...maktabgacha>
34. <https://www.youtube.com/watch?v=Li1BOVXI0fU>
35. <http://ertaklar.uz> «Bosh_sahifa»Jahon_xalqlari_ertaklari
36. <https://ru.dreamstime.com/stokovoe-foto-tigr-v-k-etke-image>
37. kh-davron.uz/kutubxona/.../nurulloh-oston-sherlar-2.html
38. ziyouz.uz › O‘zbek xalq og‘zaki ijodi
39. bipbap.ru/pictures/kartinki-detskie-dlya-sadika-25-foto.html
40. childpictures.ru/dlya-sadika.html.
41. [https://kun.uz/news/2017/12/13/fotoreportaz-surhondare-](https://kun.uz/news/2017/12/13/fotoreportaz-surhondare-manzaralari)
[manzaralari](https://kun.uz/news/2017/12/13/fotoreportaz-surhondare-manzaralari)

**Qunduzxon Husanboyeva
Mutallib Hazratqulov
Gulasal Berdialiyeva**

MAKTABGACHA TA'LIMDA BADIY MATN BILAN ISHLASH METODIKASI

DARSLIK

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2020

Muharrir Xolsaidov F.B.

Korrektorlar: Sharopova O., Abduraxmonova S.

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.

Bosishga 30.07.2020. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.

"Times New Roman" garniturası.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 23. Nashr bosma tabog'i 22,37.

Adadi 2000 nusxa.

ISBN 978-9943-6789-0-3

9 789943 678903